

UDK - 06.055.2(497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXXIX

ЧАЧАК
2009.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXIX**

**COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXIX**

**RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXIX**

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Мирослав ЈОВАНОВИЋ,
др Ивица ТОДОРОВИЋ, др Гордана ЈЕРЕМИЋ,
Делфина РАЈИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

*Ликовно-графички уредник
и компјутерски слог*

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

Слободан НИКОЛИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ-МИЉАКОВИЋ

Штампање публикације помогло је

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ
Цара Душана 1, ЧАЧАК
www.cacakmuzej.org.rs
e-mail: camuzej@sbb.co.rs

Штампа

„ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” – Чачак

Тираж

500

САДРЖАЈ	Катарина ДМИТРОВИЋ НАРУКВИЦЕ БРОНЗАНОГ ДОБА ИЗ РЕГИОНА ЧАЧКА	11
	Милица ВЕСЕЛИЧИЋ ЈЕДНА ФИБУЛА СА ЛОКАЛИТЕТА СОКОЛИЦА У ОСТРИ КОД ЧАЧКА (у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији)	33
	Александра ГОЈГИЋ СЛУЧАЈНИ НАЛАЗИ СА ПРОСТОРА КАСНОАНТИЧКЕ НЕКРОПОЛЕ У БЕЉИНИ	57
	Милош МАТИЈЕВИЋ ОДЕЋА И ОРУЖЈЕ ЈАНИЧАРСКОГ РОДА У ОСМАНЛИЈСКОЈ ВОЈСЦИ	67
	Маријана ЈОВЕЛИЋ ВОЈНИ МУНДИР У СРБИЈИ ОД 1809. ДО 1941. ГОДИНЕ.	95
	Мр Оливера МИЛОСАВЉЕВИЋ ХАЈДУЧИЈА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ СРЕДИНОМ 19. ВЕКА	117
	Богдан ТРИФУНОВИЋ ПЕРЦЕПЦИЈЕ ФРОНТА ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1918.	149
	Ковиљка ЛЕТИЋ ДРЖАВНИ ДЕЧЈИ ДОМ У ЧАЧКУ	167

Марија ОРБОВИЋ ЗАБОРАВЉЕНИ УМЕТНИК МИЛОРАД ЈОВАНОВИЋ (1897–1966)	173
Радован М. МАРИНКОВИЋ ПРОТОКОЛИ ЦРКВЕ У КОТРАЖИ О ПОГИНУЛИМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ	201
Родољуб ПЕТРОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ ПРЕДСЕДНИЦИ ОПШТИНЕ ЧАЧКА (1944–2010)	213
Милош ТИМОТИЈЕВИЋ „ПРВИ ГРАЂАНИН МАЛЕ ВАРОШИ“ : ЗНАЧАЈ ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ У ЛОКАЛНОЈ ЕЛИТИ ВЛАСТИ ТОКОМ СОЦИЈАЛИЗМА – ПРИМЕР ЧАЧКА	235
Драгољуб М. ВУЈОВИЋ ФОТОГРАФИ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ, ГУЧИ И ИВАЊИЦИ	269
Драгољуб М. ВУЈОВИЋ МИЛОЈКО ПЕРИШИЋ ИЗ ЧАЧКА, ПРОЈЕКТАНТ МАНАСТИРА НОВА ГРАЧАНИЦА У СЕЈДЛАНДУ, (ИЛИНОИС, СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ)	303
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 2009. ГОДИНУ	325

CONTENTS

Katarina DMITROVIC BRONZE AGE BRACELETS FROM CACAK REGION	11
Milica VESELICIC ONE FIBULA FROM THE LOCALITY SOKOLICA IN OSTRA NEAR CACAK (within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia)	33
Aleksandra GOJGIC ACCIDENTAL FINDINGS ON THE LATE CLASSICAL NECROPOLIS IN BELJINA	57
Milos MATIJEVIC, M.A. CLOTHES AND WEAPONS OF JANISSARIES IN THE OTTOMAN ARM	67
Marijana JOVELIC MILITARY TUNIC IN SERBIA FROM 1809. TO 1941.	95
Olivera MILOSAVLJEVIC, M.A. HAIKUK LIFE IN CACAK REGION IN THE MID XIX CENTURY	117
Bogdan TRIFUNOVIC PERCEPTION OF THE FRONT BY THE SERBIAN CIVIL POPULATION IN THE WORLD WAR FIRST 1914-1918	149
Koviljka LETIC, History teacher STATE CHILDREN'S HOME IN CACAK	167

Marija ORBOVIC FORGOTTEN ARTIST MILORAD JOVANOVIĆ (1897–1966)	173
Radovan M. MARINKOVIĆ CHURCH PROTOCOLS IN KOTRAZA ABOUT THE KILLED ONES FROM 1941 TO 1945	201
Rodoljub PETROVIĆ, Milos TIMOTIJEVIĆ MUNICIPALITY PRESIDENTS OF CACAK (1944–2010)	213
Milos TIMOTIJEVIĆ ‘FIRST CITIZEN OF A SMALL TOWN’: SIGNIFICANCE OF A MUNICIPALITY PRESIDENT IN LOCAL ELITE OF AUTHORITIES DURING THE SOCIALIST PERIOD – CACAK AS AN EXAMPLE	235
Dragoljub VUJOVIĆ PHOTOGRAPHERS IN GORNJI MILANOVAĆ, GUCA AND IVANJICA	269
Dragoljub VUJOVIĆ MILOJKO PERISIĆ FROM CACAK, DESIGNER OF THE MONASTERY NOVA GRACANICA IN STATE OF ILLINOIS IN USA	303
Delfina RAJIĆ REPORT OF NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES IN 2009	325

TABLE DES MATIÈRES	Katarina DMITROVIC LES BRACELETS DE L'ÂGE DU BRONZE DE LA RÉGION DE CACAK	11
	Milica VESELICIC UNE FIBULE DE LA LOCALITÉ SOKOLICA À OSTRA PRÈS DE CACAK (dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets sur les localités en Serbie)	33
	Aleksandra GOJGIC TROUVAILLES OCCASIONNELLES DE L'EMPLACEMENT DE LA NÉCROPOLE DE LA PÉRIODE ANTIQUE-TARDIVE À BELJINA	57
	Milos MATIJEVIC, Mr LA TENUE VESTIMENTAIRE ET LES ARMES DU CORPS DES JANISSAIRES DANS L'ARMÉE OTTOMANE	67
	Marijana JOVELIC L'UNIFORME MILITAIRE EN SERBIE DE 1809 À 1941	95
	Olivera MILOSAVLJEVIC, Mr LE BRIGANDAGE DANS LE CANTON DE CACAK AU MILIEU DU XIXÈME SIÈCLE	117
	Bogdan TRIFUNOVIC LES PERCEPTIONS DU FRONT DE LA POPULATION CIVILE DE LA SERBIE DURANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE 1914-1918	149
	Koviljka LETIC LA PENSION PUBLIQUE POUR ENFANTS À CACAK	167

Marija ORBOVIC L'ARTISTE OUBLIÉ MILORAD JOVANOVIĆ (1897–1966)	173
Radovan M. MARINKOVIĆ LES PROTOCOLES DE L'ÉGLISE À KOTRAZA CONCERNANT LES PERSONNES AYANT PÉRI DE L'ANNÉE 1941 À L'ANNÉE 1945	201
Rodoljub PETROVIĆ, Milos TIMOTIJEVIĆ LES MAIRES DE CACAK (1944–2010)	213
Milos TIMOTIJEVIĆ „LE PREMIER CITOYEN DE LA PETITE VILLE“ : L'IMPORTANCE DU MAIRE AU SEIN DE L'ÉLITE LOCALE DU POUVOIR DURANT LE SOCIALISME – L'EXEMPLE DE CACAK	235
Dragoljub M. VUJOVIĆ LES PHOTOGRAPHES À GORNJI MILANOVAČ, GUČA ET IVANJICA	269
Dragoljub M. VUJOVIĆ MILOJKO PERIŠIĆ DE CACAK, ARCHITECTE DU MONASTÈRE NOVA GRACANICA À SEYDLAND DANS L'ÉTAT D'ILLINOIS, ÉTATS-UNIS D'AMÉRIQUE	303
Delfina RAJIĆ EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L'ANNÉE 2009	325

Катарина
ДМИТРОВИЋ

НАРУКВИЦЕ БРОНЗАНОГ ДОБА ИЗ РЕГИОНА ЧАЧКА

УДК: „

АПСТРАКТ: У раду се обрађују наруквице из бронзаног доба које су откривене на ширем подручју Чачка. Будући да наруквице представљају релативно чест налаз, било је могуће направити одређену систематизацију и типолошки разврстати приказане комаде. Њихова појава се на овом подручју констатује тек од развијене фазе средњег бронзаног доба. Такође, приметна је доминирајућа концентрација наруквица у гробовима под тумулима у планинским деловима чачанског краја у односу на долину Западне Мораве. Одређени ретки типови овог накита, као и врсте декорације, могу да указују на постојање радионичких центара у западним деловима Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Регион Чачка, бронзано доба, наруквице

Током вишедеценијског теренског рада, за праисторијску колекцију Народног музеја у Чачку прикупљена је разноврсна грађа из бронзаног доба, чији број и разноликост пружају могућност систематизације и типолошко-хронолошке обраде. У досадашњим публикацијама пажња је најчешће усмеравана на обрађивање појединих налазишта и целина са припадајућим инвентаром, док се ређе приступало разрађивању појединих облика и врста материјалне културе и њиховим међусобним односима. Притом је и један мањи део остао непубликован. Из тих разлога, чинило нам се да би се таквим груписањем грађе могле сагледати одређене карактеристике које се тичу самих предмета (њихова просторна дистрибуција, типологија, паралеле), али претпоставити и могући социо-економски аспекти живота праисторијског становништва. Овом приликом пажњу смо усмерили на једну релативно бројну и разноврсну врсту бронзанодопских археометалуршких производа из региона Чачка – наруквице. До сада из региона Чачка потиче укупно 26 целих и фрагментованих примерака овог бронзаног накита, који се највећим делом чува у Народном музеју у Чачку, док је неколико комада уписано у инвентаре Народног музеја у Београду.

Наруквице су најчешће чиниле део гробног инвентара (како из скелетних тако и из спаљених гробова) или прилоге у својеврсним ритуалним целинама везаним за погребне обичаје. Само мањи део представља случајне налазе, највероватније из неких растурених гробница. Досадашња пракса је показала да се на територији чачанског краја сахрањивање током бронзаног доба обављало искључиво под тумулима. Равне некрополе до сада овде нису евидентирани. Од прилично импозантног броја тумула за које знамо из извештаја путописаца и

истраживача с краја 19. столећа¹, данас се објекти ове врсте врло тешко и ретко уочавају, што је свакако последица интензивираних пољопривредних делатности током прошлог века, али и других природних фактора који непрестано утичу на промену изгледа рељефа.

Чачански крај, у геоморфолошком смислу, представља прелазну зону између већих културних подручја бронзаног доба – Централне и Западне Србије. У претходним радовима више пута је истицано да се под често цитираним појмом *Чачански крај* или *регион Чачка* могу подразумевати две оштро одвојене геоморфолошке целине – с једне стране планинске области Драгачева и Каблара које се геоморфолошки приписују крајњим североисточним деловима Унутрашњих Динарида, а са друге, плодна долина Западне Мораве са околним побрђем.² Овакав географски положај, где се сусрећу планински масив Динарида са фино заталасаним побрђем Шумадије, раздвојени благом долином Западне Мораве, свакако је имао великог значаја током формирања културних група бронзаног доба на овом подручју. Будући да је обезбеђен добрим комуникационим правцима, најпре долином Западне Мораве, али и добрим везама са Западним Балканом и Подунављем, уочено је да је развој бронзаног доба свакако условљен јаким утицајима из ових области.

Каталог

1. Наруквица	Бронза, ливење
Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 2 ³
Пречник: 5,5 cm
Фрагментована наруквица од уске траке полукружног пресека.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1114
2. Наруквица	Бронза, ливење
Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 1 ⁴
Пречник: 5,8 cm
Фрагментована наруквица од уске траке полукружног пресека.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 16

1 | Сима Тројановић, „Преисторијске старине из рудничког округа“, *Старинар* 7, Београд, 1890, 105; Алекса Станојевић, Бат из Марковице, *Старинар* 7, Београд, 1890, 108.

2 | Илија В. Поповић, *Општина Чачак, географска проучавања*, Чачак, 1996; Исти, *Општина Лучани*, Лучани, 2006.

3 | Лидија Никитовић, „Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару“, *ЗРМ XXIX*, Чачак, 1999, 8, Т. I/4.

4 | Лидија Никитовић, Растко Васић, „Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба“, *ЗНМ XVIII-1*, Београд, 2005, 127, Т. IV/2.

- 3. Гривна** Бронза, ливење
Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 1⁵
Пречник: 5,6 cm
Гривна кружног пресека са отвореним и суженим крајевима. Цела површина је оштећена патином, тако да се орнамент не уочава.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 14
- 4. Гривна** Бронза, ливење
Гротница у Гучи, хумка 9, гроб 4⁶
Пречник: 7 cm
Гривна кружног пресека и елипсоидног облика са отвореним и суженим крајевима. Површина је оштећена патином, те је орнамент само делимично очуван. Декорацију чине снопови попречно урезаних линија између којих тече низ тачкастих убода и кратких цртица.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 7
- 5. Наруквица** Бронза, ливење
Дубац у Јанчићима, хумка 3, гроб 4⁷
Пречник: 4,3 cm
Мала неукрашена наруквица полукружног пресека са делимично преклопљеним крајевима.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1075
- 6. Гривна** Бронза, ливење
Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 2⁸
Пречник: 5 cm
Гривна троугаоног пресека са оштећеним крајевима. Орнамент је изведен урезивањем у виду снопова попречних линија и два симетрично постављена издужена шрафирана троугла.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 17
- 7. Гривне** Бронза, ливење
Крушевље у Лучанима, налаз из насипа хумке⁹
Пречник: 5,5 cm; ширина: 1,3 cm

5 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII-1*, 127, Т. IV/4.

6 | Исто, 131, Т. VII/1.

7 | Лидија Никитовић, *н. д.*, *ЗРМ XXIX*, 18, Т. IV/8.

8 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII-1*, 128, Т. IV/5.

9 | Милена Икодиновић, „Заштитно ископавање хумке у Лучанима“, *ЗРМ I*, Чачак, 1969, 8, сл. 12.

Пар скоро идентичних гривни троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима. Орнамент, прилично оштећен патином, састоји се од попречно урезаних линија, полукругова, гирланди и рибљег мехура праћеног тачкастим убудима.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 274, 275

8. Гривне

Бронза, ливење

Равнине у Јанчићима, спалиште 2¹⁰

Пречник: 6,4 см

Пар гривни троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима. У централном делу украшене су са четири снопа попречно постављених линија између којих се налазе коси зарези и полукругови. Уз ивицу тече низ viseћих гирланди, а на прелому је мотив рибљег мехура изведен тачкастим убудима. По крајевима су урезани троуглови. Једна гривна је фрагментована.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 41, 42

9. Гривне

Бронза, ливење

Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 9¹¹

Пречник: 5,7 и 6,3 см

Пар гривни троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима. На једној је изведен орнамент гирланде у систему метопских поља издвојен попречним урезима, док је друга украшена метопама шрафираних ромбова и празних троуглова. Орнамент је плитко изведен и делимично оштећен.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1123, 1124

10. Гривна

Бронза, ливење

Сува Чесма у Лучанима, налаз из растуреног тумула¹²

Пречник: 5 см

Гривна троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима.

Народни музеј Београд

Инв. бр. 4792

11. Гривне

Бронза, ливење

Равнине у Јанчићима, спалиште 1¹³

Пречник: 6,6 и 6,9 см

10 | Лидија Никитовић, Растко Васић, „Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка“, *ЗРМ XXXII*, Чачак, 2002, 25, Т. II/5.

11 | Лидија Никитовић, *н. д.*, *ЗРМ XXIX*, 11, Т. II/2.

12 | Драга Гарашанин, *Каталог метала I*, Београд, 1954, 14, Т. VI/6.

13 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗРМ XXXII*, 25, Т. I/4.

Пар гривни троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима, које су декорисане урезаним орнаментима распоређеним у метопа. У централном делу се налазе шрафирани троуглови, по ободу висеће гирланде, а по гребену низ тачкастих убода. На крајевима се налазе урезани издужени троуглови.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 33, 34

12. Гривне

Бронза, ливење

Ивково брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3¹⁴

Пречник: 5,6 и 5,8 cm

Пар гривни троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима. Украс је изведен урезивањем. У централном делу се налазе шрафирани троуглови оивичени вертикалним линијама распоређеним у метопа, док око гребена теку два низа тачкастих убода. По ивицама је низ гирланд мотива, а на крајевима издужени шрафирани троуглови и снопови вертикалних линија.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 666, 667

13. Гривна

Бронза, ливење

Равнине у Јанчићима, из уништене хумке 4¹⁵

Пречник: 5,8 cm

Гривна троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима, украшена симетрично распоређеним спиралним мотивима и шрафираним троугловима који су раздвојени сноповима вертикално урезаних линија.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 63

14. Гривна

Бронза, ливење

Дубац у Јанчићима, површински налаз са места уништене хумке 2

Пречник: 6 cm

Гривна сегментног пресека са отвореним и оштећеним крајевима, украшена урезаним геометријским мотивима који се тешко распознају услед јако наталожене патине.

Народни музеј Чачак

Инв. бр. А 1058

15. Гривна

Бронза, ливење

Гротница у Гучи, случајни налаз из уништене хумке¹⁶

14 Lidija Nikitović, „Krstac – Ivkovo Brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba“, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Čačak, 2003, 19, T. V/4.

15 Лидија Никитовић, Растко Васић, н. д., *ЗРHM XXXII*, 27, Т. III/8.

16 Драга Гарашанин, н. д., I, 13.

Дужине: 2,3 cm; 3,2 cm; 1,3 cm; 3,1 cm
Четири фрагмента отворене дечије гривне троугаоног пресека са проширеним крајевима.
Народни музеј Београд
Инв. бр. 7014

16. Наруквица

Бронза, ливење
Гротница у Гучи, хумка 9, из поремећеног гроба¹⁷
Пречник: 6 cm; пречник дискова: 2,9 cm
Наруквица од масивне жице, ромбоидног пресека, чији се крајеви постепено сужавају и завијају на спољну страну, образујући притом спиралне дискове. Спољна бочна страна украшена је цик-цак урезима.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 12

17. Наруквице

Бронза, ливење
Шиљковица у Горњој Добрињи, случајни налаз из уништене хумке¹⁸
Пречник: 5,6 cm; пречник диска: 3,4 cm
Пар наруквица (једна благо деформисана) од жице кружног пресека од по два завоја. Један крај наруквице завршава се диском купастог облика формираним спиралним навијањем жице, док је други крај незнатно извијен на спољну страну.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 54, 55

18. Наруквице

Бронза, ливење
Локалитет Гротница у Гучи, случајни налаз из уништеног тумула¹⁹
Пречник: 8 cm
Пар наруквица од двоструко увијене жице, кружног пресека, чији се крајеви спирално завршавају у облику купастих дискова. Оба диска се налазе са једне стране наруквице, непосредно један до другог.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1

19. Гривна

Бронза, ливење
Локалитет Пољчине у селу Остра²⁰
Пречник: 14 x 13,3 cm; ширина основе шаке: 8,6 cm; дебљина:

17 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII – I*, 132, Т. VII/5.

18 | Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985, кат. бр. 20.

19 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII – I*, 125, Т. II.

20 | Мирјана Вукмановић, „Шакаста гривна из Остре код Чачка“, *Зборник Народног музеја IX – X*, Београд, 1979, 19–21.

2,6 x 2,9 cm; тежина: 1085г

Пуноливена гривна кружног пресека. На крајевима се завршава „шакастим“ додацима. Декорисана је на шакама и изнад њих богатом геометријском орнаментиком у техници урезивања.

Народни музеј Београд

Инв. бр. 22824

Типологија и хронологија

Овде описане наруквице (свих 26 комада међу којима је и 7 парова) груписане су у 5 основних типова са варијантама.

1. ТИП I – Наруквице од уске бронзане траке полукружног пресека

Откривене су као прилог у скелетним гробовима на локалитетима Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 2 и Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 1 (кат. 1 и 2). Наруквице овог типа вероватно су имале више намотаја од бронзане траке. Примерак из Дупца носи низ кратких зареза. Блиске аналогije постоје са наруквицама из оставе Ловас,²¹ као и са локалитета Језеро у Рођевићима (хумка 4, гроб 2),²² обе опредељене у Вг В₂-С. Наше наруквице би највероватније припадале времену Вг С₁ – С₂, што потврђује и налаз украшеног торквеса из истог гроба у хумци 1 у Дупцу.²³ Исто датовање би се применило и на примерку из Гротнице, будући да потиче из исте целине заједно са наруквицом кружног пресека и стањених крајева, а које Р. Васић опредељује у касније фазе средњег бронзаног доба.²⁴

2. ТИП II – Гривне кружног пресека са отвореним и стањеним крајевима

И ове гривне представљају део инвентара скелетних гробова на локалитету Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 1 и хумка 9, гроб 4 (кат. 3 и 4). Површине обе гривне су прекривене патином, тако да се на гривни из хумке 3 (кат. 3) уопште не уочава орнамент, док се на примерку из хумке 9 (кат. 4) делимично распознају снопови урезаних линија постављени на извесном растојању, између којих је низ тачкастих убода и кратких цртица. Сличне гривне откривене су на локалитетима

21 Zdenko Vinski, „Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar“, VAM, treća serija, I, Zagreb, 1958, 8, T. III, 2.

22 Милица Косорић, Душан Крстић, „Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеса Трновице – Пађине – Рођевићи“, ЗНМ XIII – I, Београд, 1988, 45, T. XV, 3.

23 Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, PBF Ab. XI, Band 7, Stuttgart, 2010, 11, 16.

24 Лидија Никитовић, Растко Васић, н. д., ЗНМ XVIII – I, 137.

Каравлашке Куће у Пађинама (хумка 2, гроб 1)²⁵ и Језеро у Рођевићима (хумка 9, гроб 6)²⁶, обе опредељене у крај Вр С. Оне са локалитета Шумар у Белотићу (хумка 19) датирају се у касну фазу западносрпске варијанте ватинске групе, Вр С–Д.²⁷ Једна веома слична гривна из Горњег Катунa опредељена је у Вр В₂–С.²⁸ На Гласинцу, аналогије налазимо на локалитету Смреке код Сокоца (тумул 82, гроб 1),²⁹ из фазе Гласинац Пб која приближно одговара Вр С.³⁰ Слична наруквица потиче из Сврачкова³¹ и са некрополе Пауље код Лознице (хумка К) датоване у Вр Д.³² Један близак декорисан примерак са непознатог налазишта који се чува у Народном музеју у Београду опредељен је, на основу аналогија, у Вр С – На А₁.³³ Још касније опредељење, у На А – В, примењено је на две сличне гривне из Народног музеја у Београду.³⁴ На основу облика и декорације Р. Васић наше наруквице сматра типовима ближим млађем бронзаном добу.³⁵

3. ТИП III – Гривне троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима и урезаном орнаментиком

Ове гривне представљају најбројнију групу налаза. Откривене су у гробовима под хумкама на следећим локалитетима: Гротница у Гучи, хумка 3, гроб 2 (кат. 6) и налаз из растуреног тумула (кат. 15), Крушевље у Лучанима (кат. 7), Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 1, спалиште 2 и један примерак из растурене хумке 4 (кат. 8, 11, 13); Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 9 (кат. 9) и из растуреног тумула (кат. 14); Ивково Брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3 (кат. 12) и Сува Чесма у Лучанима, случајни налаз (кат. 10). Нешто већи број примерака наруквица из ове групе омогућава нам да запазимо међусобне разлике у

- 25 | Милица Косорић, Душан Крстић, *н. д.*, *ЗНМ XIII – 1*, 34, Т. 5, 1–3.
- 26 | Исто, 49, Т. 17, 4.
- 27 | Милутин и Драга Гарашанин, „Ископавања тумула у комплексу Белотић – Бела Црква 1959. и 1960. године“, *ЗРМ III*, 57, 63, сл.17а и 17б; Milutin Garašanin, „Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe“, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo, 1983, 738, 747.
- 28 | Мирјана Вукмановић, Ненад Радојчић, *Каталог метала II*, Београд, 1995, кат. 38.
- 29 | Ružica Drechler – Bižić, „Srednje brončano doba u Lici i Bosni“, u: *PJZ IV*, Sarajevo, 1983, 262, Т. XXXIX, 1.
- 30 | Borivoj Čović, „Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja“, *GZM n. s. 35/36*, Sarajevo, 1981, 108,110.
- 31 | Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvođenog doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice – Beograd, 1985, 42, Т. X/14.
- 32 | Јагода Цанић - Тешановић, Рада Глигорић, *Праисторијска некропола Пауље код Лознице*, каталог изложбе, Лозница, 2001, кат. бр. 48, 49, 50.
- 33 | Мирјана Вукмановић, Ненад Радојчић, *н. д.*, кат. бр. 41.
- 34 | Исто, кат. бр. 46, 50.
- 35 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII – 1*, 137.

комбиновању декоративних елемената – снопова цртица, троуглова, тачкастих убода, рибљег мехура, равних линија и гирланди. Према распореду декоративних мотива (парови наспрамно постављених гирланди раздвојени удвојеним праволинијским тачкастим орнаментом у комбинацији са метопским пољима од вертикалних линија са шрафираним троугловима) најсличније су гривне са Ивковог Брда (кат.12) и Равнина, хумка 1, спалиште 1 (кат. 11), а донекле и једна од гривни из Дупца, хумка 1, гроб 9 (кат. 9). Веома блиске паралеле за ову групу гривни налазимо на локалитету Језеро у Рођевићима, хумка 3, гроб 3³⁶ и хумка 4, гроб 1,³⁷ обе опредељене у Вр В₂-С. У пожешком крају, познати су нам врло слични примерци из Врањана, локалитет Велики Луг хумка 2, гроб 1.³⁸ Врло сличан комад представља и случајни налаз из села Сикирица код Параћина.³⁹

Другу групу би могле чинити гривне из Крушевља (кат. 7) и из Равнина, хумка 1, спалиште 2 (кат. 8), где се јавља мотив овала – рибљег мехура у доста сличној комбинацији са гирландама и вертикалним линијама. Аналогије поново налазимо на локалитету Језеро у Рођевићима, хумка 2, гроб 4, такође датованом у Вр В₂-С.⁴⁰ Познат је и примерак из Штрбаца, хумка 8⁴¹, који припада фази Гласинац Па, што одговара Вр В са тежиштем на Вр В₂.⁴² На Гласинцу, гривне са отвореним задебљаним крајевима декорисане урезаним мотивом гирланде и рибљег мехура изразит су представник фазе Па, док у наредној фази Пб потпуно нестају.⁴³ Према врсти декорације издваја се гривна из растурене хумке на Равнинама, на којој се појављује спирални мотив. Р. Васић сматра (што је већ примећено и код торквеса, посебно примерка из Равнина)⁴⁴ да порекло спиралног орнаментa треба тражити у Хајдусамсон-Апа стилу и да се овај мотив код нас сигурно појављује пре краја средњег бронзаног доба.⁴⁵ Из тог разлога датује се у Вр В₂-С₁, као и остале гривне овог типа.⁴⁶ Оштећену гривну из Гротнице у Гучи, на основу нешто једноставнијег линераног орнаментa, опредељује у касније фазе средњег бронзаног доба.⁴⁷

36 | Милица Косорић, Душан Крстић, *н. д.*, *ЗНМ XIII* – 1, 44, Т. 12, сл. 4 а–ц.

37 | Исто, 45, Т. 14, сл. 6, 7.

38 | Необјављено – „Картотека гробова прастановника сјеверозападнoг Балкана у Центру за балканолошка испитивања АНУБиХ“, картон бр. 2369а.

39 | Непубликовано. Наруквица се чува у Завичајном музеју у Параћину.

40 | Исто, 42, Т. 11, сл. 2, 3.

41 | Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasinac I*, Sarajevo, 1956, Т.VII/9, 11, 11а.

42 | Borivoj Čović, *н. д.*, *GZM n.s.* 35/36, 100–101.

43 | Alojz Benac, Borivoj Čović, *н. д.*, 26–27.

44 | Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 29.

45 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗРМ XXXII*, 29–31; W. David, *op. cit.*

46 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗРМ XXXII*, 28–31.

47 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗНМ XVIII*–1, 137.

4. ТИП IV – Наруквице од бронзане жице

Према облику, а посебно према распореду спиралних дискова, у оквиру овог типа могу се разликовати три варијанте:

1. Варијанта I – наруквица од масивне бронзане жице чији се крајеви завршавају наспрамно постављеним спиралним дисковима (Гротница у Гучи, хумка 9, кат. 16);

2. Варијанта II – наруквице од два намотаја жице чији се један крај завршава у облику купастог спиралног диска (Шиљковица у Горњој Добрињи, кат. 17);

3. Варијанта III – наруквице од троструко увијене жице где се оба краја завршавају у облику купасто навијених спиралних дискова постављених са једне стране, један до другог (Гротница у Гучи, случајни налаз из тумула, кат. 18).

Описане варијанте типолошки су врло блиске. Аналогије за варијанту I наруквица од бронзане жице налазимо оближњим Пилатовићима и Висибаци код Пожеге, где су опредељене у средње бронзано доба,⁴⁸ као и примерак из оставе Ловас, датиран у Вг В–С.⁴⁹ Веома сличне примерке срећемо и на средњоевропским налазиштима, док се прстење истог облика често јавља током бронзаног доба и у употреби остаје доста дуго, све до краја старијег гвозденог доба.⁵⁰ Ближе паралеле за варијанте II и III нису познате у окружењу. Судећи према специфичној форми, наруквице са два спирално увијена диска постављена са једне стране (варијанта III) веома су блиске торквесима од бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима⁵¹, што може да нас упути на постојање одређених комплета накита. Имајући у виду да се ови торквеси опредељују у Вг C₁ – C₂,⁵² можемо прихватити исту хронологију и за наше наруквице. Р. Васић сматра да наруквице од бронзане жице, као и цео инвентар гробова из Гротнице, припадају каснијим фазама средњег бронзаног доба.⁵³

48 Mihailo Zotović, *n. d.*, 43, 50, T. XI/4, 5 sa navedenom literaturom.

49 Zdenko Vinski, *n. d.*, VAM, I, 7–8, T. III/1, 2.

50 Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson - Apa - Ighiel - Zajta, Alba Iulia*, 2002, Taf. 113/2, 3: 115/4, 5; 123/2; 128/2; 129/1–4; 133/5, 6; 138/1–8; 146/4; 149/10, 11; sqq; Растко Васић, „Белешке о бронзаном добу у Србији“, *ЗРHM XXVII*, Чачак, 1997, 41, са нап. 25.

51 Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 19–21.

52 Исто, 20.

53 Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗHM XVIII–I*, 137.

5. ТИП V – Шакасте гривне

Овом типу за сада припада једино примерак из Пољчина у Остри (кат. 19). Као и највећи део налаза ове врсте, и гривна из Остре представља случајни налаз. До сада нам је познато више од 50 шакастих гривни (највећи број потиче са шире територије Поморавља, али је познато и неколико примерака из других делова бивше Југославије, Мађарске, Румуније и Словачке).⁵⁴ Највећи проблем у вези са овим гривнама чине недовољно јасни услови налаза, с обзиром да су углавном у питању случајни налази. Гривна из Остре се, према класификацији М. Вукмановић, опредељује у II групу шакастих гривни, где припадају пуноливане гривне изузетно великих димензија. Поред нашег комада, овде се убрајају и гривне из Мале Врбице, по две из Ђурђева и Лазаревца и једна са Јухора.⁵⁵ С обзиром да се ради о пуноливеним комадима, тежина им је најчешће између 900 и 1000г, док најтежи примерак представља гривна из Мале Врбице, тешка чак 1550 грама. Све гривне ове групе декорисане су праволинијским орнаментом, док је значајно одсуство криволинијских орнамената (нпр. концентрични кругови).

Према за сада прихваћеном мишљењу, сматра се да је доња хронолошка граница појаве ових предмета Vg B₂, а њихово трајање ограничено до почетка Vg D. Будући да је на свим досадашњим комадима установљено стилско јединство, највероватније да је њихова појава била релативно краткотрајна.⁵⁶ Област где је запажена концентрација налаза шакастих гривни скоро се у потпуности поклапа са територијом на којој се развијала током бронзаног доба параћинска културна група. С обзиром да у оквиру параћинске групе метални налази и богата и развијена декорација представљају релативно ретке и неразвијене категорије, посебно падају у очи овакви производи, рекло би се рад изузетно вештих мајстора. Из тих разлога, јасно је да би појаву шакастих гривни требало посматрати као резултат процеса мешања и утицаја култура балканско-подоунавског комплекса са старијом традицијом бронзаног доба на Централном Балкану и новијим утицајима комплекса са инкрустованом керамиком Паноније.⁵⁷

54 | Mirjana Vukmanović, „Šakaste grivne“, u: *Praistorijski metal Pomoravlja*, Beograd, 1992, 22; Милутин Гарашанин, *Праисторија Србије*, Београд, 1973, 382–383.

55 | Mirjana Vukmanović, *n. d.*, u: *Praistorijski metal Pomoravlja*, Beograd, 1992, 24 (са наведеном литературом).

56 | Исто, 26.

57 | Исто, 26.

Закључак

Географски положај чачанског краја, као периферне зоне Западне Србије, који се једним делом ослања на северни део Унутрашњих Динарида преко којих чини везу са пределима Западне Србије, Источне Босне и реком Дрином, а с друге на плодну долину Западне Мораве преко које има најбољу комуникацију са Моравско-вардарском трансверзалом, пружио је добре везе и потенцијал за развој култура бронзаног доба. Досадашња истраживања локалитета из овог раздобља дала су почетну основу за оцењивање етничких и културних процеса кроз одређивање карактеристичних појава које прате поједине видове културне егзистенције.

Када су у питању наруквице, за сада се чини да оне представљају једну од омиљенијих врста накита становника планинских предела чачанске регије током бронзаног доба. Њихово хронолошко, типолошко и културно опредељење извршено је на основу услова налаза, типологије и аналогичности са материјалом из ближих и даљих области. И поред неравномерне истражености свих делова регије, ипак можемо уочити нека правила и утицаје, али и микрорегионалне разлике везане за ову врсту археолошког материјала.

Сви описани примерци потичу са локалитета из Драгачева и са Каблара, осим усамљеног налаза шакасте гривне из Остре (источни део Чачанске регије), где се сусрећу Шумадија и Западно Поморавље (табла I). Према наведеним типолошким особинама ових предмета, као и приликом њихове хронолошке анализе, може се закључити да најстарије, али и најбројније примерке представљају гривне троугаоног пресека са отвореним и задебљаним крајевима, декорисане урезивањем геометријских орнамената. Овај тип гривни био је врло распрострањен у Средњој Европи током средњег бронзаног доба. Код нас се најстарији комади опредељују у фазу Br B₁, посебно су чести током Br B₂-C, али је извесно да остају у употреби и током Br C₂.⁵⁸ Запажена је њихова концентрација око Чачка и Ужица, у долини реке Дрине, као и на Гласиначкој висоравни.⁵⁹ Орнаментика је изведена урезивањем геометријских мотива чија је комбинација често врло разноврсна и неуједначена, што говори у прилог постојања више радионичких центара. Ова декорација, иако прилично неуједначена, комбинована је с мање слободе него на торквесима.⁶⁰

Према избору декоративних елемената, скоро идентичне примерке представљају гривне из Лучана (кат. 7) и Јанчића (кат. 8) са мотивом тзв. рибљег мехура, као и комади из Равнина (кат. 11) и Крстаца (кат. 12) са мотивом парова гирланди и пунктираних удвојених линија, што може да нас упуту на претпоставку да се ради о производима истих радионица. На гривни из Равнина

58 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, *ЗРHM XXXII*, 28.

59 | Исто, 28.

60 | Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 29.

(кат. 13) присутан је мотив спирале који је, што је већ раније запажено, код нас највероватније примењиван већ током средњег бронзаног доба.⁶¹ Генерално, декорација гривни има корене у Хајдусамсон – Апа стилу у Мађарској и Румунији и свакако је последица утицаја овог развијеног орнаменталног стила.⁶² Примећено је да су облик и начин декорисања наруквица послужили као узор за украшавање торквеса, посебно особених за исто подручје.⁶³ Најмлађи примерак представља фрагментована гривна из Гротнице (кат. 6) са доста поједностављеним декоративним решењима.⁶⁴ У млађе примерке, такође с краја средњег бронзаног доба, убрајају се и гривне кружног пресека са отвореним и стањеним крајевима, украшене урезивањем једноставних орнаменталних мотива (кат. 3 и 4).

Посебан тип чине наруквице начињене од бронзане жице са спиралним дисковима постављеним са једне или обе стране (кат. 16–18). Иако је код нас познато пет оваквих наруквица, распоређених у три различите варијанте, ниједан примерак није пронађен у одговарајућем археолошком контексту. Наруквица од дебље жице са два наспрамно постављена диска представља чешћи тип и познат је у више варијанти на средњоевропским налазиштима, те се може сматрати да се код нас проширио под утицајима са севера. Познато је да се јавља од развијеног бронзаног доба и да траје до краја старијег гвозденог доба.⁶⁵ С друге стране, наруквице од тање жице са једним или два диска издигнутим и постављеним на једној страни немају добро утврђене паралеле у суседним подручјима, те се могу сматрати за локалне производе. Из тог разлога их треба довести у везу са слично моделованим торквесима из последњих фаза средњег бронзаног доба⁶⁶ који су могли да формирају одређене комплете накита.

Оваква изразита концентрација наруквица у западном делу региона Чачка у оштрој је супротности са једном шакастом гривном, случајно откривеном у селу Остри, која се налази у источном делу регије. Шакасте гривне представљају производ локалног занатства из средњег бронзаног доба и уско су везане за шире подручје Поморавља. Овај налаз нам јасно указује на правце утицаја којима је било изложено ово подручје.

Појава више различитих врста металуршких производа током средњег бронзаног доба у чачанском крају, који се уско везују за форме из средњоевропских центара, говоре о јаким културним утицајима који су се ширили на ову регију са севера, посебно за продоре носилаца културе гробних хумки.⁶⁷ Поједини

61 Исто, 29.

62 Исто, 30.

63 Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 22.

64 Лидија Никитовић, Растко Васић, н. д., *ЗНМ XVIII – I*, 137.

65 Исто, 137.

66 Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 48.

67 Растко Васић, н. д., *ЗПНМ XXVII*, 46; Rastko Vasić, *Die Halsringe im Zentralbalkan*, 6.

типови накита и неке типично локалне карактеристике указују и на значај израде металних предмета у домаћим радионицама. На основу одређених детаља украшавања, као и појаве ретких типова (наруквица и торквеса од жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима), могуће је претпоставити постојање металуршких центара управо у западним деловима Србије. Свакако да су постојали и развијени трговачки путеви којима је ова роба стизала и до ових крајева. Према досадашњим сазнањима, може се претпоставити да је врло важну комуникацију представљало Подриње. У прилог овој констатацији говори и значајан број налаза врло сродних врста накита на налазиштима ужичког краја, у долини Дрине, као и на висоравни Гласинац.⁶⁸

Неравномерна распрострањеност наруквица из бронзаног доба, где се запажа њихова доминантна концентрација у западним деловима регије (Драгачево и Каблар), даје могућност за претпоставку да је планина Јелица, која раздваја Западно Поморавље од динарског масива, чинила потенцијалну границу до које су допирали различити културни утицаји. Тиме би област западно од Чачка могла бити више изложена средњоевропским, а источно од Чачка утицајима из Поморавља.⁶⁹

Резултати будућих истраживања даће одговоре којима ће се боље сагледати односи источног и западног дела чачанског краја и пружити чвршћи докази о изнетим претпоставкама.

68 | Mihailo Zotović, *n. d.*; Милица Косорић, Душан Крстић, *н. д.*, ЗНМ XIII/1; Alojz Benac, Borivoj Čović, *n. d.*

69 | Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. д.*, ЗРHM 32, 32.

Bronze Age Bracelets from Cacak Region

Bracelets represent rather common kinds of jewelry from the Bronze Age in the finds from Cacak Region. In most cases they were a part of grave inventory or giving in special rituals. The bracelets described here (26 pieces among which there are 7 pairs) are grouped in 5 basic types with variants.

- I Type I** – Bracelets made of narrow bronze band of semi-circle cross section (cat. 1 and 2)
- II Type II** – Bracelets of circle/round cross section with open and thinned ends (cat. 3 and 4)
- III Type III**– Bracelets of triangle cross section with open and widened ends and graved decoration (cat. 6 and 15)
- IV Type IV** – Bracelets of bronze wire (cat. 16-18) are divided into three variants:
 - Variant I* – bracelets of massive bronze wire with spiral discs placed opposite each other (cat. 16)
 - Variant II* – bracelets of two wire windings which one end forms a conical spiral disc
 - Variant III* – bracelets of triple winded wire with conical winded spiral discs placed on one side, side by side (cat. 18)
- V Type V** – Bracelet in the shape of a hand (cat. 19).

It is concluded that the oldest and most numerous examples are bracelets of triangle cross sections with open and thickened ends (type III), decorated by graving geometric ornaments, the earliest dated to Br B1, but it is obvious that they were also in use during Br C2. Generally, decoration of bracelets has roots in Hajdusamson –Apa style from Hungary and Romania and certainly, it resulted from the influence of this developed ornamental style. Special group forms bracelets of bronze wire with spiral discs placed on one or both sides of bracelets (type IV), which can be connected with similarly modeled torques from the last phases of middle Bronze Age. A very big concentration of bracelets in the hilly western region of Cacak is in extreme opposition with one bracelet of a shape of a hand from the village Ostra (cat. 19) from the eastern part of Cacak region. Bracelets in a shape of a hand represent a production of a local craftsmen from the middle Bronze Age and they are tightly connected with the region of Great Morava valley. According to some decoration details, as well as appearance of rare types of jewelry – bracelets and torques of wire with spiral winded and elevated ends, it is possible to suppose that there were metallurgy centers in the western part of Serbia. There were also developed trade roads in the first place Po-drinje, which were used to transport goods to our region.

Katarina DMITROVIC

Les bracelets de l'Âge du bronze de la région de Cacak

Les bracelets représentent une sorte de bijoux relativement fréquente de l'Âge du bronze sur les lieux de découverte de la région de Cacak. Le plus souvent, elles firent partie de l'inventaire sépucral ou des offrandes lors d'ensembles rituels caractéristiques. Les bracelets décrits ici (26 pièces parmi lesquelles il y a aussi 7 paires) sont groupés en 5 types élémentaires avec des variantes.

I TYPE I – Bracelets aux lanières en bronze étroites de coupe demi-circulaire (Cat. 1 et 2).

II TYPE II – Frettes de coupe circulaire avec des extrémités ouvertes et amincies (cat. 3 et 4).

III TYPE III – Frettes de coupe triangulaire avec des extrémités ouvertes et élargies et une ornementation gravée (cat. 6-15).

IV TYPE IV – Bracelets en fil de fer en bronze (cat. 16-18) classifiés en 3 variantes:

1. *Variante I* – bracelet en fil de fer en bronze massif avec des disques spiraux placés vis-à-vis (cat. 16);

2. *Variante II* – bracelets faits de deux rouleaux de fil de fer dont une extrémité se termine en forme de disque spiral conique (cat. 17);

3. *Variante III* – bracelets en fil de fer triplement torsadé avec des disques spiraux enroulés en forme de cône placés d'un côté, l'un à côté de l'autre (cat. 18).

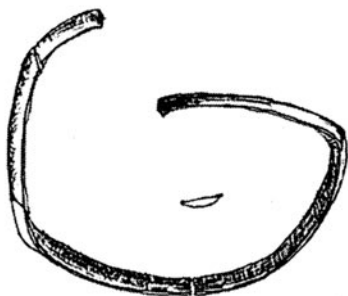
V TYPE V – Frette en forme de paume de la main.

Il a été constaté que les plus anciens, mais aussi les plus nombreux exemplaires représentent les frettes de coupe triangulaire avec des extrémités ouvertes et épaisses (type III) décorées par gravure d'ornementations géométriques, sont orientés au plus tôt au Vr V1, mais il est incontestable qu'ils restent en utilisation aussi lors de Vr S2. En général, la décoration des frettes provient à l'origine du style Haïdousamson-Apa en Hongrie et Roumanie et, sans aucun doute, elle est la conséquence de l'influence de ce style ornemental développé. Dans un groupe particulier s'isolent les bracelets en fil de fer en bronze avec des disques spiraux placés d'un ou des deux côtés du bracelet (type IV), qui sont mis en relation étroite avec des torques, modelés pareillement, provenant des dernières phases de l'Âge moyen du bronze. La concentration significative de bracelets dans la partie occidentale montagnarde de la région de Cacak est en contraste vigoureux avec une frette en forme de paume de la main du village d'Ostra (cat. 19), de la partie orientale de la région de Cacak. Les frettes en forme de paume de la main représentent un produit de l'artisanat local de l'Âge moyen du bronze et sont étroitement liées à l'espace vaste du Pomoravlje (Vallée de la Grande Morava). D'après certains détails de l'ornementation, tout comme l'apparition de rares types de bijoux – bracelets et torques en fil de fer avec des extrémités torsadées et relevées en forme de spirale, il est possible de croire en l'existence de centres métallurgiques justement dans les parties occidentales de la Serbie. Évidemment, des voies commerciales développées existèrent aussi, en premier lieu Podrinje, par lesquelles la marchandise arriva même jusqu'à nos régions.

Katarina DMITROVIC

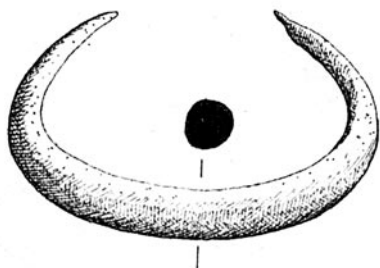
Табла I- Карта са положајем локалитете

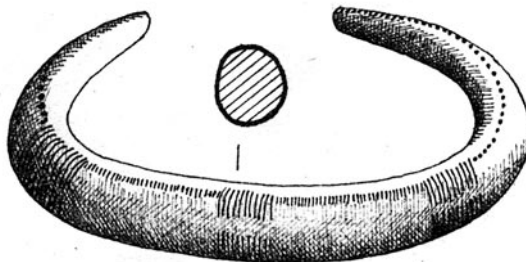
Кат. 1 – Јанчићи, Дубац, хумка 1, гр. 2

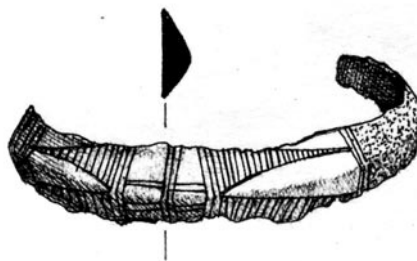
Кат. 2 – Гуча, Гротница, хумка 3, гр. 1

Кат. 3 – Гуча, Гротница, хумка 3, гр. 1

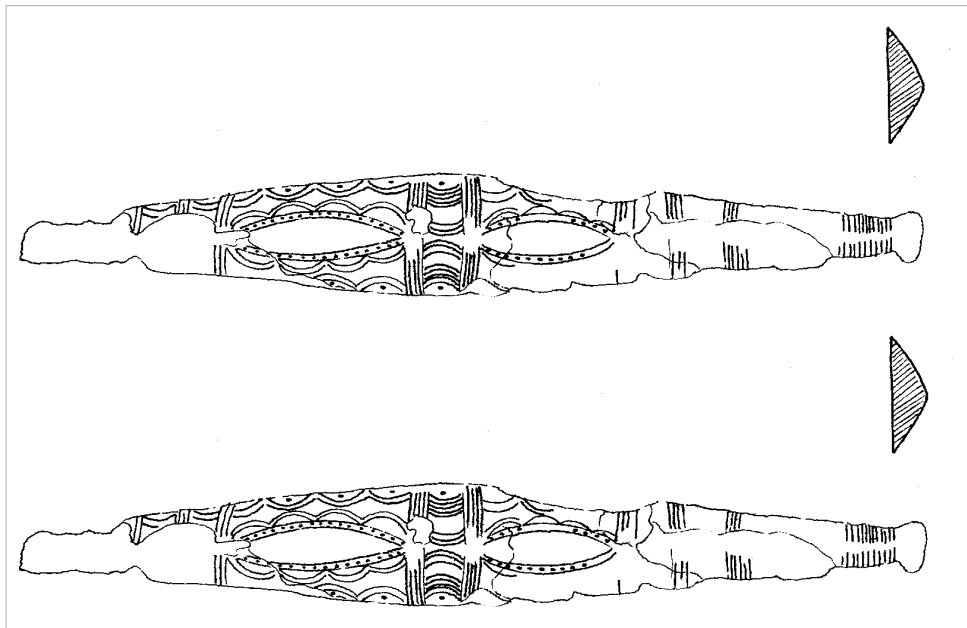

Кат. 4 – Гуча, Гротница, хумка 9, гр. 4

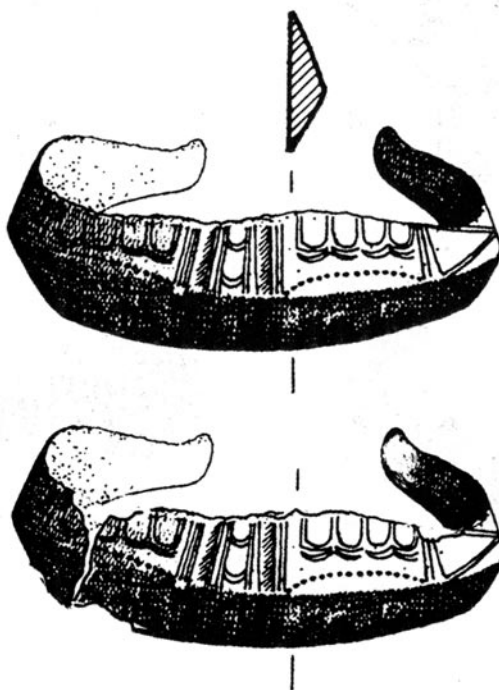

Кат. 3 – Јанчићи, Дубац, хумка 3, гр. 4

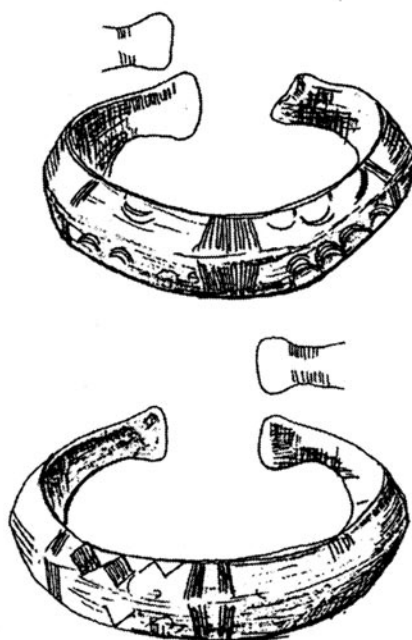
Кат. 6 – Гуча, Гротница, хумка 3, гр. 2

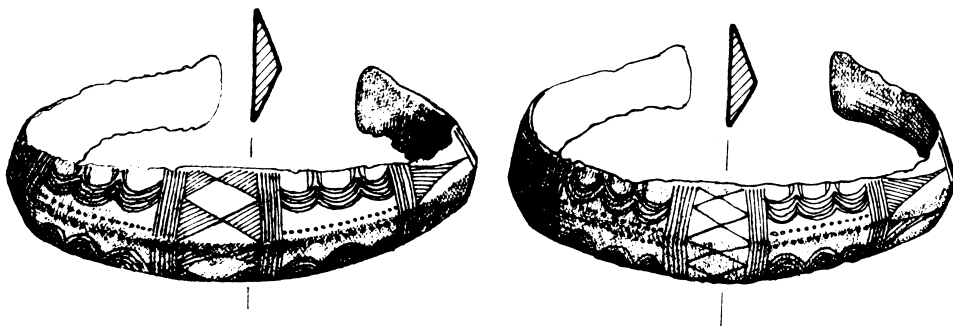
Кат. 7 – Лучани, Крушевље

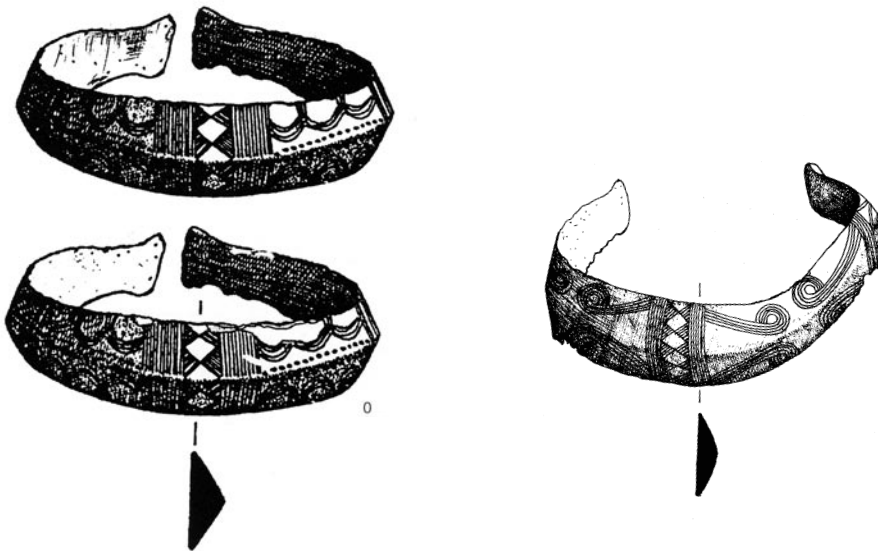
Кат. 8 – Јанчићи, Равнине, спалиште 2

Кат. 9 – Јанчићи, Дубац, хумка 1, гр. 9

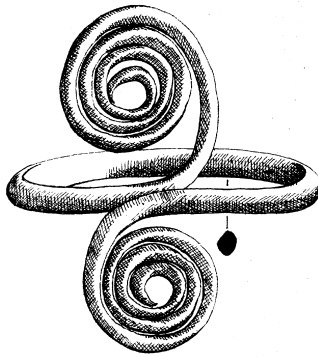
Кат. 11 – Јанчићи, Равнине, спалиште 1

Кат. 12 – Крста, Ивково брдо, хумка 6, гр. 3 Кат. 13 – Јанчићи, Равнине, из уништене хумке

Кат. 14 – Дубац, Јанчићи, из уништене хумке

Кат. 16 – Гуча, Гротница, хумка 9, из насипа

Кат. 17 – Горња Добриња, Шиљковица, случајни налаз из уништеног тумула

Кат. 18 – Гуча, Гротница, из уништених тумула

Кат. 19 – Пољчине, Остра
(према: М. Вукмановић, нав. дело, ЗНМ IX-X, 19-21)

Милица
ВЕСЕЛИЧИЋ

ЈЕДНА ФИБУЛА СА ЛОКАЛИТЕТА СОКОЛИЦА У ОСТРИ КОД ЧАЧКА

(у оквиру прилога проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима на локалитетима у Србији)

УДК: „

АПСТРАКТ: У раду је приказана фибула са локалитета Соколица у Остри. Она припада врсти са посувраћеном стопом и псеудонавојима и представља најчешћи налаз на рановизантијским утврђењима Централног Балкана и Доњег Подунавља. Поред фибуле са Соколице, наведени су и други примерци исте врсте који су нађени на локалитета у Србији. Пошто су врло разнолике према врсти орнамената, сврстане су у више типова. У раду је коришћена типологија румунског археолога А. Магуреана (*Andrei Măgureanu*), чији рад представља резултат најновијег проучавања ове врсте налаза. Фибуле се датирају у VI и почетак VII века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *фибула, псеудонавоји, А. Магуреану, типологија, рановизантијска утврђења, Србија, Бугарска, Румунија*

Током 2008. године извршена је ревизија Археолошке збирке Народног музеја у Чачку и тада су формиране три збирке: Праисторијска, Античка и Средњовековна. У Античкој збирци се, међу мноштвом других предмета, чува и једна фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима, која потиче са локалитета Соколица у Остри. Она за сада представља једини примерак ове врсте фибуле са подручја Чачка и околине.

Локалитет Соколица налази се на западним падинама планине Острице која припада источном ободу чачанске котлине. Лоциран је на доминантном купастом узвишењу у северном делу атара села Остре (Т. I). На самом врху узвишења издваја се површина овалног облика на којој се налазе остаци зидова раносредњовековног утврђења, који су местимично били видљиви када су ископавања започета.

Утврђење у Остри налази се у најстаријем прегледу археолошких налазишта у Србији.¹ Археолошка истраживања на Соколици започета су 1973. године, на основу случајних налаза који су доспели у Народни музеј у Чачку, а настављена су 1977. године.² Ископавања су показала да је Соколица вишеслојни локалитет

1 | Милутин и Драга Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 163; Група аутора, *Археолошки споменици и налазишта у Србији I – западна Србија*, Београд, 1953, 22.

2 | У радовима су учествовали Народни музеј из Чачка и Завод за заштиту споменика културе из Краљева. Руководиоци истраживања биле су Милене Икодиновић из Народног музеја и Обренија Вукадин из Завода за заштиту споменика културе.

који је као градинско насеље био коришћен током енеолита, бронзаног и гвозденог доба, а као утврђење током рановизантијског и средњовековног периода. Већи део материјала са ископавања је објављен,³ док рановизантијски материјал још увек није објављен у целости.

Истраживања 1973. године била су сондажног карактера и имала су за циљ да утврде стратиграфију и очуваност праисторијских културних слојева. Тада је утврђено да на Соколици не постоје интактни праисторијски слојеви, јер су потпуно уништени укопавањем средњовековних зидова. Истраживања 1977. године имала су систематски карактер са циљем откривања зидова и утврђивања средњовековног нивоа живота на локалитету. Рановизантијски материјал налажен је у слојевима шута и нивелације, као и у неколико археолошких целина у оквиру објеката који су те године откривени.⁴ Након истраживања, 1978. године извршена је конзервација очуваних зидова.⁵

Фибула о којој ће бити речи представља најзначајнији метални налаз из рановизантијског периода са овог локалитета.⁶ Она је нађена у слоју шута, са спољне стране једне просторије, уз њен североисточни угао.

Фибула је направљена од бронзе, са једним мањим гвозденим делом. Израђена је техником ливења са проламањем, у двостраном калупу. Украс је изведен урезивањем (Т. III/1).

Дужина: 4, 2 cm

Инв. бр. А II/57

Нема механизам за закопчавање, јер недостају осовина, опруга и игла. На глави фибуле налази се изједна ливени завршетак који је био у виду полиедра, али је приликом конзервације овај део фибуле углачан, па је изгубио тај облик. У пресеку главе види се кружни остатак осовине која је била од гвожђа. Лук је полукружног пресека. Изнад споја стопе са луком налази се једно ојачање и осам псеудонавоја у виду уреза. Стопа фибуле је посувраћена, у облику латиничног слова U. Са доње стране стопе налази се троугаоно проширење са жљебом за иглу која недостаје (Т. III/2,3).

- 3 | Милорад Стојић, *Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри*, Зборник радова Народог музеја ХХХ, Чачак, 2002, 15–20 (у даљем тексту: ЗРNM); Катарина Дмитровић, Марија Љуштина, *Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка*, ЗРNM XXXVII, Чачак, 2007, 11–34; Татјана Цвјетићанин, *Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околине Чачка*, ЗРNM XVIII, Чачак, 1988, 126; Mihailo Milinković, *Die Gradina auf dem Jelica – Gebirge und die Frühbyzantinischen Befestigungen in der Umgebung von Čačak, Westserbien*, *Antiquité tardive* 3, 1995, 247–248; Дејан Радичевић, *Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини*, Гласник Српског археолошког друштва 11, Београд, 2003, 233–236.
- 4 | Подаци су преузети из теренског дневника.
- 5 | Слободан Ђорђевић, *Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1976. до 1980. године: Утврђење Соколица у Остри*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, 298.
- 6 | Mihailo Milinković, *н. д.*, 248, Abb. 18b; У овом раду је објављена фибула са Соколице, али без детаљнијег описа. Приложен цртеж је непотпун, јер је изостављен украс на луку.

Украс је изведен на луку и горњем делу стопе. На средишњем делу лука налази се орнамент у виду два кружића која спајају две паралелне линије. Око оба кружића налази се по једна полукружна линија. Горњи део стопе је крстоликог облика што представља највећу особеност ове фибуле. Наспрамни краци крста су једнаки. Вертикални краци, који се настављају на лук фибуле, дужи су у односу на хоризонталне краке који су конкавни. На крају стопе, односно на доњем делу крака крста, налазе се три паралелна уреза (Т. IV/1–3).

Различите варијанте фибула са посувраћеном стопом биле су дуго у употреби. Почеле су да се користе у периоду латена, а трајале су све до краја VI века,⁷ док се неке варијанте јављају и касније. Фибулама са посувраћеном стопом и псеудонавојима хронолошки претходе фибуле које уместо псеудонавоја имају праве навоје. За разлику од првих, које су рађене у техници ливења са проламањем, други тип је израђиван ручно, од савијеног комада бронзаног лима.⁸ Фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима представљају чест налаз на рановизантијским налазиштима централног Балкана и Доњег Подунавља. У највећем броју случајева оне су налажене у оквиру утврђења, а знатно мање на некрополама или у неким другим условима налаза.

У литератури се за овај тип фибула користи неколико назива: фибуле са уједно саливеном стопом,⁹ византијске доње-подунавске фибуле,¹⁰ римско-византијске фибуле, фибуле са посувраћеном стопом, фибуле са псеудонавојима, илирско-подунавске фибуле,¹¹ фибуле са псеудопосувраћеном стопом,¹² фибуле византијског типа са псеудонавојима¹³ и фибуле са посувраћеном ногом и псеудообмотајем.¹⁴ У немачкој литератури оне се називају *gegossenen Bronze-fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels*.¹⁵

- 7 Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, Beograd, 1978, 54–55; Анна Хараламбиева, *Два типа късноантични фибули във Варненския музей*, Известия на Народния музей – Варна 25(40), Варна, 1989, 29.
- 8 Vujadin Ivanišević, Perica Špehar, *Early Byzantine Finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo)*, Starinar LV, Beograd, 2005, 138.
- 9 Zdenko Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavonskog supstrata*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 69 (1967), Split, 1973, 37–41. Аутор не прави разлику између фибула са правим и лажним навојима (псеудонавојима).
- 10 Ђорђе Јанковић, *Подунавски део Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд, 1981, 168–172.
- 11 Andrei Măgureanu, *Fibulele turnate romano – bizantine*, Materiale și cercetări arheologice, serie nouă IV, București, 2008, 99–100; Анна Хараламбиева, *н. д.*, 36.
- 12 Бернар Баван, Вујадин Иванишевић, *Iustiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац, 2006, 100.
- 13 Marko Popović, *Tvrđava Ras*, Beograd, 1999, 111.
- 14 Перица Шпехар, *Материјална култура рановизантијских утврђења на простору Бердана – од ушћа Поречке реке до ушћа Тимока* (необјављени магистарски рад), Филозофски факултет – Одељење за археологију, Београд, 2004, 107.
- 15 Syna Uenze, *Die Spätantiken Befestigungen von Sadovec*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43, München, 1992, 154.

Њихова главна карактеристика је да изнад споја лука са стопом имају урезе који имитирају праве навоје. Постоје и фибуле које немају псеудонавоје,¹⁶ а припадају овој врсти ливених фибула, али су оне заступљене у мањем броју. Лук и стопа фибуле прављени су од бронзе у техници ливења са проламањем, а механизам за закопчавање (осовина, опруга и игла) од гвожђа. На бочним странама осовине намотавана је бакарна жица коју затварају бронзане лоптице. Тако је употребом различитих материјала постигана њена полихромност.¹⁷ Међутим, код већине примерака, услед оштећености, механизам за закопчавање недостаје. На глави фибуле увек се налази изједна ливени полиедарски завршетак који је служио за блокирање опруге. Лук може бити различитог пресека: полукружног, правоугаоног, трапезастог и троугаоног. Орнаментика ових фибула је разноврсна, јер су на луку и стопи фибуле комбиновани различити орнаменти који су извођени пунцирањем, урезивањем и ливењем. Врло ретко, на појединим примерцима, очуван је део ланца са куком који је служио да се фибуле закаче за одећу.

Аутори су правили типологије ових фибула узимајући различите критеријуме: на основу односа дужина лука и стопе фибула,¹⁸ на основу тога да ли су фибуле са псеудонавојима или без њих,¹⁹ на основу пресека лука фибуле²⁰ и на основу орнаментике на луку и стопи.²¹

Најновија проучавања фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима објавио је румунски археолог А. Магуреану (Andrei Măgureanu). Он је детаљно обрадио фибуле са територије Румуније и Бугарске, док знатан број фибула са локалитета у Србији, међу којима је и овај примерак са Соколице, није навео у свом раду.²² Навео је 111 локалитета на којима су ове фибуле нађене у оквиру фортификација, остава, некропола или насеља, премда знатан број нема тачно место налаза.²³ Направио је типологију издвајајући 15 типова фибула који

16 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103, Pl. I

17 Ђорђе Јанковић, *н. д.*, 169.

18 Adrian Bejan, *Un atelier metalurgic din sec. VI e. n. de la Drobeta – Turnu Severin*, Acta Musei Napocensis 13, Cluj, 1976, 258–260.

19 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 101.

20 Ђорђе Јанковић, *н. д.*, 169–172. Аутор издваја фибуле са правоугаоним, трапезастим и полукружним пресеком лука, као и фибуле малих димензија које такође имају полукружни пресек лука; Анна Хараламбиева, *н. д.*, 36–39; Она је делимично преузела типологију Ђ. Јанковића и издвојила је фибуле са правоугаоним, трапезастим, полуелипсоидним и троугаоним пресеком лука, а као пети тип фибуле са изливеним крстом на стопи.

21 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 102.

22 Аутору вероватно није била доступна сва литература у којој су публиковане фибуле са локалитета у Србији. Пар примерака је публиковано у последње две године, дакле пре него што је објављен његов рад.

23 Исто, 116–120.

су обележени латиничним словима од А до О.²⁴ Као основни критеријум за разврставање узео је декорацију фибула. Картирањем налаза, показао је да се неки типови јављају на мањем простору, а да су други заступљени на веома широкој територији.

Фибула са локалитета Соколица се према типологији А. Магуреана може сврстати у тип С (фибуле са изливеним крстом на стопи), а према украсу на луку у тип I (фибуле које на средини лука имају по један кружић, а између једну или две линије). А. Магуреану је навео више локалитета на којима су нађене фибуле са крстом на стопи. Сви локалитети се налазе јужно од Дунава. Највећи број потиче са локалитета у северној и источној Бугарској (Нове, Сексагинта Приста, Садовец, Черенча, Абрит, Венчан, Никола, Дервент и у области Варне: Арковна и Кичево) и у централној и западној Бугарској (Перник и Драгоево). Наводи и три фибуле које потичу са локалитета у Србији, са подручја Прахово – Костол – Курвинград – Неготин – Кладово²⁵ (Т. V/1). За тип С карактеристично је да су све фибуле мањих димензија. У односу на друге типове фибула, где је уочљива велика разлика међу дужинама (од 3 до 7–8 cm), фибуле које припадају типу С имају дужину између 3,6 и 4,6 cm (Т. VI/1).

Тип I, према А. Магуреану, броји знатно мање примерака – свега четири. Ове фибуле су такође документоване јужно од Дунава, на обали Црног мора у Бугарској (у Варни и Китену) и у Пјатра Фрецаџеи (Piatra Frecăței) у Румунији²⁶ (Т. V/2). Оне су нешто већих димензија него фибуле претходног типа – између 5,2 и 5,4 cm (Т. VI/2). Неке фибуле које спадају у тип С, јер имају крст на стопи, имају и украс на луку као фибуле типа I, што је случај и са примерком са Соколице. Њој су најсличније фибуле из Кичева и Николе (Т. V/1).

Поред картирања типова и графичког приказа дужина фибула, А. Магуреану је одредио и процентуалну заступљеност фибула према пресеку лука. Показао је да највише фибула има полукружни пресек лука (56%), затим правоугаони (27%), трапезасти (14%), док најмање фибула има троугаони пресек лука (свега 3%).²⁷ Фибула са Соколице има полукружни пресек лука.

На локалитетима у Србији документовано је више фибула са посувраћеном стопом и псеудонавојима, али је тај број мањи у односу на локалитете у Бугарској, где је њихова концентрација највећа. Највише примерака пронађено је на локалитетима на Ђердапском лимесу и на подручју Неготинске и Тимочке крајине, али се показало да њихов број није занемарљив ни на локалитетима у унутрашњости. Да бисмо то показали, направимо преглед фибула и картирати локалитете у Србији према издвојеним областима – Ђердап, Неготинска и

24 Исто, 103–108.

25 Исто, 103–104, Fig. 4

26 Исто, 105, Fig. 8

27 Исто, Fig. 15/A

Тимочка крајина, околина Београда и Пожаревца, долина Велике и Западне Мораве, Јужна Србија и Косово²⁸ (Т. II).²⁹

Локалитети на Ђердапу:

1. *Бољетин*: Са овог локалитета потиче пет фибула. Две су без псеудонавоја, док остале имају псеудонавоје. Није познато да ли имају некакав орнамент на луку или стопи.³⁰ А. Магуреану је ове фибуле сврстао у тип А (фибуле без псеудонавоја) и тип О (фибуле без декорације).³¹

2. *Хајдучка Воденица*: Овде је нађена једна фибула са крстом на стопи. Лук је неукрашен и на доњем делу има само два псеудонавоја. Недостаје механизам за закопчавање. Дужина фибуле је 4,2 cm.³² А. Магуреану ова фибула није била позната.

3. *Текија*: Постоји податак да се у Археолошкој збирци Филозофског факултета у Београду налазе фибуле са псеудонавојима које потичу са подручја Текије.³³

4. *Караташ – Дијана*: На овом локалитету нађено је девет фибула са псеудонавојима. Од тога, шест фибула нема украс ни на луку ни на стопи, док две имају украс на луку који је изведен од једне или две линије украшене тачкастим мотивом. Једна од фибула има крст на стопи, неукрашеног је лука и њена дужина износи 4 cm.³⁴ Фибуле са овог локалитета такође нису биле познате А. Магуреану.

5, 6.³⁵ *Кладово – Костол – Курвинград – Прахово – Неготин*: А. Бејан наводи девет фибула (чувају се у музеју у Темишвару) које потичу са ових локалитета

- 28 Напомињемо да су подаци о овим фибулама узимани искључиво из литературе. У неким случајевима нису навођени детаљни описи фибула, нити се на приложеним фотографијама и цртежима види да ли постоје псеудонавоји или украс. У овом прегледу наводићемо само најважније податке: број фибула на локалитетима, њихова декорација и ком типу припадају према типологији А. Магуреана. Дужину ћемо, уколико је позната, наводити само за оне фибуле које имају крст на стопи.
- 29 Бројеви испред наведених локалитета одговарају бројевима на карти.
- 30 Zdenko Vinski, *н. д.*, Т. XXXIV/1, 2, 3, 6, 7.
- 31 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103,107, Pl. I, VIII, IX
- 32 Александар Јовановић, *Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење*, Старице XXXIII – XXXIV, Београд, 1984, 325, Т. III/9; Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 118, Т. V/118.
- 33 Dragoljub Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Београд, 1983, 73.
- 34 Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 91, 108–113, 117, 119, Т. IV/91, TV/113,117.
- 35 На карти са локалитетима (Т. II) бројевима 5 и 6 означени су Кладово и Курвинград, а Костол, Прахово и Неготин се у даљем набрајању наводе под бројевима 7, 11 и 12.

на десној обали Дунава.³⁶ Од тога, три примерка имају крст на стопи. Две фибуле су целе (дужина 4 cm и 4,4 cm), а од једне фибуле очувана је само стопа са крстом. Остале су нешто већих димензија и украшене су на луку са по две паралелне урезане линије, таласастом линијом или две полукружне линије које се спајају и формирају елипсоидни мотив. А. Магуреану је ове фибуле сврстао у следеће типове: тип С (фибуле са изливеним крстом на стопи), тип Ј (фибуле са таласастом линијом на луку), тип М (фибуле које на средини лука имају елипсоидни украс) и тип N (фибуле које по средини лука имају две паралелне линије).³⁷ А. Бејан, поред ових девет фибула, наводи и четири које наводно потичу са непознатих налазишта са подручја Баната. Дужина свих фибула је 4 cm, а украс није наведен.³⁸

7. *Костол – Понтес*: На овом локалитету нађене су четири фибуле. Једна од њих на луку има украс од две паралелне урезане линије између којих је мотив плетенице, а три фибуле на луку имају украс од једне или две паралелно урезане линије.³⁹ Још две фибуле са Понтеса налазе се у Народном музеју у Београду. Једна на средини лука има таласасту линију, а по ивици лука две линије изведене кратким зарезима. Друга је по средини лука орнаментисана низом косих уреза, а по ивици лука има две линије изведене кратким зарезима, као и претходна фибула.⁴⁰ А. Магуреану ови примерци нису били познати, па их није ни уврстио у своју типологију.

8. *Ртково – Гламија*: Овде је нађена једна фибула која на луку има орнамент од четири двострука лучно изведена украса, који тако формирају двоструки елипсоидни украс.⁴¹ А. Магуреану није имао податке о украсу на луку фибуле, па је сврстава у тип О (фибуле без декорације),⁴² али би она према његовој типологији припадала заправо типу М (фибуле које на средини лука имају елипсоидни украс).

9. *Брза Паланка – Егета*: Одавде потиче једна фибула коју је А. Магуреану сврстао у тип Н (фибуле које на крајевима лука имају по три пунцирана кружића, а по средини једну или више линија).⁴³

36 Adrian Bejan, *н. д.*, 267–268, пар. 29, Pl. III/1,5,6, Pl. IV/7–9.

37 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103, 105–107, Pl. II,V,VI

38 Adrian Bejan, *н. д.*, 267.

39 Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 95, 100, 102, 103, Т. IV/95,100,102,103.

40 Лепосава Трбуховић, *Фибуле са посувраћеном ногом из збирке Народног музеја у Београду*, Зборник Народног музеја XI – 1, Београд, 1983, кат. бр. 2, 16, Т. II/1–2.

41 Мартин Габричевић, *Ртково – Гламија I – Касноантичко утврђење, Извештај о археолошким истраживањима 1980–1982. године*, Бјердапске свеске III, Београд, 1986, 75, сл. 19/8; Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 99, Т. IV/99.

42 Andrei Măgureanu, *н. д.*, Pl. XI

43 Исто, 105, Pl. IV

10. *Мора Вагеи*: Овде је нађена једна фибула која је на луку орнаментисана тачкасто изведеном линијом. На горњој страни стопе има три псеудонавоја.⁴⁴ А. Магуреану је ову фибулу сврстао у тип К (фибуле које на средини лука имају низ од кружића).⁴⁵

11. *Прахово – Аквис*: Највећи број фибула са Ђердапа потиче са подручја Аквиса, где се налазила радионица за њихову израду. Ђ. Јанковић наводи двадесет пет фибула са посувраћеном стопом, од којих је двадесет целих, док је пет фрагментовано (само стопе), а уз њих наводи и два ланца која су служила за качење фибула.⁴⁶ Са овог локалитета, према П. Шпехару, потиче деветнаест фибула које су украшене на различите начине. Могу да имају урезану по једну, две или три паралелне линије које су некад тачкасто изведене. На неким примерцима линије на луку нису паралелне већ су лучне, а на неким се између тих линија налази цик-цак орнамент. Знатно су ређи примерци који на луку имају веће урезане кругове или различито распоређене концентричне кругове тако да формирају богатију орнаменту или на луку имају дискоидно проширење. Неки примерци су и неорнаментисани.⁴⁷ А. Магуреану је фибуле из Аквиса сврстао у већи број типова, јер имају разноврсне орнаменте: тип В (фибуле са диском на луку), тип D (фибуле са изливеним диском и троуглом на стопи), тип Е (фибуле са антропоморфним приказом на луку), тип Н (фибуле које на крајевима лука имају по три пунцирана кружића, а по средини једну или више линија), тип К (фибуле које на средини лука имају низ од кружића), тип Ј (фибуле са таласастом линијом на луку), тип L (фибуле које на луку имају украсе у облику слова X), тип N (фибуле које по средини лука имају две паралелне линије) и тип O (фибуле без декорације).⁴⁸

Локалитети у Неготинској и Тимочкој крајини:

12. *Неготин*: Са подручја Неготина потичу две фибуле. Једна фибула има украс на луку, а друга је неорнаментисана и има очуван механизам за закопчавање. А. Магуреану је ове фибуле сврстао у тип Ј (фибуле са таласастом линијом на луку) и тип O (фибуле без декорације).⁴⁹

44 | Александрина Цермановић – Кузмановић, Светозар Станковић, *Античко утврђење Мора Вагеи код Михајловца (Clevora), Извештај о археолошким истраживањима у 1981. години*, Ђердапске свеске III, Београд, 1986, сл. 10/9; Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 124, Т. V/124.

45 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 106, Pl. IV

46 | Ђорђе Јанковић, *н. д.*, Т. XIV/1–6, 8–15, Т. XV/1–13.

47 | Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 92 – 94, 96 – 98, 101, 104 – 107, 114 – 116, 120 – 123, 125, Т. IV/92–94,96–98,101, Т. V/104–107,114–116,120–123,125.

48 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103–108, Pl. I – VI

49 | Исто, 105, Pl. V, XI

13. *Мокрањске Стене*: На овом локалитету нађена је фибула која има профилисано дискоидно проширење на луку.⁵⁰ А. Магуреану је ову фибулу сврстао у тип В (фибуле са диском на луку).⁵¹

14. *Гамзиград*: На Гамзиграду су нађене четири фибуле које А. Магуреану није уврстио у своју типологију. Једна од њих има лук који је украшен кружићима око плитког утиснутог жљеба, док јој је стопа украшена дијагоналним урезима у два поља. Две фибуле имају на луку украс у виду два паралелна уреза дуж ивица, а на крају стопе украс изведен попречним урезима. Четврта је без псеудонавоја и на луку има украс од два низа косих уреза.⁵² Оваква орнаментика на луку фибуле, у виду косих уреза, не појављује се у типологији А. Магуреануа.

15. *Савинац*: Према З. Винском фибула са овог локалитета нема псеудонавоје,⁵³ а према А. Јовановићу има.⁵⁴ Лук и стопа фибуле су без декорације. А. Магуреану је овај примерак сврстао у тип А (фибуле без псеудонавоја).⁵⁵

Локалитети у околини Београда и Пожаревца:

16. *Београд*: Једна фибула, која се чува у Музеју града Београда, нађена је на Калемегдану, у Доњем граду. Постоји несигуран податак да је направљена од олова. На основу цртежа се види да нема псеудонавоје. Друга фибула из Музеја града потиче са непознатог налазишта и има псеудонавоје и украс на луку који чине две таласасте линије између којих је неколико паралелних линија.⁵⁶ У збирци Народног музеја у Београду налази се фибула која потиче са непознатог налазишта, па није сигурно да ли је са подручја Београда. Фибула је без декорације на луку и стопи и има неколико псеудонавоја.⁵⁷ Ни ови примерци нису били познати А. Магуреануу.

17. *Костолац*: Према цртежу, фибула из Костолца има псеудонавоје и очуван механизам за закопчавање.⁵⁸ А. Магуреану наводи овај примерак у попису налазишта, али није одредио ком типу припада.⁵⁹

50 | Мирјана Сретеновић, *Мокрањске стене – вишеслојно насеље, Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години*, Бердапске свеске II, Београд, 1984, 224, сл. 216/2.

51 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103, Pl. I

52 | Ђорђе Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград, Гамзиград – касноантички царски дворца*, Београд, 1983, кат. бр. 189–192.

53 | Zdenko Vinski, *н. д.*, Т. XXXIV/9.

54 | Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, kat. br. 32.

55 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 103, Pl. I

56 | Dragoljub Bojović, *н. д.*, 73, Т. XXXIII/323–324.

57 | Лепосава Трбуховић, *н. д.*, кат. бр. 1, Т. II/3.

58 | Zdenko Vinski, *н. д.*, XXXII/11.

59 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 118.

Локалитети у долини Велике Мораве и Западне Мораве:

18. *Донићко брдо*: Овде је нађена фибула која има очуван механизам за закопчавање – опругу са навојима, полиедарска проширења на опрузи и иглу. Документована је у једном женском гробу, у пределу кључних костију скелета. Фибула на луку има неколико паралелних урезаних линија. На горњем делу стопе налази се неколико паралелних уреза који можда представљају дислоциране псеудонавоје.⁶⁰ А. Магуреану је овај примерак сврстао у тип О (фибуле без декорације).⁶¹

19. *Градина на Јухору*: Приликом истраживања овог локалитета нађене су фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима, али њихов број није познат. Објављена је једна фибула која на средини лука има једну урезану линију, а на доњем делу лука неколико псеудонавоја. Неколико хоризонталних урезаних линија налази се и на крају стопе.⁶² А. Магуреануу нису биле познате фибуле са Градине.

20. *Соколица* – Ни фибула са Соколице се не налази у типологији А. Магуреануа.

Локалитети у јужној Србији:

21. *Градац у Горњим Левићима*: Са овог локалитета на Копаонику потиче фибула која је украшена на карактеристичан начин. Има очувану опругу и полиедарске завршетке на крајевима. На луку се налази схематизовани људски лик, окружен са обе стране са по два круга (у оквиру којих се налази један мањи круг). На стопи је изливено крстасто проширење⁶³ (Т. VII/1).

22. *Велико Градиште у Петини*: На овом локалитету, који се налази на северним падинама Великог Јастрепца, нађена је фибула која на луку има готово исту представу као фибула са претходно наведеног локалитета. Разлика је у томе што овај примерак нема крстасто проширење на стопи⁶⁴ (Т. VII/2).

23. *Градац у Дупцима*: Локалитет се налази на обали реке Расине, у источној копаоничкој подгорини. И овде је нађена фибула која има крстасто проширење на стопи, али је лук неукрашен⁶⁵ (Т. VII/3).

60 Драгољуб Петровић, *Средњовековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца)*, Старице XIII – XIV, Београд, 1965, 288, Сл. 24, 40/5; Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, kat. br. 34; Zdenko Vinski, n. đ., XXXIV/8.

61 Andrei Măgureanu, n. đ., 108, Pl. IX

62 Марин Брмболић, *Рановизантијско утврђење на Јухору*, Зборник Народног музеја XII–1, Београд, 1986, 204, сл. 31.

63 Гордана Тошић, Душан Рашковић, *Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца*, Ниш и Византија VII, Ниш, 2009, 183, 184, сл. 3/1.

64 Исто, 184, сл. 3/2.

65 Исто, сл. 7/2.

24. *Врсенице*: На утврђењу у Врсеницама код Сјенице нађена је једна фибула са псеудонавојима. На луку има урезани линеарни орнамент у комбинацији са окцима. Слично је украшена и горња површина стопе.⁶⁶ Ни ова фибула, као ни оне са три претходно наведена локалитета, није била позната А. Магуреану.

25. *Царичин Град*: Током дугогодишњих истраживања на Царичином Граду откривено је више фибула са псеудонавојима. Објављени су примерци са најранијих ископавања, а изгледа да је током новијих истраживања откривено још оваквих фибула. Неколико их је објављено у извештајима са ископавања Ђ. Мано-Зисија и у публикацији из 1977. године.⁶⁷ Сви примерци имају псеудонавоје, а две фибуле имају украс на луку. Једна од њих има украс у виду две паралелне линије по ивицама и низ кружића између њих, а друга на луку има два урезана квадратна поља унутар којих је изведен украс са круговима у које је уписан крст (можда такође представа људског лика).

У новијој публикаци о Царичином Граду из 1990. године наводе се две фибуле без декорације, једна цела и једна стопа.⁶⁸ Према подацима П. Шпехара, са Царичиног Града потиче и један необјављени примерак са крстастим проширењем на стопи.⁶⁹ А. Магуреану наводи пет фибула са овог локалитета и све их сврстава у тип О (фибуле без декорације),⁷⁰ јер му нису били познати орнаменти на луку фибула.

26. *Тврђава у Нишу*: Са тврђаве потиче једна фибула са псеудонавојима, без декорације.⁷¹

27. *Јагодин Мала – Ниш*: На овом локалитету су нађене две фибуле са псеудонавојима. Обе су без декорације. Једна фибула је фрагментована, а друга је боље очувана и има механизам за закопчавање.⁷² Фрагментовани примерак наводи А. Магуреану, а сврстао га је у тип А (фибуле без псеудонавоја), јер је очувана само стопа фибуле са мањим делом лука без псеудонавоја.⁷³ Овај налаз наводи и З. Вински.⁷⁴

66 Marko Popović, Vesna Bikić, *Vrsenice, kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd, 2009, kat. br. 136, sl. 55/1, Sl. 56.

67 Ђорђе Мано – Зиси, *Ископавања на Царичином Граду 1953. и 1954. године*, Старинар н. с. V – VI, Београд, 1954–1955, 168, сл. 36/5–6; Исти, *Ископавања на Царичином Граду 1955. и 1956. године*, Старинар н.с. VII – VIII, Београд, 1956–1957, сл. 36; Владимир Кондић, Владислав Поповић, *Царичин Град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд, 1977, кат. бр. 33–38, Т. XIII–XIV

68 Bernard Bavant, *Les petits objets, Caričin Grad II. Le quartier Sud – Ouest de la ville haute, Belgrade – Rome*, 1990, kat. br. 270, 271, Pl. XLII

69 Перица Шпехар, н. д., 112. (нап. 367)

70 Andrei Măgureanu, н. д., 108, Pl. VII–X

71 Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, kat. br. 33, sl. 119.

72 Исто, kat, br. 26, 27, sl. 117.

73 Andrei Măgureanu, н. д., 103, Pl. I

74 Zdenko Vinski, н. д., Т. XXXII/10.

Локалитети на Косову:

28. *Сочаница* – *Муниципијум DD*: Овде је нађена једна фибула са псеудонавојима, која нема декорацију ни на луку ни на стопи.⁷⁵ Према А. Магуреану, ова фибула припада типу О (фибуле без декорације).⁷⁶

29. *Чечан*: Из Чечана потиче једна фибула која на средини лука има украс у виду две паралелне урезане линије, док на доњем делу лука нема псеудонавоје.⁷⁷ Овај налаз није био познат А. Магуреану, па није ни уврштен у његову типологију.

30. *Горњи Стреоц*: Овде је нађена једна фибула која на луку има орнамент изведен од концентричних кругова. На горњем делу, уз главу фибуле, налазе се два концентрична кружића, повезана полукружном линијом. На доњем делу лука је формиран украс у виду слова Х, сачињен од пет кружића. Испод украса налази се неколико псеудонавоја.⁷⁸ Ни овај налаз није био познат А. Магуреану.

Из овог прегледа видимо да је највећа концентрација фибула на локалитетима Ђердапског лимеса. Међутим, оне се неретко јављају и на локалитетима у унутрашњости, иако је углавном реч о једном примерку са сваког локалитета. У већини случајева, као што је случај у Румунији и Бугарској, оне су нађене у оквиру утврђења. Само је на Донићком брду једна фибула документована у гробу *in situ*, док су две фибуле нађене на некрополи Јагодин Мала у Нишу, али немамо податке да ли су нађене у оквиру гробних целина или представљају случајне налазе.

Територија на којој су документоване фибуле са псеудонавојима протеже се од обала Црног мора па све до Босне. Дакле, то је простор централног Балкана и доњег Подунавља. Најзападнији налаз на Балкану потиче са Дебелог брда код Сарајева.⁷⁹ Фибула са Врсеница, колико нам је познато, представља најзападнији налаз са територије Србије. Највећа концентрација ових фибула је уз обале Црног мора, у Бугарској и Румунији и на локалитетима уз десну обалу Дунава, од Ђердапа па све до ушћа Дунава. Појединачни налази потичу и са локалитета у Мађарској, Украјини, северној Италији, Албанији, Грчкој и Турској, где су нађени по један, два или три примерка.⁸⁰ У Хераклеји Линкестис (Македонија) нађен је један фрагментован примерак.⁸¹

75 Emil Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice, Priština* – Beograd, 1970, 30, T. XVII/5.

76 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 108, Pl. XI

77 Vujadin Ivanišević, *Perica Špehar, н. д.*, 138, Fig.3/3.

78 Исто, Fig. 3/4.

79 Zdenko Vinski, *н. д.*, T. XXXIII/13.

80 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 116–120, Fig. 1.

81 Елица Манева, *Неколику видови накит од крајот на антиката од Хераклеја*, Културно наследство, Скопје, 1988, 46, сл. 26, Т.III/2.

Радионице за њихову израду констатоване су на више локалитета где су пронађене недовршене фибуле, а ређе и калупи за ливење. Поред тога, велика концентрација фибула на појединим локалитетима указује на могућност постојања радионица у тим местима. Један радионичарски центар био је у данашњем Турну Северину (Дробета) у Румунији, где је пронађено више недовршених фибула.⁸² У данашњем Прахову (Аквису), такође се производила ова врста фибула.⁸³ На Царичином Граду нађена су два фрагмента калупа за ливење, као и једна недовршена фибула.⁸⁴ У Бугарској је на више локалитета утврђено постојање радионица, што не чуди, с обзиром на велику концентрацију фибула на овом простору, поготово у северној Бугарској, уз обалу Дунава. На локалитетима Габрово, Шумен и Венчан нађени су недовршени примерци ових фибула.⁸⁵ Према бројности налаза који су нађени у Садовецу, Пернику и Прахову може се претпоставити да су и у овим местима постојали радионичарски центри.⁸⁶

О датовању ових фибула говоре стратиграфски подаци из утврђења, као и налази из гробова и једне оставе. На утврђењу Садовец (локалитет Големаново Кале) у Бугарској, једна фибула је нађена у затвореној целини са новцем из времена цара Јустина I (518–527) и Јустина II (565–578). Утврђење је страдало око 600-те године, јер су најмлађе монете из времена Маврикија (582–602), тако да фибуле нису биле у употреби после овог периода.⁸⁷ На утврђењу Копривец у Бугарској једна фибула је нађена у слоју са око 40 монета које су коване за време цара Јустинијана I (527–565) и Јустина II (565–578).⁸⁸ Фибуле са Гамзиграда нађене су у слоју који је датован у последњу четвртину VI века.⁸⁹ Оне пронађене у Царичином Граду датоване су у последњу трећину,⁹⁰ а на Врсеницама у другу половину VI века.⁹¹

На некрополи Дебелт у Бугарској, у женском гробу, у пределу рамена, нађена је фибула уз коју је био новац из времена цара Маврикија (582–602).⁹² У Мађарској, на некрополи Келкед-Фекетекапу (Kölked-Feketekapu A и B) у три гроба нађена је по једна фибула са псеудонавојима. У гробовима је, поред

82 Adrian Bejan, *н. д.*, 257–258.

83 Ђорђе Јанковић, *Подунавски градови у области Аквиса*, 169–172.

84 http://www.diplomatie.gouv.fr/en/france-priorities_1/archaeology_2200/archaeology-notebooks_2202/europe-maghreb_2210/serbia-caricin-grad_2214/housing-and-material-civilisation_12064.html

85 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 110.

86 *Исто.*

87 *Исто.*, 111.

88 Анна Хараламбиева, Георги Ат. Атанасов, *Новопостъпнил фибулиот III – VII в. в Шуменския музей*, Известия на Народния музей – Варна 28 (43), Варна, 1992, 95; A. Măgureanu, *н. д.*, 112.

89 Ђорђе Јанковић, *Рановизантијски Гамзиград*, 120.

90 Bernard Bavant, *н. д.*, 237.

91 Marko Popović, Vesna Bikić, *н. д.*, 80.

92 Анна Хараламбиева, Георги Ат. Атанасов, *н. д.*, 96.

фибула, било још доста различитих налаза (друге фибуле, копче, наушнице и др.) који се датују у крај VI и прву половину VII века.⁹³

У остави из Брацигова у Бугарској нађене су две фибуле са псеудонавојима и 172 монете које су коване за време царева Јустина I (518–527), Јустинијана I (527–565) и Јустина II (565–578).⁹⁴

Подељена су мишљења да ли су ове фибуле биле у употреби и после VI века. Е. Генчева сматра да су коришћене током последње три деценије VI века и да нису коришћене у VII веку,⁹⁵ као и Ф. Курта који их датује у период владе Јустина II (565–578).⁹⁶ Према Д. Теодору ове фибуле су коришћене и почетком VII века.⁹⁷ И А. Јовановић сматра да су оне биле у употреби крајем VI и почетком VII века.⁹⁸ Према Ђ. Јанковићу њихова производња је трајала од око 535. до 585–586. године, када су се угасиле радионице, јер су тада Авари освајали градове и тврђаве у приобалној Дакији.⁹⁹ А. Магуреану је мишљења да се примерци из зоне аварског утицаја (северно од Дунава) могу датовати у почетак VII века.¹⁰⁰ Што се тиче доње хронолошке границе, индикативан је податак о једној фибули са псеудонавојима која је нађена у ранохришћанском црквеном комплексу у Софији, у слоју који је датован новцем царева Анастасија (491–518) и Јустина I (518–527).¹⁰¹ То указује на могућност њиховог датовања и у сам почетак VI века.

Из свега наведеног, можемо рећи да се овај тип фибула користио у току VI и почетком или током целе прве половине VII века. Њих је носило романско староседелачко становништво које је живело у градским центрима и утврђењима на простору источног Балкана, односно Источног римског царства. На простору северно од Дунава, где су били насељени Авари, Словени, германска племена и други варвари, оне су изгледа остале дуже у употреби (током прве половине

- 93 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 112–113.
- 94 | Исто, 111; Adrian Bejan, *н. д.*, 261.
- 95 | Евгения Генчева, *За типологическото развитие на късноримските фибули с подвито краче в Южна България*, Археология XXXI/4, София 1989, 35.
- 96 | Florin Curta, *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge, 2001, 245.
- 97 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 112.
- 98 | Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*, 55.
- 99 | Ђорђе Јанковић, *Подунавски градови у области Аквиса*, 169–172. Аутор је, како смо већ навели, установио четири типа ових фибула за које је прецизно одредио период када су се производиле: фибуле са луком правоугаоног пресека (прва половина VI века – око 535. године), фибуле са трапезастим пресеком лука (средина VI века – до владе Јустина II), фибуле са луком полукружног пресека (од владе Јустина II до краја седамдесетих година VI века) и фибуле малих димензија са луком полукружног пресека (од владе Тиберија I до аварског пустошења градова у Приобалној Дакији 585–586. године).
- 100 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 109. (abstract), 113.
- 101 | Катя Трендафилова, *Метални принадлежности към облеклото (V–VI в.) от колекцията на Исторически музей – Котел*, Годишник на Национални археологически музей 11, Българска академия на науките, 2007, 146. (напомена 2)

VII века). То потврђују налази из некрополе Келкед–Фекетекапу у Мађарској. Као што је закључио З. Вински, фибуле са посувраћеном стопом, само већих димензија, настављају да се производе и после 600-те године, у местима где се одржало староседелачко романизовано становништво изван утицаја придошлих народа (области у Црној Гори, Албанији, на Крфу, где се развијала Комани – Кроје култура).¹⁰²

У време развоја ранохришћанске архиртектуре, када се граде многобројне цркве и крстионице, у материјалној култури становника Источног римског царства јављају се симболи који одражавају хришћански утицај. У периоду од V до VII века у употреби су били привесци, апликације, фибуле, пекторали, копче и прстење који су израђивани у облику крста или је на њима био изведен мотив крста.¹⁰³ Осим фибула које су изгледом у целини у облику крста или је крст приказан на неком њеном одређеном делу (на луку или стопи, као што је случај са фибулама са посувраћеном стопом и псеудонавојима), коришћене су и фибуле у облику птице (голуба), која представља хришћански симбол.¹⁰⁴

На крају, поново ћемо се осврнути на фибуле које имају крст на стопи. Поред фибула које припадају типу С, које је навео А. Магуреану (три примерка са подручја Прахово – Костол – Курвинград – Неготин – Кладово – Т. VI/1), са локалитета у Србији потиче још неколико оваквих налаза. Међу њима су наша фибула са Соколице (Т. III,IV), фибуле са Градца у Горњим Левићима и Градца у Дупцима (Т. VII/1,3), Хајдучке Воденице, Караташа и Царичиног Града. Као што је приказао А. Магуреану, фибуле типа С су мањих димензија (између 3,6 и 4,6 cm) у односу на друге типове, међу којима има и већих и мањих примерака. То се потврђује и налазима које смо претходно навели (дужина фибула са Соколице и Хајдучке Воденице је 4,2 cm, а са Караташа 4 cm), док нам дужине фибула са Градца у Горњим Левићима и Градца у Дупцима нису познате.

Фибуле из Градца у Горњим Левићима и Великог Градишта у Петини (Т. VII/1,2) на луку имају урезану представу људског лика, око којег се налазе четири мања круга. Још једна фибула са оваквим приказом на луку нађена је у Прахову.¹⁰⁵ Сличне фибуле нађене су у већем броју у Пернику у Бугарској,¹⁰⁶ као и на још неким локалитетима у Бугарској и Румунији.¹⁰⁷ А. Јовановић тумачи ову представу као лик Христа са четворицом јеванђелиста.¹⁰⁸

102 Zdenko Vinski, *н. д.*, 40–41.

103 Isti, *Krstoliki nakit epohe Seobe naroda u Jugoslaviji*, Vjesnik Arheološkog muzeja III/3, Zagreb, 1968, 103–165.

104 Михаило Милинковић, *О тзв. Женском германском гробу из Уплијане*, Споменица Јована Ковачевића, Београд, 2003, 162–163.

105 Перица Шпехар, *н. д.*, кат. бр. 115, Т. V/115.

106 Венециа Любенова, *Селицето от римската и ранновизантијската епоха*, Перник I. Поселищен зивот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. н. е., Софија, 1981, Обр. 112/4–7, Обр. 113/1–4.

107 Andrei Măgureanu, *н. д.*, 104, Pl. III. Аутор је ове фибуле (са антропоморфним приказом на луку) сврстао у тип Е.

108 Александар Јовановић, *Огледи из античког култа и иконографије*, Београд 2007, 68–70.

Можемо закључити да фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима представљају одраз моде која је била заступљена на широком простору. Очигледно је да су биле у масовној употреби, јер је на неким локалитетима нађено по десетак и више примерака (Караташ, Прахово, Дробета, Царичин Град, Перник, Садовец). Отворено је питање да ли су их користиле само жене или оба пола. У гробовима оне су налажене уз покојнице, док многобројни налази из утврђења указују на то да су их могли користили и мушкарци.¹⁰⁹ Поред тога, мора се узети у обзир да је у утврђењима боравио одређен број жена, тако да су у тим местима и оне могле бити корисници ових фибула. Ф. Курта је претпоставио да су их носиле супруге војника.¹¹⁰ У рановизантијском периоду фибуле су представљале основни елемент за причвршћивање женске одеће, мада су их користили и мушкарци. Жене су по правилу носиле по једну фибулу, на средини груди или на рамену, која је служила за закопчавање огртача.¹¹¹

А. Магуреану претпоставља да су мањи примерци ових фибула ношени у пределу појаса, а већи на раменима.¹¹² Међутим, ношење фибула у пределу карлице био је обичај код жена из различитих германских племена, али не и код жена у византијском свету.¹¹³ Ђ. Јанковић сматра да мање димензије фибула одражавају економску кризу, када је услед пљачкашких похода варвара била отежана набавка бронзе крајем седамдесетих и током осамдесетих година VI века.¹¹⁴

Овим радом смо показали да су фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима чест налаз и на локалитетима у унутрашњости Србије, поред тога што су у великом броју документоване на подручју Ђердапа. Фибула са Соколице, која је представљала иницијалну тему рада, дала нам је повод за опширније проучавање. Преглед локалитета у Србији са налазима фибула, који је приказан у раду, вероватно није коначан. Могуће је да неке примерке, који су објављени, нисмо имали у виду или неки још увек нису објављени, а готово је сигурно да ће током будућих истраживања бити нађено још оваквих фибула.

109 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 99. (abstract)

110 | Florin Curta, *н. д.*, 245.

111 | Михаило Милинковић, *Археологија моде као археологија идентитета – неколико примера*, Ниш и Византија II, Ниш, 2004, 192.

112 | Andrei Măgureanu, *н. д.*, 109. (abstract), 114, Fig. 21. Аутор је ову претпоставку изнео на основу гробова на варварским некрополама у Мађарској (Келкед Фекетекапу) и Румунији (Братеа). На некрополи Келкед Фекетекапу у два гроба је нађена по једна фибула мањих димензија на карлици покојника, док је у једном гробу фибула већих димензија нађена у пределу рамена покојника. И на некрополи у Братеи је пронађена једна мања фибула у пределу карлице покојника. А. Магуреану не наводи ниједан пример о положају ових фибула из гробова јужно од Дунава.

113 | Михаило Милинковић, *Археологија моде као археологија идентитета – неколико примера*, 189.

114 | Ђорђе Јанковић, *Подунавски градови у области Аквиса*, 172.

One Fibula from the Locality Sokolica in Ostra near Cacak
(within the supplement of studying fibulae with backward turned feet and pseudo-coils on the localities in Serbia)

In the classical collection of the National Museum in Cacak there is one fibula kept with backward turned feet and pseudo-coils, which comes from the multi layer locality Sokolica in Ostra from Cacak. The fibula is of smaller dimensions (1=4,2 cm), without mechanism for buttoning. It was made in the technique of casting with breaking. The foot of the fibula is backward turned in the shape of a Latin letter U. Above the juncture of the foot with the bow there is strengthening and 8 pseudo-coils in the shape of carvings. In the middle of the bow there is a decoration carved in the shape of two small circles with one semi circle line each, which are connected with two parallel lines. On the upper part of foot there is a cast cross like widening (T. III, IV).

The latest typology of this type of fibulae was suggested by Romanian archeologist (Andrei Magureanu). He made the typology on the basis of decoration of fibulae on the bow and foot, selecting 15 types which he marked with Latin letters (from A to O). Fibula from the Sokolica locality, according to the typology of A. Magureanu, belongs to the type C (fibulae with cast cross on the feet), and on the basis of decoration on the bow it belongs to type I (fibulae which have two small circles the middle of the bow and one or two lines between). He showed graphically that fibulae of type C are shorter, between 3, 6 cm and 4, 6 cm (T. VI/1), while fibulae of type I are somewhat longer, between 5, 2 cm and 5, 4 cm (T. VI/2).

Fibulae with backward turned feet and pseudo-coils represent often findings at early Byzantium finds on the territory of Central Balkan and Lower Danube flow. In most cases they are laid in the fortresses and in not so many cases in graves, settlements and storages. In Serbia, the region of Djerdap has the greatest number of these fibulae, but a significant number is recorded in the localities in province (T.II). The biggest number of fibulae with cast cross on the foot, like the one from Sokolica, comes from the localities in Bulgaria (T. V/1). Other known findings come from localities in Serbia: territory of Prahovo – Kostol – Kurvingrad – Negotin – Kladovo, from Hajducka Vodenica, Karatas, Caricin Grad, Gradac in Gornji Levici and in Gradac in Dubac (T. VII/1,3).

This kind of fibula dates back to the period of VI and the beginning of VII century. Workshops for making them were situated in Prahovo and in Caricin Grad (Serbia), Turn Severin (Romania), as well as in many finds in Bulgaria: Gabrovo, Sumen, Vencan, Sadovec, etc. It is supposed that female population wore them, and as the greatest number was found in fortresses, it is probable that they were wives of soldiers. Women of Byzantium world wore one fibula in the middle of the bust or on the shoulder and they were used for buttoning overcoats.

Milica VESELICIC

Une fibule de la localité Sokolica à Ostra près de Cacak
(dans le cadre de l'annexe de l'étude des fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets sur les localités en Serbie)

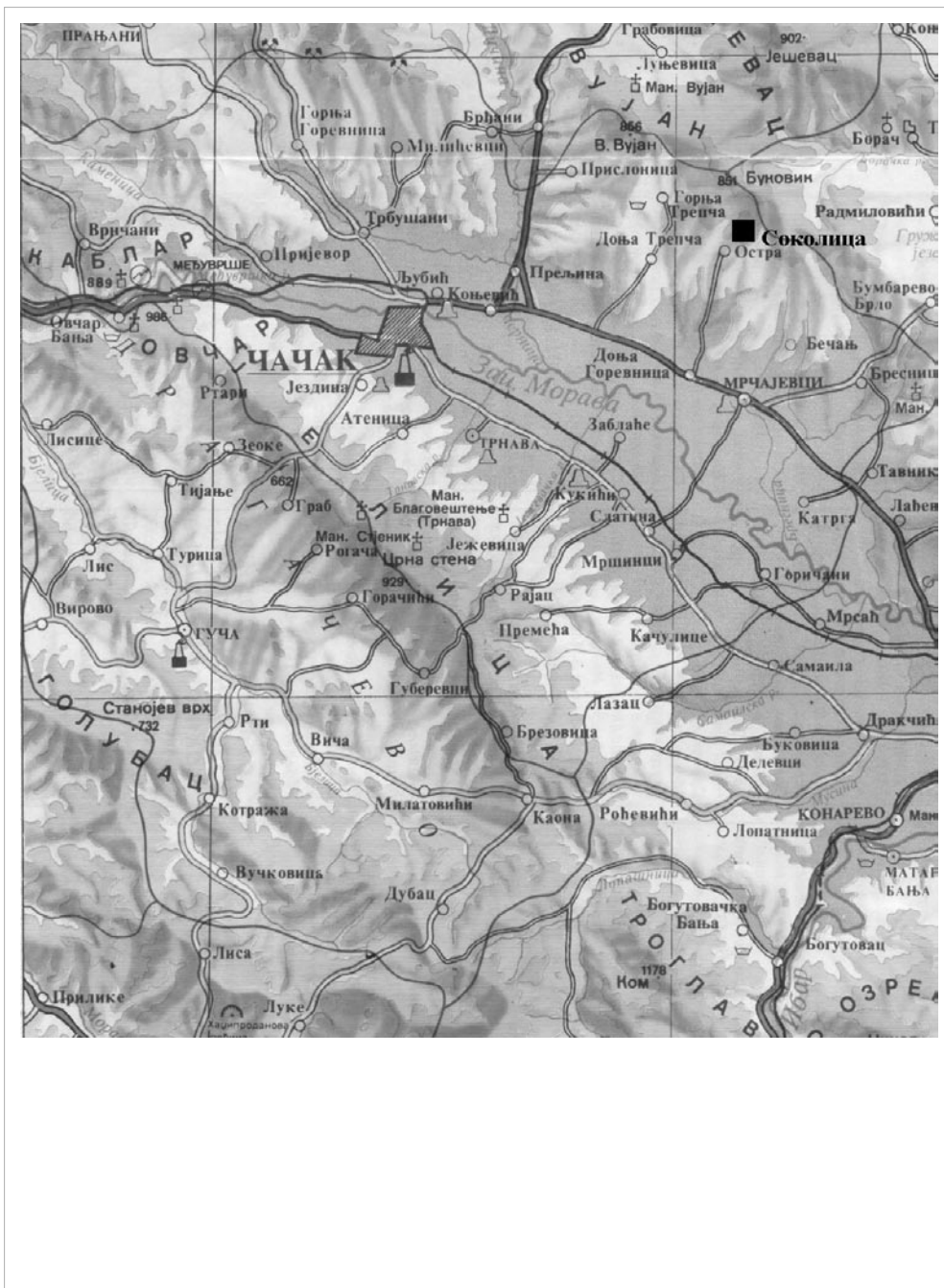
Dans le Recueil du Musée National à Cacak est conservée une fibule avec un pied rabattu et des pseudo-filets, qui provient de la localité multicouche de Sokolica à Ostra près de Cacak. La fibule est en bronze, de petites dimensions (l=4,2cm), sans mécanisme pour sa fermeture. Elle fut confectionnée suivant la technique de coulage avec rupture. Le pied de la fibule est rabattu, en forme de lettre en caractère latin U. Au-dessus du raccord du pied avec l'arc se trouve un raffermissement et 8 pseudo-filets sous forme de rainure. Au milieu de l'arc existe un ornement sous forme de deux petits cercles avec une ligne en demi-cercle chaque, qui sont reliés avec deux lignes parallèles. En haut du pied figure un élargissement coulé en forme de croix (T. III,IV).

La plus récente typologie de ce genre de fibule fut proposée par l'archéologue roumain A. Magureanu (Andrei Măgureanu). Il effectua une typologie d'après la décoration de la fibule à l'arc et au pied, en dégagant 15 types qu'il marqua avec des lettres en caractères latins (de A à O). La fibule de la localité de Sokolica peut être selon la typologie d'A. Magureanu classée comme type C (fibules avec une croix coulée au pied), et d'après l'ornement sur l'arc comme type I (fibules qui au centre de l'arc possèdent chacune deux petits cercles, et entre elles une ou deux lignes). Il a démontré graphiquement que les fibules de type C sont de longueur plus courtes, entre 3,6 cm et 4,6 cm (T. VI/I), tandis que les fibules de type I sont de longueurs un peu plus longues, entre 5,2 et 5,4 cm (T. VI/2).

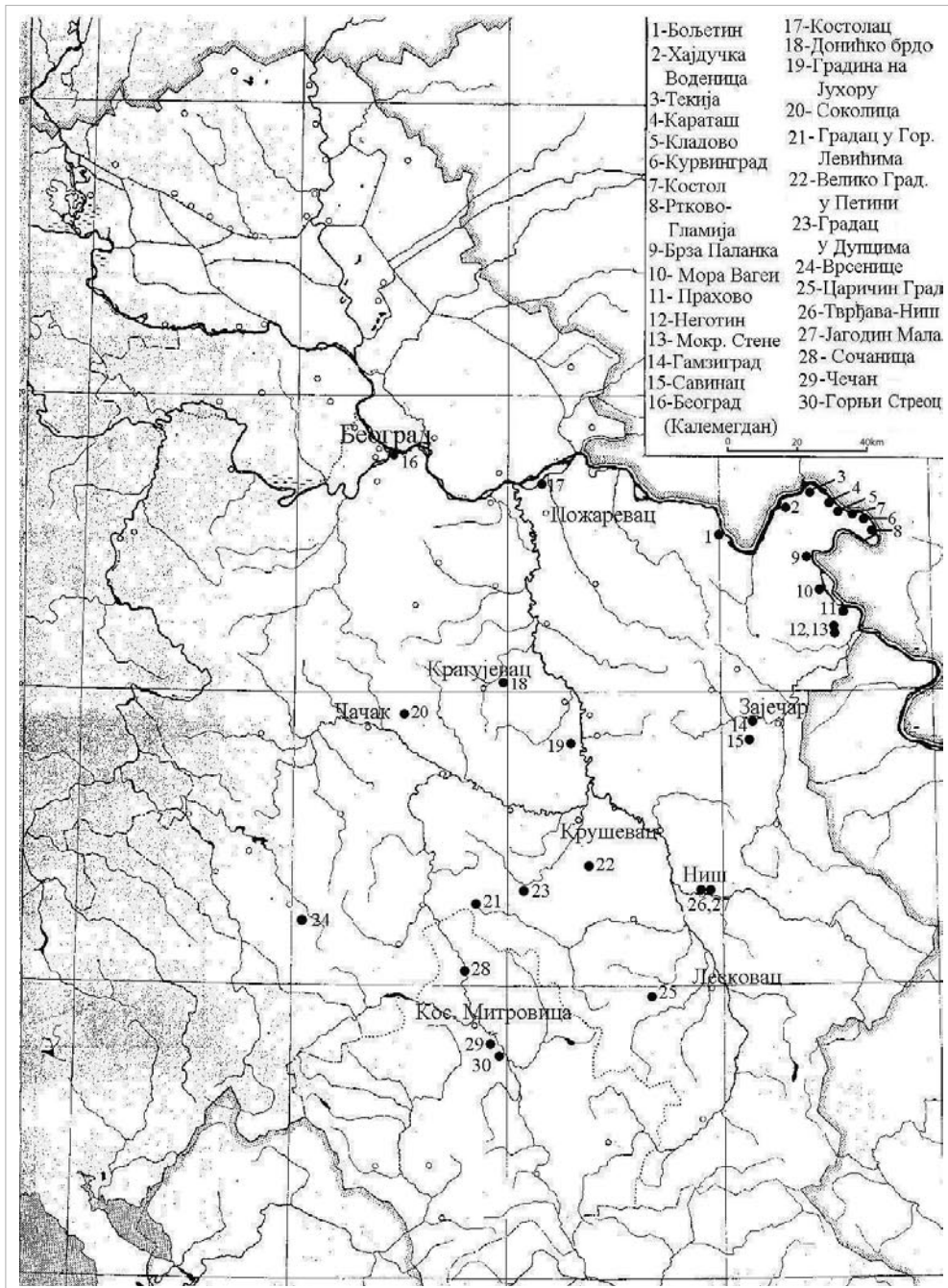
Les fibules avec un pied rabattu et des pseudo-filets représentent une trouvaille fréquente sur les lieux de découverte du début de la période byzantine sur l'espace occupé par le centre des Balkans et le Donje Podunavlje (Bas-Danubien). En plus grande quantité, elles furent trouvées dans les fortifications, et notablement moins dans les tombes, les agglomérations et les débarras. Sur le territoire de la Serbie, le plus grand nombre de localités où furent trouvées de telles fibules est situé dans la région du Djerdap, mais un nombre considérable est documenté aussi sur les localités en province (T. II). Le plus grand nombre de fibules avec une croix coulée au pied, comme l'est la fibule de Sokolica, provient des localités en Bulgarie (T. V/1). Les autres exemplaires connus proviennent des localités en Serbie: de la région de Prahovo – Kostol – Kurvingrad – Negotin – Kladovo, de Hajducka Vodenica, Karatas, Caricin Grad, Gradac dans les Gornji Levici et Gradac dans les Dupci (T. VII/1,3).

Cette sorte de fibule est datée à la période du VIème et au début du VIIème siècle. Les ateliers pour leur fabrication se trouvaient à Prahovo et à Caricin Grad (Serbie), Turn Severin (Roumanie), ainsi qu'à divers lieux de découvertes en Bulgarie : Gabrovo, Sumen, Vencan, Sadovec, etc. On suppose qu'elles furent portées par la population féminine et puisque la plupart fut trouvée dans les fortifications, il s'agit probablement d'épouses de soldats. Les femmes du monde byzantin portaient une fibule au milieu de la poitrine ou une sur l'épaule, et elles servaient pour attacher les pardessus.

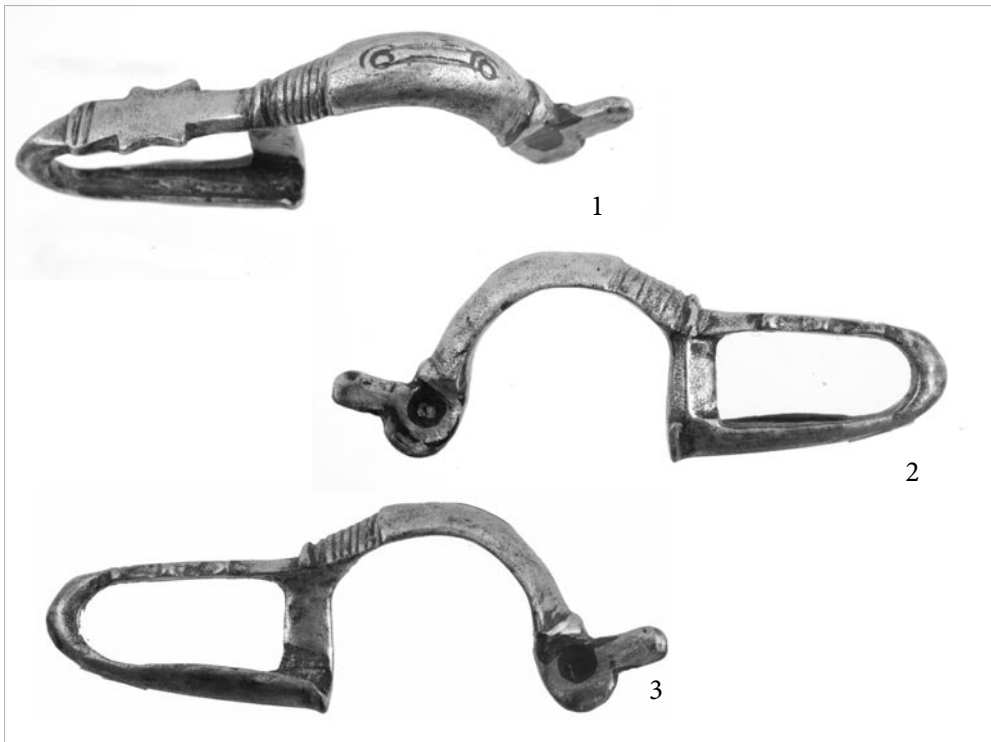
Milica VESELICIC

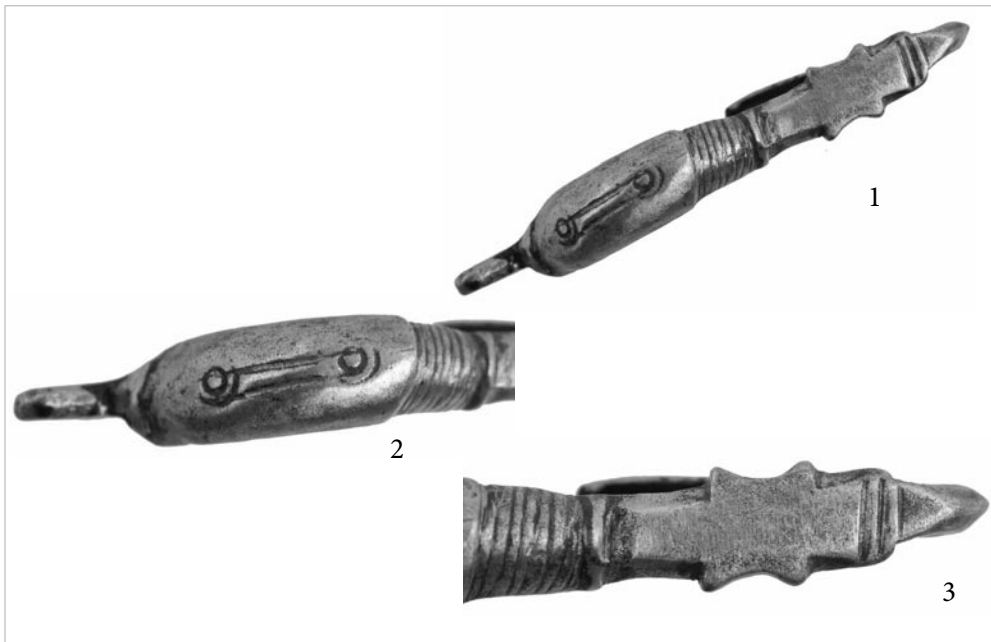
Табла I – Карта са положајем локалитета

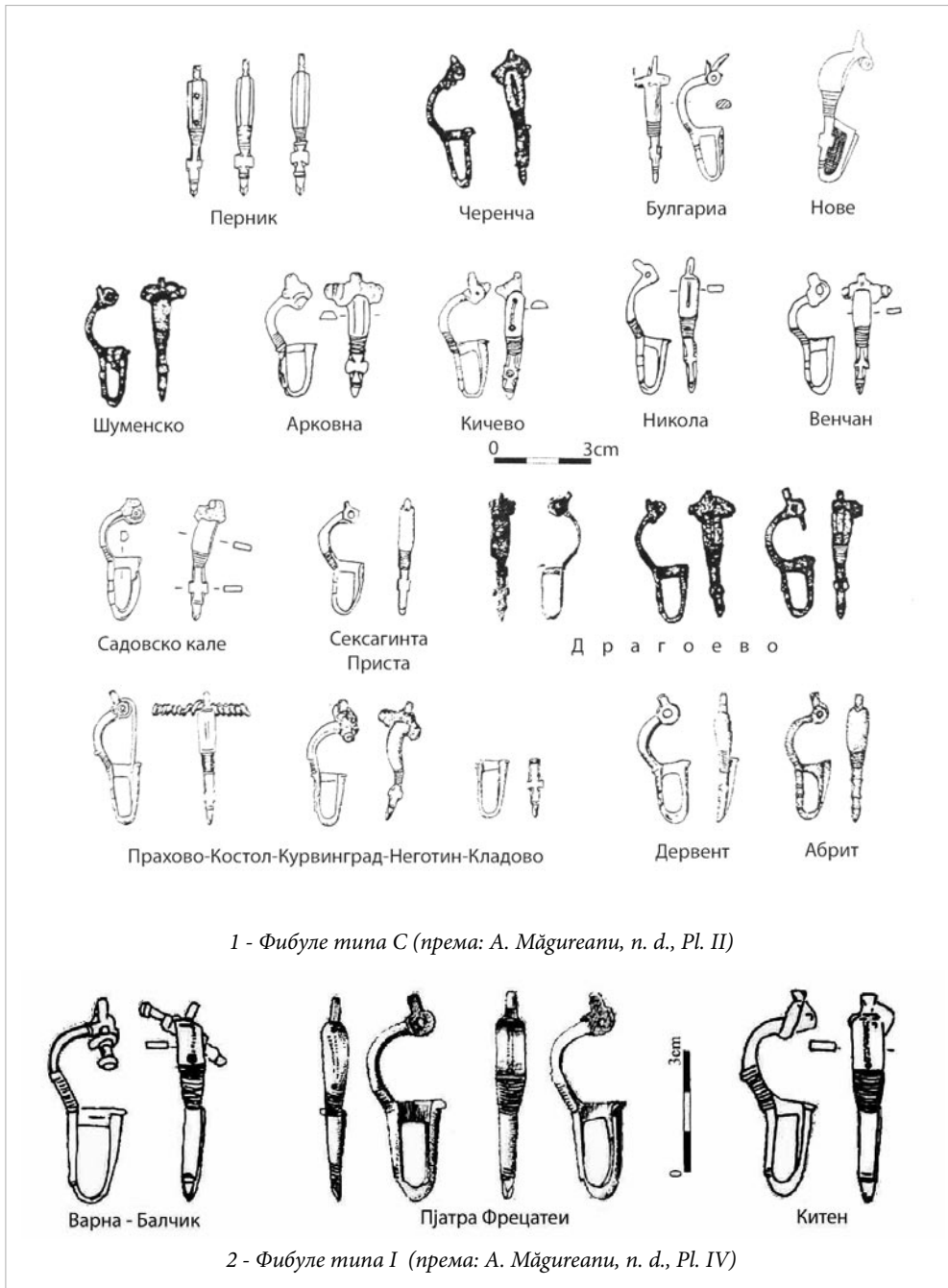
Табла II – Карта са локалитетима у Србији на којима су нађене фибуле са посувраћеном стопом и псеудонавојима

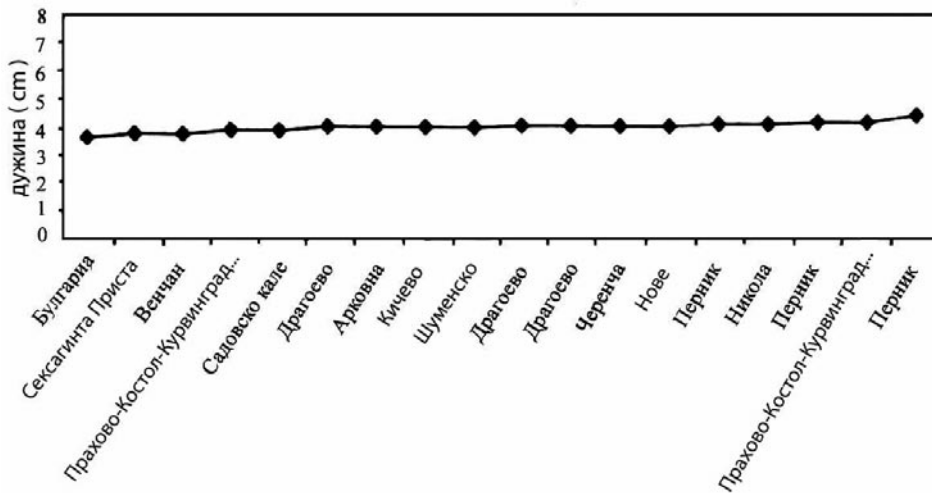
Табла III – Фибула са локалитета Соколица фотографисана са различитих страна
(фото: М. Бојовић)

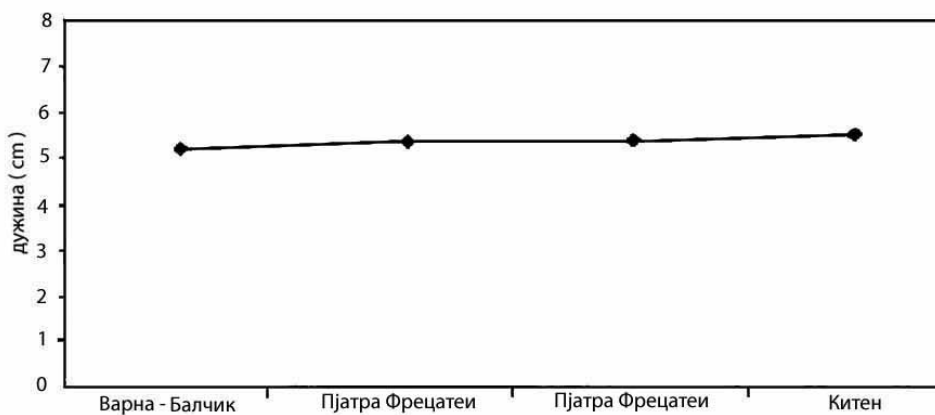
Табла IV – Фибула са локалитета Соколица, детаљи са орнаментима
(фото: М. Бојовић)

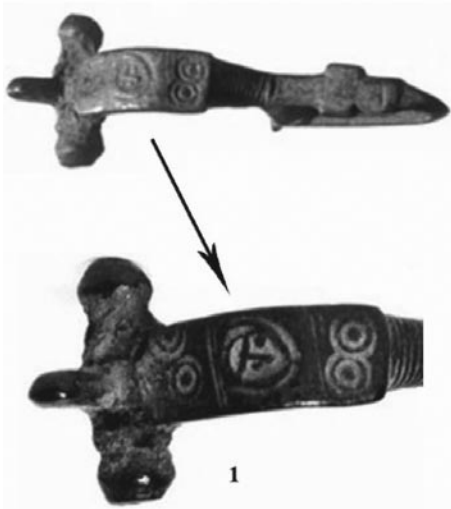
Табла V

1 - Графички приказ дужина фибула типа C
(према: A. Măgureanu, n. d., Fig. 5.)

2 - Графички приказ дужина фибула типа I
(према: A. Măgureanu, n. d., Fig. 7.)

1

1 – Градац у Горњим Левићима

2

– Велико Градиште у Петини

3 – Градац у Дупцима

Све три фибуле према: Г. Тошић, Д. Рашковић, н. д., Сл. 3/1,2, Сл. 7/1

Табла VII

Александра
ГОЈИЋ

СЛУЧАЈНИ НАЛАЗИ СА ПРОСТОРА КАСНОАНТИЧКЕ НЕКРОПОЛЕ У БЕЉИНИ

УДК: „

АПСТРАКТ: У античкој и нумизматичкој збирци Народног музеја Чачак налазе се предмети који припадају девастираној касноантичкој некрополи из насеља Бељина на западној периферији Чачка. Налази су случајно окривени 1957. године приликом грађевинских радова. У Музеј су са простора некрополе путем поклона доспели сребрни и бронзани прстен, керамички пехар и пет комада римског бронзаног новца. Покретни налази се могу датовати у крај III и почетак IV века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бељина, некропола, случајни налаз, гробни прилози, прстен, пехар, новац, крај III – почетак IV века

У Народног музеј у Чачку 1957. године доспели су, као случајни налази, један мањи керамички пехар, два прстена од сребра и бронзе и пет бронзаних новчића.¹ На основу Улазне књиге и инвентарних картона сазнајемо да су предмети пронађени приликом копања рова за постављање канализационе мреже на имању Богосава Петровића са леве стране пута Чачак – Овчар Бања, у насељу Бељина (Т. I). По казивању власника имања и радника уништено је око десетак гробова,² а поред предатих предмета пронађено је још неколико комада бронзаног новца, као и један мањи керамички пехар. Међутим, ти предмети су данас изгубљени.

Покретни налази са простора касноантичке некрополе са коментаром

1. Пехар (Т. II/ сл. 1) (НМЧ А II/16 – висина: 6,9 cm; пречник обода: 8,8 cm; пречник дна: 3,3 cm)

Биконични пехар са две дршке, широког разгрнутог отвора, са спољне стране канелованог обода.³ Врат је кратак, левкаст, трбух са оштрим преломом конуса, стопа ниска и цилиндрична, а дршке елипсастиг пресека незнатно надвисују обод. На врату

1 Захваљујем историчару Радивоју Бојовићу из Народног музеја у Чачку на увиду у нумизматички материјал који ми је љубазно дозволио да објавим.

2 Милена Икодиновић, археолог Народног музеја Чачак, обишла је локалитет непосредно по добијању предмета и констатовала да су у профилу канала били видљиви скелетни остаци у слоју мрке земље (на релативној дубини око 1,30 m), а уочени су и уломци керамике. Скелетни остаци покојника били су слободно укупани, без гробне конструкције, оријентације запад-исток. На основу казивања радника само су два гроба имала прилоге које су они предали Музеју.

3 Конзервација и рестаурација извршена у конзерваторској лабораторији Народног музеја Чачак, од стране препаратора Дејана Петровића.

су урезане три, а на средини трбуха, на прелому конуса, једна водоравна линија. Израђен је од средње пречишћене глине, песковите фактуре, мркосиве боје печења.

Пехар овог типа, сличних морфолошких и технолошких карактеристика, откривен је у гробу скелетно сахрањеног покојника (гроб бр. 67) касноантичке некрополе у Бељини,⁴ а слични пехар нађен је и у испуни јаме 1 на истом налазишту.⁵ Аналогије за овај тип пехара налазимо у Сингидунуму, где је примерак, израђен од светлоцрвено печене глине, црвено бојене површине, датован у другу половину II и прву половину III века.⁶ Истом периоду припада примерак из Ritišum-a од мркоцрвене печене глине и светломрко бојене спољне површине.⁷ Црвено печени пехар са две дршке са јужне некрополе античког Виминацијума („Више гробаља“), откривен у гробу слободно укопаног покојника – новорођенчета, датован је на основу налаза новца у време Марка Аурелија (161–180).⁸

2. Прстен (Т. II/ сл. 2) (НМЧ А II/17 – пречник главе: 1,3 x 1,2 cm; пречник карике: 0,2 cm; висина: 2,4 cm; тежина: 4,55 gr)

Сребрни прстен овалног облика и тракасте алке која се постепено шири према глави. Рамена су лепезасто проширена, раскуцана и украшена урезаним линијама и кратким цртама. На глави прстена се налази елипсоидно лежиште за гему од каренеола тамно црвене боје, у облику зарубљене купе.⁹

Овај прстен би припадао типу III према типологији И. Поповић и генерално се може датовати у III–IV век.¹⁰ Блиску паралелу про-налазимо код примерка од злата са непознатог налазишта, у чију касету је уметнут зелени полудраги камен призматичног облика, са алком која је од главе до спуштених рамена чипкасто изрезана.¹¹ Сличан примерак од злата пронађен је у Осјеку (Mursa), са овалном касетом са камејом од белог опала

- 4 Катарина Дмитривић, Дејан Радичевић, *Касноантичка некропола у Чачку*, Чачак, 2009, 15, 56, кат. 104.
- 5 Бељина – Јанковина 1980–1981. године, А–62. Објављено у: Татјана Цвјетићанин, *Римска керамика из Чачка и околине*, ЗНМЧ XVIII, Чачак, 1988, 110, шоља – тип IV/1.
- 6 Snežana Nikolić-Đorđević, *Antička keramika Singidunuma*, Singidunum 2, Beograd, 2000, 175, tip IX/48.
- 7 Olga Brukner, *Rimska keramika u i jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981, 101–102, sud sa dve drške – tip 6; T. 104/7.
- 8 Љубица Зотовић, Часлав Јордовић, *Viminacium*. Некропола „Више гробаља“, Београд, 1990, 60, Г–72, Т. XIII, 7.
- 9 Захвалност дугујем др Данилу Бабичу, редовном професору Рударско-геолошког факултета у Београду, који је извршио микроскопску анализу камена.
- 10 Ивана Поповић, *Прстење*. Римски накит у Народном музеју у Београду, Београд, 1992, 10–11.
- 11 Ивана Поповић, *н. д.*, 35, кат. 55.

са представом главе Медузе.¹² Још један прстен са непознатог места налаза израђен је од злата и има гему од опала светло и тамноплаве боје, са раскуцаним раменима и са урезаним линијама.¹³ Сви примерци су датовани у III–IV век. Слични примерци, израђени од бронзе, додуше без раскуцаних рамена, регистровани су у Ушћу код Обреновца, са гемом од плавог камена и са представом зеца (III–IV век), као и у Ритопеку (Castra Tricornia), са гемом исте боје и са представом ловца који носи зеца (III век).¹⁴

3. Прстен (Т. II/ сл. 3) (НМЧ А II/18 – пречник главе: 1,1 x 1,2 cm; пречник карике: 0,2 cm; тежина: 3,91gr)

Бронзани прстен са делимично очуваном узаном кариком кружног пресека, незнатно проширеном на рамену, са урезаним плитким, хоризонталним канелурама. Глава је наглашена, у облику кружне плочице, украшена зооморфном представом (глава јежа?) и низом тачкастих убода по периферији.

Овај прстен се може одредити у тип IV по класификацији Иване Поповић и датује се у III–IV век.¹⁵ Овакав тип прстена проналазимо у колекцији Д. Стојадиновића из Ландола код Смедерева, који највероватније потиче са касноантичке некрополе.¹⁶ Реч је о четири комада са различитим предстама: птица која се гнезди испред стубастог олтара, приказ брода (?) са прамцем у облику змије или птице (уочавају се три попрсја), предста војника који стоји на колима или на трибуналу, а на последњем се налази дворедни натпис VIV/AT (?), фланкиран са два копља.¹⁷ Нашем примерку је сличан и прстен са непознатог налазишта, са схематизованом људском фигуром која седи и која у крилима држи извесни предмет.¹⁸ Блиску типолошку аналогију за наш примерак налазимо у Новим Бановцима (Vurgeneae), одакле потиче примерак са сумарно представљеним стојећим фигурама, генерално одређен у IV век.¹⁹

12 | Ивана Поповић, *н. д.*, 35, кат. 56.

13 | Ивана Поповић, *н. д.*, 35, кат. 57.

14 | Бисенија Петровић, *Накит*, у: *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 1997, 118, кат. 102–103.

15 | Ивана Поповић, *н. д.*, 11.

16 | Александар Јовановић, *Прилози познавању античке прошлости смедеревског краја*, Смедеревски зборник 1, Смедерево, 2006, 24.

17 | Александар Јовановић, *н. д.*, 24–25, слика 2, 3, 4, 5.

18 | Ивана Поповић, *н. д.*, 53, кат. 119.

19 | Бисенија Петровић, *н. д.*, 120, кат. 109.

Новац²⁰

Новац је опредељен према RIC = Roman Imperial Coinage, I–IX, London, 1923.

4. Максимијан Даја (305–310) Т.III/ сл. 4

НМЧ Инв. бр. Н 189
24 mm, 3,72 gr, RIC VI, p. 483, No 222b, Siscia, касна 311. година
Av. IMP MAXIMINVS P F AVG. Овенчена глава цара, надесно.
Rv. IOVI C-ONS-ERVATORI /SIS/. Јупитер стоји фронтално, глава му је окренута налево, а хламида пребачена преко рамена. Држи муњу у десној руци, а лева му је ослоњена на скиптар. Крај леве ноге је орао.

5. Константин I (306–337) Т.III/ сл. 5

НМЧ Инв. бр. Н 190
22 mm, 2,54 gr. Нема сачуван одсечак са ковницом. Упореди: RIC VI, p. 485, No 232b, Siscia. Рана 313. година.
Av. IMP CONSTANTINVS P F ŠAVGĀ. Овенчена глава цара, надесно. Rv. IOVI CONSERVATORI AVGG N. Јупитер стоји налево, држи скиптар и Викторију на глобу. Испред њега, на земљи, орао држи венац.

6. Константин I (306–337) Т.III/ сл. 6

НМЧ Инв. бр. Н 191
23 mm, 3,20 gr, RIC VI, p. 484, No 232b, Siscia, рана 313. година
Av. IMP CONSTANTINVS P F ŠAVGĀ. Овенчена глава цара, надесно.
Rv. IOVI CON-SERVATORI AVGG NN-/SIS/ В. Јупитер стоји налево, држи скиптар и Викторију на глобу. Испред њега, на земљи, орао држи венац. Перфорација на десној страни.

7. Лициније (308–324) Т.III/ сл. 7

НМЧ Инв. бр. Н 192
20 mm, 2,42 gr, RIC VI, p. 484, No 229a, Siscia, рана 313. година
Av. ŠIMPĀ LIC LICINIVS P F AVG. Овенчена глава цара, надесно.
Rv. IOVI CON-SERVATORI - /SIS/ E. Јупитер стоји налево, држи скиптар и Викторију на глобу. Испред њега, на земљи, орао држи венац.

8. Лициније (308–324) Т.III/ сл. 8

НМЧ Инв. бр. Н 193
23 mm, 3,14 gr, RIC VI, p. 484, No 232a, Siscia, рана 313. година
Av. IMP ŠLIC LICINIVS P F AVGĀ. Овенчена глава цара, надесно.
Rv. I CON-SERVATORI /SIS/ A. Јупитер стоји налево, држи скиптар и Викторију на глобу. На земљи, поред њега, орао држи венац. Секундарно начињена кружна перфорација.

²⁰ Захваљујем Адаму Црнобрњи, археологу Музеја града Београда, на помоћи приликом опредељивања новца.

*

О траговима живота у античко и касноантичко доба на територији данашњег града Чачка сведоче открића остатака архитектуре, некропола, као и случајни и појединачни покретни налази. Током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века вршена су истраживања већег обима која су дала драгоцене податке о античкој прошлости на овим просторима.²¹ Западна периферија савременог града била је веома насељена у периоду антике, чему су погодовале географске и хидрографске одлике терена.

На територији Бељине вршена су најпре истраживања мањег обима током 1980–1982. године, када су откривене мање терме и једна грађевина (делимично), опредељена као економска зграда, које су највероватније припадале мањем пољском имању (*villa rustica*), површине око 0,7 ha.²² Источно од овог комплекса, код данашње цркве Успенија Пресвете Богородице, у периоду 2001–2007. године, истражена је већа касноантичка некропола са старијим насеобинским хоризонтом, оквирно датованим у раздобље II–III века, који хронолошки одговарају хоризонту који је претходио изградњи терми у Бељини.²³ Некропола у Бељини била је биритуална, са остацима спаљених и скелетно сахрањених покојника у различитим гробним конструкцијама.²⁴ Истражени су 51 гроб спаљених и 20 гробова скелетно сахрањених покојника. И код једних и код других покојника регистровано је полагање гробних прилога – делова ношњи, накита, алата, новца или стаклених или керамичких посуда.²⁵ Керамички пехари су као гробни прилози откривени у скелетним (гроб бр. 1, 2, 376, 42, 59, 64, 65 и 67), као и у спаљеним гробовима (гроб бр. 8, 11, 27, 34, 39, 40 и 49). Скелетни гробови бр. 2 и бр. 59, као гробне прилоге имају готово исте керамичке пехаре, благо разгнута обода, крушкasto заобљеног реципијента, ниске прстенасте стопе и две наспрамне тракасте дршке које не прелазе висину обода.²⁶ У скелетном гробу бр. 42 и спаљеном гробу бр. 51 нађени су пехари приближно исте висине, са три равномерно распоређене дршке, различите фактуре и боје печења. Пехар из гроба бр. 42 је наранџаст, споља жућкasto–мрко глеђосан, док је пехар из гроба бр. 11 тамносиве боје.²⁷ Пехари из гробова бр. 1, 27, 34, 376 имају сличне

21 Видети: Радослав Прокић, *Римске терме у Чачку*, Рашка баштина I, 1975, 167–178; Милоје Васић, *Римске терме у Бељини*, ЗНМЧ XIII, Чачак, 1983, 5–16; *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп, (ур. Милован Вуловић), Београд, 1993, 9–17; Татјана Цвјетићанин, н. д., 103–119; Снежана Ферјанчић, Гордана Јеремић, Александра Гојгић, *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*, Чачак, 2008; Александра Гојгић, *Римско стакло из Чачка и околине*, ЗНМЧ XXXVIII, Чачак, 2008, 23–63.

22 Милоје Васић, н. д., 6.

23 Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, н. д., 10.

24 Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, н. д., 12.

25 Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, н. д., 13–15.

26 Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, н. д., 43, 56, кат. 64, 103.

27 Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, н. д., 55–56, кат. 102, 105.

технолошке и морфолошке карактеристике – косо разгнут обод, биконичи трбух и пуно моделоване стопе, а израђени су од глине, окер-норанцасте, сиве и сиво-мрке боје печења.²⁸

Када је реч о прстењу у гробовима касноантичке некрополе у Бељини, само је један бронзани прстен са четвртастом главом са утиснутом кружницом нађен у скелетном гробу (гроб бр. 24).²⁹ У гробу са спаљеним покојником (гроб бр. 26) пронађен је сребрни прстен са крстообразним орнаментом начињеним од четири мала троугла.³⁰ Као гробни прилог у остави металних предмета пронађен је и сребрни масивни прстен, са овалним лежиштем на глави за камен који недостаје.³¹ У гробу бр. 56 са спаљеним покојником пронађен је сребрни прстен са делимично очуваном плочастом главом.³²

Исти типови новца, као наши примерци из збирке, пронађени су и на овој касноантичкој некрополи: у гробу бр. 40 спаљеног покојника прилог је био новац Максимијана Даје као цезара (305–310)³³, док је у гробу бр. 7, такође спаљеног покојника, пронађен бронзани новац Константина I (306–337)³⁴ и Лицинија (308–324).³⁵ Један бронзани новчић Константина I пронађен је у слоју шута уз јужни профил ископа из 2002. године.³⁶

На основу компарације гробних налаза са касноантичком некрополом код цркве Успенија Пресвете Богородице у Бељини са случајним налазима откривеним приликом копања канализационог рова на имању Богосава Петровића у Бељини, са леве стране пута Чачак – Овчар Бања, може се закључити да је реч о хомогеној групи налаза. Случајни налази са поменутог имања временски и просторно се могу везати за простор касноантичке некрополе формиране у близини античког насеља које је, судећи према налазима, постојало од II до IV века. О социјалном статусу њених становника, веровању и гробном ритусу, најбоље сведоче њихови скелетни остаци и пронађени предмети.

Accidental Findings on the Late Classical Necropolis in Beljina

Traces of life in Classical and Late Classical Period on the territory of today's town Cacak are testified by discoveries of architecture remains, necropolis, as well as accidental and individual movable findings. In Classical and numismatic collection

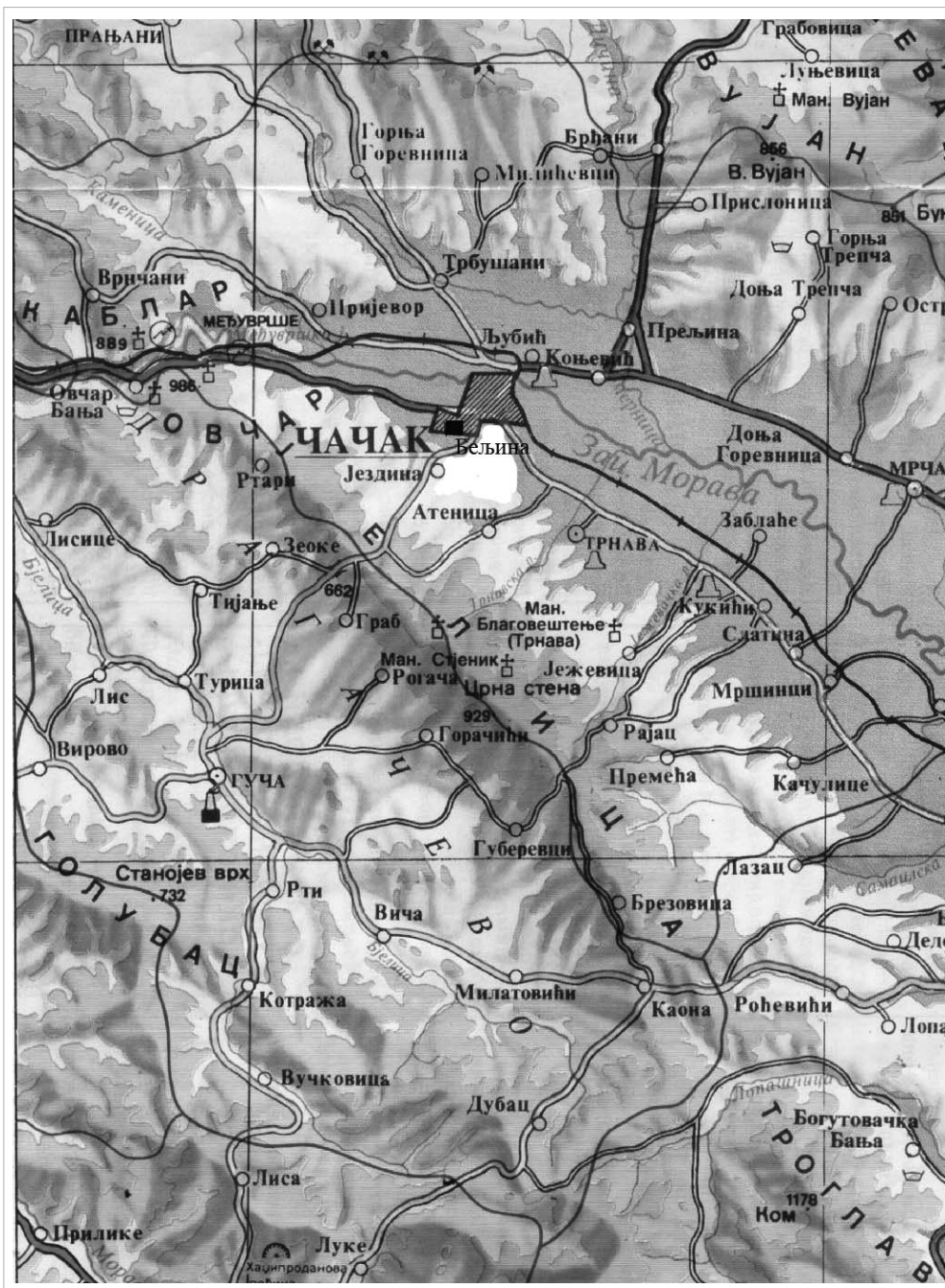
28	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 42, 45, 52, кат. 63, 72, 92, 93.
29	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 55, кат. 100.
30	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 33, кат. 36.
31	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 61, кат. 118.
32	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 33, кат. 34.
33	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 72, кат. 150.
34	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 73, кат. 152.
35	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 73, кат. 153.
36	Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, <i>н. д.</i> , 72, кат. 151.

of the National Museum there are objects which belong to devastated late Classical necropolis from the settlement Beljina which is situated on the west outskirts of Cacak. The findings were accidentally discovered in 1957 when digging trenches for sewerage system on the estate of Bogosav Petrovic on the left side of the road Cacak – Ovcara Banja. A silver and bronze rings, ceramic cup, one bronze coin Maximijan Daja (305-310) and two bronze coins of Constantine I (306–337) and Licinije (308-324) were given as presents to the Museum. Movable findings can be dated to the end of III and the beginning of IV century. In the south-west of this estate, near today's church of Assumption of Saint God Mother, in the period 2001–2007, a bigger late Classical necropolis was researched. By comparing of grave findings from both finds it can be concluded that it is a homogenous group of findings. Accidental findings from this paper can be connected in time and space with the space of late classical necropolis, formed in the vicinity of Classical settlement, which, according to the findings, existed from II to IV century, and the social status of its inhabitants, beliefs and grave contents can be studied on the basis of their skeleton remains and found objects.

Aleksandra GOJGIC

Trouvailles occasionnelles de l'emplacement de la nécropole de la période antique-tardive à Beljina

Des vestiges de l'existence durant la période antique et la période antique-tardive sur le territoire de la ville de Cacak d'aujourd'hui témoignent les découvertes des restes d'architecture, une nécropole, ainsi que des trouvailles mobiles autant occasionnelles que partielles. Dans la collection antique et numismatique du Musée national de Cacak se trouvent des objets qui appartiennent à la nécropole de la période antique-tardive dévastée de l'agglomération de Beljina, qui est située sur la périphérie occidentale de Cacak. Les trouvailles furent mises au jour par hasard en 1957, découvertes lors du creusement d'un fossé pour l'installation du réseau des égouts sur le domaine de Bogosav Petrovic sur le côté gauche de la route Cacak-Ovcara Banja. Dans le musée parvinrent en provenance de l'emplacement de la nécropole par l'intermédiaire de dons une bague en argent et en bronze, une coupe en céramique, une pièce de monnaie en bronze de Maximin Daia (305-310) et deux pièces de monnaie de Constantin 1er (306-337) et aussi de Licinius (308-324). Les trouvailles mobiles peuvent être datées à la fin du IIIème et au début du IVème siècle. Au sud-ouest du domaine mentionné, près de l'église de l'Ascension de la Sacro-sainte Vierge d'aujourd'hui, durant la période 2001-2007, fut explorée une assez grande nécropole de la période antique-tardive. Par comparaison des trouvailles sépulcrales provenant des deux lieux de découverte, on peut conclure qu'il s'agit d'un groupe homogène de trouvailles. Les trouvailles occasionnelles de cette étude peuvent se lier suivant l'époque et l'espace à l'emplacement de la nécropole de la période antique-tardive, formée à proximité de la cité antique qui, au jugé des trouvailles, exista du IIème au IVème siècle, et du statut social de ses habitants, des croyances et du rite sépulcral témoignent le mieux leurs restes squelettiques et les objets trouvés.

Табла I- Карта са положајем локалитете

Сл. 1.

Сл. 2.

Сл. 3.

Табла II
(Фотографије: Марко Бојовић, Народни музеј – Чачак)

Сл. 4.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

Сл. 8.

Табла III
(Фотографије: Марко Бојовић, Народни музеј – Чачак)

Милош
МАТИЈЕВИЋ

ОДЕЋА И ОРУЖЈЕ ЈАНИЧАРСКОГ РОДА У ОСМАНЛИЈСКОЈ ВОЈСЦИ

УДК: „

АПСТРАКТ: Рад „Одећа и оружје јаничарског рода војске у Османлијском царству“ настао је као плод истраживања зарад одбране магистарске тезе. Покушава да обради што више историјских извора, текстова, па чак и уметничких магазина. Посећен је велики број музеја и архива како би се што веродостојније (речју, цртежом и фотографијом) описао живот јаничара и њихов однос према свету исказан кроз одећу и оружје. Обухваћен је период од седам векова, колико су јаничари постојали – од њиховог оснивања 1329/30. године од стране султана Мурата, па све до крвавог уништења 1826. када их је султан Махмуд Други у директном сукобу потукао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: јаничар, велики везир, данак у крви, Мурат, Мехмед Освајач, Сулејман Величанствени, Селим III, Махмуд II, мода, ношња, фес, барјак, заркол, калпак, чакшире, заставе, алем, санџак, намлија, зулфикар, јатаган, наџак, Благословени догађај

Увод

Начин одевања једног народа јесте једна од оних појава у којима се изразито огледају друштвене супротности. Посматрањем и проучавањем ношње једног народа сазнаје се не само ток историје тог народа, него и начин размишљања, опхођења, однос према свету и себи. Зато ношња постаје веома интересантна категорија за проучавање. Она може понудити потпуно нове, аутентичне историјске чињенице о неком народу или групацији, али и већ познате чињенице може осветлити са једног новог аспекта.

Ношња, као важан и непосредан начин човековог изражавања и схватања, превазилази границе уметности, којој припада као примењена грана, и залази у област историје, социологије, па чак и политике. Историја ношње се, као научна грана, релативно касно почела развијати. Њене зачетке налазимо у ренесанси, када се у домену интересовања за све античко, почиње будити и интересовање за античке костиме Римљана, Грка, а нарочито Јевреја.¹ Ово интересовање је, пре свега, везано за сликарство, јер су велики ренесансни сликари тежили приказивању аутентичних сцена из историје. За њих је изглед античке и јеврејске ношње био врло битан у приказивању религиозних мотива.

Начин одевања једног народа или, уже посматрано, појединца, припадника једне класе, не нуди само историјске и социолошке податке. Он много говори о

1 | Павле Васић, *Одело и оружје*, Clio, Београд, 1992, 9.

човеку и о свим могућим релацијама у вези са човеком. Кроз одевање се показује његов однос према самом себи, према другим људима и свом окружењу.

Под изразом ношња у најширем смислу подразумевају се особености и одлике разних народа у одевању и обичајима. Ипак, у проучавању било ког конкретног питања, требало би јасно одредити предмет проучавања. Појам ношња је веома широк. У себе укључује, као што је већ наведено, не само одевеност, него и обичаје. Да бисмо одговорили на задатак који је постављен у овом рад, требало би пре свега сузити широки појам ношње. У ужем смислу речи, ношња је начин на који се одева, избор одела и украса тела, по облику боји и материјалу, укључујући и фризуру (коса, брада) и бојење коже и прстију (тетовирање). Ношња сваког народа одређена је начином живота и климом. Касније, кроз историјски развој цивилизације, одевност нема само практичну функцију. Одећа постаје обележје, односно симбол онога који је носи. У почетку је свака ношња била народна и разлике у ношњи различитих народа одржале су се све до римских освајања. Тада је римска ношња постала образац за цивилизовано становништво Истока и Запада и управо тада се појављује појам мода². Дакле, од римског периода почиње својеврсна унификација. Разлике у одевању појединих народа, које су пре свега имале за циљ одржавање и наглашавање идентитета, полако почињу да се губе. Као што се преузима модел цивилизованог римског човека са свим његовим манирима, начином хода, начином исхране, интересовањима, тако се преузима и сам начин одевања таквог човека. Овде имамо, социолошки посматрано, спољашњи наметнути утицај подражавања успешног, цивилизованог римског грађанина, који се одражава и на начин одевања. Сличну ситуацију можемо пронаћи и у уметности. У историји књижевности је добро познат случај „младог Вертера“, а у психологији појам „вертеризам“ изведен из књижевног дела. Наиме, Ј. В. Гете је написао роман Патње младог Вертера који је имао толико утицаја да су се млади људи широм Западне Европе, поистовећујући се са књижевним јунаком, одевали на потпуно исти начин којим је Гете описао одевање свог јунака. Утицај и поистовећивање су отишли толико далеко да су млади људи бирали исти трагичан крај као и Вертер и убијали се због неузвраћене љубави.

Дакле, видимо да је начин одевања неизбежан пратилац психологије личности и њеног развоја. Све што се догађа унутар човека на психолошкој, емотивној и духовној равни, манифестује се, између осталог, и на начин одевања.

Речено је да је појам ношња веома широк. У ужем смислу речи, он означава одевеност, али његов домен ни тада није знатније смањен, јер одевеност се манифестује на различите начине. Зато се појам ношње даљом анализом може поделити на врсте одевености.

Постоји одећа која штити од климатских непогода, одећа која показује статус, професију или занимање, као и свечана одећа која се носи само у посебним приликама, када би човек требало да има и посебне емоције.

За овај рад нарочито је битна војничка ношња, као мали сегмент огромног мозаика који појам ношње обухвата. Тачније, битна је војна ношња код јаничара, од њиховог постанка у XIV, па до уништења у XIX веку.

Феномен јаничара као посебног рода стајаће турске војске много је испитиван и објашњаван. Писане су најразличитије студије о јаничарима и њиховој историјској улози. Међутим, интересантно је сагледати историјску улогу јаничара и са још једног аспекта – аспекта одевања. Јасно је да ће нам таква анализа и такав поглед на овај јединствени војни феномен понудити културолошки јаснију слику о јаничарима.

Јаничарски оџак (Yeniçeri ocağı)

Османлијско царство, једно од највећих светских сила све до почетка XX века, пажљиво је градило своје друштво помоћу строге дисциплине и суровог, али веома делотворног принципа господар–слуга. Наиме, сва власт припадала је султану и била је неограничена. Принцип султанове непогрешивости задржао се до самог распада царства и вероватно је и сам допринео урушавању државе и друштва. Јер, држава Османлија није се распала због спољашњег утицаја, већ због унутрашње трулости друштва које није било спремно да се носи са бременим савременог доба. Истина, стране силе, пре свих Француска и Енглеска, доста су утицале на распад царства, али су оне само допринеле да се ватра која је горела још више распламса и да царство које се простирало на три континента пропадне. На сву срећу, младе снаге, окупљене око Мустафа Кемал–паше Ататурка, које су из пепела изгорелог царства успеле да спасу све добре ствари које су красиле Османлије, уздигле су поново турско друштво.

Османлијско царство било је у суштини милитаристичко, а по свом карактеру и организацији династичко. Његов крајњи циљ није било толико благостање поданика, колико напредак државе персонификоване у султану. Његови поданици чинили су конгломерат националности (Арабљани, Сиријци, Бербери, Курди, Јермени, Словени, Грци, Албанци...) и разликовали су се по вери, језику и начину живота. Њих је све заједно држао мач Османов. Чак су се и сељаци Турци – као потпуно одвојени од владајуће класе, чији су чланови више волели да их називају Османлије – могли сврстати у покорене народе. Сама владајућа каста остала је мањинска група на својим огромним поседима. Међутим, они су освежавали своју крв женидбама са немуслиманкама и давањем пуног грађанског права сваком поданику који прешао на ислам, усвојио турски језик и признао њихов двор. Редовно прикупљање мушке деце, све док је трајало, омогућавало им је да у своју војничку и државну службу угурају и асимилију цвет мушке омладине покорених немуслиманских заједница. Понеки најбољи таленат покореног народа био би доведен у престоницу да ту буде преобраћен у ислам, потурчен и искоришћен за славу и напредак царства. С друге стране, сви потурчењаци, без обзира којем су народу раније припадали, могли су се

докопати највиших положаја у царству, укључујући и ранг великог везира, првог после султана.

Још једна сила доносила је предност Османлијама у односу на остале државе. Били су то **јаничари** (на турском језику *yeni çeri*, што значи нове трупе, нова војска). Султан Мурат I (*Murat Hüdavendigar*, 1326–1389) основао је ове трупе 1329/30. године. Султан је овај корпус образовао од ратних заробљеника након заузећа Једрена (*Edirne*) и он се налазио под његовом непосредном командом. Била је то прва стајаћа војска у Европи. У XIV веку робови су претежно били ратни заробљеници, а петина од укупног броја робова, према шеријату, постајала је султаново власништво. Међутим, у XV и XVI веку главнина робова обезбеђивана је прикупљањем младића међу султановим поданицима (**девширмом**) мада неки оновремени записи показују да је та пракса примењивана још крајем XIV века. Наиме, султан Мурат I је после 1380. године увео ову специфичну врсту пореза (*devşirme*), у нашем народу назван **данак у крви**. Овај порез је подразумевао одузимање мушке хришћанске деце од 8 до 20 година старости и њихово одвођење у Цариград. У почетку су деца бирана насумично, а касније по строгим правилима.

У XVI веку, када је требало прикупити данак у крви, султан је ферманом именовано по једног опуномоћеника и јаничарског официра за сваку област. Под надзором локалног кадије и спахија, та комисија би у сваком селу сазвала сву мушку децу између осам и двадесет година старости, заједно са њиховим очевима, а потом би се приступило избору деце која би им се чинила подесном. Под данак у крви искључиво су потпадала деца хришћанских сеоских житеља, док су се градска деца и јединци изузимали. Једино су босанске породице које су прешле у ислам давале данак у крви. Комисија је у списак уносила име и опис сваког детета, а дечаке у групама од 100 до 150 слала јаничарском аги у Цариград.

Порта је девширму сматрала ванредним наметом на рају, а никако поробљавањем сопствених поданика. То је, доиста, била окрутна мера, и мада су неке породице, претежно из сиромашних, планинских крајева, уз свој пристанак давале децу, из историјских извора се види да је народ обично тражио начина да избегне данак у крви. Деца су прикупљана сваке треће и седме године, зависно од потреба. На основу једног документу процењује се да је у XVI веку путем харача у крви одузимано годишње од хиљаду до три хиљаде дечака. Један путопис из XVI века пластично описује како је данак у крви у пракси функционисао: „Наиме, ако тко има четверо или петеро дјеце, узме му се један, имаде ли више од петеро дјеце, узму му се два д(ј)ечака.“³

Јаничари су били обучавани у строгој дисциплини, уз тежак физички рад и у практично монашким условима, у *acemi ođlan* школама, где су учили турски језик и били преобраћивани у ислам. Васпитавани су да корпус сматрају за свој дом и породицу, а султана за свог оца. Они који још нису били стасали за

3 | П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку 16. века, одељак: Путовања Melchiora Seydlitz, године 1556–59.*, РАД, ЈАЗУ, LXXXIV (Београд), 49.

школу давани су сеоским породицама као слуге где су се, између осталог, учили и турским обичајима. Када би довољно одрасли, они су враћани у Цариград на школовање. О овоме сведочи путопис *Путовања по Балканском полуотоку XVI века*: „Кад тако дјеца ојачају и цар јих захтјева, мора се је предати у Цариград. Ако је међу тим које диете умрло или се изгубило, мора кућни старјешина којему је диете било предано, одговарати пред судом, како се је изгубило; ако се не може оправдати мора се за изгубљено диете платити. Одрасли употребљују се у двору, на бродових, у вртових, коњушницах, и другдје, где јих треба; многи уче занате, а понајвише буду јаничари, који послуже са својим родитељи и пријатељи тирански поступају. Такова окрутна дјела и служности морају биедни кршћани, који су цареви подложници, без приговора поднашати.“⁴

Још једна битна чињеница красила је образовање и начин живота јаничара. Било је то *бекташијство*⁵. До краја XIV века бекташијство се учврстило међу јаничарима. Неки историчари су ову појаву објашњавали чињеницом да су јаничари махом били пореклом хришћанска деца, па су више испољавали наклоност ка народним облицима религије него према изворном исламу. Крајем XVI века јаничари су званично признали *Хаџи-Бекташа*⁶ за свог свеца-заштитника и од тада је по један бекташијски *баба*⁷ стално обитавао у њиховом корпусу. Бекташијски ред и јаничарска војска постали су толико нераздвојни да је сваки нови *деде*⁸, који је биран за поглавара реда, долазио у јаничарске бараке у Цариграду да од аге јаничара прими круну.

Јаничарске јединица биле су издељене на три класе. Прву су сачињавали пешаци или џемати (*cemat*), другу буљуци (*bölük*)⁹ секбана (царских писара који су придодати јаничарском оцаку 1451. године), а трећу агински буљуци образовани крајем XV века. Бројно стање јединица (*orta, oda*) мењало се током времена – од 50, 100 до 400, 500, па чак и до 700 војника. Почетком XIX века постојало је 196 орти. Џемати су имали 101, секбани 34, а агински буљуци 61 орту.¹⁰

Султан је имао непосредну власт над јаничарима. Велики везир је, као човек од султановог највећег поверења, имао увид у све државне послове.

4 Исто 3, 50.

5 *Бекташијство* – дервишки ред чија су веровања сачињена од различитих елемената народне вере, почев од шаманизма, па све до верских схватања балканских народа, а поседује чак и неке елементе хришћанства. Оно је дубоко утицало на турски друштвени и културни живот захваљујући свом народном обележју.

6 *Хаџи-Бекташ (Hacı Bektaş Veli)* – оснивач дервишког братства бекташија у другој половини XIII века; светац-заштитник јаничарске војске.

7 *Баба* – управник дервишке текије који је, између осталог, обављао венчања и погребне обреде, слушао исповести и благосиљао новорођенчад.

8 *Деде* – највиши чин код бекташија, духовни поглавар (*pir*) који је обитавао у текији изграђеној крај Хаџи-Бекташевог гроба.

9 *Буљук* – скупина војника која одговара чети или батаљону.

10 Душанка Бојанић, *Турске војне заставе у цетињским музејима*, Народни музеј Црне Горе, Београд-Цетиње, 1981, 71.

Међутим, он није командовао јаничарима, најважнијим војним корпусом. **Ата јаничара** (*yeniçeri atası*)¹¹, кога је непосредно именовано султан, у својој резиденцији је одржавао седнице посебног већа на којима је решавао питања у вези са својим корпусом и слушао тужбе које су подносили припадници његових трупа. Ипак, насупрот томе, ага је претходно морао да извести великог везира о свакој петицији коју би поднео султану. Велики везир је одабирао јаничарског чиновника, који је био персонални службеник корпуса, што му је омогућавало изванредан увид у администрацију. Када султан не би отишао у ратни поход, одређени број јаничара би остајао с њим. Веома ретко су сви јаничари стављани под команду великог везира.

Иако су у првим деценијама постојања робови коришћени искључиво као војници, у XV веку почиње утицај јаничара у друштвено-политичке токове. Од тада, у суштини, почиње да се ствара свест јаничара о својој важности за царство и од тада они постају једна од најбитнијих карика у држави Османлија. Дакле, јаничари више нису само војска, већ и једни од основних носилаца јавног, политичког и друштвеног живота у османлијском царству. Наиме, у преосманским исламским државама робови су углавном коришћени за војну службу. Бирографија, из чијих су се редова бирали и велики везири, остајала је у рукама домаћих муслимана, особито улеме.¹² Турци су се тог приципа држали све до средине XV столећа, када је Мехмед Освајач (*Mehmed Fatih*, 1444–1446, 1451–1481) почео да преноси своју царску власт првенствено на робове. Сви његови велики везири били су робовског порекла, изузев Нишанци Мехмеда (*Nişancı Mehmed*), бирократе из једне старе породице из Конје (*Konya*). Међутим, после Освајачеве смрти, јаничари су, на подстрек старих паша робовског порекла, убили Нишанци Мехмеда, а његов леш вукли цариградским улицама. Потом су новог султана приморали да прихвати њихов услов да ће на положај великог везира искључиво постављати оне који имају статус роба (*Табела 1*). Јаничари ће се трудити да максимално искористе дате им привилегије. Ратници, пред којим су дрхтале непријатељске војске, постају страх и трепет и у сопственој држави и њихова моћ расте из столећа у столеће. Сваки османлијски принц коме би пошло за руком да за себе обезбеди престоницу царства, државну благајну и архиве и задобије подршку бирократије и дворских достојанственика, а посебно улеме и јаничара, сматран је законитим султаном. Од 1421. године подршка јаничара била је главни чинилац при заузимању престола. Навешћемо неколико примера који показују колики је био утицај јаничара у династичким сукобима око престола.

Поред других утицајних фракција у Османлијском царству, као што су пограничне снаге, улема и дворска клика, и јаничари су активно учествовали у избору личности која је требало да заузме престо. На пример, Мурат II (*Murat*, 1421–1444, 1446–1451), коме ће стриц и брат оспоравати престо, уз подршку

11 | *Ата јаничар* – врховни војни заповедник свих јаничарских јединица.

12 | *Улема* – познавалац вере и закона, муслимански теолог; муслиманско свештенство, класа турских правника који су уједно и познаваоци и тумачи Курана.

јаничара и захваљујући чињеници да је придобио пограничне господаре, потукао је своја два супарника. На подстрек великог везира Халил-паше (*Halil Paşa*), јаничари су 1446. године присилили Мехмеда II да абдицира, али се Мурат II вратио на престо тек пошто се уверио да је то жеља јаничара. Повинујући се наређењима Исхак-паше (*Ishak Paşa*) и Гедик Ахмед-паше (*Gedik Ahmet Paşa*), јаничари су 1481. године имали удела у постављању Бајазита II (*Bayazit Veli*, 1481–1512) на престо, присиљавајући га да прихвати извештан број услова у управљању земљом. Током борби за престо 1511. године, сваки царевих се борио да за себе придобије јаничаре, обећавајући им веће плате. Иако су султан и велики везир сматрали принца Ахмеда погоднијом личношћу, Селим (*Selim Yavuz*, 1512–1520), који је уживао подршку јаничара, коначно је присилио свога оца да абдицира и да се сам дочепа престола.

Колико су јаничари били битан чинилац благостања у царству доказује и историчар Селаники у свом опису ступања на престо Мехмеда III (*Mehmed*, 1595–1603) 1595. године. Он, између осталог, наводи: „...затим су државни званичници, улема и заповедници капукулу одреда иступали један по један пред султана и падајући ничице испред трона полагаали заклетву на верност. Три дана после устоличења, из личне благајне подигнуто је 1.300.000 златних дуката на име традиционалног *нешкеша* који се даривао у таквим приликама. Новац је раздељен султановој војсци, од чега 550.000 златника јаничарима. После устоличења Селима II, као престони дар, сви јаничари су добили по 2000 акчи.“¹³ Све ово показује колико су јаничари били битан стуб Османлијског царства.

Да би се одржали на положају, султани и велики везири морали су да задобију добру вољу јаничара, које су само енергични владари, какви су били Мехмед Освајач или Селим I, са успехом савлађивали. С друге стране, велики везири, као што су били Чандарли Халил (*Çandarlı Halil*), Гедик Ахмед или Јемишчи Хасан (*Yemişçi Hasan*), које су подржавали јаничари, имали су неограничену власт.

После смрти Мехмеда Освајача 1481. године, избила је страховита побуна јаничара, букнула је борба за престо између царевих синова Џема (*Cem*) и Бајазита и настала је општа реакција на његово административно уређење. Мехмедова прекомерно ратничка политика исцрпела је земљу. Као владар је био суров и уживао је неограничену власт, те су јаничарски одреди, измождени ратовањем које се настављало чак и зими, почели да се буне. Аграрне мере Мехмеда Освајача изазвале су широко незадовољство, посебно међу старим и утицајним породицама, улемом, старешинама племена и дервишима. Незадовољници су отпочели борбу против султана, окупивши се око његовог најстаријег сина Бајазита. Пошто је и Освајачев велики везир изгубио живот у атентату, предузете су мере да се Бајазит доведе на престо. Његове присталице, осетивши да могу рачунати на подршку јаничарског идола Гедика Ахмеда, позвали су овог великог ратника, усред његових припрема за поход на Италију, да се стави

13 | Халил Иналдик, *Османско царство, класично доба 1300–1600*, СКЗ, коло 67, књига 452, Београд, 1974, 88.

на Бајазитову страну. И тако је Гедик Ахмед потукао Џема и довео на престо Бајазита II, али је стварна власт остала у Гедиковим рукама. Овакви учестали династички сукоби, али и честе побуне јаничара, полако су подривале темеље царства. Велике слободе које су јаничари уживали у току свог седмовековног постојања, а које су им султани даривали, некада из захвалности, а некада из страха, као и губљење дисциплине која их је красила, гурала је њихове јединице у декаденцију и водила ка суровом уништењу ових елитних војника, почетком XIX века, када су спроведене и војне реформе.

Султан Селим III (*Selim*, 1789–1807) спровео је реформу војске у којој је, између осталог, уведена обавезна војна обука за јаничаре у трајању од неколико дана недељно. Одлучено је да се у оцаке неће примати војници помоћу молби, протекције и препорука. Уз то, војницима је забрањено да се жене, а могли су напредовати искључиво на основу знања и способности. Уведено је обавезно учење геометрије, познавање ватреног оружја и гађања. Селим III желео је да створи и независан војни оцак и да у њега уврсти млађе јаничаре. Међутим, јаничари су то одбили. И државници су сматрали оснивање независног војног оцака врло опасним, јер је постојала могућност да се јаничари побуне. При покушају да се реформе спроведу, јаничари су се, осећајући опасност, ставили на чело свих конзервативних и реакционарских снага у царству. Устанком Кабакчи Мустафе (*Kabakçı Mustafa*) 1807. године свргнут је Селим III, а на престо је доведен Мустафа IV (*Mustafa*, 1807–1808). Међутим, убрзо је дошла до изражаја неспособност Мустафе IV, па на престо долази принц Махмуд (*Mahmud Adh*, 1808–1839), уз помоћ Мустафе Алемдар-Бајрактара (*Âlemdar Bayraktar Mustafa*), који је овај надимак добио по томе што је био бајрактар 42. јаничарске орте. Махмуд II га је, у знак захвалности, поставио на место великог везира 1808. године.

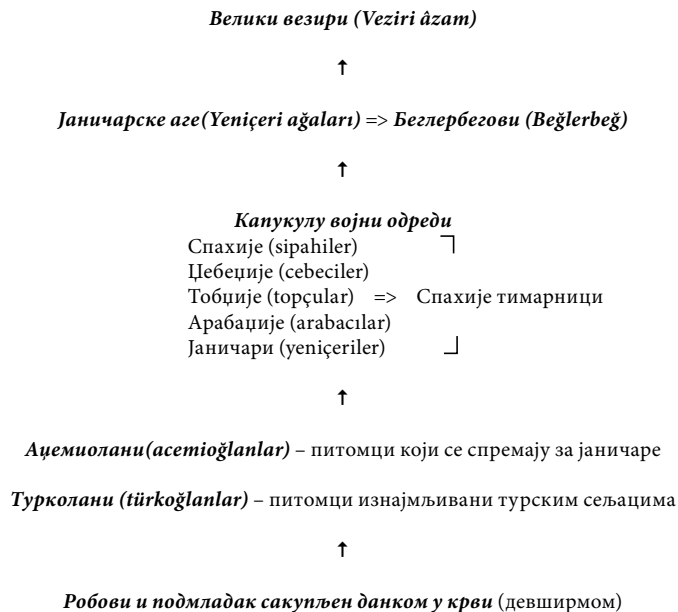
Незадовољни деловањем Мустафа-паше Бајрактара, тачније његовим покушајем да настави војне реформе, јаничари се буне и организују пуч. Опколили су великог везира у његовом двору, али је паша запалио бурад са барутом и заједно са својим непријатељима одлетео у ваздух.

Схвативши недостатке војних реформи Селима III, Махмуд II је питању реорганизације војске пришао тек након темељних и дуготрајних припрема. Међутим, и сам тренутак почетка спровођења реформи био је прави. Јавност је била огорчена војним неуспесима и разулариношћу јаничара, тако да је султан имао и подршку народа. Султан је 1825/26. године донео одлуку да се из свих попуњених јаничарских орти, каквих је било педесет једна, издвоји по 150 бораца (укупно 7650 људи) и да се образују нове јединице. Издат је посебан закон о организацији и обуци новоформираних јединица. Овим гестом, султан Махмуд II извршио је уводну етапу уништења јаничара.

Јаничари су, наравно, одбили да прихвате оснивање нове војске, завођење строге дисциплине и нове обуке, па подижу устанак 15. јуна 1826. године. Међутим, артиљерија и остале специјализоване војне јединице, које су већ прихватиле концепт модернизације, нису им пружиле подршку. Енергичном

акцијом владара, уз подршку шејхулислама (*Şeyhulislam*)¹⁴ и све уleme, устаници су проглашени издајницима и против њих је, симболично, изнет Часни санџак (*Âlem-i şerif*)¹⁵ под којим се у џамији Ахмеда III окупило цивилно муслиманско становништво Цариграда. Јаничари су сатерани у касарне које су бомбардоване. Ред је био заведен применом сурових мере које су значиле потпуно физичко уништење јаничара. Извори се не слажу са бројем јаничара који су тог дана убијени — он је преувеличан да победа владара изгледала што величанственија. Следећег дана, када се Махмуд II са великом пратњом појавио пред народом, окупљени су јавно оскрnavили светиње јаничара, њихове казане, заставе, капе, а 17. јуна донето је решење о ликвидацији јаничарског оцака и о његовој анатемии. После овог догађаја, који је назван *Vaka-i hayriye* (Благословени догађај), предузете су опсежне мере да се униште центри јаничарских побуна у провинцијама, али и да се ликвидира бекташијски дервишки ред, који је био најснажнији морални ослонац јаничара. У ферману Махмуда II, којим се непосредно после *Благословеног догађаја* образлагало укидање јаничарске војске и брисање имена јаничара, саопштено је да ће уместо јаничара бити створена војска од обучених војника под именом *Победоносна Мухамедова војска*.

Табела 1. Напредовање робова у османлијском царству

14 | Шејхулислам – врховни поглавар муслиманске верске заједнице у Османлијском царству.

15 | Часни санџак – застава црне боје која је, по веровању, припадала пророку Мухамеду.

Војна ношња

Појам војне ношње знатно је шири од појма униформе, једнообразног војничког одела. Порекло таквог војничког одела можемо пронаћи још у старом веку – међу египатским, асирским, микенским и римским узорима, где су представљени војници обучени и наоружани на једнообразни начин. Међутим, појам униформа, у смислу у којем га данас познајемо, постоји тек од друге половине XVII века. Стога смо употребили термин ношња јаничара, јер се она, од постанка овог реда у османлијској војсци, развијала од ношње до униформе, која је свој стални облик добила тек у XVII веку и која се није мењала све до гашења овог реда.

Војна ношња пре свега подразумева истоветни начин одевања одређене војске, односно неког војног рода. Настајање војне ношње у Европи везано је за настајање стајаћих војски у другој половини XIX века. Међутим, у Османлијском царству једнообразни начин одевања одређеног рода војске, који има за циљ да угуши сваку индивидуалност и створи организовану јединицу са истом спољном одликом и обележјем, настао је много раније. Један од разлога настајања војног одела у турској војсци, посебно међу јаничарима, знатно раније него у другим европским војскама, условњен је и самом природом настајања јаничара. Познато је да јаничарске одреде нису чинили Турци, него људи који су пореклом били хришћани са Балканског полуострва. Не би ли се од различитих темперамената и обичаја створила сложна, једнообразана, организована јединица, Турци су били принуђени да, осим истим начином васпитања и уливањем истих циљева у животна опредељења, поред осталог и истим начином одевања, које је верни пратилац свих културолошких, социолошких и психолошких процеса, створе једну такву јединицу.

За познавање изгледа турске војске може се захвалити европским уметницима-граверима, почев од XVI века, с обзиром да турски извори из овог времена не постоје. Поједини гравери приказују искључиво турску ношњу читавим низом бакрореза.¹⁶

Првобитна ношња Турака била је под персијским и арапским утицајем. Изглед Турака у XV веку описао је Бургунђанин Бертрандон де ла Брокијер у свом путопису. Он турску војску овако описује: „Носе по две-три памучне хаљине једну преко друге, дуге до пета. Носе и хаљине од сукна као огртач. Он је лак и не пропушта кишу. Има и веома лепих и скупоцених хаљина, као што је фина чоха у поређењу са грубим сукном. Носе чизме до колена и имају широке чакшире, неки од кадифе и порхета¹⁷, и увлаче у њих све своје хаљине да им не би сметале.“¹⁸ Сви носе браде, а на глави капе и високе шешире. Треба истаћи

16 | Исто 1, 11.

17 | *Порхет* – јаче ланено или памучно платно с длачицама на наличју.

18 | Исто 1, 92.

да су поједина турска одела напред краћа, а позади дужа. Ношња, опрема и наоружање Турака у средњем веку донекле се виде из малобројних минијатура тог времена, али је много боље познат изглед Турака у каснијим столећима, захваљујући многобројним серијама бакрореза које су издаване у појединим европским земљама у време када је Османлијско царство било на врхунцу моћи и представљало акутну опасност за читаву Европу.¹⁹

Године 1329. основана је стајаћа војска – јаничари. Средњовековна ношња јаничара није позната, али у XVI веку они су приказани са високим белим капама од сукна и плавим оделом. Судаћи по неким публикацијама из XVI-II века, турска војска је већ у то доба имала изглед униформисане војске, са разним родовима: спахијама, делијама, јаничарима, тобџијама, војном музиком, итд.²⁰ Међутим, одећа турске војске није имала за циљ само пуко распознавање јединица. Њихова одела имала су врло практичну примену у борбама. Наиме, за разлику од европских војски тог времена, које су биле опремљене дугим копљима и гломазним мачевима, али и биле обучене у тешке ритерске оклопе, турска пешадија и коњица носила је лагану одећу, која им је давала велико преимућство у маневрисању на бојном пољу. Ова одлика турске војске неретко је доносила одлучујућу превагу у борбама и вероватно била једна од највећих предности у односу на тешке и споре европске војске. Можда и у овој чињеници можемо тражити разлог великих и успешних освајања Османлија у Европи.

Султанову личну гарду сачињавали су стрелци – *солаџи (soluk)*, који су бирани из редова јаничара. Постоји један савремени извештај о другом походу Сулејмана Величанственог (*Suleyman Kanuni*, 1520–1566) на Беч 1532. године који описује колики је био сјај турске војске којим је Султан хтео да утиче на околину и покаже сву своју раскош, али и раскош своје свите: „Султан је ишао са 12000 јаничара и 400 слуга на коњима, са кратким копљима, сви у свили и окићени сребром.(...) Цареву личну гарду сачињавало је 2000 спахија, 100 слугу, одевених у свилу окићену златом и сребром, и 1000 *сулахија*, необично високих, сви у плавој свили.“²¹ По овоме се може закључити да су поменути сулахије, с обзиром на опис њихове одежде, у ствари, били јаничари, односно солаци, који су представљали владаре личне перјанике.

Све до 1793. године, када је султан Селим III спровео војне реформе, јаничари, али и остали родови османлијске војске, носили су широке свилене огртаче и чакшире. Раскошне огртаче увлачили су у чакшире да им не би сметали у току борбе. Из практичних разлога, уводе се кратки жакети уместо огртача и уске чакшире уместо широких. Промењени су и материјали за израду одеће, па наместо свиле у употребу улази сукно, као постојанији и издржљивији материјал. Забележено је да се сваке године из Солуна, за потребе јаничара, испоручивало

19 Исто I, 94.

20 Исто I, 256.

21 Владимир Ђоровић, *Илустрована историја Срба*, Народна књига, књига 4, Београд, 2006, 14.

на хиљаде труба грубог сукна.²² За покривач главе уводе се једноставније капе са или без шалова око њих, као и шубара. Једна оваква јаничарска униформа чува се у Војном музеју на Калемегдану. Чакшире су од грубог сукна, тамно-плаве боје и сужавају се у доњем делу. И горњи део, жакет, од истог је материјала. Рукави се шире од рамена ка шакама. Жакет је црвене боје, врло кратак, изнад појаса и закопчава се на предњем делу, ситним нитнама које су на постави. Постава је од сержа.²³ Кошуља је начињена од лана, са везом на грудима и закопчава се ситним дугмадима. Појас је од танке ланене тканине са уздужним пругама и два пута је обавијен око струка. Међутим, ова униформа није комплетна, јер јој недостаје дуг капут. Војници-јаничари носили су дуге капуте који су се закопчавали до грла, а били су израђени од чоје плаве и зелене боје. Два пута годишње добијали су плаву чоју за своје одело које је имало и симболичан значај.²⁴ Описана униформа из Војног музеја припадала је јаничару-ратнику, јер су јаничари на вишим положајима били другачије одевени. Наиме, виши официри и заповедници облачили су се у свилу и атлас црвене и зелене боје, са златним дугмадима и лаким ципелама. Користили су се чојом скерлетне боје, велуrom и брокaтом, што је зависило од чина.²⁵ (Слика 1, 2, 3)

Заркол

У склопу развоја униформе код Турака посебну пажњу заслужује покривач за главу. Прво што пада у очи код овог дела одеће јесте богатство облика, материјала и боја. До XV века ова разноврсност била је умногоме условљена разним народностима у Османлијском царству, односно етничким саставом становништва. Међутим, од периода Мехмеда II Освајача (1451–1485), коме се приписују и заслуге за увођење новина у погледу облачења, јављају се нови облици одевања који одговарају појединим дужностима у царству. Њихов број је велики, јер је свакој функцији одговарала одређена ношња, те и систем покривања главе. Тако се ранг у турској војсци разликовао по облику капе.

Као најједноставнији тип капе, а који потиче из најранијих времена, јавља се обични *külâh* од црвене или беле чоје, у облику калоте, која се зове и *fes*. Обавијана је на више начина марамама разних боја или тканином од свиле са златом.

У употреби је био и читав низ чврстих, високих капа. Као прелаз ка њима може се сматрати шири памучни покривач за главу (*kafas*), који је на доњем делу био је украшен турбаном од белог муслина. Веома распрострањена капа

22 Исто 13, 227.

23 Серж – лака вунена, памучна или свилена тканина која првенствено служи за израду поставе мушких капута.

24 Десанка Николић, *Неке напомене о специјалном типу јаничарске капе*, Весник Војног музеја ЈНА 5, свеска I, Београд, 1958, 80.

25 Исто 24, 80.

од чврстог избразданог материјала звала се **kavuk**. Била је четвртастог облика и имала је поравњано теме. Носили су је разни припадници цивилне и војне власти.

У високе капе убраја се неколико типова који припадају групи калпака.²⁶ Карактеристичан облик из групе ових капа имао је **urf**. То је висока чврста капа у облику издужене калоте, заравњена на темену, где се завршава полукружним додатком. Превучена је углавном белим муслином. Слична њој је била капа **kalafat**, обавијена чојом или белим муслином, на горњем делу шира него на доњем. Овој групи припада и врста калпака састављена из уздужних заобљених режњева названа **kelavi**. И она је била обавијена белим муслином.

Подаци из литературе нас упућују да се ове капе, настале током XV века, нису мењале наредних неколико столећа. Међутим, почев од XVIII века војне реформе су битно утицале на промену униформе, а посебно на капу у турској војсци.

У периоду од XV до XVII века, када су представљали темељ војне силе Османлија, јаничари су били добро обучавани и дисциплиновани, али су били и једнообразно одевани и наоружавани. Попут осталих родова турске војске и код јаничара су капе означавале степен и функцију. Углавном су употребљавали **urf** и његове варијанте, као и **kavuk** и **кулах** са турбаном. **Urf** и **kavuk** су везани за више функције у јаничарском корпусу и углавном су коришћени у церемонијалне сврхе. **Кулах** је био део униформе јаничара у покрету или у свакодневним приликама.

Осим ових, јаничарским капама сматрају се и специјално бели, сукнени покривачи главе. Разликују се од претходних, а и међусобно показују извесна одступања. Пре свега, помиње се **usküf**. То је капа цилиндричног облика која се на темену завршавала шиљком за који је, зависно од ранга, била причвршћена челенка с перјем и жицом. Њен доњи део израђен је од срме. Људевит Басано (XVI век), говорећи о јаничарској ношњи, наводи да „њekoји коњаници носе на глави златне капе (*scuffie*) са перјаницом...“²⁷ Ове капе носили су само виши јаничарски официри и командири чета.

Јаничари су употребљавали и један посебан тип капе који је био везан за појам овог војничког реда у турској војсци. Био је то **zarkol**.²⁸ Мада има неких заједничких црта са *ускуфом*, својим карактеристичним обликом одступа од свих до сада поменутих покривача главе.

Нарочито је занимљив њен изглед. Спада у групу белих јаничарских капа, а израђена је од дебелог ваљаног сукна, у облику рукава, чији се један део ставља на главу, а други, отворен на задњем делу, пада низ врат до средине леђа. Предњи део је обично украшен златном жицом са стилизованим орнаментима. Ту је, изнад чела, била причвршћена једна овална издужена плочица од метала, по

26 | *Калпак* – висока округла капа од крзна или опшивена крзном; војничка капа од лаког метала, шлем.

27 | Исто 3, 131.

28 | *Заркол (zerrin külah)* – капа од злата.

чему је и добила име *kaşıklık (кашиклук)*. Зависно од ранга и заслуге носиоца, за њу се причвршћивала челенка са перјаницом – *sorguç*.

Други део капе, који се забацивао назад, назива се *yatırma*. Јатрма, која имала облик рукава, била је широка и спуштала се до рамена и када би јаничар ходао, она би га ударала по раменима. Овај забачени део, који је покривао врат, штитио је носиоца од кише и хладноће.

Заркол су носили искључиво јаничари. Једна царска заповест упућена беглербегу Халепа-Сирија наводи: „Забрањује се да посада Халепске тврђаве носи наведену капу јер је то јаничарско обележје.“²⁹

Поред тога што је била јаничарска карактеристика, она је и у оквиру самог јаничарског корпуса означавала разлике појединих положаја и чинова. То се огледало, не у материјалу, кроју или боји (јер се њен изглед столећима није мењао), већ у њеној основној ознаци – кашиклуку, односно да ли је била без њега, код нижих функција, или је поседовала само кашиклук, док је код неких дужности за кашиклук причвршћивана и перјаница.

Мали је број писаца који кажу да су јаничари у борбу одлазили са овом капом. Много је више оних који у носиоце заркола убрајају јаничаре чије су функције везане у првом реду за снабдевање (кухињу, занатску производњу у оквиру оцака), као и за специјалне послове у вези са јаничарском организацијом и службом у сарају. Јаничари су службу у кухињи стављали у први план, те су казан и кашика, као кулинарски атрибути, били стављани у први план. Свака јаничарска орта имала је две кашике и два лонца, које су носили са великом церемонијом на челу одреда. Ако би их непријатељ отео, пук је сматран као растурен, а формиран је поново тек онда када му се дају нови лонци и кашике. У извођењу војних парада сваки јаничар имао је дрвену кашику којом је јео свој плав. Носили су је, уместо пера, забодену у бакарну цев која је била причвршћена на предњем делу капе. У својим бунама и нередима јаничари су имали обичај да донесу своје лонце и кашике испред сараја, где су их стављали наопако. Када они дају овај знак страшног незадовољства, даване су им главе првих представника државе без суђења, само да би се умирили. Чак је и силазак са власти неких султана био последица оваквог њиховог незадовољства.

Понекад су и имена неких официрских чинова код јаничара била наденута по разним дужностима из кухиње: *çorbacı, aşçı, aşçı başı...*³⁰ Није чудо што су баш ови официри носили заркол. Међутим, било је неких разлика код њених носилаца у погледу ранга. Тако су официри чорбације (виши официри) и ашчи баше (старешине куvara) имали само кашиклук, док су обични куvari (ашчије) били без њега. Од осталих дужности, чији су чланови познавали овај покривач за главу, треба поменути официре са рангом *usta*.³¹ То су били јаничарски официри који су радили разне послове у кухињи или су били баштовани.

29 Исто 24, 84.

30 *Çorbacı* – шеф оних који праве супу; *aşçı* – кувар; *aşçı başı* – главни кувар, управник кухиње.

31 *Usta* – мајстор; управник занатлија у оквиру јаничарског корпуса.

Запажа се да је ова капа била део униформе лица која су својом административном службом била најближа султану и која су обављала послове поверљивог карактера. На пример, секретар корпуса (*orta yazıcısı*) носио је заркол без кашиклука. Од XVII века посебно занимљива личност, која је обављала дужност церемонијалног карактера, био је силахдар ага (*silahdar ağası*) – носач султановог мача. Поред кафтана од штофа и појаса везеног златом, део његове свечане одоре био је и заркол.

Заркол, несвакидашњи атрибут јаничарске униформе, углавном се примењивао у специјалним приликама, церемонијама и војним смотрама, а никако у самој борби. Потпуно је разумљива оваква примена заркола, с обзиром на њену непрактичност, као и на чињеницу да су јаничари у свакодневним приликама носили и друге врсте капа. Битно је истаћи да је важност која се придавала јаничарима симболично била изражена у употреби ове капе.

Порекло заркола повезује се са верском сектом бекташија, а њен нарочит облик са благословом Хаци-Бекташа и успоменом на његов рукав. По традицији, када су јаничари окупљени у једно језгро, послани су исламском светитељу Хаци-Бекташу да им подари заставу, да им надене име и да их благослови. Том приликом дервиш стави рукав свог огртача (*cube*) на главу првог војника, тако да рукав виси назад и каже: „Нека ваше име буде јаничари, ваше лице чисто, ваше руке победничке, ваша сабља бритка, а копље убојито; да се увек враћате са победом и славом.“³² Од тог момента, каже легенда, велики комад штофа који виси са задњег дела јаничарске капе носи се као успомена на ове речи.

Овај карактеристичан примерак јаничарске капе чува се у Војном музеју Србије, једини је примерак у земљи и требало би да потиче из периода од XVI до XVIII. Предусретљивошћу управника Војног музеја пуковника Мирослава Кнежевића и кустоса Душанке Маричић, имао сам прилику да је видим и проучим. По „Књизи дародаваоца Војног музеја“ из 1934. године ова капа доспела је у Музеј као поклон цариградског Војног музеја. Налази се у сталној поставци Музеја, у одељењу Ратне историје народа Југославије. (Слика 4, 5)

Заставе

Свакако да најрепрезентативнији део сваке војне свите представљају заставе. Кроз историју ратовања оне су симболично представљале победе и поразе. Када би са опседнуте тврђаве била скинута застава, то би значило да је тврђава освојена и да је победа изојевана. С друге стране, када би заставнику од стране непријатеља била одузета застава јединице, то би представљало пораз и јединица би се повлачила да се редови поново консолидују. Колика је била вредност заставе говори и то да су барјактари³³ бранили своју заставу животом

32 Исто 24, 86.

33 Барјак – на турском *bayrak* – застава; барјактар – онај који носи заставу, заставник.

и углавном би радије умирали у покушају да је спасу, него што би се враћали у своје редове без заставе, што би представљало срамоту за барјактара, а морални пораз за јединицу. Изношење заставе на зидине непријатељске тврђаве у турској војсци се највише награђивало – такав јунак постајао је, без обзира на дотадашњи чин, санџакбег (*sancak beği*). Овај обичај уведен је, по свој прилици, од првих дана постојања државе, јер о њему сведочи српски јаничар Константин Михаиловић из Остовице: „И оглашујући тако именују при томе дарове на овај начин: ко заставу изнесе на зидине, томе војводство обећавају, а ко за њим уђе субаштво (то јест староство или подвојводство), трећем черибаштво, а другима пак новац, не назначујући суму, раздајући к томе различите хаљине. А што год тада спомену, све се без грешке изврши (и испуни), па било да варош заузму, било да је не заузму.“³⁴

Због овако високе награде, око тврђавске заставе водиле су се увек најжешће борбе. Једна од њих описана је у успоменама Константина Михаиловића: „Цар Мухамед, чувши шта се збива у Босни, после годину дана кренуо је назад, освајајући градове, а немајући топова са собом, наредио је да шаљу тамо по њих, и тукући из ових срушио је био све зидове (Јајца), а после тога је почео јуришати, а царска застава је већ била на зиду, све док се један пешак из града није почео с једним јаничаром тући о заставу. А тако су се држали, да су обојица пала с града доле и убила се.“³⁵

Заставе су у турској војсци имале посебан значај, с обзиром на то да су поред војног имале и статусни карактер.

Све до модернизације Османлијског царства у XIX веку, значајан део заставе био је врх њеног копља или држача који се називао *alem*. Тај термин имао је два значења: 1) ЗНАК и 2) ЗАСТАВА. Алем у значењу заставе само је отменији и ученији назив заставе која је могла носити и друге називе: *sancak*, *bayrak*, *liva*. Међутим, алем као знак, као метални завршетак копља заставе, који је могао бити израђен од најјефтинијег до најскупоценијег метала, одређивао је врсту заставе и ранг онога ко је поседује. Алем је, у суштини, метална кугла која се налазила испод самог врха копља које носи заставу. Но, није увек имао облик кугле, већ је могао бити и у облику полумесеца са звездом или без ње (алем у облику полумесеца са звездом карактеристичан је део заставе данашње турске војске и назива се *moncuk*, а имају га све пуковске заставе – *alay bayrağı*). Алем у облику флерона типичан је за заставе класичног периода, пре реорганизације и модернизације царства. Флерон (пљоснати алем са стилизованим цветом или листом) на себи је носио име власника заставе или име *alemdara*, носитеља заставе. Некада се, међутим, у оквиру флерона налазило име Алаха или веровесника Мухамеда. Владарски адеми носили су имена султана. Посебна врста алама, који се јавља претежно на војним заставама, јесте тзв. *спуштени*

34 | Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, издање Ђорђа Живановића, Споменик Српске академије наука CVII, Одељење друштвених наука, Нова серија 9, Београд, 1959, 67–68.

35 | Исто 34, 52.

алем. То је једноставнији алем који се налази испод оштрице војничког копља, а испод које се налазе једна, две или три металне лопте различитих величина.³⁶

Предмет који је био типичан искључиво за турску војску био је **tuğ**. Овај термин означава нарочит предмет који се носио на посебном копљу, а представљао је, исто као и застава, владарске и војне инсигније. Број тугова означавао је значај дужности и углед онога ко га је поседовао. Тугови су укинута почетком XIX века, у време **Новог поретка (Nizam-i cedid)**, тј. у време модернизације војске.³⁷

Тугови су се састојали из једног дугог копља на чијем се врху налазила позлаћена кугла са полумесецом или без њега, а испод које су се спуштале дуге и обојене коњске длаке. Њихов горњи део, ближе кугли, био је направљен од уплетених длака беле и црне боје, док је доњи део био обојен у црвено и пуштен да слободно пада. Првобитно, док су се Турци налазили у централној Азији, тугови су се правили од репа тибетанског јака, а тек касније од коњских репова, што показује да су Турци користили ово обележје још пре оснивања Османлијског царства.

Изношење тугова било је спојено са посебним церемонијалом. У циљу објављивања поласка у поход, из дворца су изношена два туга и свечано постављана, некад испред царске оружарнице, а некад испред једне од дворских капија. После изношења владарских тугова, велики везир и сви великодостојници који су били одређени да учествују у походу, а имали су тугове, износили су их и стављали пред своје конаке. Са церемонијалом је обављано и преношење два царска туга до првог коначишта, где су стављани испред царских чадора. У току похода владарски тугови ношени су пред војском само до непријатељске границе, а потом би остајали иза војске. Изузетак је учињен само приликом похода на Багдад под Муратом IV, када су тугови у току борби ношени испред војске. У XVIII веку, пошто владари нису лично ишли у походе, тугови су се постављали само на двору. У току борбе они су се заједно са музиком налазили иза јаничара.

Султан је имао шест тугова (по неким изворима чак и седам).³⁸ Велики везири имали су три, беглербегови два, а санџакбегови по један туг. Шејхулислам је имао два туга. Јаничарске аге са рангом санџакбега у почетку су имали један, а касније два туга. Јаничарске аге са чином везира имале су их три. Приликом поласка у походе, тугови јаничарског аге побијани су испред његовог званичног боравишта (агине порте).

Док је назив алем имао два значења (знак и застава, туг само један – знак), застава се на турском језику називала **sancak** и **bayrak**, означавајући и у једном и у другом случају комад платна или свиле на врху оштрог копља. Иако су ове две речи семантички врло сличне, употребљавале су се за две основне врте

36 | Исто 10, 59–60.

37 | Исто 36, 61.

38 | Исто 36, 60.

застава у држави. Међутим, савременици нису употребљавали назив санцак за заставе јаничарских јединица. Те заставе су се звале барјак.³⁹

Наиме, санцак је био назив застава које су припадале владајућем слоју у Османлијском царству. Барјак је био застава професионалних војника, а био је и назив за заставе дервишких братстава. Још једна разлика је уочљива код ова два термина. Под барјаком се увек окупљала мања група људи, а под санцаком велика војна сила. Санцак је имао и другу инсигнију (туг), док барјак ово обележје није поседовао. Барјак је поседовала сва војска, па и јаничари. Свака јаничарска орта имала је свој барјак. Међутим, када би се кретало у војни поход све орте би се скупиле и стале под санцаке својих јаничарских ага. Стога, санцаке и тугове можемо уврстити у јаничарску ношњу само када су окупљени у војну силу. С друге стране, имајући виду да су и саме аге које су их окупљале по пореклу били јаничари, и барјак и санцак и туг били су својеврсно обележје како владајућег слоја, тако и јаничара, коме су у суштини и сами припадали. Дакле, веза јаничара и свих наведених војних инсигнија не може се оспорити.

Турске заставе су најчешће биле израђиване од тканине која се звала *обичан шал* (*kaba şalı*), а која се иначе веома ретко ткала, осим за потребе израде застава. Шал је био танка вунена тканина (*серж*) која се ткала од вуне анкарских коза, па је личила на кашмирски шал. Заставе су прављене и од *џанфеса* (*canfes*), танке и скупоцене свилене тканине која се израђивала у једној боји (матираној жутој, зеленој, црвеној, љубичастој). Једино су скупоцене владарске заставе ткане од свиленог тафта⁴⁰ који се производио у Бруси (*Bursa*), највећем центру свиларства у царству тог доба.

У јаничарској војсци постојали су следећи барјаци и санцаци: **бајрак великог имама, санцак јаничарског аге, алај-бајрак јаничарске војске, ђехајин бајрак и бајраци буђука и џемата.**

Барјак великог имама био је беле боје, сашивен од свиле. На њему се налазио срмом извезен текст: „Ми ћемо ти дати сигурну победу, да би те Алах победоносном помоћи помогао“⁴¹ (први и трећи ајет суре *Победа*). Био је највећи од свих барјака у јаничарској војсци. Носио га је главни барјактар, а у војним логорима стајао је пободен пред чадором јаничарског аге. Тај барјак предао је јаничарској војсци 1610. шејх бекташијског реда из Киршехира (*Kırşehir*), за време похода на Персију, када је војска коначила у Кајсерији (*Kayseri*). Од тада је на јаничарсим војним парадама и смотрама овај бели барјак ишао испред јаничарског аге.

И санцак јаничарског аге, врховног старешине јаничарске војске, био је од беле свиле. Када су јаничари 1521. године освојили Београд, на тврђави су поболи бели санцак свог аге.

39 Исто 36, 61.

40 *Тафт* – лагана, глатка, сјајна свилена тканина која се израђује од куване свиле.

41 Превод према: Душанка Бојанић, *Турске војне заставе у цетињским музејима*, Народни музеј Црне Горе, Београд–Цетиње, 1981, 71.

Алај-барјак јаничарске војске био је двобојан – пола жут, а пола црвен. Овај барјак имао је на средини представу зулфикара. У једном опису Сулејмановог похода на Београд 1521. године наводи се да је у освојеном Београду, уз музику, на граду развијен јаничарски жуто-црвени барјак. Иначе, ова тврдња подудара се са западни изворима који кажу да су јаничарске заставе, поред тога што су биле малих димензија, биле и жуто-црвене.

Зулфикар је био омиљено обележје јаничарских застава. *Зулфикар (Zülfikar)* је назив сабље која је, по веровању, припадала пророку Мухамеду и његовом зету Алији. Зулфикар представља халифа Алију, хероја ислама, и заштитника ши'ита и бекташија. У бројним легендама које прате Алију и његов зулфикар, наводи се да је ова сабља по вољи могла да се продужи или скрати. Зулфикар се и после уништења јаничара задржао на заставама, као симбол муслиманског ратништва. Колико је зулфикар био омиљен код јаничара доказује и то да су овај амблем усецали на својим телима, углавном на грудима, рукама и ногама. Приликом уништења јаничара 1826. године, по улицама Цариграда лежали су лешеви људи који су на телима имали урезане јаничарске ознаке, иако уопште нису ни били уписани у неку од јаничарских јединица. Поред зулфикара, на јаничарским заставама често су се налазиле представе риба, кључа, лангера (сидра) и других симбола. Међутим, симболика и време увођења ових симбола још увек није утврђена. Уз то, на великом броју застава, поред симбола, налазили су се и бројеви јединица и абривијатуре (скраћенице) класа.

Читав низ јаничарских симбола (зулфикар, шака, маказе, ибрик, вук...) налазио се и на огрлицама муслимана на нашим просторима и служио је као заштита од урока. Из ове чињенице можемо закључити да су јаничарски симболи пре свега имали амајлијску функцију и да су као такви прихваћени у народу. Истовремено, њима се не може оспорити ни хералдичка функција, јер су служили за разликовање војних јединица.

Заставе буљука и џемата су ништа друго до заставе војних родова код јаничара. Као што је већ наведено, јаничарске јединице користиле су низ различитих симбола на својим заставама. Тако се на застави која се чува у Повјесном музеју Хрватске налази нашивен *наџак (nacak)* – врста војне секире са дугом дршком, коме се са леве стране дршке налази број 15, а са десне слово Ц (турско С), што је скраћеница од џемат. Српски јаничар Константин Михаиловић каже да су јаничари-пешаци (џемати) имали две заставе од којих је једна била зелена и црвена, а друга жута и црвена. О заставама оџака који су сачињавали артиљерију нема поузданих података. Сматра се да је оџак-тобџија имао заставу са црвеним и жутиим пољем, на чијој је средини био извезен топ. Био је обичај да се тобџијама у време похода из ризнице даје 25 аршина жуте и 25 аршина црвене скупоцене тканине за заставе.

О ђехајиним барјацима, у мени доступној литератури, скоро да нема никаквих података. Једино Душанка Бојанић⁴² наводи да су се на врху чадора главног јаничарског писара налазила два барјака којима је горњи део био црвене, а доњи жуте боје.

Оружје

У претходном поглављу, у ком смо се бавили војном ношњом, поменули смо предност одевености османлијске војске у односу на европске ратнике. У овом поглављу описаћемо оружје којим су се користили јаничари. Познато је колико су јаничари били добри ратници и поред тога што турска војска није показивала завидан ниво тактичности у току борби. Међутим, иако тактички надмоћније, европске војске нису могле да се носе са османлијском војском, јер је она поседовала огромну предност – јаничаре. Професионални ратници су обучавани само за овај позив и цео њихов живот се сводио на борбу. У својим аџемиолан школама они су од малих ногу учени ратовању. Тако су Османлије своје недостатке у тактици надомештали јаничарима који су својом ратоборношћу и суровошћу утеравали страх у кости противнику, чак и на сам помен њиховог имена.

У првим вековима свог постојања јаничари су били веома вешти стрелци, па су због овога и бирани у редове солака, султанових стрелаца и били владарева лична гарда, што доказује колико је поверење султан имао у ове врсне ратнике.

У периоду од XV до XVII века, када су представљали темељ војне силе Османлија, јаничари су били добро обучавани и дисциплиновани, али и једнообразно одевани и наоружавани. Чезаре Вечелио (*Cesare Vecellio*), путописац из XVI века, овако их описује: „Њихова храброст је велика и више пута је донела султану запањујуће победе. Већи број њих носи турски мач и један бодеж и једну малу секиру која им виси о опасачу и употребљавају још неке пушке којим они врло вешто рукују. Други пак носе полукопља да би изгледали још крволочније, остављају да им расту брци преко усница а потпуно брију остатак браде.“⁴³

Поменули смо да су јаничари у првим вековима постојања били вешти стрелци, али и они од 1440. године прелазе на ватрено оружје. Занимљиво је да су се од све турске војске само јаничари користили ватреним оружјем, све до војних реформи Селима III, 1793. године. Поред овога, јаничари су у блиској борби користили секире и сабље, док су у мирна времена, када су били чувари реда, могли да носе само батине и мотке.

Османлије су од својих европских непријатеља без размишљања преузеле надмоћније западно оружје (топ и мускету), као и тактику опкољавања

42 | Душанка Бојанић-Лукач, (1927–2004) – једна од највећих оријенталиста и османиста и наплоднијих истраживача на пољу османистике. У Историјском институту у Београду, у звању научног саветника, радила је на пројекту „Историја српског народа под турском влашћу од средине XV до краја XVIII века”. На Филолошком факултету у Београду држала је предавања из историје ислама и османске дипломатике и палеографије. Захваљујући њеном преданом раду створена је читава генерација младих османиста, магистраната и доктораната.

43 | Исто 24, 79–80.

непријатељског логора са све четири стране помоћу запрежних кола, маневар који је са успехом примењивао Јанош Хуњади (Сибињанин Јанко). Османлије су употребиле велике топове приликом опсаде Цариграда 1422, а мускету у Варни 1444. године. Рат са Венецијом је на сличан начин довео до модернизације османлијске морнарице. Године 1442. Османлије су одржавале шездесет бродова у Галипољу (*Gelibolu*) и имали речну флоту од осамдесет до сто лаких пловних објеката на Дунаву.

У опису једне војне поворке из 1569. године, између осталог описује се и оружје које је у то време користила турска војска. „Напред су ишле бројне спахије, коњичке јединице за којима су следили топови и бојна опрема што су вукле камиле; покрај њих кретале су се у пуном реду камиле, коњи и мазге са провијантом. Иза њих су се налазили јаничари од којих су једни били на коњу а једни пешаци, сви наоружани дугим пушкама *намлијама* (*namlu*). Иза јаничара ишли су солаци наоружани луковима и стрелама, од којих је половина имала према врху повијене капе од златне срме, а половина капе којима је горњи део био од белог ваљаног сукна.“⁴⁴ Примерак поменуте пушке намлије чува се у Војном музеју на Калемегдану и потиче с краја XVIII, односно почетка XIX века. То је, у ствари, пушка мускета, у то време, поред топа, најубојитије оружје, којом су јаничари веома вешто руковали. Поред ове пушке, у Војном музеју изложено је и друго оружје којим су се служили јаничари. Међу експонатима налазе се и кратке пушке (кремењаче), али и читав низ најразличитијег хладног оружја, од којих највише пажње привлаче разна копља, лукови са стрелама, сабље, кратки мачеви – *јатагани* (*yatağan*), секире, али и једна *кумбара* (*kumbara*) – као и топовско ђуле, које су користиле тобцијске јединице у јаничарском корпусу. (слика 4, 5, 6, 7)

Закључак

Овај рад је настао као плод вишемесечног истраживања, мора се нагласити, веома штуре и сиромашне литературе. О јаничарима јесте много писано, али о њиховом оружју, а првенствено одећи, постоји врло мало извора код нас. И они радови који су се односили на ове теме, пролазили су незапажено у широј јавности. Овим радом покушали смо да скренемо пажњу на посебан приступ једној обимној теми, какви су јаничари.

Не занемарујући војну снагу јаничара, као ни њихов неоспорни утицај на живот нашег народа у току њиховог вишевековног боравка на нашим просторима, хтели смо да скренемо пажњу на њихову заоставштину у нашој етнологији и фолклору. Наиме, оно што су Османлије, а са њима и јаничари, оставили на простору Балкана, неодвојив је део историје и културе свих балканских народа. С друге стране, требало би нагласити да је чак 14 великих

везира било са простора Србије, Босне и Хрватске. Проучавањем јаничара, њихове одеће, оружја и обичаја, ми на један посредан, али не и занемарљив начин, проучавамо и историју, живот и обичаје наших предака из тог периода.

Сама чињеница да су поједини делови турске ношње, (зубун, јелек, фес, чакшире, појас од тканине...) постали саставни део српске ношње и одржали се у Србији све до самог краја XIX века, наводи на закључак да се одећа нашег народа развијала, пре свега, под утицајем Турака.

У овај рад покушали смо да уврстимо што више података из доступне литературе, као и оне до којих смо дошли на основу личног истраживања. На крају, овим радом се никако не затвара тема о јаничарима, гледана са етнолошког аспекта, већ се само отварају могућности за нова и детаљнија проучавања својеврсног феномена који су представљали јаничари у току свог седмовековног постојања.

Литература

1. Бојанић, Душанка, *Турске војне заставе у цетињским музејима*, Народни музеј Црне Горе, Београд–Цетиње, 1981.
2. Васић, Павле, *Одело и оружје*, Слио, Београд, 1992.
3. Vecellio, Cesare, *Habiti et Anti chi et moderni di tutto il Mondo*, Venetia, 1589.
4. Ђинђић, Славољуб, Теодосијевић, Мирјана и Танасковић, Дарко, *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dili Kurumu, Анкара, 1997.
5. Иналцик, Халил, *Османско царство, класично доба 1300–1600*, СКЗ, коло 67, књига 452, Београд, 1974.
6. Клајн, Иван и Шипка, Милан, *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2006.
7. Матковић, П., *Путовања по Балканском полуотоку 16. века, Одељак: Путовања Melchiora Seydlitz, године 1556–59*, РАД, ЈАЗУ LXXXIV, Београд.
8. Матковић, П., *Путовања по Балканском полуотоку 16. века, Одељак: Путовања Luigi Bassana, године 1556–59*, РАД, ЈАЗУ LXXXIV, Београд.
9. Михаиловић, Константин из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, издање Ђорђа Живановића, „Споменик Српске академије наука“CVII, Одељење друштвених наука, Н.С. 9, Београд, 1959.
10. Николић, Десанка, *Неке напомене о специјалном типу јаничарске капе*, Весник Војног музеја ЈНА, 5, свеска I, Београд, 1958.
11. Ђоровић, Владимир, *Илустрована историја Срба*, књига 4, Народна књига, Београд, 2006.
12. Хити, Филип, *Историја Арапа, од најстаријих времена до данас*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1967.

Clothes and Weapons of Janissaries in the Ottoman Army

Clothes, as inevitable part of every society, regardless the level of its development, brought us to study the clothes of Janissaries, as one of the phenomena in medieval society. This military rank, which was the pillar of existence of Ottoman Empire, naturally, had to have a recognizable uniform.

Janissaries' costumes have the roots in national costumes, not only Turkish, but in the national costumes of the Balkan peoples, and even some motifs of Far East peoples' costumes. This is natural, taking into account that boys who would become Janissaries were taken from all parts of the Empire.

Theme of Janissaries' costumes attracts attention because of its influence on the peoples from the Balkan region, as apart from Turkish national costumes, the custom of painting of hands and bodies (tattooing) used by Janissaries soldiers was kept for a long time. It should also be added some words which have remained in the languages of the Balkan peoples and which meant Janissaries' military marks (i.e. sandzak). On the top of this list of Janissaries' influence it should be pointed out that even fourteen grand viziers of Ottoman Empire were from the region of Serbia, Bosnia and Croatia (and all of them came to Constantinople as children taken away as the tribute in order to become Janissaries) which gives this theme a special significance. As, by studying Janissaries, their customs and costumes, in a way we study our own history and ethnology.

Milos MATIJEVIC, M.A.

La tenue vestimentaire et les armes du corps des janissaires dans l'Armée ottomane

L'habit comme composante inévitable de chaque société, sans égard pour le niveau de son évolution, nous amena à l'étude du costume des janissaires, comme un des phénomènes de la société moyenâgeuse. Ce corps militaire, qui fut le pilier de la subsistance de l'Empire ottoman dut, tout naturellement, posséder également une tenue reconnaissable.

Les origines de la tenue des janissaires parviennent du costume national, pas seulement turc, mais aussi des costumes des peuples balkaniques, voire même quelques motifs des peuples de l'Extrême-Orient. C'est aussi une suite naturelle des choses, étant donné que les garçons qui deviendront des janissaires furent recrutés en provenance de toutes les parties de l'Empire.

Le thème du costume du janissaire attire aussi l'attention à cause de son influence sur les peuples provenant de l'espace des Balkans, car outre le costume turc, longtemps fut maintenue la coutume de coloration des mains et du corps (tatouage) que les soldats janissaires pratiquèrent. Il faut ajouter à cela également les mots qui entrèrent en usage dans les langues des peuples balkaniques, et qui désignèrent les insignes militaires janissaires (par ex. sandjak). Au sommet même de cette énumération d'influences des janissaires sur notre histoire et notre existence, il faut placer le fait que voire quatorze grands visirs de l'Empire ottoman provinrent des espaces de la Serbie, de la Bosnie et de la Croatie (et eux tous arrivèrent à Constantinople comme enfants recrutés comme impôt du sang pour devenir janissaires) ce qui donne à ce thème une importance particulière. Car en examinant les janissaires, leurs coutumes et leurs costumes, nous étudions d'une certaine manière aussi notre histoire et notre ethnologie.

Milos MATIJEVIC, Mr

Мехмед Освајач и јаничари – експонат у Војном музеју у Истанбулу

Заркол – експонат у Војном музеју у Београду

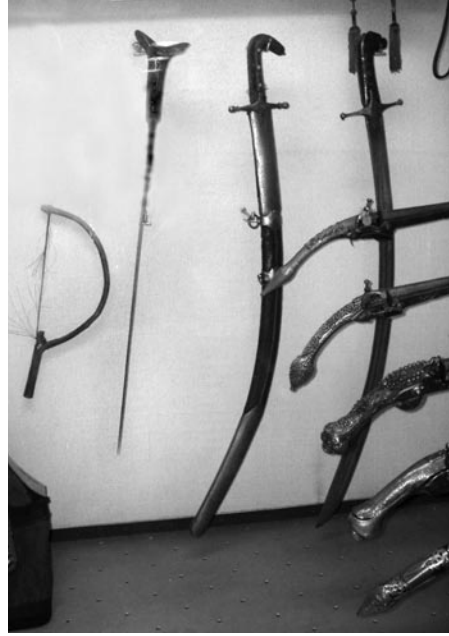
Калпак – експонат у Војном музеју у Београду

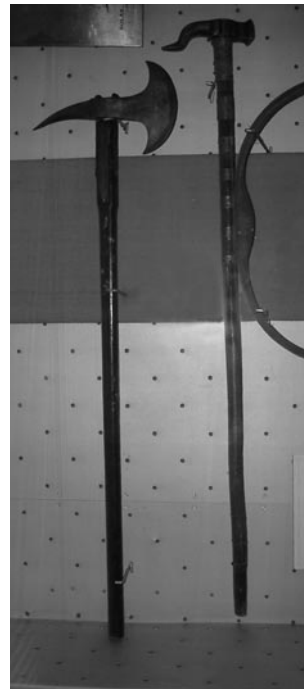
Буздован – експонат у Војном музеју у Београду

Буздовани – експонати у Војном музеју у Београду

Пушке и сабље – експонати у Војном музеју у Београду

Намлија и наџаци – експонати у Војном музеју у Београду

Маријана
ЈОВЕЛИЋ

ВОЈНИ МУНДИР У СРБИЈИ ОД 1809. ДО 1941. ГОДИНЕ.

УДК: „“

АПСТРАКТ: Рад се бави историјом развјатка војних мундира у Србији у XIX и XX веку. Мундир представља најистакнутији део војног одела. Он приказује не само род, специјалност и чин носиоца, него је занимљив и са традицијског, психолошког, идејног, естетског и модног аспекта. Мундир је током свог развића претпео низ измена које су рефлексива одређеног актуелног политичког тренутка у земљи. Претечу мундира, тј. униформе у целини, чини национални костим који у себи баитини разноврсност утицаја како европског Запада, тако и европског Истока, те утицаје Оријента.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мундир, традиција, национални идентитет, Русија, Пруска, Романтизам, модернизација

Униформа, а самим тим и војни мундир, представљају веома важан феномен не само зато што означавају ранг, род и специјалност носиоца, већ и зато што могу да се проучавају са више становишта. Први је идејни аспект. Овде се мисли да је мундир важан показатељ државно-политичко-економских и друштвених односа у једној земљи у одређеном историјском тренутку, као и њене актуелне идеологије. Следећи аспект сагледавања односи се на традицију. Наиме, војни мундир, као део униформе, одражава идентитет постојања једне државе, њених институција и војске. И психолошки фактор је врло значајан. Војни мундир је обележје једне специфичне друштвене групације и за њене представнике је важна ознака припадности. Униформа, односно мундир као њен припадајући део, одиграла је кроз историју веома важну улогу у подизању моралних снага и самопоуздања у одлучујућим државним спољнополитичким и унутрашњополитичким моментима. Становиште моде је битно, јер је често цивилна мода била усаглашена са војном униформом, те се за време истакнутих ратних окршаја могу пронаћи трагови имитирања војног одела у цивилној моди. Није занемарљив ни естетски моменат, јер се уметнички и културни дух једне епохе рефлектује на изглед униформе и мундира као њеног припадајућег дела. Што се тиче спољњег утицаја на војни мундир, различити периоди у политичком смислу били су праћени различитим страним утицајима. У периоду вазалитета био је актуелан утицај Аустрије, Русије, Француске и немачких држава Саксоније и Виртемберга, а у периоду политичке независности видљиво је упливисање Пруске и Немачког царства, са очевидним присуством утицаја Енглеске, Италије, СССР-а и САД-а у 20. веку.¹

1 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001, 58.

Током Првог српског устанка владала је шароликост војног одела, па самим тим и мундира. Овде на првом месту треба веровати писаним изворима с краја 18. века. Ретки су детаљни описи савременика, али су зато драгоцени извештаји француских и аустријских повереника у Србији, као и поједини акти аустријских власти и извештаји о наређењима српских власти, из којих можемо добити одређену слику о врсти одела, материјалу, његовој боји и начину одевања у то доба. Неколико бакрореза и слика аутентични су ликовни документи који помажу приликом формирања слике одела тога времена.² Пре установљења униформе, а добрим делом и током самог устанка, ношен је национални костим који, у ствари, представља зачетак једнообразног војног одела. Старешине српске војске су, као и занатлије и трговци варошани, носили одело које је умногоме поседовало елементе турског одела. Они су били део једне руралне културе коју карактеришу дуг живот у саставу отоманског царства, застареле саобраћајне везе, скоро потпуно ишчезнуће учених и виших слојева становништва и бојажљиво присуство православне цркве. Виђенији људи у народу били су витално везани за оријентално тржиште, а имали су и горљиву жељу да се и у одевном смислу изједначе са турским властима, те да себи обезбеде већу личну сигурност и слободу кретања, што је довело до усвајања источњачког начина одевања.³ После победа 1806. године наметнула се потреба стварања стајаће војске која би била много дисциплинованија и организованија. Овај батаљон тзв. регулаша био је посебно униформисан, за разлику од Народне војске чије одело није било стриктно одређено. Одело је било углавном домаће израде, а присутна је неокласицистичка форма фигуре према Лисиповом канону пропорција људске фигуре са наглашеним вертикалним линијама Наполеоновог ампира стила.⁴ Официри регулаша, топџије, добошари и сигналисти, имали су руску униформу М.1803 са зеленим дворедним мундиром, док су гуњ и гуњче од ваљаног сукна (абе) представљали део зимског одела редова пешадије.⁵ Посебно одело у Првом српском устанку чинила је Карађорђева долама. Долама је старо одело кафтаног типа које води порекло од раносредњовековне персијске државе Сасанида, а оставља трага и на грчки костим, као и на одело свих држава у византијској културно-политичкој утицајној зони. Средњовековна Србија обилује ктиторским композицијама на којима је приказано ово племићко одело које наставља свој континуитет и у XIX. веку. На црвеном сомоту налази се представа орнаментисаног храстовог лишћа на крагни и зарукављу, што долама даје изванредан карактер униформе. Овакво стилизовано лишће у везу означава у руској војсци (од 1808. године) опште генералске чинове.⁶ Интересантна је

2 Павле Васић, „Српска ношња за време Првог устанка“, *Историјски гласник*, бр.1–2, Београд, 1954, 149–150.

3 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 242.

4 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 242.

5 Павле Васић, „Српска ношња за време Првог устанка“, 166.

6 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 243, 275.

Карађорђева долама из 1810. године која има на себи поменуте флоралне мотиве, а на грудима нашивене ширите који се завршавају кићанкама. Ово мушко одело баштини Историјски музеј Србије под инв. бр. Р-55.

Најшароликије палете одела на сцени устаничке Србије биле су заступљене 1810. године. Постојале су мушка сеоска ношња, мушка варошка ношња, војничка ношња, ношња старешина, ношња свештеника и калуђера и женска ношња.⁷ Није познато да је током Другог српског устанка ношена било каква униформа. До 30-их година XIX века домаће професионалне занатлије биле су веома цењене у изради униформе. Поред рада на униформи, они су шили кнезу, његовој породици и сарадницима скупоцена источњачка одела која су се тада носила у Србији. Присуство Оријента у оделу, за време кнеза Милоша, сасвим је разумљиво. Поменимо само да на портрету кнеза Милоша Обреновића из 1835/36. године, који је насликао Урош Кнежевић, он на својој генералској униформи карактеристичној за војне чиновнике, поред ордена Свете Ане, носи и Орден славе (Нишани Ифтихар). Портрет говори да је у питању време пре уручења Одликовања падишаховог портрета (Тасвири Хумајуна)⁸. Поједини савременици, нпр. Димитрије Маринковић у својим Мемоарима, кажу да је период тзв. турске ношње, са малим бројем изузетака, трајао све до средине XIX века. По Маринковићевим речима, 1846. године свега је неколико људи у Београду имало европску ношњу, док су сви остали носили турско одело. Прекретницу у одевању, по његовом мишљењу, чинила је мађарска револуција 1848/49. године.⁹ Слична ситуација опште разноврсности владала је и на пољу наоружања. Србија је била притешњена између две велике силе, Аустрије и Турске, које нису одобравале напредовање вазалне Кнежевине, те је Србија само вештим тактизирањем могла да почне да изграђује савремену војску. Непријатељско окружење, које је неретко значило и затварање граница за извоз, као и одсуство домаће индустрије, узроковало је тешкоће у набавци савременог наоружавања, па је илегални увоз, као једино решење, препуштен приватним трговцима.¹⁰ Дуго је трговина била везана за занатство и сточарство. Сметња њеном развоју за време владавине кнеза Милоша били су његов монопол над трговином и неповољна аустријско-турска царинска тарифа која је подразумевала, за све време вазалног положаја Кнежевине, три процената на робу увезену из ње. Напоменимо још и недостатак кредита и новчаних завода, те лош саобраћај. Слобода трговине успостављена је Уставом из 1838. године, а добијањем независности Србија је стекла право склапања трговинских уговора. Унутрашња трговина највише је обављана на вашарима, Ипак, за униформе су се појавили специјалисти у виду еполетара и позамантера, тј. занатлија који су углавном израђивали дугмад и срмене делове одела. Тридесетих година XIX века

7 Павле Васић, „Српска ношња за време Првог српског устанка“, 150–188.

8 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 286.

9 Павле Васић, *Одело и оружје*, Београд, 1992, 196.

10 Бранко Богдановић, Бранка Милосављевић, *Наоружање Војске Србије и Црне Горе 1830–1918*, Београд, 1995, 9.

долази до прилива нових заната и друштвеног раслојавања међу занатлијама, те је у периоду 1827–1839. године обављено прво масовно униформисање српске војске према европским узорима и створен кадар тзв. војних занатлија.¹¹ Ово говори да је 1826. године питање униформисања у Србији постало актуелно. Слабе комуникације чиниле су село удаљенијим од административних центара и вароши него што је то заиста било. И када је укинут феудализам, српско друштво XIX века је дуго остало сељачко, без феудалне и развијеније грађанске класе, са малобројном интелектуалном, политичком и културном снагом и спорим процесом изградње друштвене елите. Србијанско друштво је било егалитарно, са малом економском базом за бржи привредни напредак.¹² Све ово узроковало је, осим политичке оријентације Карађорђа и касније и кнеза Милоша, интензивнију окренутост Русији, па тек од друге владе Уставобранитеља 1842–1858. године, Србија улаже већи напор да нађе подршку на широј међународној сцени. Мали простор за политичке маневре кнеза Михаила Обреновића био је одређен ставом Порте. Ни Берат, ни Ферман кнеза Михаила нису садржавали ништа о будућем наслеђивању престола. Очигледно, Порта није сматрала кнеза Михаила наследним владарем. Уставобранитељи су допринели да Порта укине наследно кнежевско достојанство, што је оставило приличне последице у државноправним односима сизерена и вазала и уопште у историји Србије XIX века. Посебним ферманом Порта је потврдила избор Првог намесништва, стављајући до знања да у Србији ништа није легално без њене сагласности.¹³

Кнез Милош Обреновић је униформисао војску према пројекту капетана Дамјана Глумца. Јоаким Вујић у свом „Путешествију по Србији“ детаљно описује нови мундир. Реч је о зеленом фраку са црвеном крагном и зарукављима. Добошари су, највероватније, имали мундир украшен црвеним и зеленим вуненим гајтанима на рамену и рукавима.¹⁴ Кнез Милош Обреновић је и даље, у неким приликама, носио оријентално одело, иако је тада војничка фигура оличена, између осталог, у зеленом фраку са интензивирањем црвене поставе, крагне, нарукавља и лампаза на панталонама, постала препознатљив део амбијеталног реалитета српског живља тога доба.¹⁵ Напоменимо да је ова униформа брзо била одложена у магацине. Војска је, после тога, носила сељачко одело, а старешине су, изгледа, и даље задржале зелени мундир са црвеном крагном.¹⁶

11 Десанка Николић, „Производња униформе у Србији 30-их година 19. века“, *Весник Војног музеја*, бр. 18, Београд, 1972, 136–137.

12 Радош Љушић, *Историја српске државности*, I–III, Нови Сад, 2001, 39, 43–44.

13 Исто, 112.

14 П. Васић, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)“, *Весник Војног музеја*, бр.4, Београд, 1957, 216.

15 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 245.

16 П. Васић, *Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)*, 216; Види: Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1900, 49, 64.

Униформа из времена уочи пада кнеза Милоша Обреновића позната нам је по извештајима аустријских пограничних официра. Чувен је опис генерал-мајора Хајнриха Либриха који говори о униформи пешака према руском кроју коју, између осталог чини и челично-зелени фрак са црвеним испускама. Официри уз то носе и златне еполете и сребрне ешарпе.¹⁷ Од 1836/37. године униформа официра регуларне војске била је, изгледа, потпуно иста као код војника, осим што су се носиле ознаке официрског чина, оличене у еполетама и ешарпи. После Сретењске скупштине 1835. године, све нахијске и кнежинске старешине постављене су за официре, чиме се повећао њихов број. Указ о униформама за војне чиновнике пољске, предвиђао је једну потпуно нову униформу, која се разликовала од дотадашње униформе за официре регуларне војске. Главно њено обележје била је долама са дугим skutевима. Овде је очигледан руски утицај, јер су такве капуте носили руски официри још за време Наполеонових ратова. Велики број портрета српских сликара прве половине XIX века дају изглед ове униформе. Према Петровићу, нахијске и кнежинске старешине само су се у периоду од 1835. до 1838. године водиле у благајничким књигама као „стални официри“, а од 1839. године па надаље, као „полицијски чиновници“. Одатле и разлика у униформи „гарнизоних официра“ који, изгледа, уопште нису носили униформу по Пропису из 1837. године. Према портрету Јована Обреновића из 1836. године, ова је униформа била ношена и пре него што је проглашена обавезном Указом из 1837. године.¹⁸ Да је лични фактор утицао на постојање хибридности у униформи као резултат самосталних креација носилаца, говори и портрет Антонија Павловића, потпоручника пехоте 1843–1845. године. Приказани мундир јесте вицемундир чиновника војених из 1837. године. На отвореним реверима види се црвена постава коју су тада носили сви, а која ће касније бити одређена само за више официре. Због уплива личног афинитета и читих елемената хибридности, веома је тешко тачно датовати овај портрет и приписати га одређеном сликару.¹⁹ Одступања од Прописа из 1837. године чита су у приказу суртука, мундира окружног начелника Милисава Здравковића Ресавца којег баштини Историјски музеј Србије (инв. бр. Y19). Овај суртук у више детаља одступа од прописа, почев од плаве боје, преко типа веза и броја и врсте дугмади.²⁰ Иако је руски утицај био евидентан, 30-их година XIX века кнез Милош Обреновић је покушао да се, унеколико, отвори према европском Западу. Истакнимо чињеницу да је један уставни нацрт из 1835. године посебним чланом предвидео стављање Србије под заштиту пет великих сила. Западна Европа, изузев донекле Енглеске, још није била у већој мери заинтересована за Србију да би јој пружила помоћ у збацивању руског покровитељства. Сам кнез имао је у плану и обнављање средњовековног српског царства. Ипак, тим путем

17 Исто, 218.

18 Исто, 224.

19 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 288.

20 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 284.

ће кренути Илија Гарашанин. Пад кнеза Милоша био је неминован, јер није успео да Србију истргне од руског покровитељства и стави је под протекторат великих сила, те да се обрачуна са Совјетом чија је опозиција била подржавана од стране Русије.²¹

Прва владавина кнеза Михаила Обреновића (1839–1842) била је обележена напорима да се донесе посебно *Устројеније гарнизонаог војинства* 1841. године, којим је дефинисана нова униформа, а самим тим и мундир војске. Фрак са једним редом дугмади био је замењен тзв. спенцером на два реда дугмади. Совјетници су се ослонили на руске одевне обрасце и руску помоћ и набавке. Вероватно су најелитније јединице телесне гарде Царске Русије послужиле као добар пример за угледање. Коњица је, такође у складу са руском, носила плави спенцер са црвеним пластроном, белом дугмади и ширитима. Овим Устројенијем ударају се темељи неким одевним постулатима који ће се, са повременим прекидима, задржати у српској и касније југословенској војсци све до 1941. године. Када је мундир у питању, треба навести да је за пешадију и артиљерију уведен жути прибор у виду дугмади и ширита, а за коњицу и инжењерију бела гарнитура. Слично правило је постојало у свим европским војскама. Униформа официра се реконструирала захваљујући ликовним изворима. Парадни мундир чини једноредни зелени или плави фрак са златним или сребрним ширитима на крагни и зарукављима. Код генерала наилазимо на стилизовано хрastoлико лишће блиско руским стандардима.²² Ипак, постоје нека угледања на одевне моделе виртембершке војске оличена у украшавању мундира испускама око крагне. Добошари и трубачи су имали мундир украшен златним ширитом преко груди и рукава. Тамбур-мажор је уз то имао и генералске еполете.²³ Што се снабдевања одећом тиче, архивска грађа указује да је због већег рада на униформисању био потребан већи број мајстора. У питању су били углавном војни мајстори који су, после неколико година, готово потиснути услед нових тенденција развоја српске војне униформе.²⁴

Друга владавина Уставобранитеља донела је новине у модернизацији српске војске. Године 1845. донето је *Устројеније гарнизонаог војинства* и уведена је коњица као нови род војске. Цела војска је била под управом Главног штаба који је био подељен на четири одсека: Фронтонни, Казначејско-економски, Санитетски и Судски. Војска је и даље имала задатак полиције (да чува мир и поредак у земљи), док су јој граничне функције укинуте. У Крагујевцу је 1848. године основана Тополивница из које је касније, заједно са Арсеналом, образована фабрика за војну опрему. У Београду је основана Артиљеријска

21 | Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986, 462–463.

22 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 66–67.

23 | Павле Васић, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)“, 235.

24 | Исто, 56–57.

школа која је 1880. године расформирана и преименована у Војну академију.²⁵ Устројенијем гарнизонског војинства из 1845. године, регуларна војска је добила потпуно нову униформу. Политика, Илије Гарашанина, тадашњег министра унутрашњих дела, налагала је стварање модерне војне организације као предуслова остварења Начертанија. Више нису тражени узорци само у Француској, него и у Прусској, што је значило да је Србија држала корак са савременим европским токовима војнички најчвршће устројених држава. Ово раздобље обележено је постојањем великог броја ликовних извора у виду портрета официра и подофицира, који нам пружају врло прецизне податке о изгледу тадашње униформе. Управо је војни мундир специфичног изгледа представљао најважније обележје нове униформе. Реч је о плавом капуту са дугим skutевима до изнад колена, који се закопчавао са девет дугмади и који је подсећао на униформу војних чиновника из 1837. године. Поред црвених ширита на крагни, имао је црвене нашивке на зарукављима и црвене испуске дуж skutева, све до последњег, деветог дугмета. Србија је била међу првим земљама које су увеле мундир са дугим skutевима и за обичне војнике. Француска га је увела 1840, Пруска 1843, Баварска и Шпанија 1848, Саксонија 1849, Аустрија 1851, а Енглеска и Русија тек 1856. године.²⁶ Коњица је носила и даље спенцер улански-коњички са црвеним пластроном. Коњички официри су преко левог рамена добили ледунгу од сребрног ширита, а остали родови војске метални оковратник, тзв. „ringkragen“ са државним грбом. Ешарпа је била од срме, проткана са три реда тробојне жице. Мундир генерала није посебно описан у Устројенију, али се на основу портрета и фотографија кнеза Александра Карађорђевића и других који су носили овај чин може претпоставити како је изгледао. Мундир је био исти као официрски, с тим што су на крагни и зарукављу били извезени мотиви храстове гране, подсећајући тиме на стилизовану форму генералског фрака из тридесетих година. Тако наилазимо на континуитет у означавању који траје све до данашњих дана. Године 1855. измењен је мундир коњице који постаје сличан пешадијском, само што је био нешто краћи. На крагни коњичког мундира била је црвена латица, слична сребрној лatici на официрском мундиру. Дуж шавова на леђима и рукавима протезала се црвена испуска, као обележје улана.²⁷ Година 1848. означава битан моменат у историји одевања, јер тада бројне породице Срба из Војводине пребегавају у Београд и градове поред Саве и Дунава. Поред њих, у Србију су дошли бројни питомци који су са собом доносили дах европских струјања. Европско одело је, нарочито код чиновника, почело да замењује турско.²⁸ Што се снабдевања војном одећом

25 | Славица. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007, 22–23.

26 | Павле Васић, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)“, 242.

27 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 67–69.

28 | Павле Васић, *Одело и оружје*, 196.

тиче, савремена архивска грађа од 1843. до 1859. године истиче да су постојала два основна пута снабдевања српске војске униформама. Први је представљао малобројне набавке готових делова униформе из иностранства, док је други подразумевао домаћу израду, али на основу материјала углавном купљеног ван земље.²⁹ Средином XIX века стварао се слој лифераната, тј. посредника, али и домаћих трговаца и занатлија, који су у војним набавкама видели сопствени економски просперитет. У жељи да овладају домаћим тржиштем и супротставе се увозу аустро-угарске индустријске робе, која је у то време подмиривала потребе и становништва и војске у Србији, најпредузимљивији од њих покренули су иницијативу за стварање мануфактурних погона за серијску производњу, првенствено предмета потребних војсци (од чоје, коже итд). Војне набавке су подстакле даљи развој како занатства, тако и рађање домаће индустрије која ће од седамдесетих година XIX века показати већ значајне резултате.³⁰ У целини гледано, промена мушке и војне силуете у време друге владавине Уставобранитеља била је последица усавршавања ратне технике и све већег коришћења шиваће машине у изради одеће. Фигура се преиначава заменом фрака мундиром са дугим скутевима и постаје постаје волуминознија и стабилнија. Четрдесете године биле су обележене таласима романтичарског покрета који је прожео све поре тадашњег друштва. Сећање на оклопе средњовековних витезова оличено је у „ringkrageu“, металном оковратнику који је од XVIII века присутан у европским војскама као обележје официрског командног ранга. Плаву боје нове униформе неки извори називају „народном фарбом“ и опозиторном бојом зеленом обреновићевском колориту.³¹ Требало би напоменути да је одушевљење српским, националним, средњовековним вредностима, Србију заплуснуло још тридесетих година XIX века, када су се носила одела украшена гајтанима и ширитима. Анастас Јовановић оставио је акварел вредан помена на којем је приказан српски студент (1846).³² Одећа која почиње да се носи заснива се на старом српском оделу у коме доминирају калпак и „душанка“, тзв. српска атила. Ипак, пун израз романтичарских тежњи овог карактера испољиће се у гардијској униформи установљеној 1859. године. Две године касније, донесено је ново *Устројеније гарнизонног војинства*, којим је регулисан изглед униформе стајаће војске. Све до 1883. године постојао је дуализам на релацији стајаћа – Народна војска. Стајаћа војска је била одевена према европским узорима и по савременим тактичко-техничким захтевима, док је романтичарски дух суверено провејавао у облачењу Народне војске. Сличне тенденције окретања националним узорима видљиве су у земљама широм света у којима је завладао хусарски утицај, али и колонијално искуство.

29 | Десанка Николић, „Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века“, *Весник Војног музеја*, бр.19–20, Београд, 1974, 57.

30 | Десанка Николић, *н. д.*, 71–72.

31 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 252.

32 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 322.

Народна војска је имала одело наглашене декоративности, са присуством велике количине гајтана, ширита и везова. Тако стоје ствари у Француској, Италији, Енглеској, Мађарској и Северној и Јужној Америци. У самим почецима стварања Народне војске, власти нису наметале нарочите пропозиције у њеном одевању, па се облачила спрема која се нашла у народу. Касније се интензивира старање о оделу Народне војске преко Главних штабова, а у спрези са грађанским властима. Инсистирало се на једнообразности кроја одела, док су фарбе сукна могле остати природне. Тако су Главни штабови добијали од главне војене управе по једну мустру одела и војничке спреме по којој би се постепено дотеривао изглед војника Народне војске. Чак је Правитељство 1862. године наредило да се обнови производња у Фабрици сукна и чоје у Топчидеру. Напокон, године 1864. донет је *Пропис за одело и спрему Народне војске*, који нам открива велику сличност дефинисане одеће са народном ношњом, али је њен крој био војнички и то хусарски, по угледу на „душанку“, тј. српску атилу. Функцију мундира имала је „душанка“, украшена спреда са пет пари попречних гајтана, док је на раменима био по један гајтан у виду нараменице, а позади, од струка наниже, два гајтана као украс. Ипак, од 1869. године романтичарски дух одевања Народне војске ће мало-помало бити замењен строжијим критеријумима који су ишли ка већој једнообразности и осавремењавању.³³ Повратком кнеза Милоша Обреновића на кнежевску власт (1859) установљава се специфично, раскошно гардијско одело. Оно ће се, уз одређене модификације, задржати све до 1941. године, па оно захтева посебно место у нашем излагању. Ваљало би напоменути да је долазак Милоша и Михаила по други пут на престо повукао за собом доношење новог *Устројенија гарнизонног војинства* из 1861. године, којим се за основу војне униформе узима мундир по угледу на аустријски из 1849. године. Основна боја мундира била је за све родове оружја зелена (карактеристична за ранију владавину оба поменута кнеза), осим за припаднике инжењерије, жандармерије и генералштаба, где је блуза била тамноплава, док је коњица имала отвореноплави мундир. Овим Прописом први пут је утврђен црвени мундир за генерале и војводе. Крагна и зарукавље су били различите боје. Код војводе је била у питању отвореноплава, код генералштабних официра и пешадије отвореноцрвена, код ловаца отворенозелена, код инжењеријских официра од отворено вишњеваде кадифе, а код капелника, тамбур-мажора и бандиста од ружичасте чоје. Жандарми и коњаници имали су на крагни боје мундира, спреда, са сваке стране пришивену црвену латицу са белим металним дугметом, а коњица на предњем делу зарукавља две вертикалне, зашиљене латице, тзв. „Schwedische Aufschlage“ („шведска зарукавља“). Ознака официрског ранга биле су мекане нараменице прекривене ширитом од беле или жуте срме (према роду оружја), а знаци чинова биле су шестокраке звездице супротне боје од ширита и носиле су се на крагни. То је био типичан аустријски узор. Код виших официра се око зарукавља, у зависности од рода оружја, налазио или бео

или жут ширит. Једино је војна музика носила еполете. Јегери и жандарми су испод нараменица имали по један испуњен полукружић, тзв. крило, од мундирске чоје. Овај облик се носио у енглеској војсци још за време Наполеонових ратова, а средином XIX века усвојили су је Аустријанци и Баварци.³⁴ Лети се носио мундир од сагелтуха светлодрап боје, са латицом боје рода оружја. Прецизиран је и изглед ешарпе која се састојала од беле срме проткане на три места црвеном и плавом свилом са сребрном копчом на којој се налазио позлаћени грб Кнежевине Србије. Ово је важно, јер ће се оваква ешарпа, са малим модификацијама, носити све до 1941. године.³⁵ Посебну појаву, као што смо већ рекли, представља коњичка гардијска блуза, тзв. „душанка“ или „српска атила“. Она представља спој доламе, атиле и сурке и на њој су видљиви трагови хусарских утицаја. Хусари су били најелитнија лака коњица формирана још у време угарског краља Матије Корвина, а која се инфилтрирала у све европске војске, прешавши чак и у Америку. Такође, гардијска блуза из 1859. године баштини узор српског средњовековног, националног, властеоског костима. Гардијска блуза је била веома популарна и због тога што је чинила саставни део владарског одела, будући да у Србији није постојало посебно владарско одело. Поред парадног мундира („душанке“), постојала је и службена блуза, тзв. „миланка“, која је уведена 1882. године. Свечани мундир коњице Краљеве гарде био је хусарске форме (зелене боје, са украсима од златних гајтана). Са предње стране било је шест хоризонталних, златних гајтана, од којих је горњи био најдужи, а доњи најкраћи. Они су се завршавали златном розетом, док су на средини била украсна златна дугмад у облику пужића. Крагна блузе била је усправна и оивичена златним гајтанима. И рукави и леђа су били украшени златним гајтанима.³⁶ Гардијска ешарпа је била од златног, испреплетаног гајтана. С предње стране су биле причвршћене три шестокраке розете, од којих је средња била најбогатије украшена, а испод ње су висиле две златне кићанке и два мања гајтана. Светлоплава „миланка“, као службена униформа гардијске коњице, уведена је 1882. године и била је знатно скромније украшена у односу на „српску атилу“. Саставни део блузе представљала је и ледунга, коју је сачињавала сребрна кутија са позлаћеним државним грбом на средини и представа лавље главе. Године 1901. формирана је пешадијска чета Краљеве гарде чији је свечани мундир такође била „атила“ светлосиве боје са црним украсним гајтанима. *Уредбом о одећи сувоземне војске* из 1924. године уведене су новине у гардијској блузи. Уместо дотадашње „душанке“, као свечана униформа пешадије јавља се „миланка“ тамноплаве боје. Када је уведена артиљерија Краљеве гарде и за њу је била прописана „миланка“ као пешадијска униформа,

34 Павле Васић, „Униформе српске војске за владавине Обреновића 1858–1882“, *Весник Војног музеја*, бр.5, св.1, Београд, 1958, 126.

35 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 73–77.

36 Душан Бабац, „Гардијска униформа у Србији и Југославији 1859–1944“, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 29–30, Београд, 1995/96, 152.

само мрке боје. Истом Уредбом предвиђена је и службена блуза за све рангове и родове Краљеве гарде. Блуза је била сивозелене боје, са скутовима и зарукављем украшеним гајтаном у истој боји. Крагна је била украшена латицом у облику латиничног слова L, у боји рода оружја. Ознаке чинова у гарди биле су најпре шестокраке звездице које су се пришивале на крагну мундира, а од 1882. године уведене су нарамнице од четвороструког златног гајтана и за „атилу“ и за „миланку“, на које су стављане четворокраке сребрне звездице. Генерали су носили генералске плетенице, а изнад златног гајтана на зарукављу налазиле су се шестокраке златне звездице. Подофицири и редови имали су украсе и нарамнице од жуте вуне, уместо од златне срме. Занимљив је изглед блузе из 1941, када је формирана српска гарда са „миланком“ сличном пешадијској блузи Краљеве гарде из 1924. године. Новина на овој „миланки“ била је нашивка која се носила на левом рукаву, а која је представљала белог двоглавог орла на црвеном штиту, са српским грбом на грудима.³⁷ Следећу важну етапу у развоју војног мундира обележио је *Пропис за одело војске* из 1870. године. Намесништво је инклинирало реалистичнијем приступу у одевању војске, који су наметнули промењени услови ратовање и напредовање у војној техници. Наиме, после Француско-пруског рата 1870/71. године, колористичка униформа уступа место оделу ненаметљивијих боја, будући да је истиснут из употребе црни барут и да су уведене вишеметке, а да је домет артиљеријског оруђа повећан. Дакле, упадљив сјај негдашњих униформи није био саобразан са овим новитетима. Намесништво је новим прописом обухватило и сталну и Народну војску. Свакодневно одело је носила читава војска, а њен саставни део је била чојана, мрка блуза, тзв. „гуњић“. У сталној војсци крагна је била права, а у Народној положена. Блуза се закопчавала напред са шест металних дугмади у једном реду. Имала је два џепа на грудима и два са стране, на скутовима, и сви су били са трокраким преклопцем. Родови и службе су се разликовале по боји латице на блузи. По овом пропису и коњица и инжењерија су имали белу, а сви остали родови жуту дугмад. Ознаке чина налазиле су се на латици крагне „гуњића“. Виши официри су, уместо чојане, имали златну и сребрну латицу опшивену чојаном испуском боје крагне (изузев артиљеријских официра). Шестоугане звездице на латицама биле су металне, жуте или беле боје, већ према боји дугмади, а код виших официра на шириту супротне боје. Подофицири су носили звездице од свиле. Наведена блуза била је аустријског порекла, а носили су је и припадници Експедиционог корпуса у Мексику. Изглед војника је био знатно модернизован и остао је сличан све до 1941. године. Припадници сталне војске имали су и парадно одело. Њега је, између осталог, чинила чојана блуза загаситоплаве боје за све родове и струке, осим за питомце Војне академије, који су носили мундир од мрке чоје. Мундир пешадијског или ђенералштабног пуковника, који је припадао Милану Обреновићу, био је истог кроја као и ранији мундир кнеза Михаила, али се поређењем може видети промењен

37 | Душан Бабац, „Гардијска униформа у Србији и Југославији 1859–1944“, 162.

карактер мушке фигуре са комотнијим рукавима и слободнијим падом мање припијеног одела. Вертикала је, као костимолошка експресија романтичарског покрета у одевању, замењена жељом за стабилношћу, сигурношћу и функционалношћу, што се очитује и у војној и у грађанској ношњи.³⁸ Пропис из 1870. године био је допуњиван низом решења и прописа све до 1879. године, а нарочито су занимљиви они који су били издавани током српско-турских ратова, јер приказују како се униформа мењала у складу са новим ратним условима и искуствима. Свакодневну униформу сталне и Народне војске истичу бројни портрети Стеве Тодоровића и Ђуре Јакшића, литографије Ватрослава Бековића, али и приповетке Ђуре Јакшића, Лазе Лазаревића, Стевана Сремца и др.³⁹ Најлепшу слику официрске униформе тога времена даје албум фотографија свих официра стајаће војске који је предат на поклон кнезу Милану Обреновићу 1872. године. У њему је дат спољњи изглед припадника свих родова оружја и истакнуто је обиље индивидуалитета са разним специфичним детаљима који су пратили војно одело појединог носиоца.⁴⁰ Од особитог значаја је један извештај о набавкама материјала за рачунску 1879. годину, који омогућава да се стекне приближна представа о потребама српске војске.⁴¹ У Србији је, од устанка 1804. године, у континуитету постојала Народна војска. Веома рано је створена и стајаћа војска, док о Народној војсци нема речи све до првог закона објављеног 1861. године. Стајаћа војска се у рату са Турском асимилувала са Народном војском, али је у рату 1877. године имала, мада је постојала као самостална формација, малу улогу. Терет ратова изнела је, практично, Народна војска. Ипак, искуство ових ратова је показало да се са Народном војском не може завршити национално ослобођење започето 1804. године, те да се мора стварати модернија војска организована према европским моделима.⁴²

Пре опсервације изгледа војске 1882. године, морамо се осврнути на процес интензивних војних реформи који је уследио након проглашења Србије за краљевину. На војним реформама највише је инсистирао кнез Милан Обреновић, не само да би добио војску која је у стању да штити стечену независност и доврши национално ослобођење српског народа, него и због сумње у поузданост Народне војске у заштити интереса династије. То је време када Доситејев и Вуков реформаторски рад добијају потврду кроз активности млађе генерације српских интелектуалаца школованих углавном на Западу, време када се европске идеје уграђују у српске националне вредности.⁴³ Године 1883. укинуто је двојство на релацији стајаћа – Народна војска. Донет је посебан

38 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 258.

39 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 80–84.

40 Павле Васић, *Униформе српске војске за владавине Обреновића 1858–1882*, 145.

41 Исто, 146.

42 Славица. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 34.

43 Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 127.

Указ о униформи којим су ступили на сцену пруски одевни обрасци. Пруска је, као центар око којег су се ујединиле немачке државе, била примамљив узор за српску државу која је тежила сопственом уједињењу. Униформа је својим спољним изгледом требало да одслика подизање Србије на виши ранг. Мундир је био једноредни, са седам дугмади, и био је двојак – свакодневни и парадни. На свакодневном су се носиле еполетушке, а на првом еполете. Мундир је за све родове био од угаситоплаве чоје са седам дугмади у једном реду и три позади на преклопцима џепова. Генерали и краљеви ађутанти имали су загаситоцрвени, а коњица отвореноплави мундир. Крагна и испуске на мундиру били су различитих боја. На генералском мундиру су се, по угледу на пруску војску, носиле еполетушке-плетенице. Знаци чиновна биле су златне и сребрне четворокраке звездице пруског типа, супротне боје у односу на еполетушке. Парадни мундир официра имао је на крагни и нашивкама зарукавља златне, тј. сребрне “гардијске ширите” (Gardelitzen или „ступчиће“), који су у Прусској, Русији и у неким немачким државама означавали гардијске пукове. У Србији су се ови ширити носили још за време кнеза Милоша Обреновића. На парадном мундиру су се налазиле златне или сребрне овалне еполете пруског типа (за ниже официре без реса, за више са танким, а за ђенерале са дебелим, крутим ресама). Крагна и зарукавље су били у боји рода оружја. Овај Указ је већ наредне године био унеколико измењен, а промене су се, између осталог, тичале свакодневног мундира војника који је био кроја блузиног, али је са обе стране груди, између трећег и четвртог дугмета, добио по један џеп са хоризонталним преклопцима.⁴⁴ Са овом униформом српска војска је ушла у Српско-бугарски рат. Изгледа да су вишак егоизма и ниподаштавање противника проузроковали да се после изгубљеног рата истисну сјајни облици украшавања и да уступе место оним практичнијим. Поново је уведена блуза која је наликовала оној из 1877. године, али сада од угаситоплаве чоје. Официри су имали нарамнице са златним, односно сребрним погончићима, а виши официри нарамнице од дуплог гајтана. Цар Александар III је радио на афирмацији националног обележја у униформи и сви родови су добили мундир који се закопчавао скривеном дугмади са десне стране. У Србији је овај мундир послужио као узор за тзв. копоран народне војске, која је после абдикације краља Милана поново успостављена под радикалском владом генерала Саве Грујића. О томе сведоче измене и допуне у Пропису одела и спреме српске војске из 1890. године, по којима је Народна војска добила копоран од угаситосуре чоје домаће израде, опточен гајтаном дуж скутева, са латицом у боји рода оружја на крагни, као и у редовној војсци. Од 1893. године у Народној војсци се опет помиње мрка чоја копорана. Због свега наведеног, не чуди што је приближавања краља Александра Обреновића Русији изазвало продор руских утицаја у одевању војске. Главна промена је била, управо, у мундиру (копорану). Код свих родова и струка он је

био од угасите, а код коњице од отвореноплаве чоје. Дугмад су била пришивена на десном скуту, а спреда су се налазили џепови са преклопцима. Нараменице на копорану биле су исте боје као крагна и испуска на рукаву.⁴⁵ Крајем 1900. године донет је нов Указ о изменама и допунама у униформи српске војске. Он се првенствено односио на изглед официрских униформи. Изгледа да је Александар Обреновић желео да блештавим и сјајним униформама придобије наклоност официрског кора. Дотадашњи једноредни мундир био је замењен дворедним, са по шест дугмади у сваком реду. Године 1901. основана је музика Краљеве гарде. Музичари су били обучени исто као и пешадија гарде.⁴⁶

До велике промене у униформи је дошло 1908. године, када су уведени мундири неупадљивих боја и веће практичности, што је било саображено са захтевима тадашњег начина ратовања. Блуза се закопчавала, уместо жутим и белим металним дугмадима, коштаном дугмићима, а била је веома слична оној која је успостављена у српској војсци седамдесетих година XIX века, током ратова за ослобођење. Блуза се израђивала у четири класе. Летња блуза је била од цвилеха, истог кроја као и зимска, али без икаквих латица. Официрска је имала исти крој, али целу крагну у боји рода оружја – код артиљерије, инжењерије и ђенералштаба од кадифе. Ова блуза је обележила ратове 1912/13. године и Први светски рат. Поред походне блузе, 1911. године и парадни мундир је претрпео одређене промене. За све родове војске, осим за коњицу и ђенерале, прописан је дворедни, црни мундир, по дотадашњем кроју, чиме је укинута разликовање родова по боји мундира. Артиљеријско-инжењеријско-технички, као и интендантски официри, војни чиновници и питомци Војне академије, носили су мундир од затвореноплаве, индиго чоје.⁴⁷ Специфично је било одевање припадника комита, специјалних добровољачких јединица, који су за време Балканских ратова деловали у позадини непријатељских линија. Њихово одело је било народно, а бројне фотографије из тог периода указују да су у оптицају углавном биле „душанке“ и копорани. Током балканских ратова, јача тенденција ка све строжијем изгледу ових јединица, те њиховом приближавању оделу редовних војних формација. Током повлачења преко Албаније доминирала је сивомаслинаста униформа. Реорганизацијом војске на Крфу униформа постаје углавном одело добијено од савезника, француског и енглеског порекла. Реч је о француској униформи М.1915, тзв. *Bleu horizon*. Ова блуза је била једноставна. Имала је усправну крагну, пет округлих дугмади, два џепа са стране, а иза џепова је била расечена. Боје униформи су биле плава и „каки“. Британска блуза је била другачија. Имала је положену крагну и истурене џепове, два на грудима и два на скутевима, и нараменице које француска блуза није имала. И британска униформа М.1902 је била „каки“ боје, додуше нешто другачије нијансе, а заснивала се на искуству Енглеза из колонијалних ратова у

45 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 3–95.

46 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 96–98.

47 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 98–99.

којима су били принуђени да се одрекну својих црвених мундира и прилагоде условима терена на којем се ратовало.⁴⁸

Период Краљевине СХС обележен је бројним регулама које су прописивале изгледвојника и официра. Прво је донета *Уредба о оделу копнене војске* Краљевине СХС из 1922. године, која је задржала основне принципе српске униформе из 1908. и 1911. године, са неким мањим изменама. Она је била фаворизована од стране српског официрског кора и генералитета. Свечана блуза за строј била је идентична српској свакодневной, с тим што су се уз њу носиле еполете и ешарпа, а нијанса боје није више била маслинастозелена, него сивозелена. Свечана блуза изван строја је задржала форму српске блузе са црним, дворедним мундиром. Празнична блуза је била као блуза свечане униформе ван строја, с тим што није имала ешарпу. Свакодневна униформа за официре била је као свечана за строј, али без ешарпе и са правоугаоним еполетушкама уместо овалних еполета. Новину су представљале подофицирска и војничка блуза, јер је у односу на српску М.1908. блузу, овде била реч о копорану који се први пут појавио у историји српског одевања 1896. године, али је овде био сивозелене боје. Године 1923. уводи се, према француском узору, градација генералског чина, који су означавале шестокраке звездице на нарукављу. У питању су једна до три звездице, у зависности од тога да ли се радило о бригадном, дивизијском и армијском генералу. Године 1924. донета је нова *Уредба о униформама копнене војске*, која је за коњичке и ваздухопловне официре прописивала дворедни мундир голубијежаве боје. Овом *Уредбом* уведене су и нове свакидашње униформе за пешадију и коњицу. Блуза ове униформе је била сивозелене боје, оперважена сивозеленим гајтанима са латицом на крагни у боји рода оружја у облику латиничног слова L.⁴⁹

Политичке прилике у земљи налагале су развој поморских снага, јер је у изгледу био сукоб са Италијом око Јадранске обале. Стога је било значајно позабавити се и питањем униформисања. Године 1924. донета је *Уредба о униформама војне морнарице*, која је све до тада носила преправљене аустроугарске униформе. Пошто у морнаричким униформама није постојала традиција, државне власти су се ослониле на аустроугарске и енглеске образце. За официре су биле прописане свечана униформа за строј, свечана униформа изван строја, празнична, свакодневна и летња униформа. Уз свечану се носио реденгот, тј. црни фрак са златним парадним еполетама украшеним сребром и извезеним сидром са круном без звездица. Еполете нижих официра нису имале ресице, виши су носили танке, а адмирални дебеле ресе. Уз празничну униформу реденгот се носио са златним еполетушкама са црним испускама, као код официра копнене војске, које су имале ознаке струка. Ознака поморске струке било је сидро са круном. Реденгот је био тамноплаве боје, са два реда од по шест златних дугмади украшених крунисаним сидром и ознакама чина – златним

48 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 102.

49 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 104–106.

ширитима на зарукављу, од којих је највиши чин увек имао тзв. Елиотово око. Уз свакодневну униформу носио се сако тамноплаве боје са два реда од по четири дугмета, тј. ознакама чина – ширитима на зарукављу и еполетушкама.⁵⁰ Униформа виших морнаричких подофицира била је тамноплава и бела. Основни део тамноплаве био је сако са ширитима на зарукављима и ознакама струке, златом извезеним на левом рукаву изнад лакта. Блуза нижих морнаричких подофицира била је од тамноплаве, готово црне чоје са крагном која је имала три беле испуске на ивици и ознаке специјалности извезене црвеном вуном на нашивки која се пришивала на леви рукав испод рамена. Ознаке чина нижих подофицира били су сребрни шеврони окренути надоле који су се пришивали на леви рукав испод ознака служби. Лети се носила униформа од белог или „каки“ платна истог кроја као и зимска. На њој су ознаке струке биле везене у тамноплавој боји на белој нашивци обрубљеној црном бојом. Нова Уредба о униформи копнене војске појавила се 1928. године. Њом је уведена официрска, празнична униформа (црна блуза са четири џепа и сакривеном дугмади), осим код коњице и ваздухопловства (светлоплава, са крагном и испускама у боји рода оружја).⁵¹

После завођења шестојануарске диктатуре значајну новину донела је униформа за планинске јединице које су формиране 1931. године. Ова униформа је имала неке заједничке особине униформе планинских јединице суседних земаља, али је имала и неке специфичности својствене само нашој земљи. Официрска сиво-зелена планинска блуза М.1932 била је на један ред копчања, са шест видљивих металних дугмића који су имали симбол рунолиста, са обореном крагном и нараменицама од тканине блузине, два доња истурена џепа и два „лажна“ на грудима. Ознаке чина на официрској блузи били су златни ширити, ужи за ниже, а шири за више официре, који су се носили на зарукављу. Ознака рода оружја била је нашивка у облику слова L на крагни блузе. На овој нашивки носили су се арапски бројеви као ознаке батаљона, односно римски бројеви као ознаке пука за све јединице које су биле изван батаљона. Подофицири су носили ознаке чиновна у облику шеврона од жуте вуне. Важно је рећи да је тек фебруара 1933. године званично укинут мундир на два реда дугмади, а уместо њега је за свечану и празничну униформу прописана црна блуза која је била у употреби још од 1928. године. Изгледа да је светска економска криза диктирала изглед домаће униформе.

После марсељског атентата 1934. године, долази до наглог заокрета у смислу одевних утицаја на униформу, па самим тим и на мундир, који све више добија утицаје енглеских одевних узора фаворизованих од стране принца Павла Карађорђевића. Важно је напоменути да је 1935. године донета *Уредба о униформи копнене војске* која се односила на свечану и празничну официрску униформу по којој је уместо црне блузе био прописан мундир који је за коњичке

50 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 108–109.

51 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 111.

и ваздухопловне официре био светлоплаве боје. По кроју, он је био врло сличан „миланки“, са једним редом од шест видљивих, златних и округлих дугмади. Ова блуза је умногоме подсећала на енглеску свечану униформу. Крагна, скутови и зарукавља мундира били су опшивени златним гајтаном. Крагна мундира је била од кадифе у боји рода оружја. Мундир генерала је на крагни са обе стране имао извезену храстову гранчицу. Како се мундир није значајније разликовао од дотадашње свечане блузе, већина официра је једноставно прерадила старе блузе додавањем месинганих дугмади и златних гајтана.⁵² Кулминацију приближавања европским узорима у изгледу југословенске униформе представља *Уредба о униформама ваздухопловства* из 1937. године. Као и код копнене војске, установљене су службена и несљубена униформа. Сљубена је могла бити сљубена, свечана за строј и изван строја, а несљубена је била свакодневна и празнична. Нова ваздухопловна униформа се битно разликовала од претходне, како по боји, тако и по кроју. Нова униформа је била сивкастоплаве боје и по кроју сасвим налик униформи Краљевског ваздухопловства Велике Британије из 1936. године. Блуза је била са отвореном крагном и реверима, са четири нашивена џепа, равним преклопцима и златним дугменџетом и копчала се са четири златна дугмета која су носила ваздухопловни симбол. На зарукављима блузе били су златни ширити и ознаке чина, а изнад њих је била извезена ознака струке и специјалности. Поред ширита, задржане су еполетушке које су се у односу на оне из 1922. године разликовале по томе што су испуске постале тамноплаве уместо дотадашњих светлоплавих. Подофицири нису имали ширите на зарукављима, а нижи подофицири су уместо еполетушки имали нарамнице од блузиног материјала.

Са приближавањем ратне опасности долази до промене војне блузе. Године 1938. укинут је копран за подофицире и војнике копнене војске и уведена је блуза која је по кроју одговарала српској из 1908. године, од које се разликовала само по нијанси боје. Године 1939. опет је прописана *Уредба о униформама копнене војске*, чији је инспиратор био кнез Павле Карађорђевић. Она је наишла на отпор у јавности и на зазир традиционалистички опредељене групе официра на челу са ђенералом Миланом Недићем. Значајне измене односиле су се на свечану и празничну униформу, где је поново уведен мундир са два реда дугмади који је оживео дух старе српске униформе из XIX века, где су различити родови имали мундир у одређеној боји, као и у комбинација златних и сребрних дугмади, еполетушки и звездица.⁵³ Новину представљају дугмад за свечани и празнични мундир, која су била украшена двоглавим орлом. Истом Уредбом биле су прописане и униформе граничне трупе. Официри су носили униформу свог рода, с тим да су на крагни са сваке стране носили златну шестокраку звездицу, а подофицири и редови сребрну. Године 1940. прописан је изглед униформи специјалних јуришних јединица, који је био сличан

52 | Група аутора, *Сљубено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 112–113.

53 | Група аутора, *Сљубено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 114–117.

униформама планинских јединица. На крагни ове блузе биле су црне латице са четничким знаком – металном, белом мртвачком главом са укрштеним костима. Сви чиновници су носили исту блузу, само што је официрска била израђивана од квалитетнијег материјала. Ознаке чина биле су еполетушке са црном испуском, као код копнене војске, а по уредби из 1939. године.⁵⁴

Извори и литература

Извори

1. Инвентарне књиге и картотека Војног музеја

Литература

1. Бабац Душан, „Гардијска униформа у Србији и Југославији 1859–1944“, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 29–30, Београд, 1995/96.
2. Богдановић Бранко, Милосављевић Бранка, *Наоружање Војске Србије и Црне Горе 1830–1918*, Београд, 1995.
3. Васић Павле, „Српска ношња за време Првог устанка“, *Историјски гласник*, бр. 1–2, Београд, 1954.
4. Васић Павле, *Одело и оружје*, Београд, 1992.
5. Васић Павле, „Прилог проучавању униформе српске војске у 19. веку (1826–1858)“, *Весник Војног музеја*, бр. 4, Београд, 1957.
6. Васић Павле, „Униформе српске војске за владавине Обреновића 1858–1882“, *Весник Војног музеја*, бр. 5, св.1, Београд, 1958.
7. Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд, 2001.
8. Љушић Радош, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд, 1986.
9. Љушић Радош, *Историја српске државности II*, Нови Сад, 2001.
10. Николић Десанка, „Архивска грађа и производња војне униформе у Србији средином 19. века“, *Весник Војног музеја*, бр. 19–20, Београд, 1974.
11. Николић Десанка, „Производња униформе у Србији 30-их година 19. века“, *Весник Војног музеја*, бр. 18, Београд, 1972.
12. Ратковић-Костић Славица, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд, 2007.

54 | Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 117.

Military Tunic in Serbia from 1809. to 1941.

Military tunic represents very important phenomenon, not only because it designates the rank and branch of service of the wearers, but for it can be explored from several views. After the victories in 1806, the need of establishment of the disciplined and more organized standing army, has been imposed. This battalion of so-called "Regulashi", was particularly uniformed, in comparison with the People's army, whose garment have not been strictly defined. Second rule of the Constitutional defenders, brought the novelties and step to the Serbian army modernization. 1848 is the important year in the dressing history, because numerous families of Serbs from Vojvodina escaped in Belgrade, in towns next to the river Sava and Danube. Beside them, numerous cadets came in Serbia and brought with themselves the breath of the European currents. European officials' dress especially, started to replace the Turkish one. With the return of the prince Milos Obrenovic on the throne in 1859, the luxurious guard tunic was established. This tunic will remain itself, with certain modifications, up to 1941. Tunic, established by the special Regulation, was to depict the elevation of Serbia to the higher state's rank. In 1908, big change occurred in uniform, when the not striking colors and more practical tunics were established, which was in concordance with the requests of that time warfare. Period of the SHS Kingdom, was marked with the numerous regulations that regulated the appearance of soldiers and officers. Firstly, the regulation about the land armies dress of the SHS Kingdom in 1922 was brought, which maintained the basic principles of the Serbian uniform from 1908 and 1911, with the several, little changes. After 1934, the rush turning happened in the sense of the garment influences on uniform and, consequently, on the tunic, which gained the English vestment patterns, favored by the prince Pavle Karadjordjevic.

Marijana JOVELIC

L'uniforme militaire en Serbie de 1809 à 1941

L'uniforme militaire représente un phénomène très important, pas seulement parce qu'elle indique le rang, l'arme et la spécialité du titulaire, mais parce qu'elle peut être examinée sous diverses manières. Après la victoire de 1806 s'imposa le besoin de formation d'une armée permanente qui sera beaucoup plus disciplinée et organisée. Ce bataillon de soi-disant réguliers fut particulièrement uniformisé, en comparaison avec l'Armée nationale, dont la tenue ne fut pas strictement déterminée. Le second règne des défenseurs de la constitution amena des nouveautés et un pas vers la modernisation de l'armée serbe. L'année 1848 signifia un moment important dans l'histoire de l'habillement, car à cette époque de nombreuses familles de Serbes en Voïvodine se réfugièrent à Belgrade, dans les villes près de la Sava et du Danube. En outre, en Serbie arrivèrent de nombreux cadets qui amenèrent à leur venue le souffle des courants européens. Avec le retour du prince Milos Obrenovic au règne princier, en 1859, une somptueuse blouse de garde fut établie. Elle se maintiendra, avec des modifications bien déterminées jusqu'à l'année 1941. L'uniforme créée par le Décret sur l'uniforme de l'année 1883 devait dépeindre le relèvement de la Serbie à un rang d'état plus haut. De grands changements dans l'uniforme survinrent en 1908, lorsque les uniformes aux couleurs discrètes et au côté pratique plus élevé furent introduites, ce qui fut conforme aux exigences de la guerre d'alors. La période du Royaume SHS fut marquée par de nombreuses règles qui prescrivirent l'apparence du soldat et de l'officier. En premier fut établi le *Règlement sur la tenue de l'armée terrestre du Royaume SHS* de l'année 1922, qui a maintenu les principes essentiels de l'uniforme serbe de l'année 1908 à l'année 1911, avec certains changements minimes. Après l'année 1934 advint un revirement brusque en ce qui concerne les influences de l'habillement sur l'uniforme, et dès lors sur l'uniforme aussi, qui acquiert plus les influences des modèles vestimentaires anglais favorisés de la part du prince Pavle (Paul) Karadjordjevic.

Marijana JOVELIĆ

Слика бр. 1. Свечана униформа дивизијског генерала М.1939, инв. бр. 30325, власништво Војног музеја,

Слика бр. 2. Парадна долама пуковника коњичке гарде М.1933, инв. бр. 21899, власништво Војног музеја

*Слика бр. 3. Мундир капетана II
класе, М.1939, инв. бр. 20119,
власништво Војног музеја*

*Слика бр. 4. Адмиралски фрак
краља Александра Карађорђевића,
инв. бр. 21893, власништво Војног музеја*

Мр Оливера
МИЛОСАВЉЕВИЋ

ХАЈДУЧИЈА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ СРЕДИНОМ 19. ВЕКА

УДК: „“

АПСТРАКТ: *Рад се бави детаљним приказом хајдучког циклуса који је половином 19. века потресао Чачански округ. У њему су описана криминална дела одметника и покушаји државе да им стане на пут, при чему је нарочиту важност имало доношење првог закона у потпуности посвећеног сузбијању ове појаве.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *хајдуци, одметање од власти, убиство, пљачка, Ужички закон, Чачански округ, потеря, јатаци.*

Хајдучија се, као израз отпора поробљене хришћанске раје према османлијском освајачу, на територији Србије и широм Балкана јавила у 15. веку, упоредо са ширењем турске власти. Борба против Турака била је њена основна одлика, али је од самог настанка ова појава имала и јасно изражену разбојничку компоненту, лишена националних мотива. Тако су горски хајдуци истовремено нападали и Турке и слабије заштићене хришћане, па и сопствене сународнике, руковођени искључиво материјалним интересом. Величањем антитурског карактера хајдучије, а занемаривањем њене разбојничке стране, народна традиција је хајдуке идеализовала, приказујући их као хероје, ослободиоце и заштитнике сиротиње. На тај начин је значајно утицала на формирање представа о хајдучији и њеној укоренености у народу, па се отуда и могло догодити да ова појава опстане и након формирања нововековне српске државе. Тада је, међутим, у потпуности изгубила свако антитурско обележје и постала синоним за разбојништво уперено против сопствене, националне власти.

За разлику од обичног криминала, хајдучија је поткопавала темеље државног система и поретка, отворено пркосећи власти и њеном ауторитету. Као бивши хајдук, то је увидео и сам Карађорђе, па је, стварајући нову државу, према одметницима био немилосрдан.¹ Кнез Милош је, такође, у борби против одметника показивао велику строгост, па су смртне казне и тешка батинања редовно стизали ухваћене хајдуке и јатаке. Одсецање главе, вешање, стављање на точак, мртва шиба, мацке и друге сурове казне извршаване су често и јавно. Поред тога, хајдуцима и јатацима распродавана је имовина за подмирење штета које су починили, породице су им расељаване, сажитељи подвргавани подјемчивању, док су помиловањем награђивани само они који би се предали. То их, међутим, није спречавало да поново беже у шуму, као што их ни добијање

1 | Радош Љушић, *Вожд Карађорђе. Биографија*, Београд, 2005, 402–403.

аутономије (1830–1833) није натерало да се покоре властима сопствене државе.²

Кнез Александар Карађорђевић и уставобранитељи су се, убрзо по доласку на власт, морали суочити са порастом хајдучије и криминала уопште. Њихови покушаји да модернизују Кнежевину само су допринели да поједини окрузи, сиромашни, слабо насељени и рђаво повезани са другим крајевима Кнежевине, постану нестабилна подручја. Ово се нарочито односило на Ужички, Чачански, Крушевачки и Црноречки округ који су, поред тога, заузимали погранични положај и били удаљени од престонице и њених институција.³ Држава, с друге стране, није располагала ефикасним средствима за наметање покорности и вршење трајне контроле над забитијим деловима своје територије. Сталних и јаких полицијских и војних снага у овим крајевима није било, а неразвијеност система информисања, комуникација и транспорта онемогућавали су увид у догађања у удаљеним крајевима и брзу реакцију државе. Отуда се хајдучија, као масовна појава, јављала управо тамо где је власт била одсутна, нестабилна или срушена.⁴

Строге мере које је кнез Милош завео против хајдучије уставобранитељи су ублажили већ у првом периоду своје владавине. То је, међутим, довело до слабљења ауторитета полицијских власти и отвореног рата с хајдуцима, који се последњих година владавине Обреновића водио у притајеном облику. У Ужичком округу овај сукоб почео је да пламти већ од друге године владавине новог режима,⁵ док је чачански крај од пролећа 1846. године био изложен спорадичним хајдучким нападима Божа Павићевића и његове чете.⁶ Хајдучија

2 | Владимир Д. Јовановић, *Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије (1882–1903)*, докторска дисертација, одбрањена на Филозофском факултету у Београду, 2005, 21–22, 308, 311–312; Исти, „Државна власт и појединац“, *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку. Од краја осамнаестог века до почетка Првог светског рата* (приредили Ана Столић и Ненад Макуљевић), Београд, 2006, 66–68; Милисав Р. Ђенић, *Злочини у име правде. Златиборска хајдучија*, Београд, 2005, 29–31; Р. Љушић, „Хајдучија у ужичком крају у време прве владавине кнеза Милоша и кнеза Михаила“, *Ужички зборник* (даље УЗ) 14, Ужице, 1985, 93, 97–98.

3 | *Периодични извештаји Начелства ужичког округа за 1844. годину. Прилог историјској статистици Србије 1844–1869* (приредио Јован Пејин), УЗ 18, Ужице, 1989, 162.

4 | Eric Hobsbawm, *Bandits*, London, 2007, 7–8, 12–14.

5 | М. Ђенић, *н.д.*, 57–58.

6 | Архив Србије (даље АС), Министарство унутрашњих дела (даље МУД), Полицијно одељење (даље П), XVI–74/1850; *Извештаји Начелства округа чачанског и рудничког за 1845. годину* (приредио Радош Ж. Мацаревић), *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* (даље *Изворник*) 7, Чачак, 1990, 61; *Извештаји Начелства округа чачанског и рудничког за 1846. годину* (приредио Радош Ж. Мацаревић), *Изворник* 8, Чачак, 1991, 39, 43, 47; *Извештаји Начелства округа рудничког за 1847. годину*, (приредио Радош Ж. Мацаревић), *Изворник* 11, Чачак, 1995, 35.

је, међутим, у овом округу⁷ тек од 1848. године добила на замаху. Напади одметника и њихова злодела постали су чешћи, па се отуда може говорити о почетку новог хајдучког циклуса, првог од шест који ће потресати југозападну Србију у другој половини 19. века.

Један од првих хајдучких напада у Чачанском округу 1848. године догодио се у студеничком срезу, ноћу између 11. и 12. маја.⁸ Милисав Парезан је у својој кући убио Стевана Јојића из Брезове, који се две године раније одметнуо од власти због убиства једне девојке из Гобеље. Хајдук Јојић је и пре овог догађаја посећивао Милисављеву кућу с намером да га убије, запаливши му при том једно сено, а овога пута покушао је да му изнуди три дуката цесарска и дугу пушку. Домаћин га, међутим, „посред половине згоди и убије“, па се одмах пријави полицијској власти. Чачанско начелство је студеничком старешини издало налог да Милисава пусти кући, а фамилији убијеног Јојића да запрети строгом казном и губитком имања ако одлучи да прибегне освети.⁹

Два месеца касније, ноћу између 8. и 9. јула, из апсане Суда округа чачанског је, захваљујући небризи лица која су их чувала, побегло шест окованих преступника. Међу њима су били Ранко Караца из Дупца, који је разбојнички нападао људе по путевима, и Вукашин Делетић, скитница и коњокрадица. Двојица бегунаца, којима се успут придружио и Пајо Пајовић из Каоне, запутила су се у Карановачки срез. Тамошњим житељима отимали су новац, одећу и оружје, док су Пауну Ђорђевићу из Роћевића, из освете што их је пријавио среском начелнику, убили пет оваца и запалили бачију у Троглаву, причинивши штету од 1000 гроша. Оценивши да су се оваквим поступцима бегунци „у ајдуке претворили“, власт је за њима у августу дигла потеру. Како би избегли хватање и строге казне, Ранко, Вукашин и Пајо „прешли су у Немачку, да војују противу Маџара с оностраним Србима“.¹⁰

Иако у први мах може изгледати чудно, учешће српских одметника у револуцији 1848. године није била неуобичајена појава. Наиме, јавно изјављујући своју неутралност у мађарској буни, српска влада је у тајности подржавала одлазак добровољаца у Војводину. У њихове одреде ужичка окружна власт је, под заставу Стевана Книћанина, ангажовала и хајдуке под истрагом, обећавајући им заузврат опроштај за почињена кривична дела. Иста погодба нуђена је и одметницима који су се налазили у шуми, али је, с друге стране, мешање злочинаца са добровољцима изазивало револт народа. Ужичко

7 | Средином 19. века Чачански округ обухватао је Драгачевски, Трнавски, Студенички и Карановачки срез. Седиште Начелства било је у Чачку, осим у периоду од 1853. до 1859. године, када је било премештено у Карановац. [Водич Међуопштинског историјског архива Чачак (приредио Витомир Василић), Чачак, 1988, 36]

8 | Сви датуми у тексту наведени су по старом календару.

9 | *Петнаестодневни извештаји Начелства округа чачанског за 1848. годину* (приредила Оливера Милосављевић), *Изворник* 22, Чачак, 2006, 23.

10 | Исто, 28, 30, 35, 37.

начелство убрзо је увидело да од оваквих „јунака“ у Војводини нема скоро никакве користи, тим пре што су се многи брже-боље вратили у Србију. На тај начин хајдуци су прекршили договор с властима које су, не смејући да обелодане свој споразум с њима, тврдили да су они својевољно отишли у „немачку страну“. Хајдуци су, опет, доказивали да су управо од власти добили пасош за прелазак преко Дунава, пошто су се претходно предали.¹¹ Ранко Караџа, којем је кнез већ једанпут опростио смртну казну изречену због злостављања и пљачкања неких путника у околини Ивањице, начинио је са чачанском влашћу исту погодбу. Након слома револуције, драгачевски капетан Милован Недељковић отворено је тврдио да је Ранку било опрштено одметање у хајдуке и да му је била издата дозвола за слободан пролаз у Аустрију ради пружања помоћи оностраној браћи. Караџа је са друштвом заиста и отишао у Војводину, али је, кад се отуда вратио, наставио по старом – опет се похајдучио „и оно зло дело које је јошт у младости у срцу укоренио, упражњавати почео“.¹²

Осим Ранка и његове дружине, по Карановачком срезу су у лето 1848. тумарали и хајдуци Руденичани из Крушевачког округа. Они су у планини Јеленцу, ноћу између 4. и 5. августа, ухватили Милутина, сина Грујице Крсмановића, тукли га и ударали секиром. Другог Грујичиног сина, који је са братом чувао стоку у планини, послали су оцу, тражећи 60 дуката цесарских за откуп заробљеног сина. Кад је старац то сазнао, понео је у Гвоздац 8 дуката цесарских, 28,5 цванциха и један јермилук. Хајдуци су након тога пустили Милутина, који се код куће неколико дана лечио од злостављања.¹³ Крушевачке власти су дуже време покушавале да доскоче овој чети у којој су хајдуковали Милован Лазаревић и његов друг Јаков из Руденице. У томе им је од велике користи био Милованов отац Јован. Он је окружном начелнику обећао да ће одметнике или убити или их подвести полицијској власти, али је обећање испунио тек пошто се, након убиства комшије, одметнуо и његов млађи син Милета. Када су хајдуци, с којима се срео 19. августа, одбили његов позив на предају, старац је потеглао дугу пушку и са два куршума на месту убио сина Милована.¹⁴

У пролеће 1849. године хајдуци су у Чачанском округу поново ступили у акцију. Окружни начелник и карановачки капетан су, заједно с јошаничким старешином, у другој половини априла безуспешно гонили хајдуке који су се појавили на граници Чачанског и Крушевачког округа.¹⁵ У Студенички срез поново је упао Божо Павићевић из Турске. Он је 18. маја, у први сумрак, са својом четом опљачкао Зарију Букару из Риљиндола и Сима Велењца из Велења,

11 | М. Р. Ђенић, *н. д.*, 61.

12 | АС-МУД-П-ХVI-75/1850.

13 | *Петнаестодневни извештаји...*, 32.

14 | АС-МУД-П-VII-18/1848; АС-Министарство иностраних дела (даље МИД), *Внутрено одељење (даље В)*, I-36/1854.

15 | АС-МУД-П-I-4/1849.

док је Петру Боројевићанину у планини Срњачи убио два коња.¹⁶ Потом је са својих пет другова боравио у планини Чемерно, где је малтретирао и глобио људе који су ту живели и истеривали стоку на пашу. Због тога је окружни начелник Милија Драгићевић 2. јуна ујутру лично кренуо на Чемерно с народом, среским старешинама и четницима. Намера му је била да харамбашу Божа гони „докле га са друштвом не потуче или преко границе не претера“. Од попечитеља внутренних дела је, пак, због умножавања хајдука у свом округу још претходног дана тражио да се у Драгачевском, Студеничком и Карановачком срезу постави бар по десет четника, са задатком „да по планинама одају и ајдуке гоне“.¹⁷ Потера за Божом је, међутим, окончана без успеха након неколико дана, пошто су хајдуци, обавештени о њој преко својих јатака, побегли у Ужички округ. Пре него што се вратио у Чачак, не сачекавши претходно одобрење из Београда, Драгићевић је наредио да се од четири-пет момака из Драгачевског и Студеничког среза образују чете за гоњење ових хајдука.¹⁸

Божо је, у међувремену, у Студеничком срезу одсекао Косту Плашића из Гуштерица са 11 дуката цесарских уз претњу да ће, ако му их не донесе у планину, њега убити а имање му попалити. Чим је за ово сазнао, студенички старешина послао је „тајним начином“ у планину шест момака и једног буљукбашу.¹⁹ Божо и дружина су, међутим, били далеко. Прешавши у Моравички срез, они су 5. јуна увече убили врибајског кмета Јована Богићевића, који је са двојицом другова надгледао страже, и умакли преко границе у Турску. Ужичко начелство је неколико пута писало старешинама Новопазарске и Нововарошке нахије да са српским властима предузму заједнички корак ради коначног уништења хајдука. Турци су то, међутим, одбили, наводећи како у Нововарошкој нахији један везиров човек и тројица његових буљукбаша већ раде на сатирању хајдучије.²⁰

За то време, Божо је поново крстарио Моравичким срезом са својом дружином, знатно увећаном након прикључења петочлане чете Вукадина Шора, „која је по Староме Влау ишла“, тако да је сада бројала 11 људи.²¹ Они су 10. јуна у планини Клековици опљачкали Ђорђа Марића из Брусника, који је ишао у Ивањицу на пазар, па побегли у Студенички срез.²² У селу Лукама су 16. јуна ноћу налетели на среског пандура Јовића и четворицу четника, који су им у жестокој пуцњави ликвидирали једног друга, вероватно Божовог сестрића. Убијени хајдук сахрањен је у Бинићком пољу, а његове уши студенички писар

- 16 | *Полицијски извештаји Начелства округа чачанског за 1849. годину* (приредила Оливера Милосављевић), *Изворник* 23, Чачак, 2007, 23.
- 17 | Међуопштински историјски архив Чачак (даље МИАЧ), Начелство округа чачанског–Чачак (даље НОЧ–Ч), К–1, ф. 6; АС-МУД-П-ХVI-74/1850.
- 18 | АС-МУД-П-ХVI-74/1850; АС-МУД-П-ХIII-114/1849.
- 19 | *Полицијски извештаји...*, 25.
- 20 | АС-МУД-П-ХIII-114/1849.
- 21 | АС-МУД-П-ХVI-74/1850.
- 22 | АС-МУД-П-IV-7/1849.

послао је окружном начелнику. Овај је, подстакнут спајањем Шорове и Божове чете, поручио студеничком старешини да повећа број четника у свом срезу, да хајдуке гони без предаха и да оне који буду потучени „на точкове меће“ за пример осталим зликовцима.²³

Поред Божове, сада десеточлане дружине у Студеничком срезу, хајдуци су 1849. године крстарили и Карановачким срезом. Само су у планини Кобасици била четири одметника. Двојицу од њих – Антонија Матовића из Богутовца и Милету Бркушанина из Замчања – који су се недуго пре тога одметнули, начелник је у јуну, приликом изласка на Чемерно, похватио и предао Окружном суду.²⁴ У Крушевачком округу, пак, хајдучке зулуме чинио је „познати рсуз“ Арса Арнаутин из Ратине (срез Карановачки). У његовој хајдучкој дружини били су неки Тривун, родом из Бугарске, Арсин брат Стеван из јошаничке Плане и Андрија Милутиновић, такође из Ратине. Они су велику штету нанели нарочито у Гогчаничкој, Гочкој и Планској општини среза Јошаничког, али и у Карановачком срезу Чачанског округа. Јошанички старешина поставио је у свом срезу стражу која је целог лета вребала ове хајдуке, али није постигла ништа, јер су их људи у поменутих општинама хранили и крили. Иако их је у исто време притегла и стража Карановачког среза, Арсини хајдуци отишли су 20. августа у село Рвате среза Јошаничког и ударили на кућу неког Давида. Ту их је, међутим, пронашла потера коју је предводио рватски кмет, па су Арса и Тривун убијени, док је Стеван смртно, а Андрија тешко рањен.²⁵

Таман што су се становници Карановачког среза ослободили Арсе и његове дружине, почетком септембра 1849. задесила их је нова хајдучка напаст. По наговору Саватија, харамбаше из Студеничког среза, од власти се у пролеће исте године одметнуо Алекса Зоговић из Рибнице. На тај потез младића је натерало подозрење власти да је с још двојицом људи похарао Примирителни суд Општине рибничке. Пошто украдени новац код њега није пронађен, Алекса је пуштен кући, али га је Саватије убедио да ће опет бити позван у Чачак на испитивање. Тако га је приволео да му се придружи, па су тог лета заједно хајдуковали са Арсенијем из Ратине који је, као што је речено, убрзо погинуо у Јошаничком срезу.²⁶ Почетком септембра Зоговић се, у друштву чувеног Јакова Руденичанина, обрео у Карановачком срезу – у Брезни су напали Јована Радинца, узевши му две мале и једну дугу пушку, као и женски наниз у вредности до 500 гроша.²⁷ Саватијева чета је у другој половини истог месеца у селу Церју, на граници Јошаничког и Студеничког среза, извесном Филипу опљачкала 1100 гроша.²⁸ У Карановачком срезу су Саватије и Зоговић

23 | АС-МУД-П-ХVI-74/1850.

24 | Исто.

25 | АС-МУД-П-III-84/1850.

26 | Исто.

27 | *Полицијски извештаји...*, 35-36.

28 | АС-МУД-П-IV-5/1849.

са друштвом Милети Луковићу из Курилове изнудили 300 гроша чаршијских.²⁹ Код Јовице Крсмановића из Мељанице Алекса је, међутим, пронашао како ону похару из Рибнице, за коју је сам био осумњичен, тако и печат Примирителног суда, који је одмах послао карановачком старешини. Изјављујући да је ухватио правог лопова, Алекса је одлучио да се преда капетану, али му је овај поручио да најпре убије Милету Руденичанина³⁰, који је глобио сељаке Карановачког среза и нападао трговце у Кобасици. Алекса га је послушао, па је крајем октобра убио хајдука у близини Мељанице, након чега се у Рибници предао карановачком старешини. Овај је, пак, замолио окружног начелника да Зоговићу опрости хајдуковање, будући да млади одметник није извршио никакав тежи преступ. Још важнији разлог за пуштање Зоговића на слободу било је обећање Јакова Руденичанина да ће се, у том случају, и сам предати капетану. Чачанско начелство уважило је молбу среског начелника, задржавши Алексу под присмотром, али је одобрење оваквог потеза из Београда стигло тек у априлу наредне године.³¹

Милетино убиство и Алексина предаја довели су до привременог смирења хајдучије у Чачанском округу. Једно питање је, ипак, остало нерашчишћено, а тицало се ангажовања четника за борбу која се тог лета водила против одметника. Начелство је још 22. јуна замолило надлежног министра да му накнадно одобри већ спроведен поступак о њиховом постављању, али се због овог самовољног акта чачанске власти преписка с Београдом водила све до почетка наредне године. Перуничих је писао како је карановачки капетан током два летња месеца држао двадесет четника, од којих се половина налазила у Чемерну а половина у Кобасици, док је драгачевски десеторицу четника држао три месеца. Обојица су се са њима унапред погодила за плату, тако да на сваку пореску главу у Карановачком срезу отпадне по један грош и две и по паре месечно, а у драгачевском по десет пара чаршијских. Студенички капетан није ангажовао четнике, већ је по потреби с пет пограничних караула узимао по једног стражара. Перуничих је сматрао да поменуте четнике треба платити по договореној цени и то од приреза, али је Београд оштро негодовао због њиховог ангажовања без претходног одобрења Попечитељства. Чачанско начелство се, с друге стране, правдало неопходношћу брзог деловања, сматрајући да је овакав потез ипак имао позитивне последице. Попечитељство је, најзад, 18. марта 1850. одобрило постављење ових четника и њихово плаћање по претходној погодби,

29 | *Полицијски извештаји...*, 37.

30 | Милета је, након погибје свог брата Милована у августу 1848. године, наставио да хајдукује с Јаковом Руденичанином. У Карановачком срезу исте године похарао је вукушичку цркву, а рибничку у крушевачком срезу наредне, 1849. године. (АС-МУД-П-III-84/1850)

31 | Помоћник Чачанског начелства Јован Перуничих 15. јануара 1850. поново је молио попечитеља унутрених дела да што пре реши Зоговићево питање, јер му „досади сваки дан око тога и упропасти се трошећи у меани.“ Гарашанину је, поред тога, из Крушевца стигло уверење да је Милета Руденичанин заиста погинуо, али је кнез тек 3. априла Алекси опростио одметање у хајдуке. (Исто; АС-МИД-В-I-52/1850)

али је истовремено упозорило окружну власт да се убудуће не усуди на овакав корак пре његовог одобрења.³²

Процват хајдучије у Ужичком и Чачанском округу, као и утицај европске реакције након револуције 1848. године, навели су уставобранитеље да коначно напусте политику блажих мера и у земљи заведу „нову строгост“.³³ О томе јасно сведочи како *Полицијски законик* из 1850, „прожет идејом да је укупан напредак могућ само путем покоравања појединца закону“³⁴, тако и први законски акт у потпуности посвећен хајдучији. У Ужичком округу, који је представљао легло хајдука, одметништво се од 1847. године преко мере умножило. Према жалбама појединих грађана, власти не само што нису радиле на њиховом искорењивању, него су чак саветовале жртвама да без поговора дају оно што хајдуци од њих траже.³⁵ Миљко Трифуновић, вишегодишњи начелник ужичког округа, 17. априла 1849. године писао је Попечитељству внатрених дела како је стање постало толико озбиљно, да Начелство „по досадањем начину и ограничењу власти своје ништа успети неће моћи“. Због тога је тражио прописивање одговарајућих правила за истребљење хајдука и јатака, као и промену судског поступка приликом њиховог ислеђивања и осуђивања, а за себе већа овлашћења.³⁶ Трифуновић је 18. фебруара 1850. године поново предложио мере за сређивање стања у округу и на граници. Хајдуци, наводи он у свом извештају Попечитељству, ремете привреду у округу – „од њи страдају житељи и животом и малом, страдају путници и трговци, и саме власти; од њи трпи народ велике трошкове и глобе, трпи трговина немали губитак, која се поготову од овог краја одбила, што трговцима пролазак кроз ово окружије од ајдука осигуран није; трпе местне власти од народа неповољне жалбе и роптања“. Овакво стање, тврди ужички начелник, траје већ осам година, а погоршало се када је народним старешинама одузето право кажњавања криваца. Трифуновић је оваквом оценом, у ствари, протестовао због уставобранитељске политике блажих мера према хајдуцима, сматрајући да је власт на тај начин саму себе онеспособила за заштиту становништва. Зато је ужички начелник захтевао хитне мере против хајдучије, а као посебно важну предлагао је поделу пространог и врлетног Рујанског среза у коме је хајдучија била најзаступљенија. Тиме би, сматрао је Трифуновић, потрага за хајдуцима била олакшана, пошто мањи срезови осигуравају бољу полицијску контролу, а тиме и безбеднији привредни живот. Ужички начелник је и овом приликом тражио давање већих овлашћења полицијским властима у борби против хајдука и јатака.³⁷

32 | АС-МУД-П-ХVI-74/1850.

33 | В. Д. Јовановић, *Министарство унутрашњих дела...*, 34.

34 | Исти, „Државна власт и појединац“, 63.

35 | АС-МУД-П-ХV-79/1849.

36 | Исто.

37 | АС-МУД-П-ХI-84/1860; Ј. Пејин, „Ужички закон и сузбијање хајдучије 1850–1851. године“, УЗ 15, Ужице, 1986, 78.

Попечитељство внутрених дела овога пута није остало глуво на жалбе ужичког начелника, већ је његов предлог 28. марта проследило Државном савету. Наводећи како ужички хајдуци чине злодела и нашим људима и странцима, како приликом потера беже преко границе и добијају потајну заштиту пограничних турских власти, како јатаци у овај уносни посао улазе или из интереса, или га схватају као своју дужност због родбинских веза са хајдуцима, или „из страа и угроженија, да иј не убију, поарају или запале“, Попечитељство је до детаља разрадило предлог закона против хајдучије. Савет га је усвојио 8. априла, уз одређене измене и допуне, а кнез Александар потврдио 13. априла 1850. године. Овај правни акт, донет као уредба, постао је познат под незваничним називом *Ужички закон*.³⁸

У прво време ограничен на Ужички округ, овај закон био је састављен од 11 тачака. Прва је предвиђала, у складу с предлогом Миљца Трифуновића и одлуком Савета, поделу рујанског среза на два дела. Новонастали срезови (Златиборски и Аријски) добили су засебну управу – среског начелника, писара и пет пандура. Тако је хајдучија изазвала административно-територијалну промену, што је представљало јединствен случај у дотадашњој историји Србије.³⁹ Следеће тачке *Ужичког закона* стављале су борбу против хајдука у нарочиту дужност окружног начелника, дајући му при том широка овлашћења. За њихово гоњење, хватање и истребљење додељено му је 40 пандура, с месечном платом од по три, а за буљукбаше од по четири талира. Савет, међутим, није прихватио предлог Попечитељства да окружни начелник ухваћеног хајдука може одмах погубити, без судске пресуде, јер би то представљало знатно одступање од постојећег законодавства. Уместо тога, *Закон* је предвиђао да се сваки ухваћени хајдук преда надлежном Окружном суду, који ће му судити без одлагања; ако му се кривица докаже, биће осуђен на смрт и предат Окружном начелству, које ће ову пресуду, као коначну и извршну, одмах спровести у дело. Пошто су на тај начин пресуде лишаване права на жалбу, Начелство је деловало као преки суд. Исти поступак предвиђен је за „доказане и обелодањене“ јатаке. И овлашћења која је окружни начелник добио у истражном поступку била су веома велика. Он је са 25 батина могао казнити свакога на кога би само посумњао да је јатак; ако му на тај начин не би могао изнудити признање, онда би га извео пред Суд. Казна од 25 до 35 батина чекала је и онога ко у потерама не би доследно извршавао начелникова наређења или би ометао гоњење; уколико би се при том латио и оружја, завршио би пред Окружним судом. *Закон* је даље предвиђао да се све штете нанете од стране хајдука и сви трошкови учињени приликом њиховог хватања надокнађују продајом хајдучких и јатачких имања, по принципу „сви за једног, један за све“. Њихове фамилије, пак, без икакве истраге и пресуде, биће протеране далеко у унутрашњост Србије, без обзира да ли имају непокретних добара или не. Што се тиче ствари и новца ухваћеног или убијеног хајдука,

38 | АС-МУД-П-ХИ-84/1860; Ј. Пејин, „Ужички закон...“, 78–79.

39 | Ј. Пејин, „Ужички закон...“, 80–81; М. Р. Ђенић, н. д., 65.

Закон је легализовао дотадашњи обичај њиховог давања онеме ко одметника ухвати или убије. Предстојећи закон о чиновницима, наводи се у даљем тексту, тачно ће одредити казне за неизвршавање ових правила; у међувремену, они који их некоректно извршавају биће кажњени „према величини његовог злоупотребљенија“. Последња, једанаеста тачка *Ужичког закона*, предвиђала је његову привременост, тј. примену све до коначног уништења хајдучије.⁴⁰

Попечитељство внутрених дела је већ сутрадан, 14. априла, обавестило Ужичко начелство о садржају усвојених правила. Окружном начелнику је наложено да у року од осам дана од пријема овог обавештења изађе у свој округ и обнародује наведена правила у свим срезovima и општинама, да их том приликом јасно прочита и протумачи, како би их чули, схватили и добро упамтили не само кметови и кућне старешине, него и свака особа у кући.⁴¹ Према кнежевом решењу од 17. априла, уредба о хајдуцима имала је да ступи на снагу 15 дана од дана обнародовања. Тај рок је одметницима, заправо, остављен за предају. Уколико би се одазвали позиву власти, били би поштеђени смртне казне и осталих једнако тешких пресуда (мртве шибе и вечите робије). Суд би их, у том случају, осуђивао само на блаже казне. После истека петнаестодневног рока одредбе *Ужичког закона* примениле би се како на оне који се нису предали, тако и на оне који би се убудуће одметнули или јатаковали.⁴²

Уредбом су, према мишљењу Попечитељства, отклоњени изговори којима се правдала неактивност полицијских чиновника. Стога је оно 19. априла издало Ужичком начелству наредбу од 18 тачака, које су се односиле на период после истека рока за предају. Срески начелници ће, према њиховим одредбама, с неколико одабраних кметова и вештака пописати и проценити како имања хајдука, тако и њихове задруге у дотичном срезу, и те ће спискове, заједно са хајдучким задругарима, спровести Начелству. Оно ће, пак, списак имања послати Суду, а укућане хајдука протераће у Крагујевачки, Београдски, Ђупријски, Смедеревски, Пожаревачки или Крајински округ – оставиће им се само одећа, простирка и најнужнија оруђа за земљорадњу, односно за бављење занатом. Исто ће се поступити са имањем и укућанима оних за које се зна да су се одметнули у хајдуке, иако за то још не постоје чврсти докази, као и оних за које Суд донесе пресуду да се казне као јатаци. Ужичко начелство ће протоколарно испитати сваку евентуалну жртву хајдучке пљачке или глобе. Она ће потом на Суду доказати и наплатити своју штету, која ће се намиривати од имања хајдука или јатака продатих на лицитацији. Рачун о трошковима учињеним приликом хватања хајдука Начелство ће, са списком четничких плата, сваког месеца достављати Суду који ће одредити колики ће се део имања хајдука и јатака продати ради њихове исплате. Приватне штете ће се прво подмиривати, тј. имаће преимућство над трошковима. Ако се, међутим, ови не би могли

40 | *Сборник закона и уредба, и уредбени укази издати у Књажеству Србији, V (Од почетка 1849. до конца 1850. године), Београд, 1853, 114–119.*

41 | АС-МУД-П-ХI-84/1860.

42 | Исто.

потпуно исплатити продајом поменутих имања, плате четницима биће издате из државне касе, а остатак ће се, по дотадашњем обичају, подмирити прирезом разрезаним на народ Ужичког округа. Начелник ће се потрудити да сазна ко су хајдуци у његовом округу, одакле су, ко су им јатаци, где бораве у Турској, где највише хајдукују и на којим местима најлакше прелазе српско-турску границу. На таква погранична места, као и она где хајдуци најчешће пресећу путнике, окружни начелник и капетани послаће четнике и лично учествовати у потери. Уколико би у томе, пак, били спречени, народ би сам морао четницима притећи у помоћ. Чак и ако четника не би било а хајдуци се појаве, сељани би одмах морали сами да се окупе и крену на хајдуке. Окружни начелник и среске старешине и сада и убудуће дужни су да четнике и пограничне стражаре често обилазе и строго надзиру, проверавајући да ли своју дужност врше исправно, да не стоје, нарочито четници, у споразуму с хајдуцима и јатацима, да мирним житељима и путницима не чине насиља, глобе и сличне зулуме. Ствари и новац убијених и похватаних хајдука имају припасти онима који су их ухватили или убили, па окружне и среске власти морају о томе строго водити рачуна. Ухваћене хајдуке требало би, по могућству, што подробније испитати о почињеним злочинима па их, заједно са исказима, под јаком стражом спровести Окружном суду. Приликом испитивања лица на која се подозрева да су јатаци и хајдучки помагачи, окружни начелник може, ради изнуде признања, употребити казну батинања само ако је та сумња основана. Уколико се, пак, ради о голом подозрењу, полицијске власти би требало потајно да мотре на таква лица, не би ли их ухватиле на делу. Окружни начелник не сме злоупотребити овлашћења која су му дата и показати „какову рђаву страст“, а стараће се да и срески начелници своје дужности савесно обављају. Сваких седам дана он ће Попечитељству подносити извештај о хајдуцима и мерама које је против њих предузимао, а сваког месеца рачун трошкова учињених приликом потера. Најзад, окружни начелник ће лично извршити сваку судску пресуду изречену хајдуцима и њиховим јатацима.⁴³

Након истека рока за предају, до 17. маја 1850. године ужичком начелнику предала су се 24 одметника. Осталима се тешко улазило у траг, па су се на удару полицијских власти нашли њихови и јатачки сродници. Одмах су почела масовна прогонства.⁴⁴ Чачански округ је маја 1850. године представљао поприште хајдучких напада, потера и јатачких спровода. Студенички капетан жалио се како хајдуци непрестано узнемиравају народ његовог среза, због чега је и наредио потеру.⁴⁵ У трнавском срезу је шесточлана дружина Перише Довијанића⁴⁶ б.

43 Исто.

44 Исто; АС-МУД-П-1-5/1850.

45 АС-МУД-П-1-5/1850.

46 Периша Довијанић, хајдук из Церове (Ужички округ), одметнуо се у лето 1830. У пролеће наредне године ухваћен је и осуђен на робију, али га то није спречило да по издржаној казни поново постане хајдук. (Благоје Радивојевић, „Хајдучки трагови од пре 160 година“, *Зборник радова Народног музеја XXI*, Чачак, 1991, 280–285)

маја увече дошла кући Живане Бечануше у Придворицу. Несрећну жену су, „нападнувши [је] тући и ножевима окол врата бости“, малтретирали тражећи јој 100 дуката цесарских. Она им тај новац није дала, па су јој из куће однели оружје, одећу и мноштво ситница. Не одустајући од дуката, а мислећи да јој је син, они су са собом одвели Живаниног комшију Милана Милутиновића, који се затекао у њеној кући. Окружни начелник је трнавском и драгачевском капетану одмах издао налог за потеру. Први га је 8. маја обавестио да је с народом ишао по планини Јелици до среза Драгачевског, али да одметнике нигде није спазио. Ови су, пак, стигавши до Дупца у Драгачеву, Милана пустили и отишли даље.⁴⁷

Драгачевски старешина је 12. маја 1850. јавио Начелству како су се неколико дана раније у хајдуке поново одметнули браћа Ранко, Миленко и Милош Караца из Доњег Дупца, Милован Велисављевић из истог села, Милутин Радовић и Јеремија Зечевић из Виче у Драгачевском срезу, с тим што је последњи живео у Ивањици (Ужички округ). Капетан је за њима послао свог момка Грујицу, Јована Граорца и дубачког кмета Вукомана Рудинца, са задатком да их потраже и наговоре на предају. До сусрета је дошло кад су се хајдуци враћали с ручка из куће Неша Караца, где је био и Вељко, четврти Ранков брат. Одметници, међутим, не само да се нису хтели предати, него су од ове тројице тражили да положи оружје. У борби која се заподенула хајдуци су тешко ранили Вукомана, који је после дводневног боловања умро. Драгачевски старешина лично је похитао у потеру, али су Ранко и друштво побегли у Студенички срез. Капетан је, пак, тројицу њихових јатака спровео у Чачак (Вељка и Неша Карацу, као и њиховог комшију Вукомана Милића). Том приликом су му Драгачевци, нарочито они који су живели у близини Чемерна, исказали жељу да се и ови и будући јатаци са својим фамилијама протерају у унутрашњост Србије. Одметнути Милош Караца се након пет дана хајдуковања предао и вратио кући. Капетан га није дирао, надајући се да ће тако и остале хајдуке приволети на предају, али га је Чачанско начелство ипак спровело Окружном суду.⁴⁸

Почетком јуна Ранко Караца и његова дружина боравили су на Чемерну, надомак Драгачева. Одатле су се више пута спуштали у Дубац, Ранковој кући, где су долазили на ручак и вечеру. Ту су глобили људе који су у овој планини лети држали и напасали стоку. Тако су Милосава Куртовића из Ласца одсекли на 400 гроша, поручивши му да им новац пошаље одмах, иначе ће му убити четири вола. Поред тога, Ранко је са својим друштвом претукао неке сељаке из Дупца, који су се с њим састајали и о томе извештавали Начелство, запретивши још неколицини да ће исто проћи. Чачанско начелство је својим среским старешинама наредило да народ дижу у потеру, а 3. јуна изашло је пред Попечитељство с новим предлогом – да драгачевски старешина одабере шест ваљаних и добро наоружаних момака и да се с њима погоди за плату, да карановачки поступи исто ако се ова потреба укаже и у његовом срезу, а

47 | АС-МУД-П-ХИ-84/1860; АС-МУД-П-ХИВ-12/1850.

48 | АС-МУД-П-ХИ-84/1860.

студенички да са десет караула дигне по једног стражара и тако формира чете, чији ће припадници бити плаћени колико и за службу на караулама. Граница због тога неће трпети никакву штету, сматрало је Начелство, а четници ће, као потајници, гонити хајдуке све до истребљења. Народу ће, такође, више одговарати да плаћа четнике него да толике дане дангуби у потери, уместо да обавља домаће послове. То су потврдили и сами Драгачевци, који су претходних дана и среског и окружног начелника молили да се установе овакве чете. Њихова молба била је, према оцени Начелства, сасвим умесна, пошто су куће у овим крајевима раштркане, па људи се због тога не могу брзо дигнути у потеру, те стога хајдуци имају времена за бекство на претек.⁴⁹

Мајор Недељковић, начелник среза Драгачевског, 2. јуна 1850. године спровео је под стражом у Чачак нову поворку – десет мушкараца и шест жена, осумњичених за јатаковање Ранку Караџи и његовој дружини.⁵⁰ Истовремено је обавестио окружну власт како је управо због јатака пропала тродневна потеря у коју је дигао народ. Недељковић је сматрао да, поред хајдучких помагача, кршевита и шумовита места на којима одметници бораве чине неизводљивом сваку масовнију потеру. Због тога је, на молбу народа свог среза, установио потајну чету за борбу против хајдука, не питајући претходно о томе окружну власт.⁵¹

Бујање хајдучије у Чачанском округу подстакло је Попечитељство внутрених дела на нове кораке против ове пошасте. Илија Гарашанин је 5. јуна 1850. године писао Државном савету како се Попечитељство надало да ће строге мере у Ужичком и постојећи начин борбе против хајдука деловати и у Чачанском округу, али се преварило у процени. Наиме, већ „више година и по окружију чачанском, које страни које местни људи у скупу и понаособ, путнике и житеље ајдучки нападају, арају, глобе и убијају као и у окружију ужичком, изузимајући само, што је ово у нечем мање“. Пошто су *Ужички закон* и кнежево решење од 17. априла донели користи у Ужичком, Гарашанин је предложио њихово проширење и на Чачански округ. Савет је тај предлог 8. јуна усвојио у потпуности, а кнез га је потврдио 13. јуна 1850. године.⁵²

Уредба о борби против хајдука у Чачанском округу састојала се од 10 тачака. За разлику од ужичког начелника, којем је додељено 40 пандура, чачанском је стављено на располагање 30; њихова плата биће иста, па ће износити по три, односно за буљукбаше по четири талира месечно. Ухваћени хајдук биће предат Окружном суду, који ће му судити одмах, јер се ово дело „свима другима предпоставити има“. Смртна казна досудиће се ономе за кога се докаже да је хајдуковао, али и ономе који се само одметнуо у хајдуке. Пресуда ће се сматрати

49 Исто.

50 Исто. То су били Доњодупчани: Миленко Симовић, Аксентије Котуровићи његове кћерке Ружица и Станија, Марко, Јован и Јела Караџа, Илија Велисављевић и његова кћерка Станојка, Јован Николић, Видосав Живковић и његова кћерка Анђелија, Груица Велисављевић и Стана, жена извесног Вучете, Василије Поповић, парох из Виче, и његов сељанин Милан Радоњић.

51 Исто.

52 Исто; АС, Државни савет, 117/1850, ролна 147.

за коначну и извршну и Окружно начелство извршиће је без икаквог одлагања. Исти поступак предвиђен је за оне који се „докажу и обелодане“ као јатаци. Уколико, међутим, против јатака и хајдучких помагача не би постојали чврсти докази, окружни начелник имао би право, као и његов ужички колега, да им са 25 батина покуша изнудити признање. Ако се ни после тога не би одали, спровео би их Суду на даљи поступак. Телесном казном од 25 до 35 батина могао је казнити и онога ко не би извршавао његове налоге или би му се противио, а уколико би при том пружио и оружани отпор, одговарао би пред Окружним судом. И наредне тачке преузете су из *Ужичког закона* (о наплати штета и трошкова, расељавању кућа и протеривању фамилија, хајдучким стварима и новцу, кажњавању полицијских органа у случају злоупотребе власти, пристрасности или неправедности). Ова правила ће остати на снази све док се не постигне њихов циљ – истребљење одметника.⁵³

Након уредбе о хајдуцима, кнез је 15. јуна 1850. године одлучио да своје решење од 17. априла прошири на Чачански округ – да се „заблуђеници“ најпре позову на предају, па тек онда да се поступи по правилима од 13. јуна. Као и у Ужичком округу, свако ко би се предао у року од 15 дана од дана обнародовања овог решења, избегао би смртну казну, мртву шибу и вечиту робију, које би га иначе стигле; уместо тога, Суд би га осудио на блажу казну. После истека рока за предају, решење од 13. јуна ступиће на снагу, па ће његове последице задесити не само оне који се нису предали, него и оне који би се убудуће одметнули или јатаковали хајдуцима. Попечитељство внатрених дела је истог дана обавестило чачанског начелника о садржају кнежевог решења. Истовремено му је наложило да га, заједно с правилима, по целом округу обнародује тако да их свако може разумети. Начелник нарочиту пажњу треба да посвети објашњавању оних тачака које директно погађају фамилије хајдука: да ће се штете намиривати продајом њихових имања, а оне саме расељавати у друге округе. Зато ће одметничке сроднике позвати да хајдуцима пренесу позив на предају, уз обећање умањења казне. Петнаестодневни рок за предају рачунаће се од оног дана кад начелник на последњем месту обнародује поменути законски акт. Чиновницима Чачанског округа на овај начин указано је веће поверење, али им је и одговорност повећана, па више неће имати никаквих изговора за своју неактивност, сматрало је Попечитељство. Напослетку, оно је Окружном начелству дало упутство како да поступа са хајдуцима и јатацима који се не буду предали након истека предвиђеног рока – упутство које је 19. априла, с незнатним изменама, било послато и Ужичком начелству.⁵⁴

Станојло Петровић, чачански окружни начелник, 19. јуна читао је и тумачио правила од 13. јуна народу Драгачевског среза, након чега је за борбу против хајдука поставио 10 четника. Студеничком старешини је још раније, пре кнежевог решења, наложио да са 10 пограничних караула узме по једног стражара и тако формира чету, с тим да једног од десеторице наименује за

53 | *Сборник закона и уредба...*, V, 254–256.

54 | АС-МУД-П-ХИ-84/1860.

буљукбашу. Овакве мере предузете су ради лакшег опкољавања Чемерна, које би се извршило истовременом акцијом из Студеничког и Драгачевског среза. У осталим срезовима Чачанског округа чете за борбу против хајдука нису формиране, а читање и тумачење правила од 13. јуна завршено је 17. јула – тада су житељи и последњег, Студеничког, среза извештени о њима.⁵⁵ Рок за предају хајдука је, према томе, истицао 1. августа 1850. године.

Мајор Недељковић је обуставио потеру за хајдуцима чим је народ његовог среза био детаљно обавештен о правилима и кнежевом решењу. Одмах су му се предали Милутин Радовић и Јеремија Зечевић. Недељковић их је довео у Чачак и предао Окружном начелству, али их је оно пустило, у нади да ће таквим гестом приволети на предају и осталу тројицу из Ранкове дружине. Ово је учинило тим пре „што је Ранко баш говорио да види шта ће с Милутином и Јеремијем учинити се, па да се и он онда преда.“ Кад се Недељковић 25. јуна вратио у срез, истог дана предао му се и Милован Велисављевић, тако да су у дружини остали само Ранко Караца и његов брат Миленко. Следеће ноћи њих су напали привремени пандури и кмет Мијаило из Дупца, али је резултат овог пушкарања био само избушени гуњ дубачког кмета. Недељковић је, међутим, сазнао да су се Ранко и Миленко 27. јуна ујутру, испраћени од фамилије, преко села Милатовића запутили у Београд, да се предају кнезу и Книћанину. „Средством једног вестника“, Чачанско начелство је од Марка Јелића, начелника Моравског среза у Рудничком округу, добило потврду ове информације. Александар Карађорђевић је, међутим, био у Крагујевцу, па су му се двојица хајдука тамо и предала.⁵⁶

Извештавајући Београд како, након предаје Караца и њихових другова, ниједно лице из Чачанског округа више не хајдукује, Начелство је јула 1850. тврдило да једино Вукадин Шоро⁵⁷ из Дајића (Ужички округ) упада на његову територију, пљачка чобане, отима им коње и ждребад, па их претерује у Турску преко границе Ужичког округа.⁵⁸ Жалећи се 22. јула како Шоро „прескаче у окр[ужије] ово, и чим коме шта са своим друштвом отме или украде, он одма на Јанковом камену, на граници у ср[езу] моравичком прескочи, и у Турску, у Васојевиће пребегне“, чачански начелник се, у ствари, жалио на неактивност свог ужичког колеге. Овај се, међутим, побунио због оваквог „прозивања“ и навео како Шоро и његово друштво не упадају из Турске у Чачански округ само на Јанковом камену, где постоји караула, него то чине и на граници Студеничког среза. Поред тога, ужички начелник тврдио је како су границе Моравичког и Студеничког среза толико простране и планинске, да их Шоро може прелазити и на непознатим местима, тим пре што је у његовој дружини Гајо Маџаревић из Чачанског округа, који познаје места и богазе најподесније за прелазак границе, а чија фамилија још није расељена. Тако се Ужице не само бранило

55 Исто.

56 Исто.

57 То је онај исти хајдук Шоро, чија се петочлана дружина годину дана раније спојила са друштвом Божа Павићевића (види горе).

58 АС-МУД-П-1-7/1850.

од оптужби које су стизале из Чачка, него је директно уперило прст на власт суседне вароши – њен поданик је хајдуке преводио преко границе и она је била та која не испуњава одредбе „Ужичког закона.“⁵⁹

Начелство округа Ужичког је, међутим, и погрешило и претерало. Ужички округ био је легло хајдучије и тамошњи хајдуци су без престанка прелазили час у Турску час у Чачански округ, нарочито у Драгачевски и Студенички срез. Ту су склапали пријатељства с домаћим преступницима, које су радо наговарали на одметање и узимали у своје чете. Чачанско начелство је још крајем јуна било у недоумици шта да ради са имањем и фамилијом Гаја Јовичинца (Маџаревића) из Жаочана, села у Трнавском срезу. Он је претходне (1849) године похарао Маргиту, удовицу Средоја Штављанина из Качулица. То је учинио у друштву с хајдуцима из Ужичког округа, којима је на челу стајао не Шоро, како је тврдио ужички начелник, него Периша Довијанић из Церове. Код Гајове куће пронађен је део плена, али не и Гајо – он је побегао и зимовао ко зна где, а с доласком пролећа одметнуо се у хајдуке и здружио са Довијанићем. Њих двојица су са још неким, властима непознатим друговима, наставили да нападају незаштићене жене, па су тако похарали и већ поменути Живану Бечанушу из Придворице. У Чачанском округу Гајо се после тога није појављивао, нити се у Чачку за њега и друштво више чуло. Његова жена Дуња и двоје ситне деце су, и поред тога, 14. августа (само два дана након доставе Ужичког начелства) протерани у Ћупријски округ. То значи да је Чачанско начелство у време оптужбе која је стигла из Ужица већ било предузело озбиљне кораке за њихово протеривање. Несрећници су са собом у Ћуприју понели само најнужније ствари: одећу, покриваче, простирке и основно покућство, а њихово имање пописано је и процењено на 2683 гроша чаршијска. То није било довољно ни за покривање штете коју је Гајо причинио Маргити и Живани, за шта је било потребно додатних 3000 гроша. Чачанско начелство је 11. септембра 1850. године, одговарајући на оптужбе из Ужица и притисак из Београда, тврдило да су лоповске и хајдучке чете српско-турску границу одувек више прелазиле на територији Ужичког округа, јер су ту „веће шуме окол границе“. Гајо је, осим тога, рођен у долини Мораве, због чега је немогуће да он боље познаје гранична места од Шора и Довијанића, који су рођени поред границе и одавно хајдукују, док се Гајо тек пролетом одметнуо и здружио с неваљалим људима из Ужичког округа. Најзад, Начелство је поткрепљивало своју тврдњу чињеницом да оно „поуздано зна да не може вештии и већиј лопов подчинити се мањем и невештијем лопову.“⁶⁰

Четници које је чачанско Начелство о државном трошку ангажовало за борбу против хајдука били су упуслени до краја јуна, кад су се Караџе предале кнезу. Попечитељство је 18. јула наложило њихово распуштање и, према потреби, ангажовање пограничних стражара за борбу против хајдука који су прелазили из Ужичког округа. Истовремено је наредило да се 31 талир, колико

59 | АС-МУД-П-ХИ-84/1860.

60 | Исто.

је четницима требало исплатити за њихову петнаестодневну службу, изда из имања оних хајдука и хајдучких фамилија због којих су и били постављени. Начелство се 24. јула обратило Окружном суду са захтевом да што пре донесе решење, како би се приступило продаји хајдучких имања и исплати четника. Суд је, међутим, као неопходан услов за то тражио довођење Караца из Крагујевца у Чачак – Ранко и Миленко морали су бити испитани и суочени са остатком друштва, које је већ било у притвору.⁶¹

Сазнавши да су се Караце предале у Крагујевцу, Јован Милинковић и Милић Арсенијевић из Горњег Дупца 18. августа писали су кнезу, изјављујући како су их ови хајдуци и њихова фамилија дуго кињили и нападали, а неке и немилосрдно убијали. Њихове жртве биле су, поред осталих, Милета Миладиновић и Милинко Тодосијевић, док је Ранко лично убио Вука Басару три године раније, а Вукомана Милинковића пролетос. Вукоман је био брат жалилаца, који су овом приликом молили кнеза да зликовце преда Суду ради осуде на „достојну казну“.⁶² Сутрадан је драгачевски старешина писао Начелству како му је народ поднео жалбу против Ранка и Миленка, због чијих се злодела „ни за више година нису у стању поправити.“ Ранку је кнез већ два пута опраштао казну смрти, али се он опет враћао хајдучији и, како мештани Дупца сведоче, народ „најгрознијим начином и онако тиранскиј нападао и злостављао [...] да ни Турци кад су у највећој сили били нису онако чинили“. Он је људе гонио да ору, копају и својим житом засејавају његове њиве, воденичаре је приморавао да му без ујма међу жито, док је појединце тако крвнички тукао, „да су многи само живи остали, а за рад никако способни нису“. Поврх свега, Ранко, његов отац и стриц убили су у Драгачевском срезу седам најбољих домаћина. Зато су Драгачевци молили свог среског начелника да им се Ранко и Миленко више не враћају у сажитељство, наводећи како се њих двојица никад неће поправити. Сваки домаћин у срезу због њих је у потери изгубио тридесет златних дана током којих би, да је радио, могао спремити целу зимницу. Ако, пак, дође до помиловања Караца и њиховог повратка у село, сви Драгачевци ће се радије иселити у други округ, него што ће трпети оволики терет и скапавање од глади због два човека, стајало је у жалби кивних сељана.⁶³

Извештавајући Попечитељство 20. августа о жалби Драгачеваца, чачански окружни начелник Станојло Петровић поново је писао Илији Гарашанину да се Ранко и Миленко морају довести у Чачак ради суђења читавој хајдучкој чети. Осим тога, браћа убијеног Вукомана Милинковића су, предајући Начелству своју тужбу, изјавила да, ако Ранко буде помилован, не могу поред себе у селу гледати ни њега ни његову фамилију „и да ће између њи морати јошт крви бити“. Зато је Петровић тражио од Гарашанина да се Ранко, чак и ако га кнез помилује од смртне казне, протера с фамилијом из Чачанског округа „у најдаљи крај

61 Исто.

62 АС-МИД, Судбено одељење (даље С), I-9/1852.

63 АС-МУД-П-XVI-75/1850.

Књажества Србског“. Истовремено је молио да се хајдуцима који су се предали укаже милост.⁶⁴ Обавештен од Попечитељства о случају Караџа, кнез Александар Карађорђевић је 26. августа донео решење да се Ранко и Миленко предају Суду, јер се „свакиј злочинац достојно казнити има“, али да му се пресуда пошаље на разматрање пре извршења.⁶⁵

Ранко и Миленко су септембра 1850. стигли у Чачак, праћени јаком стражом Крагујевачког начелства.⁶⁶ Првостепеном пресудом Суда округа чачанског, која је изречена 21. октобра, Ранко је осуђен на шест, а остала петорица хајдука на по три године робије, укључујући и телесну казну. Пресуда је одређивала да оштећена лица отете ствари добију назад, односно да им се штета наплати од продаје имања свих хајдука, по принципу „сви за једнога и један за све“. Списак оштећених био је подужи – на њему је побројано 14 лица, а укупна штета износила је 2248 гроша.⁶⁷ Поред тога, осуђени су државној каси морали надокнадити плате издате четницима, као и хлеб који су појели у апсу, а фамилија Ранка Караџе имала се протерати у неки други округ.⁶⁸ Ускоро се, међутим, испоставило да су хајдучка имања толико мала и сиромашна, да је Начелство сматрало како се њиховом продајом не може измирити ни трећина учињене штете. Због тога је Петровић у децембру 1850. године писао Попечитељству да ће плаћање четника морати да падне на терет државне касе.⁶⁹

Уплашена за своју судбину и кивна на сроднике који су је довели у овакву ситуацију, Ранкова и Миленкова фамилија поднела је Примирителном суду општине дубачке молбу, која је 7. јануара 1851. достављена Чачанском начелству. Фамилија Караџа, која се састојала од десет кућа, молила је да се Ранко и његова браћа отерају из њиховог села, а да се она сама не протерује. Обећавајући да ће се часно и поштено владати и властима покорни бити, Ранкови сродници тражили су да онај „ко је зло чинио они нека и плаћа“. За целу фамилију Караџа, осим Ранкове куће, јемствовао је Примирителни суд. Са Ранком и Миленком су, пак, у задрузи живела још три брата и четири жене, укупно девет лица, „стања по све убогог“.⁷⁰

Док су се његови рођаци из Дупца борили да остану на својим огњиштима, Ранко је, чекајући пресуду виших судова, 17. фебруара 1851. из апса Окружног суда писао кнезу писмо пуно горчине. Кајући се што је „живот положио и на веру дошао“, хајдук је Карађорђевићу саопштио да му је најжалије „[...] што погибо млад, те ниђе не погибо ће на воици него свезане руке [...] и жао ми је што дођо

64 АС-Лични фонд Илије Гарашанина (даље ИГ), 736.

65 АС-МУД-П-ХИ-84/1860; АС-МИД-С-И-9/1852.

66 АС-МУД-П-ХИ-84/1860.

67 Овај списак разликовао се од оног који је Чачанско окружно начелство послало Попечитељству 7. августа, у којем се наводи 15 лица и укупна штета од 3.206 гроша.

68 АС-МИД-С-И-9/1852; АС-МИД-В – Деловодник из 1850. године, бр. 2395.

69 АС-МУД-П-ХИ-84/1860.

70 АС-МУД-П-ХИ-43/1851.

котебе па ме врати натраг у Чачак“. Од целе чете која је заједно хајдуковала, оковани су само он и његов брат, који су једини побегли под кнежев скут. И док остали, пише Ранко, иду у чаршију, он лежи и дан и ноћ у тамници. Окорели злочинац није се жалио на Суд него на среског и окружног начелника, кметове и поједина лица из Дупца који га, наводно, завадише и са Судом. Тврдећи да га капетан и начелник мрзе јер се није предао њима него кнезу, Караца је писао како нису истинити њихови наводи о штети коју су народу причинили он и његова дружина – хајдуци су, према његовим речима, оштетили људе само за петнаестак дуката. Завршавајући своје писаније, Ранко је поручио кнезу како би му имао још штошта казивати, али не може јер му је „мракла свес“ и јер је у апсу „полудио“.⁷¹

Као да је својим огорченим писмом кнезу најавио шта намерава да учини, Ранко је пола месеца касније, ноћу између 5. и 6. марта, „скинувши гвожђа с ногу“, побегао из апса. С њим су утекли његов брат Милош, другови Милутин Радовић и Јеремија Зечевић, као и Вук Ивковић из Пријановића (Ужички округ), притворен због крађа. Милош се, међутим, по савету свога ујака, већ сутрадан предомислио и поново предао Суду. Том приликом је изјавио да су га на бекство приморали Ранко и Јеремија, „само да не би бекство њихово одкрио“. Исто је учинио и претходне године, кад се након пет дана хајдуковања вратио кући, али је због одметања ипак био предат Суду.⁷² Чачанско начелство је среским старешинама одмах издало налог да крену у потеру за бегунцима, па је лопов из Пријановића убрзо ухваћен на гугњанској скели, док је Јеремија Зечевић пронађен у Дупцу и убијен на лицу места. Његово тело је, по наређењу капетана Недељковића, стављено на точак више Примирителног суда, на друму који је из Ивањице водио ка Карановцу.⁷³

Придржавајући се мера из решења од 15. јуна 1850. године, Чачанско начелство је Ранку Караца и Милутину Радовићу оставило петнаестодневни рок за предају. То је поново уродило плодом – Милутин се предао, уз обећање да ће се својски старати да свога друга или убије или подведе четницима. Начелство је и њему и његовој фамилији обећало слободу ако своје обећање испуни, док је у Драгачевском срезу ангажовало 16 момака, груписаних у две чете. Они су 30. априла ступили на дужност, са задатком да гоне и Довијанића и Карацу.⁷⁴ Ранко је, пак, у међувремену образовао нову дружину. Њене чланове требало је што пре наоружати, па злогласни харамбаша није губио време. Истог дана када је Начелство обавестило Београд о Милутиновој предаји и формирању чета (25. априла), Караца је са своја четири друга отео од Сретена Златића две мале, а од Мијаила Арсенијевића из Осаоноце једну дугу пушку.⁷⁵

71 | АС-МИД-С-И-9/1852.

72 | Исто; АС-МУД-П-ХV-43/1851.

73 | АС-МУД-П-ХV-43/1851.

74 | Исто.

75 | АС-МУД-П-И-4/1851.

Сутрадан је, у први сумрак, дошао у механу Кузмана Шолаића у Лиси и изнудио му пет дуката цесарских и четири тестета фишека. Кући Гаје Милутиновића из Осаонице дошао је 3. маја и отео му једну дугу и две мале пушке „и потом у планину умакао“. То је, међутим, било све што је нова чета учинила – 8. маја 1851. године Ранка су, тренутно одвојеног од друштва, у планини Чемерну пронашли четници и убили. Његово тело стављено је на точак, на „удобном месту на углед света“, а одсечена глава послата је Начелству у Чачак.⁷⁶

Задругари Ранка Караџе су још за његовог живота прогнани у Пожаревачки округ. Према процени вештака, вредност њиховог покретног и непокретног имања износила је само 245 гроша и 20 пара чаршијских. Имања свих хајдука из Ранкове дружине нису вредела више од 2061 гроша чаршијског. Та сума, међутим, није била довољна ни за подмирење штета које су хајдуци починили, а камоли за накнаду трошкова. Требало је, наиме, исплатити не само прошлогодишњих 10 четника, који су петнаест дана били ангажовани у Драгачевском срезу, него и 16 нових, који су Ранку дошли главе. Они су и почетком јуна били у служби, па су у више наврата тражили од капетана Недељковића своју мајску и јунску плату, претећи да ће се вратити кући, јер празним обећањима среског начелника више не верују. Чачанско начелство је, и поред тога, тек у јулу од надлежног министра добило одобрење да из своје окружне касе сваког месеца плаћа ових 16 четника, како за досадашњу, тако и за будућу службу.⁷⁷

Девет месеци након што је Првостепени суд изрекао пресуду Караџама и њиховој дружини, 12. јула 1851. године своје решење донео је и Апелациони суд, у време кад су Ранко и Јеремија увелико трунули на точковима. Караџи је незнатно умањена телесна казна, али је зато осуђен на 12 година робије у тешком гвожђу. Његовим друговима казна је удвостручена, па су осуђени на по шест година тешке робије. Врховни суд је 23. јула осудио Ранка на 12 година робије и мртву шибу, али су његови другови ослобођени робије па су се, након издржане телесне казне, имали пустити на слободу.⁷⁸ Последњу реч је, међутим, имао кнез Александар. Он је 21. јула помиловао Милутина Радовића, који се предао и помогао властима у Ранковој ликвидацији, док је осталима телесне казне знатно ублажио 16. јануара наредне, 1852. године.⁷⁹ То је био и коначни крах дружине Ранка Караџе, хајдука који је три године пљачкао, глобио и злостављао народ Чачанског округа.

76 | АС-МУД-П-1-5/1851; АС-МУД-П-VI-52/1851.

77 | АС-МУД-П-XV-43/1851.

78 | Ранкова телесна казна се, према пресуди Врховног суда, састојала од десет пролазака кроз шпалир од 300 момака. Јеремија Зечевић и Милутин Радовић морали су проћи кроз исти шпалир девет пута, малолетни Миленко Караџа и Милован Велисављевић седам, а Милош Караџа, такође малолетан, шест пута. (АС-МИД-С-1-9/1852)

79 | За Милована Велисављевића, Милоша и Миленка Караџу кнез је одредио казну шибе од три пута на место кроз шпалир од 300 момака. (АС-МИД-В-Деловодник из 1851. године, бр. 620; АС-МИД-С-1-9/1852)

Ранко Караџа и његова дружина, на жалост, нису били једини хајдуци који су задавали бриге Чачанском начелству. Откако је у јуну 1850. године *Ужички закон* проширен на Чачански округ, хајдучија је у великој мери изгубила на замаху, мада су одметници из Ужичког округа и даље вршљали по Драгачевском и Студеничком срезу. Поред тога, крушевачки хајдуци, на челу са већ помињаним Јаковом Руденичанином, септембра 1850. године почели су са упадима у суседни, Карановачки срез. Његов старешина је 18. септембра јавио Начелству како је Јаковљева дружина, уз претњу да ће им попалити домове, уценила са по 10 дуката цесарских куриловске кметове Симу, Милутина и Василија, а на истоветну суму су одсекли и извесну бабу Ружицу из истог села. Уцењени су сакупљену суму од 40 дуката морали однети у Крушевачки округ, где се Јаковљева чета непрестано находила, због чега је Чачанско начелство било немоћно у погледу дизања потере за одметницима. С друге стране, власти у Крушевцу тврдили су да Јаковљева чета највише тумара по Карановачком и Студеничком срезу Чачанског округа, и то у селима која се граниче с Крушевачким округом; при том су хајдуци Руденичани целу зиму 1848/49. године провели код извесног Јовице у селу Мекушници.⁸⁰ И док су се начелства у Крушевцу и Чачку препирала у чијем округу хајдуци Руденичани највише бораве, Јаков је свештенику Радовану Шућуру из Курилове поручио да му 1. октобра отвори Цркву грачачку и да га код ње дочека. Свештеник је тога дана цркву отворио, али хајдука није смео сачекати, већ је отишао кући. Сутрадан је на црквеној трпези затекао седам дуката цесарских и сребрно кандило, а на икони пола цванциха.⁸¹

Након зимског загишја, хајдуци су се у Чачанском округу поново јавили у пролеће 1851. године. Док је Ранко Караџа, као што смо видели, након бекства из затвора окупљао нову хајдучку дружину, ноћу између 19. и 20. априла осам хајдука напало је на кућу Риста, Петра и Тоша Јоића у Миросалцима. Браћу Јоић нападачи су тукли, одневши им 140 дуката цесарских и 30 талира, а у оружју и хаљинама 91 дукат цесарски. Чачанско начелство тврдило је да ови одметници нису из Чачанског округа јер се више у њему нису појављивали, из чега је извело закључак да се ради о ужичким хајдуцима. Зато је о нападу на Јоиће одмах обавестило тамошње Начелство, молећи га да у свом округу постави четнике и за одметницима дигне потеру, која би радила у споразуму с начелником и четницима Драгачевског среза. Чачанско начелство ни овога пута није пропустило прилику да се пожали Попечитељству на власти суседног округа, молећи га за наређење да старешине Моравичког и Ариљског среза обратe већу пажњу на хајдуке који преко њихових срезова упадају у Чачански округ. Ужичани су предузели мере против поменутих хајдука чим је стигла молба из Чачка, али је једини њихов резултат било сазнање да се похара Јоића налази близу границе, на турском тлу. Начелник ариљског среза је о томе писао

80 | АС-МУД-П-Х-138/1850.

81 | АС-МУД-П-И-10/1850.

капетану Недељковићу (18. маја), вајкајући се како су властима због тога везане руке. Попечитељство је почетком јуна дало одобрење да се турској власти пише молба за хватање хајдука и враћање покрадених ствари. Тајни прелазак српских четника преко границе, међутим, није дозволило, сматрајући да би ово било ништа друго него крађа, попут оне која је учињена Јоићима.⁸²

За разлику од драгачевског краја, у којем до краја 1851. године више није било знатнијих хајдучких похара, Студенички срез поново се нашао на удару хајдука. Бранко Душманић, писар начелника среза Студеничког, 4. априла јавио је чачанским властима о поновном одметању и коначном савладавању Јоје Живковића из Брезове.⁸³ Исте године је, након двогодишње паузе, у срез упао харамбаша Божо Павићевић са својом дружином. На њега се Попечитељству жалио и државни саветник Стеван Книћанин, наводећи како овај хајдук малтретира народ око Чемерна и надзорнику његове стоке у планини тражи 120 дуката цесарских, пар пиштоља и двоцевку. Због тога је чачанском начелнику 21. јуна послат налог из Београда да лично крене у потеру, или да то учини неко од његових среских старешина.⁸⁴ Пошто ни капетани ни окружни начелник нису могли испунити овај налог⁸⁵, на чело потере стао је Душманић. Старешинама Студеничког, Карановачког и Драгачевског среза наложено је да му увек буду при руци, нарочито драгачевски капетан, који је за борбу против хајдука већ имао на располагању 16 четника. У августу је у Чемерну погинуо потајник Ђоко Петровић, пандур Чачанског начелства, али не у борби с хајдуцима него приликом свађе с Книћаниновим чобанином.⁸⁶ То је, уједно, био и епилог ове потере, јер су Божо и његови хајдуци и овога пута успели да умакну.

У пролеће наредне године, из Крушевачког у Чачански округ поново су упали Јаков Руденичанин и његов друг Марко Казновић. Они су се крајем маја појавили у Карановачком срезу, у близини Курилове, поручивши житељима овог села да ће их одсећи на глобе. Потом су (30. маја) насилно одвели у планину пароха Михаила Аћимовића, његовог брата и братучеда и под претњом смрћу оглобили их са 60 дуката цесарских. Харамбаша Јаков таоце је пустио тек кад му је парохов брат Вукосав донео 40 дуката цесарских, али је ипак наредио да

82 | АС-МУД-П-VI-36/1851.

83 | Живковић је одлучио да се преда властима након што га је срески пандур Вукоман Драганац убедио да ће му измолити помиловање због одметања. Заједно с Вукоманом хајдук је, наоружан, пошао капетану, али се успут предомислио и покушао да убије пандура. Овај га је због тога ликвидирао на лицу места. (АС-МУД-П-V-12/1851)

84 | АС-МУД-П-VIII-43/1851.

85 | Будући да се припремало премештање окружних надлештава из Чачка у Карановац, Станојло Петровић је био заузет надгледањем градње нових здања у овој варошици. Чачанско Окружно начелство и Окружни суд преселиће се у Карановац 1853, али ће се шест година касније вратити у Чачак. [Драгомир С. Поповић, „Чачак у прошлости“, *Чачак у прошлости. Студије и путописи* (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1993, 40]

86 | АС-ИГ-766; АС-МУД-П-VIII-43/1851.

му се остатак уцене што пре исплати.⁸⁷ Чачанско начелство образовало је чету од осам људи за борбу против овог хајдука и његовог друштва, али су они током лета 1852. углавном боравили у родном, Крушевачком округу.⁸⁸

Име злогласног Јакова Руденичанина поново је одјекнуло Карановачким срезом с јесени 1852. године.⁸⁹ Ноћу између 6. и 7. октобра кући Марка Петровића из Адрана дошли су Димитрије Борисављевић, капелан протојереја карановачког, Живко Гвозденовић из Крушевице, Тимотије Илић и Димитрије Крсмановић из Карановца и Глиша Марковић из Ушћа. Они су, користећи име чувеног харамбаше, домаћина тукли и злостављали све док им није дао кесу у којој је било 135 дуката цесарских. Карановачки старешина ухватио је све преступнике осим Живка Гвозденовића, који је утекао од куће чим је сазнао да је његово друштво похапшено. Димитрије Борисављевић је успео да побегне из среског апса тако вешто да га стражари нису ни приметили. Због тога је капетан 10. октобра спровео Начелству у Чачак само тројицу ухапшеника: Тимотија Илића, Димитрија Крсмановића и Глишу Марковића. Тимотије је приликом испитивања казао да су он, Борисављевић, Вук Симанић из Карановца и Илија Ђорђевић из Мршинаца (Трнавски срез), прошле јесени с капелановим рођаком, хајдуком Перишом Довијанићем, и његовим другом Гајом Јовичинцем у Бечњу (Руднички округ) „знаменито поарали“ неког Катанића, који је у качари код казана пекао ракију. За саучесништво у овој акцији хајдучи су дали сваком помагачу по 480 гроша чаршијских и отишли у шуму, а ови својим кућама. У Бечњу су, заједно с Јовичинцем, Довијанићем и Симом Раленчевићем из Катрге, од Јанка Обрадовића и његове снахе Анке отели у новцу и стварима преко 6000 гроша чаршијских.⁹⁰

Чачанско начелство, на чијем је челу од 13. октобра 1852. године стајао Данило Стефановић, одмах је издало распис свим окружним начелствима да обрате највећу пажњу на одбеглог Димитрија и Живка. Будући да је капелан, родом из Нове Вароши, имао родбину у Турској код које се могао склонити, Начелство је молило надлежног министра да код турске власти предузме

87 | АС-МУД-П-Деловодник из 1852. године, бр. 1778 и 1857; АС-МУД-П-ХИП-7/1852. Као сведок током полицијског ислеђења над бившим куриловским кметом Милутином Маричићем, парох Аћимовић је 6. јуна 1852. године рекао да су њега и његову браћу хајдучи оглобили јер је Јакова показао кад је у Маричићевој кући био на јатаклуку. Харамбаша је ту заиста провео време од 13. октобра до 1. новембра претходне године, због чега је кмет осуђен на шест година робије. (АС-МИД-С-III-220/1854)

88 | АС-МУД-П-Деловодник из 1852. године, бр. 1778, 2157 и 2834; АС-МУД-П-VIII-104/1852.

89 | Занимљиво је да је карановачки старешина децембра 1852. узроке хајдучији у своме срезу видео у укореењавању картања, банчења и ленствовања, тврдећи да се народ у многим селима толико навикао на јатаковање хајдучима, да ће се тешко од тога одвићи, „јер је свој тој слободи и преступленију прекомерно пиће средственик“. (АС-МУД-П-XI-2/1853)

90 | „Србске новине“ бр. 29, 13. III 1854.

неопходне кораке за хватање ових лопова и њихово враћање у Србију.⁹¹ Борисављевић, међутим, није зимовао у Турској. Под притиском потере, он је побегао у Ужички округ и „ту се ајдуковању предао“, пронашавши велики број саучесника.⁹² Крајем децембра виђан је у Карановцу и селима истог среза, због чега је дигнута потера и у помоћ позвано Рудничко и Ужичко окружно начелство.⁹³ Димитрија су, међутим, 8. јануара 1853. ухватили сељани Ласца у Трнавском срезу, који су се окупили код казана свога мештанина Ђока Планића. Видевши га наоружаног, они су га упитали ко је и одакле је. Димитрије се представио као ортак неког чарукције из Чачка, али му ови нису поверовали већ су га, са моткама у рукама, оборили на земљу и везали. Капелан је потом предат Чачанском начелству, где је затворен у апс и стављен у тешки оков.⁹⁴

Пошто је Димитрије ухваћен, јануара 1853. године на слободи је из његове дружине остао још само Живко Гвозденовић. Он се, усамљен, крио на тавану своје куће у Крушевици, где су га пронашли потерници. Иако је успео да им побегне, није имао куд, већ је ноћу између 9. и 10. јануара, код свог подрума, наишао на стражаре Алексу Зоговића и Миладина Жарковића. Они су га убили, а његово тело је сутрадан, по наредби карановачког начелника, стављено на точак.⁹⁵

Након хватања Димитрија Борисављевића и убиства Живка Гвозденовића, Чачански округ био је миран до маја 1853. године. Тада су ухапшени и затворени Сима Раленац из Катрге (Руднички округ) и Илија Поповић из Мршинаца (Чачански округ). Као јатаци Гаје Јовичинца и Перише Довијанића, они су крајем месеца предати Окружном суду. Неколико дана касније, 31. маја, шест непознатих хајдука ударило је на Чемерну на колибе Јована Томовића и његова два рођака из Ласца, одсекавши их за сваку колибу са по 30 цванциха и једну ризму фишека. Закључивши да је ово, највероватније, извршила Шорова и Божова дружина, Начелство је одмах предузело неопходне кораке за потеру.⁹⁶ Следеће ноћи, не сачекавши да им Јован донесе одсек, исти хајдуци су му из Чемерна отерали 13 говеда у Турску, у погранично село Буђево.⁹⁷ У јулу су двојица пандура карановачког старешине, уз помоћ неколико људи, дошла главе хајдуку Јовици Ђорђевићу из Каменице, који је болестан лежао у планини близу своје куће. Хајдуково тело је, према наређењу среског начелника, стављено на точак у планини Кобасици, а његове ствари и новац раздељени су пандурима који су га убили и који су, истовремено, похватили његове јатаке.⁹⁸

91 | АС-МУД-П-I-57/1854; АС-МУД-П-I-10/1852.

92 | АС-МИД-С-I-10/1855.

93 | АС-МУД-П-I-12/1852.

94 | АС-МУД-П-I-57/1854. Димитрије ће више од годину дана чамити у апсу Чачанског суда, а његовим саучесницима из Ужичког округа судиће се у Ужицу. (АС-МИД-С-I-10/1855)

95 | АС-МИД-С-I-10/1855.

96 | АС-МУД-П-X-8/1853.

97 | АС-МУД-П-X-7/1853.

Након јесењег и зимског затишја, пролеће 1854. године донело је Чачанском округу нови, снажни налет хајдучије, који ће трајати током целе године.⁹⁹ Најгоре је било у Студеничком срезу, где је долазило до учесталих одметања, иако тежа кривична дела нису вршена све до маја. На Благовештењском сабору код Градачке цркве, након убиства механџије из Рудна, у хајдуке се одметнуо Димитрије Дражинац из Дражинића, пандур карауле рашке. Након тога је, највероватније, утекао у Турску.¹⁰⁰ Почетком априла од власти су се одметнули Ника Веселиновић и Илија Петровић из Беле Стене, Зарија Вуковић из Баљевца и Радован Вуковић, сви из општине баљевачке. За време свог једномесечног хајдуковања опљачкали су у стварима, новцу и оружју седам лица, међу којима једну удовицу (вредност отетог плена износила је укупно 877 гроша и 10 пара чаршијских). Поред тога, баљевачки одметници уценили су двојицу већ опљачканих жртава, али нису дочекали да покупе уцену – убрзо су похватани и 10. маја предати Окружном суду.¹⁰¹ Истог месеца у хајдуке су се одметнули Милоје Бажалац из Бажала, Гвозден Пројовић из Бзовика и Данило Џода и Луко Андрић из Рудња. Опленивши неколико мештана Врањева, Гобеља и Рудња у новцу, оружју и храни, новопечени одметници почели су залазити и у Ужички округ. Не задовољивши се задобијеним пленом, неколико лица из Врањева и Рашке уценили су новцем, одећом, барутом, зејтином и дуваном, али је Чачанско начелство уверавало надлежног министра да ове уцене неће бити издате.¹⁰²

Поред ових, „домаћих“ хајдука, Студеничким срезом су маја 1854. године крстарили и одметници из других крајева. Тако су, ноћу између 17. и 18. маја, браћа Стефан и Рајко Радовић, пореклом из Црне Горе, са својим другом Спасојем Тошовићем, такође Црногорцем, у дубочичкој механи напали пандура среза студеничког, који се с поштом враћао из Карановца. Ови хајдучи,

- 98 | АС-МУД-П-VII-22/1853; АС-МУД-П-X-6/1853. Један од ухваћених јатака, Милосав Терзић из Брезне, умро је у апсу, док се његов земљак Ђорђе Моравчић правдао да је хајдуку морао осам дана јатаковати, јер му је овај отео дете. Суд округа чачанског га је, међутим, јануара 1854. осудио на смртну казну и дизање на точак, док су се фамилије обојице јатака имале протерати из чачанског округа. Кнез је наредног месеца смртну казну за Моравчића заменио вечитом робијом у тешком гвожђу, док је остатак пресуде Првостепеног суда остао неизмењен. (АС-МИД-С-I-58/1854)
- 99 | У списку кривичних предмета Министарства правде из 1854. године, од 270 лица 203 су била окривљена за хајдуковање, крађе, похаре, јатаковање и нападање. Од свих криваца, коначном пресудом, на смрт осуђено је 89 лица, од којих су 74 помилована кнежевим решењем. [АС-Збирка Мите Петровића (даље ЗМП) 8177]
- 100 | АС-МУД-П-IV-64/1854. Ни годину дана касније полицијска власт није успела да га ухвати, иако је знала да он долази у кућу своје фамилије, која је то упорно порицала. Зато је Чачанско начелство у мају 1855. предложило да се Димитријева фамилија протера из Дражинића, али је из Београда стигла препорука да се употребе друга средства за хватање бегунца. (АС-МУД-П-Деловодник из 1855. године, бр. 2266)
- 101 | АС-МУД-П-IV-66/1854.
- 102 | Исто.

тек однедавно одметнути од власти, пандуру су отели велики белокораст нож и малу пушку, па утекли у планину Чемерно. Ту их је, међутим, стигла потеря, у којој су ђаковачки кмет и тројица његових сељана ранили Рајка. Хајдук се након тога предао арендатору Чемерна, али га је овај одвео студеничком капетану, који је на лицу места извршио пресуду и Рајково тело ставио на точак. Спасоје је у потери лакше рањен, па је са Стефаном успео да преко Мораве умакне у Крагујевачки округ.¹⁰³ Крајем истог месеца, седморица непознатих хајдука ударила су на кућу Вучете Кисовца из Боркова. Пошто домаћин није хтео да им отвори врата, пуцали су на њега и домаћицу; ранили су обоје, а жена је од задобијених рана умрла.¹⁰⁴ Месец дана касније, 28. јуна, седам, хајдука (можда истих) напало је на кућу Алексе Маричића из Милића, опленивши му у новцу, оружју и стварима 1374 гроша чаршијска.¹⁰⁵

У Карановачком срезу полицијска власт је у лето 1854. године дошла до занимљивог открића. Најпре су, 4. маја ноћу, кући Димитрија Радовановића из Ратине дошли лопови, провалили врата и отели му дугу пушку и 170 гроша чаршијских женског накита. Потом су, наредне ноћи, покушали да провале у кућу Алексе Зоговића из Крушевице. Зоговић и његов слуга Јован запуцали су на уљезе, али су ови Јована ранили, па потом утекли.¹⁰⁶ У јулу је, међутим, Чачанско окружно начелство сазнало да су управо Зоговић, Јован и два одбегла апсеника Окружног суда – већ помињани Димитрије Крсмановић и Сима Раленчевић, који су били окривљени због крађа и јатаковања хајдуцима – похарали Димитрија из Ратине. Том приликом Димитријев синовац је ранио Зоговићевог слугу, па је овај, да би прикрио траг, увече пуцао из своје куће. Кад су кметови и сељани тамо дошли, Јован је лежао рањен, а Зоговић причао како су их напали хајдуци. Алекса Зоговић се, као што смо видели, 1849. године одметнуо од власти, па се предао пошто је убио хајдука Милету Руденичанина. Кнез га је због тога ослободио сваке казне, после чега је Алекса употребљаван као четник карановачког капетана. На тој дужности убио је још неколико хајдука, као Марка Казновца¹⁰⁷, Живка Гвозденовића и Јовицу Ђорђевића, добивши за то и

103 Исто; АС-МУД-П-VII-42/1854; АС-МУД-П-IX-44/1854. Стефан је ухваћен на илинданском панађуру у Ваљеву, а Спасоје код свога јатака Мијаила Госпавића у Крагујевачком округу, где је лечио рањену ногу. Сва тројица су у августу стражарно спроведена на даљи поступак Чачанском окружном начелству, а Окружни суд је 18. новембра донео пресуду: да се Спасоје стреља и његово тело стави на точак, да се малолетни Стеван казни шибом девет пута на место кроз 300 момака или осам година робије у тешком гвожђу, а да се Мијаило ослободи услед недостатка доказа. Кнез је, међутим, 15. фебруара 1855. године Спасојеву смртну казну заменио вечитом робијом у тешком гвожђу. (АС-МИД-С-IV-179/1854)

104 АС-МУД-П-IV-67/1854.

105 Исто.

106 АС-МУД-П-IV-66/1854.

107 Казновац је био друг Јакова Руденичанина, а убили су га Алекса и његов друг Миладин Жарковић у новембру 1852. године. (АС-МУД-П-I-11/1852)

награду из државне касе. Међутим, борећи се против хајдука, овај младић бујне нарави чинио је скоро иста недела као и сами хајдуци. Подвргнути испитивању, и он и његов слуга признали су да су извршили не само напад на Димитрија Радовановића, него и друга, бројна недела. Тако су сељацима заклали и појели велики број волова, јагњади и оваца, крали им новац, брашно, со, одећу и друге ствари. Сељани Чибуковца су се претходне, 1853. године, због Алексиних крађа жалили крушевичком кмету Ристи Виријевићу, тражећи да се изврши претрес Зоговићеве куће. Кмет им је, међутим, одговорио да то не може учинити, иако је додао како му је „познато да Зоговић туђу стоку коље, по томе што је он сам видио да је Алекса 20–30 говеди заклао“. Виријевић је тврдио да Алекси то нико не би смео ни споменути, пошто се он „никога не бои“. Чак је запретио жалиоцима да ће бити „сви батинати“ ако Зоговића буду тужили властима.¹⁰⁸

Ни Драгачевски срез није био миран у пролеће 1854. године. Тројица хајдука су 26. маја ухватила сина Мијаила Рудинца из Дупца, тражећи му дугу пушку. Овај се с њима почео инатити, па су хајдуци, не успевши да до оружја дођу милом, то учинили силом – један од њих расекао је Мијаила ножем по глави, узео му пушку и побегао с друштвом у шуму.¹⁰⁹ У јуну су, на путу код села Каоне, жену Мијаила Ђурића из Дупца пресрела седморица хајдука и тражила јој ракије, наредивши јој да једном сељаку из Каоне поручи да им зготови вечеру. А Богосава Главоњу из Виче, који је истерао говеда на пашу, у планини Змајевцу напали су хајдуци Милосав Урошевић, Млађен Јовановић и Раде Крстић из Рођевића (Карановачки срез). Богосаву су отели малу пушку и тражили да им набави барута, олова и кремена.¹¹⁰

Милосав и Младен из Рођевића били су уписани у народне тобције, али су се 20. маја одметнули у хајдуке јер нису хтели ићи на егзерцир. Карановачки старешина их је ухватио и предао Начелству, а оно 23. јула Суду округа чачанског. Хајдуци су признали читав низ престапа које су у Рођевићима учинили првог дана одметања, отимајући мештанима овог села оружје, муницију и опрему. Рада Крстића, кога су затекли на спавању, пробудили су и потерали са собом у хајдуке. Након тога су сва тројица наставила да пљачкају своје мештане, па се упутили ка планини Змајевцу, где су напали поменутог Богосава Главоњу. Овде су Рада пустили да се врати кући и он је, након једнодневнoг одметања, отишао капетану и испричао све о делима Урошевића и Јовановића. Њих двојица су, пак, продужили с насиљима у Рођевићима, Врдилама и Дедојевцима. Пресретали су људе на путу и пљачкали их, везивали, тукли, скидали им опанке с ногу, да би се на крају удружили с хајдуцима Вуком Симонићем и Марком Игњатовићем. У новом друштву наставили су с насиљима. Крали су јагњад, овце и прасад, у

108 | АС-МУД-П-IV-68/1854. На читавом Балканском полуострву неретко се дешавало да бивши хајдук постане пандур или да чувар реда одржава тајне везе с хајдуцима. (В. Д. Јовановић, *Министарство унутрашњих дела...*, 212-213)

109 | АС-МУД-П-IV-66/1854.

110 | МИАЧ-НОЧ-Ч-К2-ф. 13.

подрумима вино и ракију, со и брашно, кошуље и гаће.¹¹¹ Њихово хајдуковање, међутим, није дуго трајало. Марка Игњатовића из Бањице (срез трнавски) јула 1854. ухватио је трнавски капетан Јован Смиљанић и предао га Чачанском начелству, а оно Окружном суду.¹¹² Ухваћени су и Милосав, Младен и Раде. Осуђени су и спроведени у Топчидер, имање им је распродато, а фамилије протеране 1855. године.¹¹³

Од свог хапшења у јануару 1853. године, карановачки капелан и хајдук Димитрије Борисављевић више од годину дана лежао је са друштвом у апсу Суда округа чачанског. Ту су, чекајући пресуду, чамили и поред признања своје кривице, а капелану је, без икакве правне основе, обријана велика црна брада. Озлојеђени оваквим поступцима власти, затвореници су почетком априла 1854. провалили апс, побегли и поново се одметнули у хајдуке. Глиша Марковић, Димитрије Крсмановић и Сима Раленац су се, међутим, већ крајем маја предали у Ушћу Александру Николајевићу, помоћнику Начелства округа крушевачког, који им је, без икаквог овлашћења, обећао да ће их кнез помиловати и пустити на слободу. Проблем је настао када су хајдуци одбили да положи оружје, због чега њихова предаја није била потпуна. Сматрајући да је Николајевићев чин „крајње неразуман“, Попечитељство внатрених дела је 15. јуна наложило Крушевачком начелству да их одмах похпси и под јаком стражом спроведе Суду округа чачанског. Начелник Крушевачког округа трудио се да „лепим начином“ приволи хајдуке на предају оружја и покораване власти, али су они изјавили да „оружје никако предати нећеду нити да више под Судом бити и гвожђе носити могу“. Кнез је 26. јула тражио да се ови, ако неће милом, натерају на предају силом, а да се Николајевић због свог поступка најстроже укори.¹¹⁴

У међувремену се, на Видовдан, у Сирчи предао Димитрије Борисављевић, након што му је Марко Јелић, начелник Моравског среза у Рудничком округу, „пред целом обштином сирчанском“ обећао да ће га предати лично кнезу. Борисављевић је 25. јуна доведен под стражом Александру Карађорђевићу у Брестовачку Бању, али је кнез решио да га помилује једино за бекство из апса и поновно одметање у хајдуке. Кад му је одбијена молба да пресуду очекује на слободи, Димитрије је преклињао да га не враћају Чачанском суду, „од ког је онолика зла искусио, и који би и свирепије јошт с њим поступао сад после бегства“. Кнез је ово уважио и наредио да се и Борисављевић под стражом пошаље у Крушевац, где ће у апсу Начелства бити држан до даље одлуке из Београда, с тим да Суд округа крушевачког без одлагања пресуди овај предмет.¹¹⁵ Најзад, и Вук Симонић се у августу, посредством крушевачког окружног начелника,

111 Исто; АС-МУД-П-IV-68/1854.

112 АС-МУД-П-IV-68/1854.

113 АС-МУД-П-Деловодник из 1855. године, бр. 5479; МИАЧ-НОЧ-Ч-КЗ-ф. 6; АС-МУД-П-I-125/1856.

114 АС-МИД-В-II-110/1854; АС-МУД-П-III-84/1862.

115 АС-МИД-С-I-10/1855; АС-МУД-П-III-84/1862.

предао кнезу на милост. Карађорђевић је и њега помиловао за последње бекство и одметање, па га је послао у апс у Карановац, где су се од 1853. године налазили и Начелство и Суд округа чачанског.¹¹⁶

У исто време је и Гајо Јовичинац из Жаочана, који је хајдуковао с Перишом Довијанићем из Ужичког округа, пао властима у руке. Пошто је истовремено учествовао у неким похарама с Димитријем Борисављевићем и његовим друштвом, Суд округа чачанског тражио је у лето 1854. да му се ови приведу из Крушевца, како би се извршило неопходно суочење. Тај захтев је додатно био оправдан чињеницом да су истом Суду 26. јула спроведени Алекса Зоговић и његов слуга Јован, који су били у вези са Крсмановићем и Раленчевићем из капелановог друштва.¹¹⁷ Борисављевић, Крсмановић, Марковић и Раленчевић, међутим, нису ни били у апсу, већ су боравили у једној механи и у згради Начелства у Крушевцу, под надзором окружног начелника Радована Петровића. Сведоци су касније причали да су хајдуци, увек наоружани, сасвим слободно шетали по вароши, сами и у групи, ишли до реке Расине, као и кући помоћника Николајевића, па и самог окружног начелника, забављајући се чак и у лову!¹¹⁸ И то није било све – искористивши заузетост особља Начелства, они су 14. августа побегли из Крушевца и поново се обрели у шуми. Иако су Крушевљани покушали да их похватају и спрече њихов прелазак у Чачански округ, капеланови хајдуци су се 19. августа појавили у Карановачком срезу. То су вече дошли кући Димитрија Кочобије из Јарчујака коме су, уз помоћ батина, отели нешто новца, оружја и муниције. Три дана касније су у новцу, одећи и ракији опљачкали Николу Лекића из Маглића.¹¹⁹ Почетком септембра напали су Милету Грмаљевића, механцију у селу Мељаници. Несрећни човек, изударан кундацима од пушака, морао им је дати око 300 гроша чаршијских, што су хајдуци прославили напијајући се ракије у његовој механи.¹²⁰

Сазнавши за бекство Борисављевића и дружине, Начелство округа чачанског одмах је у потеру послало свог помоћника Ристу Туцаковића. Стигавши 8. септембра у манастир Студеницу, он је од кметова који су били на сабору сазнао да се одметници врзмају око Чемерна, Кобасице, Дугог Брда и Ђаковачке планине. Одмах је распоредио тајне страже, па су хајдуци ноћу између 10. и 11. септембра набасали на једну код Ибра, где се налазила ушћанска скела. Упркос јакој киши и потпуном мраку, пандур Начелства Вукоман Драганац ранио је Раленца у лево раме, после чега су одметници прешли у Јошанички срез. Како им је потера једнако била за петам, 13. септембра вратили су се у Студенички срез, али су се за њима одмах дигла села Брезово, Ђаково и Ушће, потом и Полумир, Одмење, Камењани и Боровци. Па ипак, претресање кућа, зграда и целе околине

116 | АС-МИД-С-І-10/1855; АС-МУД-П-VII-37/1854.

117 | АС-МУД-П-III-84/1862.

118 | Исто.

119 | Исто; АС-МУД-П-IV-69/1854.

120 | АС-МУД-П-IV-70/1854.

није било крунисано успехом, и кад је изгледало да је ствар потпуно изгубљена, потерницима је помоћ стигла с неочекиване стране. Туцаковићу је 16. септембра у шуми близу Студенице дошао Глигорије Марковић, изјавивши да жели да се преда и обећавајући да ће донети главе својих другова, само да му се живот опрости. Тек што је помоћник примио Марковићеву предају, стиже му вест да се хајдуци налазе у селу Ушћу, у једној празној кући. Туцаковић је одмах пошао тамо са четом од 100 људи, водећи пред собом Глигорија. Опкољени, хајдуци нису имали другог избора него да се предају, а пандур Вукоман, брезански кмет Стеван Браовић и четворица Студеничана одређени су да их спроведу у Карановац. У Бресничкој планини, међутим, сва тројица хајдука побијена су приликом покушаја бекства. Сваки је на месту своје погибије дигнут на точак, док је Глиша Марковић предат Окружном суду. Начелство је за њега молило милост јер је, поред помоћи коју је пружио потерницима, приликом предаје „истините знаке покајанија показао“. Његови сажитељи су тврдили да је он честит младић, наведен на зло од стране свог полубрата, хајдука Димитрија Крсмановића.¹²¹

После погибије Борисављевића, Раленчевића и Крсмановића, Суд округа чачанског је 24. новембра 1854. донео пресуду да се Тимотије Илић, Вук Симонић, Илија Ђорђевић, Глигорије Марковић, Гајо Јовичинац, Милисав Лазовић, Иван Маџар и Периша Довијанић, кад се ухвате, као лопови, хајдуци и јатаци, побију из пушака и ставе на точкове, да се њихове фамилије протерају, а имање употреби за подмирење оштећених лица и трошкова државне касе. Кнез је 21. фебруара наредне године смртну пресуду свим осуђеницима преиначио у вечиту робију у тешком гвожђу, док је Глигорија Марковића ослободио казне.¹²² Алексу Зоговића и његовог слугу Јована Карађорђевић је помиловао. И њих је, уместо смртне казне, на коју их је 23. септембра 1854. године осудио Првостепени суд, чекала вечита робија у тешком гвожђу, а Алексину фамилију потуцање по туђини.¹²³

Након савладавања Борисављевићеве дружине и затварања преосталих ухваћених хајдука, Чачански округ је, бар за неко време, могао да одахне. Иако у архивској грађи Министарства унутрашњих дела постоји огромна празнина за 1855. годину, може се закључити да је управо тада у овом делу Србије завршен

121 Исто; АС-МИД-В-III-54/1854. Пандур Вукоман, кмет Стеван и још седморица потерника за свој труд добили су награду из државне касе. Помоћнику Туцаковићу кнез је изјавио своју благонаклоност, док је крушевачки окружни начелник Петровић 1857. године кажњен премештајем и одузимањем чина за један степен (АС-МИД-В-III-87/1854; АС-МУД-П-Деловодник из 1854. године, бр. 3460).

122 АС-МИД-С-III-374/1855. Чачанско начелство је у званичним новинама, извршавајући остатак пресуде, за 23, 24. и 25. јун 1855. објавило јавну лицитацију добара Борисављевића, Симонића, Гвозденовића и Јовичинца, која су процењена на укупно 15.642 гроша чаршијска („Србске новине“ бр. 62, 2. VI 1855).

123 АС-МИД-С-IV-28/1854; АС-ЗМП-8177. Зоговић се у јуну 1856. докопао слободе, али је ликвидан веома брзо (АС-МИД-В-III-13/1856).

први хајдучки циклус друге половине 19. века. Те године пао је и последњи велики хајдук овог доба, Јаков Руденичанин. Ухваћен у Карановачком срезу и предат Суду округа чачанског, Јаков је 6. јуна, по судској пресуди, убијен и стављен на точак.¹²⁴ Власти Чачанског округа су се, најзад, могле вратити уобичајеним пословима. *Ужички закон* је, истина, и даље био на снази, питање хајдучких имања и фамилија и даље је било на дневном реду, али су полицијски извештаји, упућени надлежнима у Београду, наредних година ретко помињали нове одметнике. Међутим, узроци хајдучије нису отклоњени, као што ни држава није ојачала своје оружано присуство и контролу у забаченим и немирним крајевима. Због тога су се одметници само притајили, па је покретање новог хајдучког циклуса у југозападној Србији било само питање времена.

Haiduk Life in Cacak Region in the Mid XIX century

In spite of the fact that its main characteristic was resistance to Turkish rule, haiduk life always had a very prominent feature of robbery since its beginnings in the 15th century.

That was the reason it existed, with big support in the folk, even after founding new Serbian state, endangering authority of its own national rule. Karadjordje's and Milos's strict measures could not abolish it, so even constitutionalists had to fight against it.

In Uzice Region haiduk life broke out in 1844 while in Cacak Region it became massive in 1848. For the next following years in Karanovac District it was Ranko Karadza from Dubac, Jakov Rudenicanin from Krusevac Region and Aleksa Zogovic from Ribnica, while Bozo Pavicevic from Turkey disturbed people in Studenica District. As Dragacevo was also attacked by haiduks, authorities of Cacak Region engaged Chetniks and arouse people in chase in Cemerno, Troglav and Kobasica.

Affected by new wave of haiduks, constitutionalists brought so called Uzice law, the first lawful document completely devoted to this matter. At the beginning its regulations referred only to Uzice Region, but they were implemented in Cacak Region the same year. Positive consequences of this law could be seen very fast, although there were new outlaws in Karanovac District (Dimitrije Borisavljevic and his company).

124 | Седморица људи, најзаслужнијих за хватање „многогодишњег ајдука“, награђени су његовим стварима и новцем; а преосталих 13 лица, која су се такође истакла смелошћу и хитрином, кнез је у августу одлучио да награди са по једним дукатом из државне касе (АС-МУД-П-Деловодник из 1855. године, бр. 2487; АС-МУД-П-1855-Пов. грађа - несређена; АС-МИД-В-П-228/1855).

Police forces managed to arrest or kill the greatest number of outlaws in the following years. Death of Jakov Rudenicanin, the last great haiduk – outlaw of that time (1855), marked the end of haiduk cycle which disturbed Uzice and Cacak Regions in the mid XIX century.

Olivera MILOSAVLJEVIC, M.A.

Le brigandage dans le canton de Cacak au milieu du XIXème siècle

Bien que sa caractéristique primordiale fut la résistance au pouvoir turc, le brigandage posséda aussi dès son apparition au XVème siècle une composante de bandits nettement prononcée. De là, avec un fort soutien parmi le peuple, elle continua d'exister même après la fondation de l'état serbe de siècle nouveau, menaçant l'autorité de son propre pouvoir national. Les mesures strictes prises par Karadjordje et Milos ne réussirent pas à l'extirper, aussi contre elle durent se battre également les défenseurs de la constitution.

Dans le canton d'Uzice, le brigandage éclata dès 1844, tandis que dans celui de Cacak elle obtint un caractère massif en 1848. À travers le canton de Karanovac sillonnèrent cette année-là et durant les années suivantes Ranko Karadja de Dubac, Jakov Rudenicanin du canton de Krusevac et Aleksa Zogovic de Ribnica, tandis que Bozo Pavicevic tourmenta de Turquie le peuple du canton de Studenica. Étant donné que le Dragacevo se trouva aussi exposé aux attaques des rebelles, les autorités de la région de Cacak engagèrent des Tchetniks et levèrent le peuple à leur poursuite à travers le Cemerno, le Troglav et la Kobasica.

Encouragés par le nouvel assaut du brigandage, les défenseurs de la constitution légiférèrent en 1850 la soi-disante Loi d'Uzice, premier acte légitime consacré entièrement à ce phénomène. Ses clauses s'appliquèrent au début uniquement au canton d'Uzice, mais elles s'étendirent la même année également sur celui de Cacak. Les conséquences positives de cette loi se manifestèrent très rapidement, même si à l'automne 1852 advinrent de nouvelles rebellions dans le canton de Karanovac (Dimitrije Borisavljevic et sa compagnie). Les autorités policières réussirent, cependant, au cours des années suivantes à capturer ou à liquider la plus grande partie des rebelles. La mort de Jakov Rudenicanin, dernier grand haïdouk de ce temps (1855), marqua aussi la fin du cycle des haïdouks qui bouleversa, au milieu du XIXème siècle, le canton d'Uzice et celui de Cacak.

Olivera MILOSAVLJEVIC, Mr

Богдан
ТРИФУНОВИЋ

ПЕРЦЕПЦИЈЕ ФРОНТА ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914–1918.

УДК: „

Наша страховања и наше наде.
Док су Руси напредовали у Галицији, сви смо пажљиво
тражили на карти свако место, које су помињало
у новинама. Полагало се на огромну снагу руску, на
милионе руских бораца. Веровали смо да ће се рат
свршити на источном фронту. Али кад се окрете
ратна срећа: кад се Руси стадоше повлачити,
губећи за дан оно што су за месец или три освојили,
почесмо трљати очи, и на разне начине
коментарисати велике и редовне губитке руске.¹

АПСТРАКТ: У овом раду се, кроз анализу перцепције „фронта“ и утисака које су вести са бојишта остављале на појединца, али и друштвену климу уопште, покушава разоткрити ефекат ратних дејстава на живот људи током Првог светског рата, нарочито у време окупације Србије од 1915. до 1918. године. Приказом дела сачуваних сведочанстава и мемоарских списа из тог периода везаних за вести које су стизале у Србију са фронта (као и из Србије до Срба у Аустро-Угарској), осветљени су нада и страхови становништва које је константно живело у условима недостатка поузданих и правовремених информација, што је створило стање напетог ишчекивања и својеврсну атмосферу сензационализма и фантастичних прича.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фронт, Први светски рат, Србија, становништво, мемоари, сведочанства.

Увод

Први светски рат представља један од најзначајнијих догађаја савремене историје, чије су последице обележиле читав 20. век, а у великој мери и данас утичу на међународну политику. До тада незабележене жртве, разарања и коришћења свих средстава у циљу вођења рата, оставиле су на генерације људи неизбрисиве трагове и дубоке духовне ожиљке. Први светски рат је, у технолошком и друштвеном смислу, први „тотални рат“ који се води

¹ Лука Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда 1915–1918*, Београд, 1919, 129.

крајњим напрезањем свих друштвених слојева и коришћењем науке, технике и индустрије до, у то време, неслућених размера. Поред тога, Велики рат означава и прекретницу у војној историји, јер се у њему цивилно становништво уводи као значајан чинилац свих будућих ратних сукоба 20. века. Од тада ће бити незамисливо вођење већих сукоба без планираних губитака на страни цивила, без коришћења женске и дечје радне снаге у војној производњи и без праћења расположења јавног мњења о рату. Последице Великог рата су још за време трајања непријатељстава увеле нове термине у речник који су се односили на осећање жестине сукоба, карактер рата и његово злокобно завештање.²

Краљевина Србија ушла је у Први светски рат након два балканска рата 1912–1913. године, што се одразило како на њену војну способност, тако и на перцепцију самог рата међу становништвом. „Аустријски рат“, што је био општеприхваћени назив новог рата, следио је за „турским“ (Први балкански рат 1912) и „бугарским“ ратом (Други балкански рат 1913), и као такав, у очима народа представљао је логичну последицу српских политичких и територијалних претензија на Балкану, чији је највећи непријатељ била управо Аустроугарска монархија. Након успешне одбране државне територије у 1914. години и одбацивања две аустроугарске офанзиве (битке на Церу и Колубари), у јесен 1915. године здружена офанзива Немачке, Аустро-Угарске и Бугарске поразила је српску војску и Србију увела у период трогодишње окупације, док је северно од Солуна отворен нови фронт у Европи.

Бројни радови посвећени су војном и политичком аспекту Првог светског рата на Балкану, што је условило да сагледавање рата и живота током рата из перспективе појединца буде релативно занемарено. Упрошћено речено, генерали, политичари и топови су у овом случају сасвим заклонили погледу истраживача свакодневни живот становништва у ратним условима, борбу за преживљавање, материјалну и духовну културу која је „окупира“ цивилно становништво балканских држава током више од четири године. Овај рад настоји да сагледа један сегмент свакодневног битисања цивилног становништва Србије од 1914. до 1918. године, где се кроз анализу перцепције „фронта“ и утисака које су вести са бојишта остављале на појединца, али и друштвену климу уопште, покушава јасније разоткрити ефекат ратних дејстава на живот људи. Такође, кроз анализу сачуваних сведочанстава и мемоарских списа из тог периода, везаних за вести које су стизале у Србију са фронтана (као и из Србије до Срба у Аустро-Угарској), приказани су нада и страхови становништва које је константно живело у условима недостатка поузданих и правовремених информација, што је створило стање напетог ишчекивања и својеврсну атмосферу сензационализма и фантастичних прича.

2 | Jay Winter, *Shell-shock and the Cultural History of the Great War*, *Journal of Contemporary History* 35.1 (2000): 7.

Балкански фронт у очима цивилног становништва 1914–1918.

Док су градови у Србији према граници са Аустро-Угарском током војних операција 1914/1915. године тешко страдали (Београд, Смедерево, Ваљево), а неки били и потпуно разрушени (попут Шапца), места у унутрашњости земље углавном су остала поштеђена. Градови попут Чачка, Ужица или Краљева представљали су позадинске базе за смештај штабова, муниције и болница, па је цивилно становништво близину рата осећало преко ужурбаности војних конвоја који су одлазили у правцу фронта, али и преко броја рањеника који су са фронтова долазили у војне болнице у позадини. Чачак представља добар пример положаја града у току ратних година (1914/1915). Осим рушења два моста преко реке 1915. године, град није доживео друга разарања. Највећу промену у животима становништва изазвало је приближавање фронта у току друге аустроугарске офанзиве 1914. године (Колубарска битка) када су, поред цивилне болнице (која је одмах на почетку рата претворена у војну болницу), као болничка одељења служиле многе грађевине у граду – новоизграђена касарна, зграда Гимназије, данашња Економска школа и све веће кафане.³ Након заузимања града од стране аустроугарске војске у новембру 1915. године и успостављања окупационе власти, грађани Чачка наставили су да на посредан начин доживљавају присуство фронтовских окршаја у својој близини. Неки од очигледних „споменика“ драстично промењених прилика била су и нова гробља у граду. Окупациона војска у Чачку своје мртве припаднике сахрањивала је на гробљу насупрот градске болнице, на простору данашње касарне. Ту су сахрањивани сви војници који су погинули у чачанском крају или који су умрли у болници. Гробље је било доста велико и лепо уређено, са великим централним спомеником и натписом „Es starb ein jeder für sein Vaterland“ (Умро је сваки за своју отаџбину). Споменик је био на доминантном месту, израђен од белог мермера и могао се видети из града. Појединачни војнички гробови били су обележавани дрвеним крстовима са именима сахрањених војника. На аустроугарском гробљу био је и део српског војничког гробља, формираног сахрањивањем српских војника који су умрли у болници. Српско војничко гробље налазило се у посебном делу градског гробља, формираног са избијањем балканских ратова 1912. године.⁴

Код неборбеног дела становништва Србије фронт на Балкану задржао је током читавог периода рата одређену ноту привлачности и романтичне илузије о јуначким подвизима који се могу остварити у борби против непријатеља. Та слика је до окупације Србије у јесен 1915. године непрестано обнављана

3 | *Чачанске новине*, година III, број 114, Чачак, 10. октобар 2006, 23.

4 | Теодосије Вукосављевић, *Споменик ратницима Првог светског рата на гробљу у Чачку*, у: Зборник радова Народног музеја VI, Чачак, 1975, 233.

у дневној штампи која је објављивана у Србији, веома слично новинским насловима и текстовима у осталим зараћеним државама. Као илустрација може да послужи дневни лист „Политика“, тј. њена издања са почетка рата (август 1914), односно из септембра 1915, када је престао да излази током наредне три године. У броју 3.784 од 14. августа (1. по јулијанском календару) 1914. године „Политика“ на првој страни доноси текст под насловом „Са нашег бојишта“, док у броју 4.146 од 11/24. септембра 1915, пред саму офанзиву Централних сила и окупацију земље, идентичан наслов стоји на првој страни, само овај пут у множини: „Са наших бојишта“. Оно што привлачи пажњу међу приказаним вестима јесте то да поред вести о бугарској мобилизацији, што је практично била најаву бугарског уласка у рат, новине не пропуштају да нагласе да „у Нишу су ведро расположени“ (тадашње седиште српске владе, практично на удару очекиване бугарске офанзиве).⁵ „Лепа слика“ фронта одржавала се код српског становништва и под окупацијом. Убрзо се након поделе територије Србије од стране Аустро-Угарске и Бугарске и образовања Војног-генералног-губернмана (Militärgeneralgouvernement) у аустроугарском делу Србије почетком 1916. године, приступило уређењу појединачних области свакодневног живота. Новоуспостављена аустроугарска власт, између осталог, обраћала је пажњу на формирање школског система (под својом контролом) који ће заменити дотадашњи српски просветни систем. Уџбеници и наставни кадар требало је да долазе искључиво са територије Аустро-Угарске. Савремена српска историографија је закључила да су због потреба на главним фронтима за службу у Србији под окупацијом већином узимани људи ограничених војних способности (војници другог и трећег позива, старији регрути и слично).⁶ Тадашње становништво заједљиво је приметило да учитељи који долазе да уче српску децу на неразумљивом језику и латиничним писмом сви одреда припадају резервним подофицирима аустроугарске војске који су неспособни за фронт.⁷ У овом случају, јасно се огледа порука садржана у исказаном ставу: само људи који су способни за борбу и фронтвске дужности завређују пажњу и имају друштвено прихватљиве људске вредности. Ако покушамо да сагледамо изречену оцену из шире историјске перспективе, проналазимо сродан исказ и данас, који се још увек може чути (додуше све ређе) у свакодневном разговору становништа Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине – онај ко није за војску (за пушку) није ни за женидбу (тј. жену).

Да позитивна слика фронта није била изолован пример у размишљањима људи или у текстовима дневних новина које су ионако морале да преносе званичне ставове владе, показују и сачувана српска ратна писма. Владислав

5 | *Политика*, бр. 3784, 1. 8. 1914, Београд, 1; бр. 4146, 11. 9. 1915, 1. (<http://www.digital.nbs.bg.ac.yu/scc/novine.php>)

6 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, 44.

7 | Љубодраг Поповић, *Школство у окрузима чачанском и горњомилановачком од 1916. до 1918. године*, у: Зборник радова Народног музеја XVIII, Чачак, 1989, 296.

Пандуровић је након Првог светског рата сабрао у публикацији „Српска писма из светског рата 1914–1918“ интересантне личне исповести људи, до којих је могао доћи као особа запослена у аустроугарској цензури за писма на српском језику ратних заробљеника и интернираних лица.⁸ Док се већина писама бави тражењем информација о ближњима, стањем код куће и у земљи (с обзиром да је та преписка ишла са војницима на Солунском фронту, односно са српским ратним заробљеницима у логорима Аустро-Угарске, као и избеглицама широм света), повремено се могу пронаћи и краће рефлексije и размишљања појединаца о својој судбини, која се неминовно везују за ратни ангажман. У ретким случајевима се у писмима указује на ратне страхоте које су фронтови Првог светског рата доносили (јер је цензура забрањивала директну преписку о таквим темама), али је зато било и оних који су се са сетом присећали фронта. Тако један српски заробљеник у Болдогасоњу (Мађарска) пише брату 24. јуна 1915. и правда се због тога што се није до тада јављао, јер „сматрах за понижење и срамоту где се налазим, али шта да радим кад ме војничка срећа и судба донела... Поздрави наше храбре коњанике, витезове миле отаџбине.“⁹ Из истог заробљеничког логора кући пише М. С. 15. јула 1915. године:

Драги куме Марко, ви мени пишете како моји другови долазе на одсуство и по селу се проводе. Али, драги куме, зна се који може у ропство пасти: који се смрти не боји и који оће бити први на сваком јуришу; а они, који беже као стрине, и одступају без наредбе, то су Бранковићи, који би и Србију продали. Доста смо се мука намучили, трпели гладни и жедни, и свакојаким мука поднели, али опет то није за нас, него за борце јунаке који се славно и храбро боре против нашег непријатеља.¹⁰

Помињање Бранковића у овом писму односи се на Вука Бранковића који у народној традицији представља симбол издајника због наводне издаје у бици против османских Турака на Косову пољу 1389. године. Историографија је доказала да је та издаја у ствари плод политичког интереса и усменог народног предања¹¹, али још увек се користи у говору као метафора за сваку издају и окретања леђа. У овом случају аутор писма прави аналогију између издаје Вука Бранковића 1389. године и лагодног живота оних српских војника који нису допали заробљеништва, односно које смрт није дограбила, јер на фронту нису поступали као јунаци који презиру смрт. Мит Косовске битке садржи и другу кључну фигуру, лик кнеза Лазара, антипода Вука Бранковића. Кнез Лазар је погинуо у бици, док је народно предање просту погибију на бојном пољу

8 | Српска писма из светског рата 1914–1918, сакупио др Владислав Пандуровић, Осијек, 1923.

9 | Исто, 51.

10 | Исто, 52.

11 | Момчило Спремић, *Треба ли рехабилитовати највећег издајника? Вук није био Бранковић*, Српско наслеђе – Историјске свеске 11 (1998) (<http://www.srpsko-nasledje.co.yu/sr-c/1998/11/article-5.html>).

претворило у мученички избор између „земаљског и небеског царства“. У писму се јасно осећа, иако неисказана, жеља аутора да своје тренутне заробљеничке муке поистовети са Лазаревим „мучеништвом“, као свесно одрицање од тренутних личних задовољстава ради виших, општих циљева.¹² Слични мотиви провлаче се и у писму једног утамниченог српског капетана, где се фронт и јуначка погибија у борби несумњиво глорификују насупрот заробљавању.

Све сам могао да мислим, да ћу доживети, али да будем заробљен, и то у овако дугом рату, то никада ми није падало на ум, могу само толико да кажем, да веома, веома завидим онима, који су погинули, те су бар завршили са мукама овога света.¹³

Пандуровић је у овој књизи анализирао и почетно одушевљење заробљених српских војника и официра што су заробљавањем избегли веома изгледну смрт која је свакодневно претила на фронту (странице 48 и 49). То је веома очигледно код војника који су најрадије описивали храну, логорске услове и познанике из родног места с којима су били затворени. Међутим, код официра преовладава потиштен тон и велико незадовољство због заробљавања. Како је време одмицало, кроз писма се може пратити криза која је јачала суочавањем тих људи са ситуацијом у којој су се обрели и идеализовање мирнодопских времена, али и доба док су на непријатеља гледали из рова. Многобројни су наративни извори који говоре о мукама и тешкоћама кроз које су српски заробљеници пролазили током рата, о условима у логорима, болестима, глади и сталном присуству смрти, што је све заједно доприносило промени расположења. Ипак, једно од објављених писама, упућено из Србије јула 1915, од стране породице заробљеног војника, на суров и недвосмислен начин говори о тадашњој представи, макар једног дела становништва Србије, о заробљеницима, тј. о очекиваној војничкој части и исказаном јунаштву које се морало показати у борби против непријатеља.

Вељко! Јавио си се оцу, али ти он као кукавици неће ништа одговорити, нити оће што да чује о теби, проклиње те и каже, да ти се као таквом несрећа целог света сручи на главу. Проклиње чак и нашу децу и жели им смрт, велећи: не треба ми пород једног кукавице и плашљивца, који ми је нанео највећи бол и срамоту.

12 | Занимљиво је и да је Српска православна црква након рата потенцирала ово изједначавање тешкоћа и губитака који је српски народ претрпео у Првом светском рату са „Лазаревим приволењем царству небесном“ (Епископ жички Николај, *Упутство свештеницима и свештеномонасима жичке епархије*, Преглед свештенства жичке епархије, год. 1, бр. 4, Чачак, новембар 1919, 99). Штавише, свештенство жичке епархије је у „верском тумачењу српске историје нарочито с погледом на најновији преокрет у судбини народној“ [мисли се на Први светски рат и стварање Краљевства СХС – Б. Т.] упућено да победу у рату над Аустроугарима и њиховим савезницима (од 1912. до 1919. године) и стечену слободу објашњава као, пре свега, „Дар Божији“ (Епископ жички Николај, *Упутство свештеницима...*, 100).

13 | *Српска писма...*, 57.

И ја ти, Вељко, не мислим боље. Свака се жена поноси својим мужем, хвалећи се њиховим јунаштвом, а ти, ти осрамоти и мене и нашу кућу, тако да нас сваки са презрењем гледа. Послала сам ти паре да купиш отрова за њих, како те не би никад више твоје село видело. То ти је поздрав од Станојке.¹⁴

Сагледавањем и оваквих очекивања пред којима су војници у борби били суочени, можемо закључити да је у Србији током Првог светског рата и даље важила одређена друштвена норма наслеђена из времена борби за ослобођење од османске власти, када је безмало сваки способан мушкарац сматран ратником и чије је присуство у борби било обавезно. Пренесено у околности 20. века, односно у време Првог светског рата, присуство војника на фронту значило је одређено признање и валоризовање његове улоге у друштву у складу са статусом мушкараца у Србији почетком 20. века. Потврду за ово можемо пронаћи и у књижевним делима која се односе на Први светски рат у Србији или су инспирисана њиме. Драгиша Васић (1885–1945) и Исидора Секулић (1887–1958) прошли су кроз рат на два потпуно различита начина: Драгиша Васић је био резервни официр и учесник свих ратова од 1912. до 1918, док је Исидора Секулић рат провела под аустроугарском окупацијом. Обоје су кроз своја дела дали властита виђења тог времена. Васић неумољиво слика период ратова 1912–1918, у највећој мери инспирисан личним ратним искуствима.¹⁵ Код њега постоји одређена „неумитност“ историје када говори о избијању рата и одласку у борбу. Став о неумитности активног учешћа, одговорности и потребе за жртвовањем произилазе из Васићеве прозе и продукт су његовог порекла и везе са традиционалним вредностима патријархалног друштва, чиме се разликује од неких других модерниста своје епохе (Црњанског и Растка Петровића), који рат сликају с израженим дефетистичким набојем проживљеног искуства.¹⁶ Код Васића се слика фронта у раним приповеткама, пре свега оним објављеним у „Политици“ 1914, под утиском националне еуфорије након победа у Балканским ратовима, уклапа у тадашњу општу представу о величанствености ратовања за отаџбину: „... ми се дижемо једновремено и поновним, малочашњим, леденим и страшним маршем смрти, са ножевима који сијају, јуримо напред и предузимамо јуриш још незапамћен, нигде забележен од високих команданата и војсковођа,

14 Исто, 33.

15 „Рат – тај незаобилазни фон свих Васићевих раних прича – открива трагични парадокс модерне цивилизације.“ Цитирано према: Михајло Пантић, *Приповетке Драгише Васића: човек прича после рата*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 215.

16 Мило Ломпар, *Традиционални модернизам Драгише Васића*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 227–228.

никад замишљен у најживљој машти војничкој...¹⁷ Иако у поратном роману „Црвене магле“ критикује чињеницу да у рат иду „једни исти“, док „једни исти се не одужују“, што одговара његовој великој критици српске војне организације у делима написаним након рата¹⁸, одлазак на фронт се посматра као неизбежна судбина мушкарца у Србији, где тешко одвајање од породице и мирног живота зарад неизвесне сутрашњице иде руку под руку са величанственошћу жртве која се мора дати за отаџбину.¹⁹ Док на једном месту у роману осликава свакодневицу одмора након битке, Васић нас уводи у жучну дискусију двојице артиљеријских резервних официра, од којих је један тражио да са фронта буде пребачен у позадину.

– Реци ми истину јасно и без околишења: јеси ли заиста тражио попуњујући део, јеси ли молио за позадину, покорно молио за позадину?

– Истина је, јесам.

– Не стидиш се?

– Не.

– Је л` ти познато да се батерија последњих дана отворено подсмева твоме кукавичлуку?²⁰

С друге стране, Исидора Секулић говори језиком цивила, обичних људи који су рат преживели гледајући како војске марширају и стрепећи за вести са фронта.²¹ Трогодишњу аустроугарску окупацију она приказује као стање „под црном звездом“, док су вести о пробоју Солунског фронта у септембру 1918. године биле рађање „једног новог сунца на југу“²², што је јасан одраз наде коју је становништво видело на том удаљеном фронту.

Људска свакодневица током Првог светског рата представљала је изобличење свих вредности и устаљених друштвених норми које су владале пре августа 1914. године. Промена је била коренита и осећала се у свим порам друштва, па ни деца нису била имуна на такве утицаје. Дечје игре са дрвеним пушкама сматране су током окупације у Србији за „забрањене игре“ на које су окупаторски војници гледали са подозрењем и које су деци и родитељима

17 | Драгиша Васић, *Пуковска застава*. Цитирано према: Радивоје Бојовић, *Књижевник Драгиша Васић сабљом и пером*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 63.

18 | Миле Бјелајац, *Драгиша Васић у Албанији 1920. године*, у: Живот и дело Драгише Васића. Зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005. године поводом 120. годишњице рођења и 60. годишњице смрти Драгише Васића, Горњи Милановац, 2008, 93.

19 | Драгиша Васић, *Црвене магле*, Београд, 1922, 10.

20 | Исто, 19.

21 | Исидора Секулић, *Записи*, Београд, 1941.

22 | Исто, 49.

могле да причине знатне невоље и казне.²³ И време није више било исто, о чему сведочи Ерик Хобсбаум који је запамтио да су његови родитељи после 1918. године све догађаје хронолошки делили на период пре и после рата, тј. на „мир“ (пре 1914) и после њега (све остало).²⁴ Човек са почетка 20. века већ је био навикнут на читање дневне штампе и вести са другог краја света који су му употпуњавали свакодневицу. Избијањем Првог светског рата дневна штампа у Србији наставила је да излази, додуше у отежаним условима и са вестима великим делом пласираних из војних извора. Потпуно је разумљиво да је људска знатижеља због тога тражила задовољење на другој страни, па је дошло до бујања препричавања разних вести и прича које су се сливале на местима где су се окупљали људи, што је у случају Србије углавном било у кафанама и гостионицама.²⁵

Кафана, као што сам поменуо, није било, па се нисмо имали где састајати. Шетања по улицама такође није било, јер је постојала забрана, да се више од троје лица заједно не смеју на улицама виђати. Свак је обично седео код куће.

Новости са разних бојишта, разуме се поузданих, апсолутно није било, услед чега су се махом проносиле лажне, најфантастичније вести.²⁶

Штура обавештења војске о ситуацији на фронтима у својим крајњим верзијама, у разговору међу људима на улици или у кафани, добијала су елементе невероватних прича. Томе су нарочито погодивале вести које су се тичале стања на другим фронтима у Европи (због непознавања географије већине дискутаната), попут вести које су пренеле новине да је руска коњица, под заповедништвом генерала Рененкамфа, у своје налету на мађарску равницу, заузела град Мармарош – Сигет:

– Е, богме кад су Руси ономад заузели Мармарош Сигет, онда су они данас зацело у Пешти, јер између та два места растојање није веће од 70 километара.

– Којешта, приметио је његов говор пензионисани војни капетан г. Јевта и очевидно хтео доказати како је мишљење газда Мишино неоправдано. Но овај му не даде продужити говор већ плану и срдито продужи.

– Зашто: којешта? Кад ја нешто кажем, господине мој, то мора бити тачно. Својим ушима ја сам ноћас сву драгу ноћ слушао топовску грмљавину. А знате ли откуда је то? Отуда. Јест, господине мој, позната је ствар да вода спроводи

23 | Милан Ђоковић, *Деца под окупацијом 1915–1918*, у: Београд у сећањима 1900–1918, Београд, 1977, 216.

24 | Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema: istorija Kratkog dvadesetog veka 1914–1991*, Београд, 2002, 24.

25 | Након окупације Србије у јесен 1915. године већина кафана и гостионица у земљи престала је са радом неколико месеци, што је остало забележено у мемоарима мушкараца навиклих на свакодневно састајање и разговор са суграђанима. [прим. Б. Т.]

26 | Божо К. Маршићанин, *Успомене из збег*, Београд, 1919, 166.

звук далеко, дакле, тај звук долази отуда до Дунава, а после Дунавом и Моравом до нас. Па онда, господине мој, ви, по свој прилици не познајете руску војску а ја је познајем добро. Руски козаци – то су змајеви, а тај њихов Ђенерал Рененкамф, то је... то је, тако да се изразим једна хала. Дакако...²⁷

Перцепције фронта: фронт као нада и страх

Западни фронт је, у својој суштини, био одређен најмање једну деценију пре избијања Првог светског рата (потписивањем билатералног уговора Велике Британије и Француске 1904. године, тзв. Срдачне Антанте), док је на Источном фронту Русија планирала рат који ће самостално водити против Немачке, са координисаним нападом Француске на Немачку са запада. Међународни уговори који су се односили на силе Антанте нису пружали много утехе Краљевини Србији која је у сукоб ушла са вероватним изгледом да ће Русија Аустро-Угарској објавити рат након формалне објаве прекида односа и почетка непријатељства између Беча и Београда. Србија је читав рат практично провела са очима упртим ка Савезницима, јер мала и неразвијена балканска држава није могла да издржи захтеве који је наметао тотални рат. Осећај изолованости био је општеприсутан – од владе и генералштаба на врху, до разговора цивила на улици. Када је постало јасно да Руси не могу да пробију фронт у Галицији и да се „спусте“ у Панонску низију, велики значај у мислима људи из Србије добила је идеја о помоћи Савезника (Француза и Енглеза) из правца Солуна. Највећи део 1915. године протекао је у ишчекивању такве интервенције, па је потпуно разумљиво да је вест о искрцавању и борбама на Галипољу против Турака дочекана у Србији као пропаст свих нада да ће помоћ са југа ускоро стићи. И пре тога одређена представа фронта стварана је у свести становништва као вид психолошког одушка изложености последицама ратних траума. Добре вести са фронта позитивно су утицале на расположење народа према рату и његовом коначном исходу, при чему је било уобичајено да сваки саговорник дода нешто изворној вест, у општем одушевљењу изазваном победом своје или савезничке војске. Окупација земље у јесен 1915. године, иако катастрофална по државу и друштво Србије, зачудо није успела да сломи веру домаћег становништва у помоћ Савезника и фронт који ће се формирати на југу. И након доласка освајачких трупа локално становништво је и даље говорило на начин који је потпуно одударало од реалне ситуације. За илустрацију тадашњег стања послужиће мемоари једног од судеоника тог времена.²⁸ Врњачка Бања заузета је од стране аустроугарске војске 10. новембра 1915. године, када је целокупна српска војска била у повлачењу на Косово и Метохију, а закаснили експедициони корпус из Солуна већ ефективно био заустављен. Али, приче о успесима Савезника на свим

27 Исто, 52.

28 Јован Миодраговић, *Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустројске у Србији 1915–1918*, Београд, 1921, 46.

фронтовима нису јењавале наредних месец дана (упадљиво је да су ту изостале било какве приче о успесима српске војске – услед великог броја заробљених српских војника који су пролазили кроз варош, реалност у којој се налазила српска војска није се могла игнорисати). Народ у Бањи, нарочито жене, причао је 12. новембра 1915. са пуном вером о томе да су Руси ушли у Софију, Енглези у Цариград, док су Французи повратили целу Белгију и заузели Параћин у Србији, од кога су они у том тренутку били више стотина километара удаљени. Приче о паду Цариграда настављају се и 15. новембра 1915, док су се проносили гласови да су Руси још 5. новембра „били у Соко Бањи“ (у том тренутку руска војска била је преко 1.000 километара далеко од овог насеља).²⁹ Нова вест прострујала је 19. новембра 1915. године – Французи су заузели Скопље и ускоро се очекују у Нишу. Два дана касније проноси се глас да су стигле савезничке трупе у помоћ и да Аустријанци морају одступити. Наде у савезничку помоћ код народа у Врњачкој Бањи биле су највеће 22. новембра 1915, када се причало о Русима пред Софијом, док је њихов други крак преко Румуније стигао до Неготина, да су Бугари напустили Ниш, да је Скопље у рукама савезника, да су „Талијани доспели до половине Босне и да прете да одсеку Аустријанцима одступницу из Србије, те ови најдаље за десетак дана да морају да иду“.³⁰ Наравно, све ове вести нису имале никакве везе са реалношћу.

Јасна запажања о томе што је видео у Србији новембра 1915. године оставио је и аустроугарски официр и путописац под псеудонимом Рода Рода (право име било му је Alexander/Sándor Friedrich Ladislaus Rosenfeld, 1872–1945).³¹ Једно од највећих изненађења, па и запрепашћења припадника царско-краљевске војске било је у непознавању ситуације на фронтовима од стране локалног становништва, јер у тренутку када су српске снаге напуштале територију родне земље цивили у Србији говорили о томе да „Руси марширају преко Марне на Софију; Краљево (суседни град, из кога управо долазим) у српским је рукама. Београд, међутим, у руским. [...] Да су Бугари заузели Ниш, Лесковац, Врање, Скопље, Гњилане, Качаник, а ми Крушевац – укратко да Миланова Србија подоста припада савезницима, а пола Македоније, поред осталог, Бугарима – о томе грађани овде немају нимало појма“. На крају је отржењујуће закључио да ова „еуфорија са савезницима“ неће трајати дуго.³²

Остали наративни извори за тај период преносе у великој мери идентична запажања о ситуацији у Србији непосредно након слома војске, са директном поруком о очекивањима и надама становништва у помоћ споља.³³

Савезничка је помоћ слаба, и закаснила је. Ми смо стрепели, и ипак смо се надали и веровали у помоћ. На свим станицама народ је од јутра до мрака

29 Исто, 48–50.

30 Исто, 52–53.

31 Рода Рода, *Из дневника о Чачку*, у: Чачак у прошлости: студије и путописи (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 187–195.

32 Исто, 191.

33 Milostislav Bartulica, *Raspeće Srbije*, Zagreb, 1920.

ишчекивао спасиоце. Неке прве групе француских официра налазе се у Нишу. Вести су биле јасне, да је први транспорт за северни фронт упућен. Тада су се окитиле све куће, дигнути су славолуци; није то било весеље, то је било само надање. То је био само израз наде, која се није никада изгубила.³⁴

Лоше вести једнаком брзином су се шириле земљом. Перцепција фронта као наде у спасење земље, али и као сопственог избављења из ужаса пораза, ропства или заробљавања (што је био изражени страх већине одраслих мушкараца у Србији који су окупацију дочекали код својих кућа), била је непрестано надјачавана другом врстом поимања фронта: као појма који је истовремено и плашио и опомињао. Тај страх увек претходи нади која се јавља након победе, као што је било у обе аустроугарске офанзиве 1914. године. Када се средином новембра 1914. године српска војска повукла из неуспешне авантуре у Босни, јавност у Србији је путем званичних саопштења убеђивана да се то чини ради бољих стратешких позиција за дочек непријатеља.³⁵ Када је та иста војска убрзо напустила и положаје на територији Србије (под притиском друге аустроугарске офанзиве генерала Поћорека), који су претходно проглашени „стратешким“, народ је себе храбрио да је померање фронтоске линије било због још бољих нових одбрамбених линија у унутрашњости. Међутим, аустроугарска војска убрзо је преузела и ове позиције и ушла у Ваљево. „Тада овлада забринутост код свију. Поче се губити вера у довољну снагу наше војске за отпор непријатељу. `Концентрација војске у позадини` показа се као фраза за обманљивање народа.“³⁶

Да ли је све ово било тачно или није – није се могло знати, но под утицајем осталих неповољних вести са бојишта, веровало се, услед чега је у вароши уопште, а међу нама избеглицама напосе, страх постајао све већи. И од тада наступише суморни дани, дани сваковрсних слутњи и нагађања, прави критични тешки дани. А да би били још тежи и несноснији, почеше кроз варошицу пролазити каравани избеглица из округа: подринског, ваљевског и ужичког, распростирући у пролазу гласове, од којих се човеку ледила крв у жилама.³⁷

Српска влада се током рата држала правила да лоше вести са фронта и из спољне политике неповољно утичу на борбену способност државе, па су зато сви медији контролисани, а новости цензурисане. Уосталом, слична пракса вршена је у свим зараћеним државама.³⁸ Ограниченост приступа поузданим

34 Исто, 46.

35 Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 104.

36 Исто, 105.

37 Исто, 107.

38 123HelpMe.com. "Social, Political and Economic Effects of WWI." 05 Dec 2007 <<http://www.123HelpMe.com/view.asp?id=23655>>; live-wirez.gu.edu.au. McCullum, Kerry, and Peter Putnis. "Press censorship and propaganda in World War I Australia: co-operation and conflict in press-government relations." 29 Nov 2007 <<http://live-wirez.gu.edu.au/jea.papers/McCallum%20and%20Putnis.doc>>

вестима о дешавањима на фронту 1914. године није имала дубље последице по цивилно становништво Србије, услед победа које су остварене у августу и децембру исте године. Међутим, сасвим другачије су последице прикривања стварне ситуације на бојишту током здружене офанзиве Централних сила на Србију октобра 1915. године. Релативно лагодна атмосфера која је у Србији владала током првих девет месеци 1915, услед одсуства борби, утицала је да народ са нестрпљењем очекује вести са других фронтова, верујући да Аустро-Угарска нема више снаге за напад.³⁹ Не само да народ до последњег часа није знао чему да се нада и шта да очекује, већ је то за многе било судбоносно у животу. Мемоарски списи (јер овакве информације не завршавају у званичној преписци) казују да становништво у Нишу октобра 1915. данима није знало да су Бугари заузели Скопље 19. октобра, иако су скоро сви чекали приближавање офанзиве са севера како би у последњем тренутку утекли на југ баш према Скопљу.⁴⁰ Ипак, постојао је један основни показатељ о ситуацији на бојиштима и озбиљности ствари: то је било понашање, односно кретање владиних чиновника, али само оних који су уживали владину наклоност, јер је влада одлучила да као најстрожију тајну чува стање на фронту и кретање непријатељске војске, али и своје сопствено, како не би дошло до угрожавања „државног интереса“.⁴¹ Није остало непримећено да су, пре очувања државног интереса, и председник владе Пашић и сви министри склонили на сигурно, према Солуну, покретну имовину и чланове породице.⁴² Долазак непријатеља у Србију и успостављање окупације над покороном територијом суочило је цивилно становништво са присуством рата и фронта у њиховој непосредној околини – у местима живљења, пред домовима и породицама. Многи градови у унутрашњости доживели су прве озбиљније манифестације рата и суочавања с близином фронта неборачког становништва, кроз пљачкање имовине и рушење кућа од стране војске која је, као и све војске, била вођена прастарим правом победника.⁴³

Када је, потпуно (не)очекивано, српски фронт према Бугарској пропао за десетак дана, једини правац за повлачење или бежање био је према југу, долином Западне Мораве и Ибра. Либерални берлински лист *Vossische Zeitung* преносио је 20. новембра 1915. године да је становништво са севера Србије бежало све до Западне Мораве, да ту „опет падну у руке непријатељу“.⁴⁴ У једном тренутку Краљево је представљало стециште Владе и Врховне команде, као и небројеног броја избеглица, војника и заробљеника. Након тога уследило је мучно повлачење током зиме 1915/1916. године преко Рашке, Косова и Метохије, Албаније и Црне Горе, које је коштало више стотина хиљада живота. Занимљиво је да

39 | Стеван Максимовић, *Успомене из окупације*, Београд, 1919, 19.

40 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 139.

41 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 29.

42 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 139.

43 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 46–47.

44 | *Наше патње и наше борбе*, Женева, 1917, стр. IV.

становништво Србије под окупацијом скоро ништа није знало о овој трагичној епопеји⁴⁵ која се окончала пребацивањем остатака српске војске преко мора, док је нови фронт северно од Солуна био само нејасна назнака, слична маси осталих које су преовладале првих месеци окупације.

Новина такође није било, сем што смо, ретко кад, од аустроугарских војника добијали по који број `Pester Lloyd` и `Neue Freie Presse`, у којима такође није било ничега другог сем самохвалисања. Без престанка само су хвалили своје успехе у Србији, а са осталих фронтава обично је стављано: `ништа ново`. Живели смо, тако рећи, као у хапсани.⁴⁶

Основни извор информација цивилног становништва Србије о Солунском фронту и тамошњој ситуацији била су аустроугарска гласила (нарочито Pester Lloyd) и сама окупациона војска у Србији.⁴⁷ „Новине стварају штимунг и добро расположење код своје публике. Побеђује се у новинама на све стране. Папир трпи.“⁴⁸ Тек негде крајем пролећа 1916. године кроз народ се почео проносити глас да се српска војска негде далеко на југу поново укључује у борбе, што је подгрејало наде за скоро ослобођење.⁴⁹ Изостајање очекиване победе на јужном фронту, нарочито након заустављања офанзиве савезника у јесен 1916. године у Македонији, опет је поразно деловало на јавно мњење у Србији. Пре тога је силне наде међу Србима покренуо улазак Румуније у рат на страни Антанте крајем августа 1916. године. У Србији се славило на вести да је Румунија са својих 500.000 војника напала Аустро-Угарску, а по градовима Србије жене су скинуле црнину и тамну одећу које су носиле већи део рата и са шареним сунцобранима ишетале на улице да покажу свој пркос и расположење. Народ у Србији је рачунао да ће руска војска, након предаха после офанзиве Брусилова у лето 1916, сићи са „Карпата у маџарску раван и састати се са румунском код Буда-Пеште“.⁵⁰ Веселило се тајно, јер је јавно весеље водило у интернацију по логорима Мађарске, као што је случај Павла Милошевића, сељака из Чачка⁵¹, и више десетина хиљада интернираних Срба након румунске објаве рата, али брз пораз румунске војске до краја јесени 1916. године уништио је свеже наде, заједно са учвршћивањем фронта у Македонији.

Занимљиво је да један посебан фронт у самој Србији, Топлички устанак, настао избијањем побуне цивилног становништва на бугарској окупационој зони Србије у марту 1917. године, није успео да током рата оживи духове

45 | Заробљени српски војници проносили су гласине „како се српска војска сва предала, како је Србија тотално пропала, како је српски Краљ са владом побегао у Италију итд.“ (Маршићанин, 167).

46 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 166–167.

47 | Исто, 206–207.

48 | Душан Н. Обрадовић, *Србија и аустројски Словени у светском рату 1914–1918*, Нови Сад, 1928, 81.

49 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд, 1987, 66.

50 | Лука Лазаревић, *н. д.*, 47.

становништва Србије, као што су то чиниле посредне вести о поразима војски Централних сила на европским бојиштима. Окупаторске војске успеле су да силом брзо скрше иницијативу слабо организованих устаника, док је окупациони апарат успешно спречавао продор вести о овом догађају: режим Војног-генералног-гувернмана у Београду тек је у априлу проговорио о Топличком устанку, када је већ све било готово.⁵² Много значајнији одјек у јесен 1917. године био је катастрофални пораз Италијана на Сочи (Капорето, октобар 1917), односно вести о револуцији у Русији и могућем изласку Москве из рата. Савременици су те догађаје означили као катастрофу за Антанту (и њих саме), верујући да то убија и последњу наду у повољан исход рата.⁵³

Ипак, рат се окончао повољно са становишта надања и страховања у Србији, додуше брже него што је ико 1918. године могао да очекује.

При самоме крају септембра [1918] почеле су се проносити вести о борбама на Солунском и Албанском фронту. Најпре су говорило о великим успесима Споразумних Сила на томе фронту, за тим и о томе, како Бугари неће више да ратују, 1-ог Октобра, пак, „Pester Lloyd“ донео је опширно вести о томе, да се Бугарска збиља обратила Споразумним Силама за сепаратни мир, а „Pesti Hirlap“ потврдио је да је примирје између Бугарске и поменутих Сила већ утврђено.⁵⁴

Цивилно становништво под бугарском окупацијом у другој половини септембра приметило је узнемиреност код Бугара. Првобитно се веровало да је то због успешне офанзиве маршала Фоша на западном фронту. О некој офанзиви на југу само се начуло, али се није веровало у веродостојност те вести. Прве вести о успешном пробоју Солунског фронта прочитане су управо у бугарским новинама, али и даље није било јасно шта се дешава.⁵⁵ Након што је Бугарска затражила примирје 29. септембра 1918. године, ствари су се на Балкану брзо одвијале у корист Антанте. Стање међу аустроугарским официрима и војницима најбоље описује догађај од 16. октобра 1918. године у Трстенику, када су се официри толико напили од одушевљења због лажне вести да је на свим фронтовима закључено примирје, да су се „по земљи котрљали“.⁵⁶ Становништво Србије је на још један начин осетило приближавање фронта са југа, коме су се надали пуне три године. Како су се шириле вести да су Срби близу, појачавала се најбезобзирнија пљачка цивила од стране аустроугарске војске, од свих структура и за најразличитије интересе. Сазнање да је ослобођење близу појачало је код сељака, трговаца, занатлија и грађана отпор ка плаћањима

51 | Архив Србије, Фонд ВГГ, XVII/134, N. 34850, 27. новембар 1917.

52 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 237.

53 | Исто, 265.

54 | Исто, 295.

55 | Стеван Максимовић, *н. д.*, 104.

56 | Божо К. Маршићанин, *н. д.*, 296.

и давањима за окупациони систем, на шта је сам систем реаговао општим грабежом на силу свих добара и њихово изношење из земље.⁵⁷

Закључак

Слика и перцепција фронта у Првом светском рату међу српским цивилним становништвом, војницима и заробљеницима одговара традиционалној представи ратничке културе Балкана и Србије 19. века, која је била производ „страственог и смелог национализма, те суштински романтичарске идеологије“.⁵⁸ Између многобројних аутора и радова изабрали смо баш овај цитат јер се позива на романтичну представу о историји и политици, а управо романтично виђење фронта преовладава и у овом избору доступних извора и књижевне литературе о Првом светском рату у Србији. Фронт је за савременике Великог рата, који се нису у том тренутку директно налазили у ратном окршају, представљао далеку и имагинарну представу људског херојства и часне смрти, насупрот романтичарског ниподаштавања живота у заробљеништву, као друштвено најнепожељније ратничке судбине у Србији. Писма из тог периода пружају посредне увиде о значају симбола фронта код обичног света, без обзира на то да ли су војници или цивили, уз наглашено позитивну перцепцију фронта која се може довести у везу са традиционалним вредностима патријархалног друштва Србије и снажним националним набојем који је у Србији постојао још од почетка балканских ратова.

Књижевност инспирисана ратом (као у случају Драгише Васића) такође потврђује претходно речено, уз напомену да литерарна обрада фронта као књижевног симбола после рата носи и снажан осећај дефетизма, присутног управо код аутора који су фронтове између 1914. и 1918. лично доживели. Мемоарска грађа, са друге стране, омогућава сагледавање додатних димензија који појам фронта може да носи у животу људи, као што је показано у примерима различитих перцепција вести „са фронта“ или „о фронту“, односно симболичног везивања наде у спасење (од ратних или окупационих тегоба) са позитивним вестима о стању на фронтима. При том појам фронта има наглашено идеализовану форму, уз магловиту представу о географском простору или актуелној светској политици, што је одговарало ширењу непроверених и сензационалистичких вести међу становништвом окупирани Србије.

57 | Лука Лазаревић, *н. д.*, 50.

58 | Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд, 1999, 200.

Perception of the Front by the Serbian Civil Population in the World War First 1914-1918

The Balkan Front kept a certain note of attractiveness and romantic illusion of heroic deeds which can be done in battles against enemy by the civilians in Serbia during the war. Since the occupation of Serbia in the autumn of 1915 that image was constantly revived in domestic daily newspapers, similarly to the newspapers' headlines and texts in other countries in the war. That positive image of the Front was not isolated example in the thoughts of people, but that was in the texts of daily newspapers as well, which had to report official position of the government anyway, and it is also shown in preserved Serbian war letters. While in most of the letters there are questions about the family and relatives and conditions in the country, from time to time some short reflections and thoughts of some individuals about destiny connected with the war time can be found. In rare cases letters contain images of war horrible scenes which characterized fronts of the First World War (as censure forbid direct correspondence about such topics), but on the other hand there were those who recollected the Front with melancholy. It can be concluded that in Serbia during the First World War a kind of social rule was still in, probably inherited from the liberation battles from the Ottoman rule, that almost every grown up man was considered to be a warrior and his participation in war was a duty. Transferring the case into 20th century, i.e. during the First World War, presence of the soldiers at Front meant certain recognition and valuing of his social status as a man in Serbia at the beginning of 20th century. Image and perception of the Front in the First World War among Serbian civilians, soldiers and prisoners of war correspond to traditional image of warrior culture in the Balkans and Serbia of the 19th century. For those who were not directly involved in the battles, the Front in the Great War presented a huge and imaginary picture of human heroism and honorable death opposite to the humble camp prison life which was the least popular war destiny in Serbia.

Bogdan TRIFUNOVIC

Les perceptions du front de la population civile de la Serbie durant la Première Guerre mondiale 1914–1918

Auprès de la partie non-combattante de la Serbie, le front dans les Balkans garda durant la période entière de guerre une certaine note d'attirance et d'illusion romantique sur les exploits héroïques qui peuvent être réalisés dans le combat contre l'ennemi. Cette image fut jusqu'à l'occupation de la Serbie sans cesse renouvelée dans la presse quotidienne du pays, fort semblable aux titres de journaux et aux textes des autres pays en guerre. Que l'image positive du front ne fut pas un exemple isolé dans la pensée des gens ou dans les textes des journaux quotidiens, qui de toute façon durent transmettre les opinions officielles du gouvernement, démontrent aussi les lettres de guerre conservées.

Alors que la majorité des lettres traite de la recherche d'informations sur les proches, la situation à la maison et dans le pays, parfois on peut trouver de courtes réflexions et pensées de certains individus sur leur destin, qui sont inévitablement liées aux engagements de guerre. Dans de rares cas à travers les lettres on fait ressortir les horreurs de guerre que les fronts de la Première Guerre mondiale apportèrent (car la censure interdit la correspondance directe concernant de tels thèmes), mais il y eut aussi ceux qui avec mélancolie se souvinrent du front. On peut conclure qu'en Serbie durant la Première Guerre mondiale fut valable une norme sociale déterminée, héritée du temps du combat pour la libération du gouvernement ottoman, lorsque presque tout homme capable fut considéré comme guerrier et dont la présence au combat fut obligatoire. Ajourné aux circonstances du 20ème siècle, c'est-à-dire au temps de la Première Guerre mondiale, la présence des soldats au front signifia une certaine consécration et une valorisation de son rôle dans la société en harmonie avec le statut de l'homme en Serbie au début du 20ème siècle. L'image et la perception du front durant la Première Guerre mondiale parmi la population civile serbe, les soldats et les prisonniers correspond à la représentation traditionnelle de la culture de guerre des Balkans et de la Serbie du 19ème siècle. Le front représenta pour les contemporains de la Grande guerre, qui ne furent pas présents à cet instant directement à l'engagement de guerre, une représentation lointaine et imaginaire de l'héroïsme humain et de la mort honorable, par opposition au fait de vilipender de façon romantique l'existence en captivité comme fatalité de guerre la plus indésirable en Serbie.

Bogdan TRIFUNOVIC

Ковиљка
ЛЕТИЋ

ДРЖАВНИ ДЕЧЈИ ДОМ У ЧАЧКУ

УДК: „“

АПСТРАКТ: Америчка мисија је 1920. године отворила основну школу за ратну сирочад под називом „Дом Американаца“, која је била смештена у згради касарне X пука у Чачку. Ученици ове школе требало је да буду описмењени и добро васпитани према наставном програму за основне школе. По одласку америчке мисије из Чачка, „Дом Американаца“ је променио назив у Државни Дечји Дом 1. фебруара 1921. године. Државни Дечји Дом у Чачку је престао са радом у септембру 1924. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: америчка мисија, „Дом Американаца“ у Чачку, ученици – ратна сирочад, наставници, Државни Дечји Дом у Чачку, извештаји школског надзорника.

Америчка мисија је у Чачку 1920. године отворила основну школу за ратну сирочад под називом „Дом Американаца“. За смештај ове школе Министарство војно и морнарице уступило је војну касарну X пука у Чачку.¹

Да би зграда касарне X пука у Чачку послужила за школу требало ју је унеколико поправити и преправити, што је те 1920. године и учињено.

У новоотворену основну школу за ратну сирочад „Дом Американаца“ у Чачку уписивани су ученици из читаве Србије. Американци су овакве школе отварали и у другим местима по Србији с намером да ратна сирочад у таквим школама буду описмењена и стекну добро домаће васпитање. Американци су стога одабрали васпитачице и одредили да свака од њих у групи има 20 ученика које ће учити и васпитавати. Рад ових васпитачица је требало да надгледају матроне, које су биле Американке. Једна од њих је по занимању била библиотекарка, а друга глумица. Ниједна од новопостављених матрона није знала српски језик.

Поред општег извештаја о стању школа у Чачанском школском срезу на крају школске 1919/20. године, школски надзорник Благоје Радојковић доставио је и засебан извештај о школи у „Дому Американаца“ у Чачку Министарству просвете. Он је у извештају назначио да је у овој школи радило пет васпитачица од којих су четири обучавале и васпитавале 115 ђака према програму за народне основне школе, док је пета предавала технички рад свим ђацима. Међутим, посебно је истакао да ниједна од њих није била способна за васпитача, јер су биле просте и неписмене жене. Осим тога, ученике у „Дому Американаца“ једно време је „васпитавала“ и жена из јавне куће.

1 | Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије ф. 66, 1522 (даље АЈ), 66.

У свом извештају Радојковић је истакао како су у Америци пре 50 година заиста постојали сиротни домови слични овом у Чачку, „али тамо оваквих више нема него постоје у оквиру основне школе, а њихове васпитачице и матроне су биле под надзором школе чији управитељ је био педагог и који се старао са наставницима да ученике добро васпита“.²

Стога ће школски надзорник Благоје Радојковић написати Министарству просвете „да овакво школовање и васпитање не треба да остане у Дому Американца у Чачку ако је под надзором Министарства просвете, а ако се не налази под његовим надзором, ово Министарство треба да тражи да се нестручни васпитачи и васпитачице удаље из Дома, да тај посао обављају наставници које држава плаћа, а који у Дому имају стан и храну и друге повластице“. Поред тога, он је Министру просвете напоменуо да су „наши наставници тражили да им се овај посао повери, али Управа Дома није дала да учитељи после часова имају ма каква посла с ученицима, а најмање надзор над њиховим радом, због чега су у Дому крађе честе и страшне: ученици украду новац, потом оду у варош па пију по механама“.

Према плану и правилима „Дома Американца“ ученици који су ову школу похађали требало је да добију добро домаће васпитање и одлично основно образовање, њихово школовање би требало да траје четири а највише шест година, а за то време сваки ученик мора да буде оспособљен за некакав занат. Осим тога, према овим правилима, у „Дом Американца“ примана су само деца старија од 10 година која су заиста била ратна сирочад.

Због тога је Управа „Дома Американца“ у Чачку почела да удаљава млађу децу, а да прима ону старију од 10 година, почев од марта 1920. године. Међутим, деца старије од 10 година није било довољно.

Из извештаја о стању „Дома Американца“ у Чачку, који је Радосјковић доставио Министарству просвете 5. септембра 1920. године, видимо да је Управа „Американске Мисије“ у Чачку известила да ове године у Дому има 253 деце од 8 до 15 година старости, да је Управа „Американске Мисије“ у Чачку одлучила да децу раздели у две групе – на млађе до 12 година старости и старије од 12 година, па ће ове млађе укључити у похађање наставе за основну школу, а старије упутити у радионицу да би изучили какав користан занат и за њих установити аналфабетски курс који ће увече похађати.

Школски надзорник Благоје Радојковић предложио је Министарству просвете да у школској 1920/21. године у „Дому Американца“ наставу за основну школу изводе наставници Јездимир Р. Милинковић, Јован Петронијевић и Зорка Андрић, а да Јелисије Андрић буде разрешен учитељске дужности, јер су за 150 ученика ове школу довољна три наставника. Осим тога, напоменуо је да би настава могла бити извођена као полудневна.

На крају школске 1920/21. године основну школу у „Дому Американца“ у Чачку похађало је 79 ученика (62 дечака и 17 девојчица). У односу на број ученика наставника је било знатно више, па су прекобројни морали бити премештени

на неко друго радно место. Међутим, на молбу Управе „Дома Американца“, Министарство просвете је све наставнике задржало, надајући се повећаном броју ученика већ наредне школске године.

Благоје Радојковић предложио је Министарству просвете да у „Дому Американца“ у Чачку као предавачи остану Јездимир Р. Милинковић за ручни рад и Јелисије Андрић и Зорка Андрић за основну наставу, да Наталија Милић буде премештена, с напоменом да у овој школи не треба постављати почетнике као што је то било до тада, а да због немарљивости буду премештени Мирослав Јосифовић, Олга Зечевић и Славка Рајчић.

Основна школа у Чачку и школа за ратну сирочад у „Дому Американца“ прекидале су рад због шарлаха током јануара 1921. године.

У полугодишњем извештају о стању школа у Чачанском школском срезу школске 1920/21. године школски надзорник Благоје Радојковић известио је Министарство просвете да у школи за ратну сирочад „Дом Американца“, коју је отворила „Американска мисија“, раде три наставника са 160 ђака и да од 1. фебруара 1921. године ову школу издржава Министарство за социјалну политику, јер „Американска мисија“ одлази из Чачка. Од тада је школа за ратну сирочад уместо, „Дом Американца“, носила назив Државни Дечји Дом у Чачку.³

Из извештаја Благоја Радојковића о стању основних школа у Чачанском школском срезу на почетку школске 1921/22. године сазнајемо да је Државни Дечји Дом у Чачку похађало 35 првака, 68 другака, 39 трећака и 46 четвртака, да је прваке учио Драгутин Оцокољић, другаке Зорка Андрић, трећаке Јездимир Милинковић и четвртаке Јован Петронијевић, а да је Чедомир Милошевић био вршилац дужности управитеља овог Дома.

Школски надзорник Благоје Радојковић известио је Министарство просвете 12. фебруара 1922. године о помоћи „Американске мисије“. Он каже да је ова Мисија 1921. године новчано помогла Државни Дечји Дом у Чачку са 138.190 динара, а следеће године са 703.695 динара, да је до 1. октобра 1921. године у овом Дому свако сиромашно дете добило 50 динара, а после тога да је добијало по 25 динара месечно, да је током 1921. године ученицима овог Дома додељено 484 комплета одела (сваком детету по три пара), 484 пари ципела, 484 капе, 968 пари чарапа и 968 комада рубља.

Државни Дечји Дом у Чачку школске 1922/23. године похађало је 192 ученика који су били распоређени у четири одељења, а учитељи су им били Драгољуб Оцокољић, Јездимир Милинковић, Зорка Андрић и Катарина Узуновић.

Управник Државног Дечјег Дома у Чачку Драгутин Оцокољић молио је школског надзорника у Чачку да подејствује код Министарства просвете на постављању још једног наставника у овом Дому, с обзиром „да је остало 52 деце неуписане у први разред.“

Школски надзорник Благоје Радојковић обавестио је министра просвете 3. априла 1922. године да је 21. фебруара ове године у Државном Дечјем Дому у Чачку постављена Љубица Поповић, да је њеним постављањем подмирена

потреба у наставном особљу и да је у Дому тада било пет наставника: Драгутин Оцокољић је учио 36 првака, док је преосталих 55 учила Љубица Поповић, учитељица Зорка Андрић учила је 60 другака, учитељ Јездимир Милинковић 44 трећака и учитељ Јован Петронијевић 40 четвртака. Он је напоменуо министру просвете да је бројно стање ђака у Дому променљиво, „због тога што често једна група ђака из овог Дома оде у друго место, а из другог места буду упућена друга деца у овај Дом у Чачку, па стога је била потреба за новим одељењем првака и новим наставником“.

Пошто је премештен за учитеља у основну школу у Атеници 13. октобра 1922. године, Јован Петронијевић написао је Министарству просвете: „Премештајем из вароши у село, нарочито село близу вароши није тако страшно, али овај премештај за мене, с погледом на моје године старости, године учитељевања стално по селима, моје физичко здравље за мене је неиздржљиво и велика казна што ће и само Министарство пошто се увери у истинитост мојих навода појмити.“ У свом писму министру просвете учитељ Петронијевић опширно је образложио како он у Атеници нема ни стан ни канцеларију нити било какву просторију где би се могао склонити у часовима када нема наставу, да сваког јутра из Чачка до Атенице пешачи четири километра и исто толико назад, што је за њега неиздржљиво и у месецу мају, а камоли зими. Поред тога, он се жалио да су му премештајем из окружне вароши у село смањени и месечна зарада и додатак на стан, који су иначе били недовољни, да би своју породицу, од којих петоро деце похађа школу, најскромније издржавао. Напоменуо је да су сви наставници у Државном Дечјем Дому у Чачку млађи од њега по годинама живота и службе, да је за свој учитељски рад оцењиван боље од осталих, да је са сиротом децом у Дому поступао најсавесније, али да је, упркос свему, управник Дома Драгутин Оцокољић са претходним управником овог Дома Чедомиром Милошевићем „радио на томе да се он отера, премести из Државног Дечјег Дома“, да му је „морално и материјално нашкодио преко инспектора Министарства за социјална питања Димитрија Стојановића који га је својом представком поднетој Министарству просвете оптужио неистинито тражећи да се удаљи из Државног Дечјег Дома“. Молио је министра просвете да потражи доказе од инспектора Димитрија Стојановића или одреди просветну инспекцију „која ће праведно ствар извидети и тиме би била задовољена правда“.

Међутим, Димитрије Стојановић, инспектор Министарства за социјална питања, изјавио је Министарству просвете, а у вези са учитељем Јованом Петронијевићем, да ниједном приликом за време инспекције у Државном Дечјем Дому у Чачку „није прегледао рад овог учитеља“, о чему сведоче његови извештаји у којима га није ни помињао, „јер надзор над наставом у домској школи поверен је вашем надзорнику, а извесну истрагу у овом Дому по неким тужбама је водио инспектор Никола Величковић“, да он учитеља Петронијевића „познаје само из виђења, али кад је он способен да овако гадно денунцира и провоцира, налазим да је он дисквалификован као васпитач омладине уопште, па према томе и као васпитач у домској и свакој другој школи“.

Потом је инспектор Никола Величковић разјаснио наводе инспектора Димитрија Стојановића и с тим у вези написао Министарству просвете: „Јован Петронијевић, учитељ у Државном Дечјем Дому у Чачку је поднео тужбу 5. јануара 1922. године против Чедомира Милошевића, учитеља у Паковраћу, бившег вршиоца дужности управника овог Дома и он је испитао обе стране, прегледао све домске рачунске, магацинске књиге па је утврдио да је морална атмосфера које су обе парничке стране у Дому створиле, по добро васпитање домске деце убитачно, да је углед обе стране унижен у Дому и у грађанству, и да је њихов даљи опстанак на дотадањим положајима постао морално немогућ.“ Осим тога, назначио је да је „овај извештај инспектора Николе Величковића документован, узет на знање и предложено је извршено тако што су оба парничара премештена у друге школе, о овоме је обавештен учитељ Јован Петронијевић“.⁴

У полугодишњем извештају о стању школа у Чачанском школском срезу за школску 1922/23. годину школски надзорник Благоје Радојковић истакао је истакао да Државни Дечји Дом у Чачку похађа 192 ученика у сва четири разреда, да су распоређени у четири одељења и да наставу изводе следећи наставници: Драгољуб Оцокољић, Јездимир Милинковић, Зорка Андрић и Катарина Узуновић.

Из извештаја школског надзорника Благоја Радојковића о стању чачанских основних школа почетком школске 1923/24. године сазнајемо да је управник Државног Дечјег Дома у Чачку учитељ Драгутин Оцокољић, који у овом Дому станује, „али не зна се када ће се Дом селити“.

Бранислав Обрадовић, који је у јануару 1924. године године постављен за школског надзорника, почетком септембра исте године известио је Министарство просвете да је Државни Дечји Дом у Чачку пред затварањем, па ће због тога без посла остати Јездимир Милинковић, Катарина Узуновић, Зорка Андрић, која је била на боловању, као и Благоје Радојковић који је замењивао Зорку Андрић. Због тога је Обрадовић министру просвете предложио да се Владимир Вељашевић, учитељ четвртака у основној мушкој школи у Чачку, пензионисао због слабог здравља, а тим пре што следећег месеца те 1924. године навршава 32 учитељске службе, а да се на његово место постави Катарина Узуновић, учитељица Државног Дечјег Дома, чијих су петоро деце похађали чачанску Гимназију. Исто тако, да уместо њега за школског надзорника буде постављен Драгутин Оцокољић, учитељ трећака у основној мушкој школи у Чачку. Обрадовића није требало ни упућивати на Оцокољићево место него га пензионисати како би на то место дошао Јездимир Милинковић чија је жена била наставница у Чачанској гимназији. „Ако би министар просвете усвојио мој предлог“, написао је Бранислав Обрадовић, „онда би без разреда остали: Анка Кордић чији муж је адвокат и богат човек који је у овом месту привремено од 1918. године кад је се из пензије вратила и Зорка Андрић, учитељица Државног Дечјег дома, која је без сумње тражила место са својим мужем у Бањи Ковиљачи, где се он налази са службом, као управник Државног Дечјег дома.“

State Children's Home in Cacak

In 1920 American mission opened a primary school for war orphans under the name 'Home of Americans' which was located in the building of barracks of X regiment in Cacak. According to the plan and rules of 'Home of Americans' pupils who attended this school should get proper and good upbringing and excellent primary education, to have schooling lasting four or six years at most and during that time each pupil should acquire skills for some craft. Apart from that, according to these rules, only children older than 10 and real war orphans were accepted.

After American mission left Cacak, 'Home of Americans' changed its name into State Children's Home in Cacak on 1st February, 1921. In the six months' report about the conditions in schools in Cacak region for the academic year 1922/23 supervisor Blagoje Radojkovic pointed out that 192 pupils attended State Children's Home in Cacak in all four classes and that teaching is carried out by teachers: Dragoljub Ocokoljic, Jezdimir Milinkovic, Zorka Andric and Katarina Uzunovic.

State Children's Home in Cacak stopped working on September, 1924.

Koviljka LETIC, History teacher

La pension publique pour enfants à Cacak

La mission américaine ouvrit en 1920 une école primaire pour les orphelins de guerre sous le nom de "Pension des Américains", qui fut située dans le bâtiment de la caserne du Xème régiment à Cacak. Selon le plan et les règles de la "Pension des Américains", les élèves qui fréquentèrent cette école durent recevoir une bonne éducation domestique et un parfait enseignement élémentaire, savoir que leur scolarisation durera quatre ans, au plus six ans, période durant laquelle chaque élève dut être qualifié pour un métier quelconque. À part cela, d'après ces règles, dans la "Pension des Américains" furent acceptés uniquement les enfants âgés de plus de 10 ans et ceux qui furent réellement orphelins de guerre.

Après le départ de la Mission américaine de Cacak, la "Pension des Américains" changea de nom en "Pension publique pour enfants" à Cacak, le premier février de l'année 1921. Dans le rapport semestriel sur l'état des écoles dans le canton scolaire de Cacak pour l'année scolaire 1922/1923, le censeur Blagoje Radojkovic souligna que la "Pension publique pour enfants" à Cacak fut fréquentée par 192 élèves au sein de toutes les quatre classes, qu'ils furent répartis en quatre classes et que l'instruction fut donnée par les instituteurs suivants: Dragoljub Ocokoljic, Jezdimir Milinkovic, Zorka Andric et Katarina Uzunovic.

La "Pension publique pour enfants" à Cacak cessa son activité en septembre de l'année 1924.

Koviljka LETIC

Марија
ОРБОВИЋ

ЗАБОРАВЉЕНИ УМЕТНИК МИЛОРАД ЈОВАНОВИЋ (1897–1966)

УДК: „“

АПСТРАКТ: Милорад Јовановић, оперски уметник светског гласа, члан београдске Опере, остварио је своје највеће домете у периоду између два рата певајући на многим позорницама Европе. Његову блиставу каријеру прекинуо је Други светски рат, који је провео у официрском логору у Оснабрику. Као противник левичарске идеологије и комунистичког режима у Југославији, Јовановић се после завршетка рата определио за живот емигранта у Лондону. У добровољном изгнанству, некада славни бас изузетних гласовних и глумачких квалитета, поред повремених наступа на концертима, никада није постао члан неке оперске куће, нити достигао ранију славу, а за живот је морао да зарађује радећи у фабрици и поправљајући музичке инструменте.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милорад Јовановић, београдска Опера, Оснабрик, Офлагер VI ц, „Родна Груда“, Лондон, Леди Пеџет.

Милорад Јовановић, заједно са Жарком Цвејићем, спада у највеће оперске певаче које је изнедрила српска музичка сцена између два рата. Њима се касније, после Другог светског рата, придружује и Мирослав Чангаловић, тако да су њих тројица својим ненадмашним басовима и глумачким квалитетима освајали не само домаћу, већ и публику многих европских позорница. За разлику од његових млађих колега, Јовановића је пратила несрећна судбина емигранта у туђим земљама и његова каријера је трајала много краће. Врхунске домете достигнуте на београдској сцени пре рата, као и славу европских размера, никада више није остварио.

Рођен је 12. маја 1897. године у Великој Плани, у породици пекара и посластичара Ђорђа Ђоке Јовановића. Из венчаног листа се види да се Ђорђе Јовановић, Далматинац из Задра (отац Мијаило), венчао 2. маја 1893. године у крагујевачкој цркви са Александром Сајферт, кћерком столара Јозефа Сајферта¹. Ђорђе Јовановић је, дошавши у Србију, често мењао место боравка. Живео је у Крагујевцу, Краљеву, Јагодини и Великој Плани пре него што се доселио у Чачак и отворио посластичарску радњу у некадашњој кући Чедомира Митровића. Када се почетком двадесетих година одселио у Ваљево, где је и умро

1 | Извод из књиге венчаних Српске православне цркве у Крагујевцу од 11. јануара 1937. године.

1940. године, посластичарницу је наследио његов зет, Борисав Боро Николић. Милорад је имао брата Миодрага и сестре Загорку, Зорку и Добрилу. У Чачку је завршио основну школу и 1914. године Гимназију у генерацији са Михаилом Константиновићем, Николом Ђукнићем и Раденком Лазовићем. Иако је рођен у Великој Плани, осећао се Чачанином. Још у раном детињству показивао је интересовање за музику и свирао је на више инструмента, о чему је говорио у једном од својих малобројних интервјуа:

„Док су моји другови играли 'кликера' или 'крајцарица', ја сам свирао хармонику, касније и виолину или флауту. Свирао сам по читаве сате; затворен у соби и сâм док сам био у основној школи; за играње и концерте док сам био у гимназији. Другови су ми били захвални и сматрали да је то веома несегично од мене; уствари, то је било моје задовољство јер, било да сам имао у рукама хармонику, виолину или флауту, осећао сам да се музички изграђујем сâм и да тек треба да учим, да студирам. И док су моји другови застајали на извесном степену музикалности – обично кад би научили неколико фокстрота или шлагера – ја сам осећао да је то тек почетак, мада све до своје двадесете године нисам био сигуран да ћу се ипак посветити само музици и певању.“²

Тешки пут преко Албаније прешао је са зетом Бором Николићем (супругом сестре Зоре), који је о њему бринуо све време пута, а и касније. Види се то и из писма родбини упућеног из Вертекопа са Крфа 16. децембра 1916. преко *Српских новина*, тадашњег јединог начина размењивања вести избеглих са својима у домовини:

„Бора Николић п. наред. бр. поште 801 извештава свога таста Ђоку Јовановића посластичара у Чачку и бабу Ленку и жену Зору а ови да извести оца му и мајку у селу да је са Милорадом здраво [...] Миле је у Француској дописујемо се врло често, чуди ме зашто се не јављате? У новцу оскудевамо, за Мила се строго старам...“

Једно од писама које је Јовановић послао своје зету Бору сведочи о почетном сналажењу младих Срба у Француској:

„28 март 1916. *Aix les Bains*

Боро

Последњи пут сам ти писао из касарне.³ Признајем лењост што ти досад нисам писао. Добио сам твоју карту. Сад сам врло задовољан. Вратили су нас из касарне у Бању Екс. Али канда овде нећемо дуго остати. Данас се праве спискови за ђаке који ће ићи у нека села, где ће од прилике имати живот приближан касарнском.

2 | Вишеслава М. Ђуричић, „Универзалан тип оперског певача или певач који не даје интервју“, *Недељне илустрације*, бр. 8, 1941.

3 | По доласку у Француску Јовановић је био мобилисан у Универзитетски батаљон у Жозеу.

Пре неки дан је отишао наш инспектор у Париз, да нам купи ципеле и одело; да се и ми мало дотерамо.

Шаљем ти моју фотографију из Марсеља. Можеш ли да замислиш да сам још у оном жутом капуту и са оном шајкачом.

Сада што имам на себи све је старо сем панталона и ципела. Некад носим ону белу блузу а некад онај мој капут и кошуљу (наравно купио сам и крагну и машину); те тако мењам две тоалете. Ону зелену блузу сам бацио још у Сан-Ђовани, пошто су ме плашили да на лађи неће примати онога који има на себи чега војничког. То је била лаж.

Толико о мојој тоалети. А шта мислиш како изгледају они који нису имали ни марјаша.

Купио сам неке ноте са песмама; те их певам. Врло често мислим на кућу, прелиставам драге успомене из Србије. Свађам се по некад са друговима. Овде су Кордић (јави његовом оцу, на адресу Љуб Кордић, кап. Врх. Команде), Ђукнић, Константиновић и још многи из других вароши.

Имам много душевних болова, као што сам у Албанији имао телесних. Али дао бог те је код газдарице добар кост, па не могу толико да се променим да себе не познам.

Овде у Бањи је врло лепо, тако да нас само рђаво време задржава у соби. А ја сам опет тако срећан да сам у ресторану где је најплеменитија газдарица у Екс ле Бену. Кажем врло пријатна Madame, али ипак кад смо се вратили из Тулона, она нас је подсмешљиво упитала: 'Fini la guerre?' тј. Зар смо свршили рат и враћамо се? Тако нас ословљавају сви Французи. Међутим не знају или неће да знају да Србија нема чиновника нема интелигенције и да то морамо ми да будемо у будућој Србији, али ваљда ће и они некад то увидети.

Нема брата док не роди мајка...⁴

Јовановић је у Лиону завршио гимназију, потом је започео студије права, а успут је усавршавао свирање на флаути на Конзерваторијуму и учио певање код професора Ридзеа. Ускоро је напустио право и од 1919. до 1922. године потпуно се посветио студијама музике на Конзерваторијуму. Његова срећа што је на прагу остварења својих животних жеља, најбоље се види из писма зету Бори, које је датирано 19. октобра, али без године (највероватније 1919):

„Добих, драги Боро, твоју карту од 19. септ. Она од 17. ог није стигла. Писао сам ти јуче, али не могу и данас да ти не пишем. Ми смо овамо просто поново рођени. Не шенлучимо, а то не - него, брате, постадосмо сада други људи; имамо више помоћи. Шта мислиш како имам сутра да треснем мојим пријатељима Французима у лице да и ја опет имам кућу, па бога ми бољу него многи од њих овде. Хеј, на коњу сам ја сада и нико несме да ми каже 'сиромашак!' Ту пре неко вече сам водио мој хор да певамо на једној патриотској конференцији. Говорник је поздравио српску химну са 'Химна слободе'.

Ја сам ти већ писао шта ћеш да кажеш нашим: Миле је на путу да постане артиста, и то не један свакодневни. Не знам како ће се из почетка држати, али кад буду с тиме начисто да ја имам да се створим оперски певач кроз две три године, што је апсолутно, Боро, сигурно, па ја мислим да неће бити много криво ни тати а већ знам да сте мајка, Зора, ти, Бубица [сестра Загорка] много попустљивији, Драган [брат Миодраг] већ верујем да ће ми завидети и Добрила може бити.

Нема више ту шта да се говори ја сам на путу остварења мојих идеала. Флаутиста већ јесам, певач такође, само још сам далеко од правог оперског, композитор такође имам да постанем. Да ћу и композитор добар бити ево факта: за годину сам дана стигао ђаке на Конзерваторијуму који су већ другу годину правили партитуре за хорове. Тако се дакле почиње да бива композитор; прво се учи да пишеш хорове па после полако напред. Ја сам дакле стигао дотле да написати један хор могу као кад теби напр. напишем карту или писмо.

Знам да ти нећеш моћи довољно да браниш моју ствар кад одеш у Чачак, али ипак рачунам док ја не дођем да ћеш ти моћи да им створиш извесну идеју, гледајући споља бар, о стању у коме сам ја сада. А већ да ти кажем док мене виде имају апсолутно да се помире са мојом намером.

Ја те већ угњавих причајући ти о мени, а шта друго и да ти пишем.

Тату, мајку, све ћеш много пута пољубити за мој рачун.

Воли те шурак Миле⁵

О томе како је примљен на париски Конзерваторијум, Јовановић открива у једном интервјуу за београдске новине двадесетак година касније:

„Све до 1919 године, кад сам се свесно обрео у Паризу и од 320 конкурената био примљен на конзерваторијум у оној малој групи од 84 лица колико их је после првих проба остало. Мој национални понос порастао је још више кад сам дознао да је од тих 84 кандидата 64 чистих Француза, а само 20 осталих народности: Белгијанаца 3, Талијана 4, Швајцараца 2, Румуна 5, Енглеца 2, Шпањолаца 2, Рус 1 и Србин 1 (Јовановић). До тада сам студирао историју уметности. Тако сам постао лореат париског конзерваторијума, и сви каснији успеси: и деби у „Оњегину“ и бескрајне овације публице доцније у животу нису ме радовале толико као тај – први успех. То вам је као прва љубав: волите касније у животу и јаче и животодавније, али никад свесрдније и топлије, никад осећајније.“⁶

Милорад Јовановић је остварио свој сан и постао оперски певач. Вратио се у Србију и од 31. октобра 1921. године постао члан београдске Опере, где ће сваком следећом улогом потврђивати свој раскошни таленат, који ће му омогућити да у наредној деценији постане првак своје куће, али и да достигне

5 | Писмо је власништво Милоја Николића.

6 | Вишеслава М. Ђуричић, н. д.

европску славу. И приватним животом је могао бити задовољан, пошто се 23. јануара 1921. године венчао у Паризу, у руској православној цркви Светог Александра Невског, са лепом Добрилом Вражалић, која му је омогућила удобан и спокојан живот.

Јовановић је пажњу београдске музичке критике привукао улогом Гремина у опери *Евгеније Оњегин* П. И. Чајковског. Тада је примећено: „Од интереса је појава младог басисте г. Јовановића, који има материјала и који обећава.“⁷ Критичар *Трибуна* закључује: „За нашу Оперу г. Јовановић представља већ један факт, несумњиви велики добитак. Бас широког обима, изврсне дикције, необичне пријатности, сјајног музичког дара. Од публике је био бурно поздрављен, и тако рећи на јуриш је стекао симпатије.“⁸ Поводом ове представе, осврћући се на изјаву Станислава Биничког, директора београдске Опере, којом је величан долазак добрих певача, руских избеглица, захваљујући чему је настала Опера у Београду, Милоје Милојевић је у *Политици* написао: „А да смо ми могли имати оперу и без револуције у Русији, има пуно доказа и један, између осталих, јесте и појава г. Милорада Јовановића, лореата париске конзерваторије. Млад певач од искре божје, јасне дикције, топлога гласа, лепо постављеног иако још не потпуно слободног, г. Јовановић је у улози Гремина показао све клице уметника. У целокупној креацији отменог кнеза он је подвукао лиризам, јер му је и глас по боји и конструкцији лирски; и с тога мислим да ће утисак бити одређенији онда када г. Јовановићу буде додељена улога која му потпуно одговара (Лотарио на пример). Зар то није могло да буде учињено већ приликом његовог дебија? Тим пре што је г. Јовановић Србин.“⁹

Прва велика улога додељена му је у опери *Хофманове приче* Жака Офенбаха, која је премијерно изведена 2. децембра 1921. године. Певајући улогу Линдорфа побрао је све похвале критике, а то је нарочито дошло до изражаја после представе од 30. децембра у којој је, поред те улоге, тумачио још три лика – Копелијуса, Миракла и Депертута. Иако млад, на почетку каријере, остварио је сан многих искусних певача да запажено отпева све четири басовске улоге. Зато је музички критичар листа *Балкан* забележио: „Г. Јовановић је срећно пребродило већину опасности које су га очекивале у овим, и вокално и сценски, тешким партијама, са таквом вештином да је то просто изненађује код једног младог почетника. Он је показао да има првокласну музикалност и ванредан дар за композицију својих рола. Од г. Јовановића се може много очекивати.“¹⁰

После ових почетних успеха и свега три месеца рада у Опери, Јовановић је 30. јануара 1922. године послат у Париз да доврши своје студије и поново се појављује на београдској сцени у новој сезони 1922/23, у премијерно изведеној

7 | Ан., „Евгеније Оњегин“, *Епоха*, 12. октобар 1921, 3.

8 | И. П., „Оњегин“, *Трибуна*, 9. октобар 1921, 3.

9 | Милоје Милојевић, „Г. г. Викински и Јовановић у улогама: Ленски и кнез Гремин“, *Политика*, 8. октобар 1921, 2.

10 | В., „Београдска опера“, *Балкан*, 20. децембар 1921, 3.

представи *Продана невеста* Беджиха Сметане, у паралелној подели улоге Кецала. Те сезоне певао је још у премијерној опери Петра Коњовића *Женидба Милошева (Вилин вео)*, где је тумачио улогу Реље Крилатице, као и у обновљеним представама *Риголета*, *Оњегина*, *Хофманових прича*, *Фауста* и *Севиљског берберина*, уз повољне коментаре критичара у београдској штампи. Тако је поводом представе *Фауста у Времену* константовано: „Може се честитати г. Јовановићу на једном врло лепом и маркантном успеху. Мефисто је одлично израђен, и у вокалном и у глумачком погледу. Ваља истаћи дикцију г. Јовановића, прецизну, изразиту, снажну и рељефну.“¹¹

На представу *Севиљског берберина* 3. новембра 1922. године дошла је и краљица Марија. „Поред краљице, кнез Арсен и принц Павле. Краљ није био услед лаког оболења. Никад Београђани нису имали прилике да посматрају своју Краљицу са круном и под драперијама од црвеног сомота. Тек синоћ, после толико година, њима се пружила та прилика. Посматрали су осмехе краљице док је на сцени дон Бартоло умирао од љубави са Розином.“¹² У тој представи улогу дон Базилија, „ванредно успешно стилизованог“, певао је Јовановић „који се све више испољава као уметник сложених глумачких и певачких способности“.¹³

У наредним сезонама Јовановић своју оперску каријеру наставља узлазном линијом остварујући нове улоге, као што су лик Нилакантеа у опери *Лакме* и Грофа де Гријеа у опери *Манон*, затим улога Рамфиса у Вердијевој *Аиди*, Маљута Скуратова у *Царској невести* Римског Корсакова. Велики успех постигао је тумачећи насловну улогу у опери *Борис Годунов* Модеста Мусоргског, премијерно приказаној 21. јануара 1926. године. Критика је једнодушна у ласкавим оценама, истичући да је то вероватно најмлађи Борис до тада. „Мило нам је да подвучемо велики успех г. Јовановића, нарочито у смрти Борисовој, и да више немамо права да говоримо о његовој младости и почетништву његове уметности. Оно у чему је надмоћ његова над г. Јурењевим, то је музикалност, већа интелигенција, једна суптилнија уметничка природа која не тражи лажне бинске ефекте и не пева галеријама, него зналцима.“¹⁴ И други критичари су упоређивали два добра тумача улоге Бориса истичићи предности и мане обојице и то нимало не чуди, пошто је ова опера била главни догађај те сезоне.

Као певач изузетних квалитета, Милорад Јовановић од сезоне 1927/1928. наставља своју каријеру у Бриселу, поставши члан тамошње Оперe (Théâtre de la Monnaie), где ће провести наредне четири године. Повремено гостује и на сценама других европских метропола, па се почетком 1931. године појављује и у београдској Опери у већ добро познатим улогама Базилија, Бориса Годунова,

11 | Привр., „Фауст у новој подели“, *Време*, 28. септембар 1922, 3.

12 | Привр., „Краљица Марија у позоришту“, *Време*, 4. нов. 1922, 4.

13 | М. [Милоје] М. [Милојевић], „Севиљски берберин“, *Политика*, 21. октобар 1922, 7.

14 | Стојан В. Живадиновић, „Борис Годунов“, *Трговачки гласник*, 26. јануар 1926, 2.

Кецала, Мефиста и Сарастра. Критика и публика су га дочекали са одушевљењем. *Политика* је писала:

„Све своје лепе особине, о којима смо и до сада са похвалом говорили, г. Јовановић нам је донео, само израђеније, зрелије, сталоженије. Његова музикална фраза има рељефа, а мелодија сву оштрину својих контура, јер су сви акценти на своме месту. Његова дикција је одређена и јасна. У складу са тим чисто музикалним особинама стоји и глумачки гест г. Јовановића. Он је суверен господар сцене. Можда погде понеки ефекат исувише подвлачи, што налаже и дон Базилијиева улога, буфо типа. Очекујемо га поново у ансамблу наше Оперe, као сталног члана.“¹⁵ И други желе његов повратак у Београд:

„Гостовао је сада први пут, од како је отишао пре четири године у бриселску Оперу. Он се још тада издвајао од осталих, постајући певачем и глумцем првога реда. Сада смо га чули још бољега и у већој снази. Ако будемо још и срећни да буде ангажован за следећу сезону, тада можемо очекивати да ће и репертоар наше Оперe добити други изглед.“¹⁶

Жеља многих љубитеља оперске музике испуњена је када сезону 1931/1932. отвара премијерно извођење опере *Таис* Жила Маснеа (21. октобра 1931), према роману Анатола Франса, за коју је либрето са француског превео Милорад Јовановић и у којој тумачи улогу Атанаела. Милоје Милојевић ће одушевљено писати о Јовановићевој креацији: „Атанаел г. Јовановића је велика фигура. То није погружени калуђер, већ индивидуалист. Под испосничком ризом крије се ритер. Он побеђује Таис, исто онолико верском сугестијом, колико и надмоћношћу чисто човечанском, световном. То двојство у карактеру г. Јовановић вешто доводи у склад, и због тога су његове сцене увек сугестивне. Његова изразита глумачка креација, дубока је у снази и чисто певачким ефектима, које г. Јовановић са познатим драмским и певачким искуством тако вешто примењује.“¹⁷

Наредних година публика на београдској сцени одушевљено прати све премијерне или обновљене представе у којима пева Јовановић. У многим операма гостују и познати певачи из других земаља, али они, ма колико били чувени, не бацају у заснак Јовановића и критика за њега увек има лепу реч. Ређају се улоге у операма гласовитих светских композитора, али Јовановић доприноси гледаности и популарности и домаћих дела (улогом Хаци Томе у Коњовићевој Коштани, ликом богатог сељака Марка у Готовчевој опери Еро са онога свијета, улогом Хасанаге у опери Хасанагиница, као Сулејман Велики у делу Никола Шубић-Зрињски Ивана Зајца, насловном улогом у опери Ђурађ

15 | М. [Милоје] М. [Милојевић], „Гостовање Милорада Јовановића“, *Политика*, 28. април 1931, 8.

16 | Јован Димитријевић, „Г. Милорад Јовановић“, *Живот и рад*, књ. 7, св. 43, 1. јуни 1931, 555-556, 6.

17 | Милоје Милојевић, „Атанаел г. Јовановића“, *Политика*, 28. октобар 1931, 7.

Бранковић Светомира Настасијевића (по тексту Момчила Настасијевића) или улогом Марка Краљевића у обновљеној Коњовићевој опери Женидба Милошева). Критика не штеди ласкаве оцене. Тако, на пример, поводом улоге Хаџи Томе, новинар *Правде* закључује: „Својим снажним и звонким гласом, уз савршену дикцију, креирао је Хаџи Тому са свим својствима савременог оперског уметника.“¹⁸ О улози Хасанаге, Миленко Живковић је у *Времену* написао: „Од певача је и сада најбољи био г. Јовановић, чије нас високе уметничке способности истински задивљују.“¹⁹

Јовановић је подједнако успешно наступао и на сценама европских музичких метропола:

„А радовао сам се и после, нарочито пре 12 година кад је један конзул у Брислу, слушајући ме као Мефиста у „Фаусту“ рекао директору опере у фоајеу пред новинарима, који га увек и неизоставно прате, нарочито приликом каквог гостовања или премијере: Овај ваш велики бас – целу вашу трупу може да стрпа у џеп од прслука. [...] Још један такав, а можда и већи комплимент, добио сам од Генсбурга, директора опере у Монте-Карлу. Новинарима који су окупљени око њега чекали да чују реч, да им да главну карактеристику нових певача, рекао је тада:

– Погледајте добро овог великог певача. Глас му је снажан, мушки, истесан храбрим ударцима српским, ударцима херојским. – Било је то у оно време кад се реч Србија писала великим словима и изговарала пуним устима, као што се изговара реч Бог, или Божанство. Мој национални понос и данас расте од тога.“²⁰

Поред ангажовања у бројним операма у Београду и на страни, Јовановић је радио и као професор на Музичкој академији у Београду (од 1937. до 1941. године). Када је је Гимназија у Чачку 1937. године организовала свечано обележавање стогодишњице свог постојања, одазвао се позиву да као бивши ђак и угледни гост учествује у програму прославе. Са супругом Добрилом и сестром Добрилом био је гост свог некадашњег зета²¹, посластичара Бора Николића. Прослава стогодишњице Гимназије трајала је три дана, с тим што су концерти у сали Гимназије на којима је Јовановић учествовао организовани 16. и 17. октобра. У програму је, поред осталих гостију, наступила и Вера Гољберг Вишњевска. Уз клавирску пратњу Станојла Рајичића Јовановић је првог дана певао „Три јунака“ од Мокрањца и песму „Молитва моја у јесен“ Славомира Настасијевића, компоновану на текст Синише Пауновића, а другог „Регрути

18 Јован Димитријевић, „Коњовићева Коштана“, *Правда*, 3. септембар 1931, стр. 8.

19 Миленко Живковић, „Хасанагиница, прва представа у новој сезони“, *Време*, 3. септембар 1934, 9.

20 Вишеслава М. Ђуричић, *н. д.*

21 Пошто је Зора, сестра Милорада Јовановића удата за Бору Николића, умрла млада, Николић се поново оженио, али су рођачки односи са Јовановићима неговани и даље.

у маршу“ Предрага Милошевића, такође на текст Синише Пауновића, да би наступ завршио аријом из Росинијеве опере Севиљски берберин.

Концерти су одржани у присуству високих гостију, као што су Предраг Лукић, бан Дринске бановине, Војко Чвркић, министар пошта и телеграфа и Димитрије Магарашевић, министар просвете. Велики број грађана био је приморан да остане испред зграде Гимназије, пошто у сали више није било места, и да концерт прати преко постављених звучника. Програм прославе обе вечери преносио је Радио Београд.²²

По повратку у Београд, незадовољан организацијом прославе, Јовановић је писао свом некадашњем зету Николићу:

„[...] Да није било вас мој би долазак у Чачак био беспредметан, а верујем да бих се и покајао због организатора прославе. Данас ми директор Радиа рече да су мислили да искључе пренос преко радиа кад су чули ону Рускињу, али због мене то није учинио. По томе што су ту жену метли да пева видим како су мало мене ценили Г. Г. Марковић и остали.“²³

Глас Милорада Јовановића могао се у периоду између два рата често чути са таласа Радио Београда приликом преноса оперских представа или самосталних наступа, какав је био и онај од 24. маја 1936. године, о коме дописницом обавештава свог друга и земљака, Синишу Пауновића: „Певам твоје ствари на радиу 24. ов. месеца у недељу у 17 часова („Молитва у јесен“, „Позно прознање“). С другарским поздравом твој Милорад Јовановић.“²⁴

Када је Јовановић био на врхунцу славе, избио је Други светски рат и његова блистава каријера великог певача је не само прекинута, већ и завршена.

Затвореник бр. 2347 Офлага VI ц у Оснабрику

По капитулацији 1941. године, већина официра југословенске војске је заточена у немачким логорима Нирнбергу и Оснабрику. Милорад Јовановић, резервни пешадијски капетан прве класе, рат је провео у оснабричком логору као затвореник број 2347 у барацаи 11 Офлага VI ц, где је настојао да својом уметношћу ублажи свакодневне недаће и себи и осталим заробљеницима. „Оснабрички логор од неколико хиљада људи представљао је, према броју заробљеника, један читав град. На томе малом простору било је прикупљено

22 Извештај за школску годину 1937-1938, Чачак, Државна реална гимназија, 1938, 84-86.

23 Писмо Милорада Јовановића зету Бору Николићу.

24 Милорад Јовановић, Дописница Синиши Пауновићу, Легат Синише Пауновића, СПР II/4/1550. У Пауновићевом легату налази се, поред нотних записа, и архивска грађа (писма, плакати, програми концерата, фотографије) која сведочи о животу Милорада Јовановића у емиграцији. Пријатељство са Јовановићима, настало још у Чачку, налагало је Пауновићу да прати његов уметнички успон, али и да сакупи документа о његовом животу у емиграцији.

много наше интелигенције. Од професора универзитета, касационих судија, генерала, бивших министара и народних посланика до људи најразличитијих професија – све то било је груписано на простору 500 x 500 метара. Ово је омогућавало да се у логору развије интензиван културни живот и да се код многих људи прошири круг образовања.²⁵ Тако су многи заробљеници могли бар два сата дневно да не мисле на глад и бриге, пошто су ишли на часове страних језика, слушали предавања из разних области²⁶ или посећивали културно-уметнички програм који је организован убрзо по доласку у логор. Већ крајем јуна први пут је наступио и Јовановић, певајући свој познати репертоар. Све приредбе су одржаване у напуштеној хали тенковске гараже коју су Немци, поштујући одредбе Женевске конвенције, уступили заробљеницима. Велика хала, која је могла да прими до 800 посетилаца, ускоро је преуређена за нову намену и у њој је импровизирана позорница. „У хали није било клупа ни столица. Сваки посетилац је сам морао да се побрине о свом седишту. Зато пред сваку приредбу, предавање или усмене новине, из свих соба и барака кроз логор врве групе и појединци са заврат забаченим столицама направљеним од тешко куване буковине и без наслона. Гледајући за њима, посматрач не види главе тих људи, па му се чини да стотине дрвених плоча, седишта, њишући се у ритму корака „плови“ према сали. Тако су заробљеници пошавши на представу из своје собе носили са собом „своје место.“²⁷

Културно-уметнички програм припремала је Уметничка група, за чијег је првог председника изабран Милорад Јовановић у пролеће 1942. године. „Милорад Јовановић је од првих дана 1941. до средине 1942. године врло често наступао у програмима Уметничке групе певајући прво уз пратњу гитаре изванредног гитаристе Бранислава Мирковића, академског сликара, а потом уз пратњу клавира, оперске арије којима се као изразити „basso cantate“ до рата прославио не само на београдској и другим југословенским, него и на многим европским оперским сценама. Сви који су имали прилике да га слушају, са задовољством су се сећали његове интерпретације улога као што су Кеџал из Сметанине Продане невесте, Борис Годунов Мусоргског, Маснеов Дон Кихот у истоименим операма, Мефисто у Гуноовом Фаусту и друге драмске и буфо улоге. Настојећи да одржи своју певачку кондицију, Јовановић је сваког јутра и неколико пута у току дана у зеједничкој умиваоници или у ходнику своје бараке изводио разне гласовне вежбе. Једном је, средином јуна 1941. године, на молбу

25 | Миодраг Ј. Ђорђевић, *Између црног и црвеног фашизма : у оснабричком логору 1941-1945*, Лондон, Савез „Ослобођење“, 1962, 19.

26 | Предавања из географије држао је професор чачанске Гимназије, Драгослав С. Митровић, а почетни курс немачког језика Властимир Матић, секретар београдског Универзитета и некадашњи гимназијски професор и оснивач Грађанске касине у Чачку. Обојица су била рањена у бомбардовању логора 6. децембра 1944. године.

27 | Родољуб Жижић, *Оснабрички звуци и одјеци*, Београд, Народна књига, 1981, 40.

својих другова из бараке наступио сам, без клавирске пратње – јер клавира тада још није ни било у логору – и отпевао неколико оперских арија из свог богатог репертоара и Мокрањчевог „Лем Едима“. Стајао је на највишем степенику на улазу у бараку, а слушаоци, чији је број брзо нарастао на преко стотину, стајали су унаоколо и аплаузом поздрављали сваку тачку. После овог импровизованог солистичког концерта и када су приредбе почеле да се одржавају у тенковској хали, Јовановић је учествовао на скоро сваком концерту озбиљне музике. Као наставник соло певања прихватио се да своје педагошко знање и искуство пренесе на оне који су у логору желели и имали услова да уче соло певање. У лето 1941. године отворио је своју школу певања у којој је у почетку било нас седам, а до краја је остало пет ђака.²⁸

Због политичке поларизације која је настала у логору, Јовановић је, супротстављајући се левичарском опредељењу Уметничке групе, престао да учествује у њеним програмима, а затим се, средином 1943. године, угасила и његова школа соло певања. Уметничка група је изабрала другог председника, а Јовановић је са својим истомишљеницима средином септембра исте године основао другу групу, названу „Родна грудa“, и био њен председник. Све почетне проблеме око нових просторија, опреме и инструмената „Родна група“ је решила, тако да је до краја те године имала салу са помоћним просторијама и позорницом опремљену кулисама, оркестар са набављеним инструментима, као и оформљен хор. „Све је то постигнуто благодарећи великом пожртвовању и полету које су показали сви чланови „Родне грудe“ утркујући се ко ће од њих бити бољи. При томе, треба имати у виду да је на челу „Родне грудe“ био стручњак, Милорад Јовановић, који је добро познавао техничку организацију позоришта и опере и прионуо на посао са великом љубављу. [...] Милорад Јовановић је имао као најближе сараднике професора Миодрага Стајића, за уметничку страну и избор комада, и артиљеријског мајора Душана Протића који је са својом екипом радио све кулисе. Пуну годину дана, од половине 1943. до половине 1944, сала „Родне грудe“ била је, три дана у недељи препуна. Комади, концерти, академије, прославе, низали су се једно за другим. Но не само да су се низали него су били и на завидној уметничкој висини. [...] Под управом Милорада Јовановића организован је и хор који је не само одговарао на јектенија за време богослужења, него је учествовао на многим концертима и академијама са великим успехом. Његово „Хеј, трубачу, с бојне Дрине“ дизало је косу на глави ратним заробљеницима.“²⁹

Успешан рад „Родне грудe“ потврђује и извештај њеног председника поднет старешини логора:

28 | Родољуб Жижић, *н. д.* 55.

29 | Миодраг Ј. Ђорђевић, *н. д.* 92.

Марија ОРБОВИЋ

„Логорско позориште
„Родна Груда“
14. јануара 1945 године

Армиском ђенералу
Господину Димитрију Живковићу, старешини Офлага VI Ц,
заробљених југословенских официра у Оснабрику

Господине ђенерале,
На крају 1944 године честитам вам наступајућу 1945 годину са најлепшим жељама.

Наше логорско позориште „Родна Груда“, чији сам управник, радило је кроз целу 1943–44 сезону са великим еланом и показало резултате, којима би се свако позориште и у нормалном животу могло позавидети. Ми смо извели 12 позоришних или концертних премијера и 13 књижевних или музичких академија.

Сарадници, на које сам се обратио, одавали су се са таквим пожртвовањем као да су професионалци, а не аматери, и то у највећем броју активни официри. Треба збиља да им се ода највеће признање.

Ми смо од самог почетка имали велике тешкоће; од оне неугледне просторије створити удобну позоришну салу-дворану од људи међу којима велики број никада није певао, створити хор, од оних који су се врло скромно занимали музиком, створити оркестар. Посао је био напоран. Када су ме изабрали за управника, ја сам био поласкан али и скоро снебивљив; да не изгубимо време а резултати изостану. Познавао сам сложеност позоришног рада у нормално време, где има коме да се заповеди, где су сви људи плаћени. Овај пак рад у логору је захтевао само жртве, а никакве награде материјалне није обећавао. Ми смо сви прионули послу. Једни смо се на друге угледали, моји сарадници на мене, ја на њих. Савлађивали смо постепено тешкоће и толико успели да изведемо добре драмске претставе, концерте, шарене програме, академије. Уз цео тај сценски посао, ми смо под свој кров примили и цркву, те тако омогућили да служба Божја буде достојније обављана.

Вас, Господине ђенерале, видели смо увек у првим редовима наше верне публике. Ваш ауторитет, разумевање за приредбе „Родне Груде“ бодрили су нас и ми смо се Вама дичили. Ваше заузимање за опште логорске прилике, интервенције у корист побољшања неподношљивог логорског живота, све нам је давало воље да радимо и да ми са своје стране допринесемо бољем расположењу.

После трагичног 6 децембра услед бомбардовања и наше позориште је претрпело толико штете да у догледно време неће моћи да ради. Осим тога што је сала потпуно онеспособљена за приредбе, бина растурена, магацини уништени, ми смо имали 7 погинулих чланова међу 113 официра и 4 војника који изгубише животе тога 6 децембра 1944. Велики број наших чланова отишао је последњих дана у друге логоре приликом пресељења групе официра

ради растерећења нашег логора. А и психолошко стање код људи је такво да се о позоришном раду не може сада мислити.

Биће ваљда среће, да се општи догађаји тако развијају да се скоро вратимо у своју слободну Отаџбину, тако бар сада сви осећамо. Мислимо да је остварена мисија, коју је себи поставила „Родна Груда“. Успели смо да преко бинских дасака дочарамо друговима стварни живот, одржимо достојни ранг културно уметничких манифестација, развијемо патриотска осећања.

Надамо се Господине ђенерале да смо ваша очекивања задовољили.

Рез. пешадиски капетан I кл.

Милорад Јовановић, оперски певач³⁰

Са пуно уважавања за уложени труд и постигнуте резултате одговорио је 20. јануара 1945. године старешина логора, армијски генерал Димитрије Живковић:

*„Резервном пешадиском капетану I класе
Господину Милораду Јовановићу, Оперском певачу
управнику логорског позоришта „Родна Груда“ Оснабрук*

Примио сам ваш извештај о раду логорског позоришта „Родна Груда“. Са највећим задовољством смо посматрали и као публика одобравањем давали признања напору вашег позоришта.

Од оне обичне шупе вредни ваши другови су били направили врло удобну дворану. Док је тако техничка екипа спремала салу, ви сте својим уметничким ауторитетом организовали хор, драму, оркестар. Убрзо је почео врло плодан позоришни рад. Цео логор је са уживањем посматрао ваш труд у овим тежким данима робовања људи су показали, испољавајући поред јаких и оне друге, слабе особине. Ретко ко је хтео да се жртвује и да ради за другог поготову без награде. Ви сте се са „Родном Грудом“ подухватили једног огромног посла: организовање позоришта у овим немогућим приликама. Само захваљујући вашој уметности, сналажењу, понашању према људима у опхођењу и вашој стручној спреми, ви сте могли да савладате теškoће и доведете до позитивних резултата.

Као што сами у извештају признајете, наишли сте на неочекивано благонаклон одзив код својих другова, које сте позвали на сарадњу. Зато и ја све лепе речи, које вама упућујем, господине Управниче, шаљем и вашим вредним сарадницима.

Да говорим о приредбама, које сте успели да изведете, о појединим тачкама, о пријему код публике, о служби Божјој, коју сте такође омогућили у својим просторијама, о целокупном утиску, који је човек добијао у вашој, или боље у нашој логорској „Родној Грудној“, могао бих говорити сатима, и све што

бих казао, биле би само похвале. Једна је пак ствар неоспорна, а и најглавнија, коју сте постигли, по мишљењу већине, а то је патриотски узмах. Са дасака „Родне Груде“ је збиља говорила Отаџбина. Те речи су за логор биле потребне. То уздизање је било за логорске прилике неопходни насушни хлеб.

На крају вашег извештаја читам закључак, болну констатацију, да услед бомбардовања логора 6 децембра 1944 којом приликом погине 113 официра и 4 војника а сагоре 18 барака, просторије нашег позоришта су претрпеле такве штете, да од продужења рада нема више речи за дуго време, од ваших чланова је 7 погинуло, а велики број је премештен ових дана у други логор.

Познавајући вашу енергију, Господине Јовановићу, видевши вас на послу и ценећи резултате које сте остварили, ја верујем да ћете још наћи снаге, па ако срећа не буде хтела да ускоро одемо у слободну земљу и ви тамо организујете позоришни живот, онда опет да вас угледамо на послу у логору, чујемо Ескамиљо³¹ Милораде, ваш дивни бас, кога смо ово време љубоморно слушали само ми у логору, а Европске оперске сцене, које су вам и подигле реноме, моћиће после 4 године паузе да вам даду ново достојно место као госту, јер као редован члан ваљда више нећете напуштати наш дични Београд. Да, у Београду вас воле, тамо сте били наш најеминентнији певачки претставник. Никакво чудо што сте у логору узели улогу најзаслужнијег човека на уметничко-културном пољу и задужили своје другове још првих најтежих дана ропства 1941, кад су људи изгубили све па и дах наде. Ви сте нас песмом храбрили, па сте такви остали кроз четири године.

Поздравите све своје другове из драме, оркестра, хора, техничке екипе и нека приме преко мене, као старешине логора, похвалу и захвалност за цео труд, културни и патриотски узмах међу заробљеним Југословенским официрима и војницима.

Старешина логора
армиски ђенерал, Димитрије Живковић³²

У емиграцији

У очекивању завршетка рата и заробљеничког живота, Јовановић је у свом дневнику записао:

„19. II 45. После дугих недеља непевања (због трагедије од 6. XII, због глади која влада у логору, па се нема снаге низашта), данас сам у разрушеној сали 'Родне Груде' певао мало. Глас носи, добар је. Контролишући интонацију према хармоничици усној, констатујем да се глас пење, дистонира на више.

21. II 45. После два дана идем ево поново да у сали певам. Од прекјуче прочитавам моју методу. Синоћ и јутрос сам баиш читао о талијанском начину

31 | Тореадор у опери „Кармен“.

32 | Легат Синеше Пауновића.

певања. Свежи су ми још били утисци о томе кад сам отишао у салу. Резултати сјајни. Тон баршунаст, ненаметљив, лаган, звонак, сочан у интонацији. Врло сам задовољан како сам данас певао. [...] Вежбаћу с времена на време да се не запарложим. Рат се приводи крају треба бити у форми. У тежини сам изгубио око 30 килограма, али се добро и крeпко осећам.³³

После распуштања логора, 15. априла 1945. године, Милорад Јовановић не жели да се врати у комунистичку Југославију и остаје у британској зони у Немачкој у намери да се настани у Енглеској. То ишчекивање је потрајало три године. О његовом животу у том периоду сведоче малобројна документа, из којих се види да је настојао да се и тада бави својом уметношћу. Учествује на концертима које приређује *Колеџ уметности за расељена лица* у Кабел-Хагену у оквиру UNRRA програма Уједињених нација. Из сачуваних штампаних програма тих концерата види се да су учесници углавном пољски и српски уметници, па се поред Милорада Јовановића помињу још и Сава Спасојевић и Симеон Поповић. Осим недатираних, сачувани су и програми од 8. марта и 19. и 13. јула 1946. године, из којих се види да Јовановић пева арије из познатих опера, као на пример Бориса Годунова. Изгледа да је он у то време живео у Кабел-Хагену, удаљеном петнаестак километара од Дортмунда, што се може закључити из пропуснице „којом се Милораду Јовановићу расељеном лицу дозвољава да путује из Кабела у Хамбург у периоду од 21. до 24. јула 1946. године у циљу учествовања у програму Радио Хамбурга“.³⁴

Реална могућност за одлазак у Енглеску указала се тек 17. новембра 1947, када је из Одељења за британске визе у Немачкој примио обавештење да ће добити визу „за похађање Теолошког факултета у Дорчестеру“³⁵, да би коначно напустио Немачку 7. јануара 1948. године.

Дошавши у Лондон, у жељи да настави своју оперску каријеру, Милорад Јовановић је на енглеском језику штампао један рекламни каталог од свега четири стране у коме је, уз своју изузетно лепу фотографију урађену у Оксфорду, изнео и најважније податке о себи и свом дотадашњем раду. Тако се на насловној страни, испод фотографије, може прочитати да је он добитник награде националног Конзерваторијума за музику Париза, као и да је гостовао у више од 40 оперских кућа и концертних дворана у Европи (Париз, Праг, Софија, Остенде, Марсељ и др.) и да је био хонорарни професор соло певања на Музичкој академији у Београду и Колеџу за уметност за расељена лица у Немачкој, британска зона. Затим је на читавој другој страни дао изводе из критика о својим наступима из разних листова, па и из *Политике*, али без датума, мада је јасно да се односе на његову каријеру пре рата. У свима су похвале о његовом певању. L'Eventall из Брисела пише: „*Дон Кихот*. Посебно интересантна је била насловна улога коју је играо са

33 Исто.

34 Пропусница.

35 Обавештење Одељења за британске визе у Немачкој.

великом осећајношћу наш први бас Милорад Јовановић. Од времена Шаљапина *La Mоптаie* није имала на репертоару оперу *Дон Кихот*, и то с правом, зато што је потребан уметник високог ранга да отпева улогу легендарног лика. Сећамо се величанственог начина на који је Шаљапин интерпретирао лик вечитог сањара. Јовановић схвата улогу као што је схватао Шаљапин, са додатним задовољством за слушаоце због његове савршене дикције коју његов чувени претходник није имао, јер није познавао француски језик.“ На трећој страни су пописане његове најважније улоге, док је на четвртој занимљива информација о приручнику за успешно учење певања, који је Јовановић написао у заточеништву. Књига се зове „Како добро певати“ са поднасловом „Онај ко зна како се дише зна певати – италијанска пословица“. Испод слике, која представља шематски приказ правилног дисања за време певања, пише: „Професор Милорад Јовановић као резервни пешадијски капетан Југословенске војске провео је четири године у немачком заробљеништву и тамо је написао књигу о свом методу певања: ’Како добро певати’ из које доносимо једну од шема.

Књига је у штампи и коштаће 30 шилинга. Уз сваки примерак иде аутоматски и право на приватни час код професора Јовановића.“³⁶

Овај приручник није сачуван, али се у његовој заоставштини налази рукопис који је настајао у логору на француском и немачком језику, писан у виду дневника, и то је једини доказ да је књига заиста и написана. Само неколико листова је на српском језику и из њих се види да су писани почетком 1942. године, а међу неколико страна стручних објашњења налази се и предговор за будућу књигу, написан 26. јула 1942, који говори о његовим почетним намерама: „Ова студија у виду успомена није спремна за штампу, тј. оваква каква је она не би одговарала мојим жељама. Годинама већ ја сам спремао материјал за једно дело, које би одговарало дидактичким потребама код нас. Оснабрик, заробљенички логор, усамљеност, све ми је допуштало да се позабавим мало више него иначе овим интересантним питањем. Ја у Београду имам много забележака по свескама и партитурама и те ће ми зебелешке користити за допуњавање намераваног дела. При руци ми нису разне методе, писане од еминентних уметника и професора. Из тих дела бих могао за извесна тврђења да дајем наводе. Немогу такође ни музичке примере да потпуно тачно изнесем. Збиља ово дело ми није сасвим спремно за штампу. Али овакво какво је оно за мене претставља неоцењиву вредност. Једнога дана ћу сигурно моћи да га употпуним.“

Сва Јовановићева настојања да се као музички педагог или оперски певач запосли у Лондону завршена су неуспешно, пошто му је увек замерано да није енглески држављанин. Непоседовање уверења о држављанству била је препрека за рад у музичкој школи у Лондону којој се обратио у октобру 1948. године. Одбијен је без обзира на приложена уверења о богатој и успешној предратној каријери.

Судећи према сачуваним програмима, могао је да учествује само на свечаностима које су повремено организовали црква или добротворна друштва, као што је било 23. децембра 1948. у Дорчестерској опатији, где пева Божићне песме, затим на концерту Добротворног друштва 17. новембра 1948. или када у току једне недеље од 14. фебруара 1949. пева у опери *Мадам Батерфлај* у Краљевском позоришту у Дјусберију. Наступао је и у Лондонском музичком клубу 10. октобра 1950. године. Више пута је покушавао да добије ангажман у Краљевској опери Ковент Гарден у Лондону, као и на радију (Би-Би-Си), али без успеха. Писмо Ернста Хилмана из Ферфилда (Конектикат, САД) од 12. јуна 1951. године сведочи о Јовановићевој намери да у Америци настави своју каријеру. Хилман му одговара да, ако успе да дође у САД, неће никако моћи да се запосли као певач, нити као професор, већ само као мајстор за поправку музичких инструмената.³⁷

Године 1951. стекли су се услови за стицање британског држављанства. Тим поводом у лондонским новинама објављен је оглас следеће садржине:

„Овим се оглашава да господин Милорад Јовановић, 31 West Cromwell Road, S. W.5 подноси молбу министру унутрашњих послова за натурализацију и свако лице које зна за било какав разлог због кога ова натурализација не би требало да се одобри треба да пошаље писану и потписану изјаву о чињеницама заменику министра унутрашњих послова.“³⁸

Десет дана касније, тачније 10. децембра, Јовановић подноси коначну молбу Министарству унутрашњих послова уз приложен оглас два пута објављен у дневним новинама и друга документа.³⁹

Требало је да прође више од годину дана, па да 21. маја 1953. године добије обавештење о року полагања заклетве⁴⁰ и да пуноправни енглески држављанин постане тек обавештењем од 15. јуна 1953. године у коме је констатовано: „Сада сте постали грађанин Уједињеног Краљевства и Колонија, те према томе британски поданик од датума када је издат сертификат о натурализацији.“⁴¹

Јовановићеве наде да ће добијањем држављанства лакше наћи посао биле су изневерене, јер је и после стицања тог статуса одбијан и у великим оперским кућама и на радију. Како је морао да обезбеди своју егзистенцију, запослио се у једној фабрици (нема података каква је то фабрика била), где је упознао Елен Дели са којом се касније и оженио. Од своје прве жене Добриле развео се 12. марта 1948. године, пошто је дошао у Енглеску и тиме се коначно определио за живот у емиграцији. Пет година после поништења грађанског брака, ради нове женидбе, разведен је и црквени брак (12. марта 1953), када је његова прва жена већ имала ново, преудато презиме Неквинд.

37 Писмо Ернста Хилмана.

38 *The Kensington News and West London Times*, 30. новембар 1951, 5.

39 Копија молбе.

40 Certificate of naturalisation.

41 Оригинални документ.

Сачувано писмо упућено блиској рођаци Елен Дели на упечатљив начин сведочи о његовом животу и надама у туђој земљи:

„Драга госпођо Кофи,

Ваша нећака госпођица Елен Дели вам је рекла да долази на часове певања код неког оперског певача, бившег члана Београдске Краљевске опере (Југославија). Ја сам тај човек и могу вас уверити да је Елен вредна и да је постигла приметан напредак. Не знам и не могу рећи да ли ће госпођица Дели постати певач. Пут је веома тежак, али би била штета за њу да не учи.

Ја сам емигрант и не желим да се вратим у садашњу црвену Југославију. Због тога сам у овој земљи. Живот ми није лак у поређењу са оним што сам радио у мојој земљи и у неким местима Европе, али ћу се некако снаћи. Ускоро постајем британски грађанин и надам се да ћу онда имати веће шансе. Већ годину и по дана радим у истој фабрици где и ваша нећака Елен. Уочио сам њено изванредно владање. Постали смо добри пријатељи. Почели смо часове музике пре три месеца. Ја стварно волим Елен. Не знам како ће се ствари развијати. Ја сам разведен човек. Најбоље што могу да урадим је да се оженим са госпођицом Дели. Што се тиче осталих ствари: нисам млад. Знам да ћете рећи да је глупост удати се за стара човека Елен ће можда рећи исто то, али ту смо где смо. Разлог и оправдање за све то могла би бити магија музике. (Видим да се смејете госпођо Кофи.) У интересу ми је било да учествујем у развоју једног младог талента и да пратим уживање које ова млада талентована личност показује у бављењу музиком. Не бих желео да ме погрешно разумете. Ја једино желим да помогнем Елен јер она то заслужује и ја то желим од свег срца.

С поштовањем ваш Милорад Јовановић“

Да је Елен постала супруга Милорада Јовановића и оперска певачица, види се из једног плаката на коме су међу учесницима и њихова имена. О њиховим ретким ангажовањима сведоче малобројни плакати и програми концерата. Тек у периоду од 1957. до 1965 године Јовановић чешће наступа у програмима „Британског оперског друштва“ које је било удружено са „Књижевним друштвом Северног Лондона“. Пева у операма *Трубадур*, *Продана невеста*, *Дон Карлос*, *Риголето*, *Пајаци*, *Хофманове приче*, *Слободни стрелац*, *Набуко* и *Травијата*. У програмима за те опере може се видети да је неке улоге певала и Елен Јовановић.

У Лондону је Јовановић упознао Лејлу Пеџет (1881–1958), познатију као Леди Пеџет, велику добротворку српског народа, добровољну болничарку из балканских и Првог светског рата. За време Другог светског рата она је своју огромну кућу (Warren House) са више од четрдесет соба претворила у болницу где је неговала рањенике, да би после рата врата свог замка широм отворила за Србе емигранте и нештедимце их помагала. Многи су код ње нашли уточиште

и утеху (Милош Црњански је једно време боравио у њеној баштенској кућици). Милорада Јовановића је посебно ценила због његове уметности, што се може видети из неколико њених писама која употпуњују сазнања о његовом животу у то време:

24. 3. 1951.

Драги господине Јовановићу,

Хвала веома много за Вашу чаробну карту за Васкрс и поздраве које веома ценим. Такође бих желела да Вам честитам на томе што сте најзад успели да нађете посао који Вам одговара. Сигурна сам да ћете се сретати са интересантним људима у [... нечитко] и надам се да ћете имати много успеха у Вашем новом подухвату.

Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама, Лејла Пеџет

Јовановић се јула 1951. године упознао са Јозефом Хислопом (1884–1958), чувеним тенором и професором певања у Лондону и званичним саветодавцем у оперским кућама Covent Garden и Sadler'Wells. У белешкама које је водио после часова код Хислопа може се видети његово напредовање. Тако 18. септембра 1951. године пише: „Хислоп ће ми помоћи да нађем посао. С почетка није мислио да ћу бити интересантан. Међутим данас је био више него одушевљен. Окретао је леђа да ме слуша. Излазио у ходник да ме оданде чује. Када сам завршио он ме је одмах упитао: шта је са примањем поданства.“

О свом вежбању са професором Хислопом и плановима за запослење пише леди Пеџет, о чему сазнајемо из њеног одговора:

17. март 1952.

Драги господине Јовановићу,

Веома ми је мило што Вам је моја музика била од неке користи. Стварно ми је веома мило што чујем да ћете ускоро бити британски поданик и веома се надам да ће Вам то бити од помоћи у послу, али ми је веома жао што Вам ни Covent Garden ни Sadler's Wells не могу понудити било шта одговарајуће у овоме тренутку. Можда ћете им у наредном периоду бити потребни.

Веома је интересантно чути да вежбате са господином Хислопом. Он је некад био добар певач.

Радујем се што чујем да сада станујете у Egerton Gardens и сигурна сам да се осећате срећним тамо, то посебно пошто Вам се фабрика преселила у Kensigton на три минута пешике од Egerton Gardens.

*Са најљубазнијим поздравима и жељама,
Ваша Лејла Пеџет*

Марија ОРБОВИЋ

Три месеца касније леди Пеџет упућује Јовановићу писмо тако неопходне подршке:

1. јул 1952.

Драги господине Јовановићу,

Осећам обавезу да Вам морам написати неколико редова и честитати Вам на сјајном начину на који сте организовали програм у Festival Hall-у. Ваш избор био је перфектан и не могу да Вам опишем колико смо сви у њој уживали. Желела сам да сам могла остати до краја али је програм био прилично дужи од мога очекивања а ја сам имала посетиоце који су долазили да ме виде. Веома ме је импресионирао први део програма и Ваше лепо певање као и оног младог тенора.

Црквена служба је такође била лепа и чула сам много људи да кажу како је то било лепо и како су дубоко дирнуте њихове душе тихом величанственошћу музике.

Знам да је овај догађај морао изискивати огроман рад са Ваше стране, али остварени сјајни резултати су Вам морали дати велико задовољство.

*Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама,
Ваша Лејла Пеџет*

Поводом Јовановићег добијања држављанства, леди Пеџет, доследна у својој љубави према Србима и Југословенима, поред честитке опимиње га да не сме никад заборавити на своје порекло:

7. јул 1953.

Драги господине Јовановићу,

Хвала Вам веома много на писму од 5-ог овог месеца. Много честитки што сте постали британски поданик. Драго ми је што волите ову земљу и што осећате да је ова земља добра према Вама, али се ипак надам да ћете и поред тога остати Југословен! Такође ми је драго што и даље узимате часове код господина Хислопа и што осећате да Вам се глас побољшао.

Веома је тежак посао купити кућу као што је и веома скупо. Зар не би било боље у овом моменту изнајмити стан?

Жао ми је што чујем да се Ви и госпођица Елен Дели, Ваша пријатељица коју сте упознали док сте радили у истој фабрици, не можете венчати пошто је она католикиња, а Ви нисте, а поред тога и из других разлога. То је веома трагична ситуација и она има пуно право да Вас запита шта ћете урадити! Мени изгледа да у овим околностима се може веома мало урадити. Морате једноставно постати добри пријатељи и помагати једно другом у вашем раду док се сама ситуација не раишчисти.

Чврсто се надам да ћете добити неки одговор од лица које је дало оглас у „Times“ у, али они понекад и не одговоре. Зависи од тога да ли су или нису нашли некога ко одговара њиховим потребама.

Најљубазнији поздрави и најбоље жеље од Ваше Лејле Пеџет

Последње писмо упутила је Јовановићу после опроштајне вечери приређене у њеној кући, којом је наговестила престанак помоћи избеглим Србима и своје повлачење из дотадашњег начина живота:

17. јун 1954.

Драги господине Јовановићу,

Хвала Вам веома много на Вашем љубазном писму од 15-ог овог месеца. Толико ми је мило што сте Ви и Ваша супруга могли да дођете на моје „опроштајно“ посело 9-ог овог месеца. Било ми је драго што сам се упознала са Вашом супругом и веома се надам да је и она уживала у поселу. То је била једна тужна прилика али је за мене чини различитом од тога то што сам имала око себе моје драге пријатеље Србе и Југословене. Заиста се надам да ћу вас обоје срести пре него што коначно напустим Warren House и мада сам потписала уговор о продаји нећу отићи одавде пре септембра.

*Са најљубазнијим поздравима и најбољим жељама Вама и Вашој супрузи,
Ваша Лејла Пеџет*

О овом догађају у животу пожртвоване Енглескиње, Коста Ст. Павловић је записао: „И кад је на Србе потрошила сву своју готовину, продала је кућу у којој се родила, у којој је одрасла, век вековала, за коју су биле везане толике успомене, отуђила је парк који је толико волела, цвеће које је неговала, птице које је зором свакодневно хранила, али је својим Србима претходно приредила опроштајно вече, примила их последњи пут и угостила како је само она умела. Отселила се у други крај, у много мању кућу. Уместо пространог парка, задовољила се баштицом у којој је и даље неговала цвеће и хранила птице. Разболела се. И кад је дошло време заклопила је своје уморне очи рекавши неколико дана пред смрт једном свом пријатељу: 'Нека ме сви забораве! То ми је свеједно! Али ће ми тешко пасти ако ме моји Срби забораве!' [...] Умрла је леди Пеџет, која је у свом животу имала три љубави: љубав за птицама, љубав за цвећем и љубав за Србима.“⁴²

Јовановићу је доста помогла и најмлађа сестра Добрила⁴³ која је, добивши по ослобођењу одштету за тамновоање у Бањичком логору, отишла у Лондон,

42 | Коста Ст. Павловић, „Леди Пеџет (1881-1958)“, Сепарат из *Гласа канадских Срба*, Виндзор, Канада, бр. 1388, 9. октобар 1958, 18-19.

43 | Сведочење Милоја Николића из Чачка.

где је купила једну стару кућу са више станова које је издавала, а у једном од њих и живела са братом, док се он није оженио са Елен Дели. Запустила се у неком ресторану, а и Милорад је зарађивао, осим на ретким концертима, и поправљањем музичких инструмената. О томе сведочи и један исечак из његове заоставштине из „Недељног Тајмса“ са фотографијом, на којој он у радионици поправља хармонику. Испод слике је написано: „Окружен својим резервним деловима, мајстор штимује хармонике.“⁴⁴

Године тамновања, оскудица у храни и незадовољство емигрантским животом у коме није остварио своје наде, учинили су да постане болешљив, услед чега је умро 19. јануара 1966, у својој 69. години. Његова сестра је распродала сву имовину и вратила се у Југославију. Помогла је брату највише што је могла и тиме је њена мисија била завршена.

Тако се завршио живот једног изузетног уметника, славног већ на почетку каријере, који се на политичком раскршћу на коме се нашао, определио за пут на којем није остварио своје наде. У иностранству није успео, а у Југославији је заборављен.

Извори и литература:

1. Грађа о Милораду Јовановићу у Легату Сенише Пауновића, власништво Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“ Чачак
2. Писма и фотографије Милорада Јовановића, власништво Милоја Николића из Чачка
3. Слободан Турлаков, „Историја опере и балета Народног позоришта у Београду, I–II, Београд, Чигоја штампа, 2005.
4. Родољуб Жижич, „Оснабрчки звуци и одјеци“, Београд, Народна књига, 1981.
5. Миодраг Ј. Ђорђевић, „Између црног и црвеног фашизма“, Лондон, Савез „Ослобођење“, 1962.
6. Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад, Матица српска, 2009.
7. Извештај за школску годину 1937–1938, Чачак, Државна реална гимназија, 1938.
8. Вишеслава М. Ђуричић, „Универзални тип оперског певача или Певач који не даје интервју“, Недељне илустрације, бр. 8, 1941.

Forgotten Artist Milorad Jovanovic (1897–1966)

Milorad Jovanovic (1897–1966) opera singer and professor of Music Academy in Belgrade became famous on the stages of European metropolis as well as in domestic one by singing main roles in the operas 'Evegenije Onjegin', 'Faust', 'Don Kihot', 'Seville Barber', 'Tais', 'Figaro's Wedding', 'Magic Flute', 'Hoffman's Stories', 'Djuradj Brankovic', 'Kostana', 'Ero s'onoga svijeta' and many others. He was at the peak of his fame before the Second World War when his career was interrupted and never reached the level as before. As a prisoner of the war prisoner camp in Osnabrik, Jovanovic was leading 'Artistic Group' and was organizing rich musical and drama program, but when the prisoners polarized on the ideological base he separated with his like-minded friends loyal to the king and home land and continued his work within newly founded 'Rodna Gruda'. After the War, following his principles, Jovanovic stayed in immigration until 1948 in Germany and after that in London. In spite of his efforts he could not continue his artistic career or to find a job as a music pedagogic. He became a factory worker who was repairing musical instruments in his free time, and he was an opera singer from time to time at the concerts of charity associations or 'British Opera Society'. Hopes that, as a pre war famous artist, he would rule the stages out of his country again did not come true, so Jovanovic's idea of opposing communism was crucial for his further work as an artist, as he was forgotten in Yugoslavia and he did not succeed in the world.

Marija ORBOVIC

L'artiste oublié Milorad Jovanovic (1897–1966)

Milorad Jovanovic (1897–1966), chanteur d'opéra et professeur à l'Académie musicale à Belgrade s'illustra sur les scènes des métropoles européennes, ainsi que sur celles du pays, chantant les rôles principaux dans les opéras Eugène Ognjenin , Faust, Don Quichotte, le Barbier de Séville, Tais, les Noces de Figaro, la Flûte Enchantée, les Contes d'Hoffmann, Djuradj Brankovic, Kostana, Ero de l'autre monde et bien d'autres. Il fut au sommet de la gloire au devant de la Deuxième Guerre mondiale, lorsque sa carrière fut interrompue et n'atteignit plus jamais les portées d'avant. Comme prisonnier au camp d'officier à Osnabrück, Jovanovic, à la tête du „Groupe artistique”, organisa un programme musical et dramatique abondant, et lorsque la polarisation sur le principe idéologique entre les prisonniers advint, il s'isola avec des personnes ayant la même opinion, fidèles au roi et à la patrie et continua son travail de jusqu'alors dans le cadre du „Pays natal” nouvellement créé. Après la fin de la guerre, fidèle à ses principes, Jovanovic resta en émigration jusqu'en 1948 en Allemagne, et depuis ce temps-là à Londres. Même en dehors de tous ses efforts, il ne réussit pas à poursuivre sa carrière artistique, ni à être embauché comme pédagogue de musique. Il devint ouvrier d'usine, qui en temps libre répara des instruments de musique, et chanteur d'opéra qui fut présent occasionnellement aux concerts de sociétés de bienfaisance ou de la „Société d'opéra britannique”. Les espoirs qu'en tant qu'artiste réputé d'avant-guerre il pourra à nouveau dominer sur les scènes hors de son pays ne furent pas réalisés, de cette façon la loyauté de Jovanovic à l'idée contradictoire au communisme fut décisive pour sa subsistance à venir en tant qu'artiste, car il fut oublié en Yougoslavie et dans le monde il ne réussit pas.

Marija ORBOVIĆ

У левом углу посластичарница Ђоке Јовановића са новим власником Бором Николићем (држи сина у наручју)

Родитељи Милорада Јовановића

Милорад Јовановић на венчању са првом женом

Паљење Бадњака у логору

Милорад Јовановић трећи слева у логору

Милорад на сцени у логору

Јовановић диригује хором у Оснабрику

R.Y. Ex-Combatants' Assn.
"Drazha Mihailovich."

ST. SAVA CELEBRATION

SERBIAN

**CONCERT
& DANCE**

in the

Town Hall, Tunstall, Stoke-on-Trent
On Saturday, Jan. 27th, 1951

.....
National Dances and Songs from 7 p.m. to 9 p.m. with

MR. M. JOVANOVIĆ

The well-known Operatic Singer.

Dancing 9 p.m. to 11 p.m. Light Refreshments.

Admission 4/-. All Profits will be sent to
War Invalids' Fund.

ABAI, JAGGER, Southgate Printing Works, Elland. Telephone 2275.

Плакат

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

ПРОТОКОЛИ ЦРКВЕ У КОТРАЖИ О ПОГИНУЛИМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

УДК: „

АПСТРАКТ: У току Другог светског рата погинуло је више десетина парохијана цркве у Котражи (Драгачево). Били су из Котраже, Белог камена, Вучковице и Пшаника. Опојао их је, углавном, свештеник Чедомир Константиновић и уписао у протоколе умрлих. Међутим, многи нису опојани пошто су сахрањивани у местима страдања. Били су припадници Југословенске краљевске војска у Априлском рату 1941, равнорског и партизанског покрета, Народноослободилачке војске и цивили, а погинуо је и један жандарм. Свештеник је, додуше не код свих, у рубрику „Узрок смрти“ уносио податке о томе од кога су појединци изгубили живот, али често непотпуно. Користећи расположиве изворе и сазнања при теренским истраживањима, аутор овог рада настоји да расветли судбине свих погубалаца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војник, четник, партизан, Немци, Бугари, цивил, убијен, стрељан

Парохију цркве Светог великомученика Георгија Победоносца у Котражи чине села Бели Камен, Вучковица, Котража и Пшаник. Велики број њених парохијана страдао је у току Другог светског рата од 1941. до 1945. године. Били су припадници више оружаних формација: Југословенске краљевске војске, Југословенске војске у отаџбини (четници Драгољуба Михаиловића), партизанских одреда, Народноослободилачке војске (НОВЈ), али су гинули и цивили, док је један, рођен негде на страни, био жандарм.

Припадници оружаних формација били су различитих политичких идеологија, али су и они и цивили изједначени у смрти. А истина је: да рата није било, нико од њих не би насилно изгубио живот.

Свештеник Чедомир Константиновић (углавном он) својевремено нам је болно сведочио да му није било јасно зашто Србин убија Србина, човек човека, чак ненаоружаног, што су посебно чинили окупаторски немачки и бугарски војници. Читајући опела, настојао је да мири своје парохијане – припаднике четничког и партизанског покрета, али је био немоћан пред суровостима припадника окупаторских оружаних снага.¹

1 | Казивања свештеника Чедомира Чеда Константиновића забележио је аутор овог рада 1971. године.

Константиновић је уносио у протоколе умрлих основне податке о погинулим које је опојао, а у рубрику „Узрок смрти“ и ко је био егзекутор. При том, није био доследан, па се задовољавао да запише само „убијен“, „стрељан“ и ништа више.²

Користећи протоколе умрлих и друге изворе, послетеренских истраживања, аутор овог рада настојао је да расветли судбине погинулих којих је више него опојаних и сахрањених у гробљима родних села. Да би слика страдања људи из овог дела Драгачева била потпунија, у прилозима се налазе и подаци о онима које котрашки свештеник није опојао. Разјашњења судбина погибалаца послужиће онима који буду проучавали прошлост ових села, посебно судбине људи.

Година 1941.

Погибалац		Разјашњење
19. јул	Василије Проло, „погинуо“	Командир жандармеријске станице у Котражи; убили га непознати бивши робијашци, вероватно с намером да га опљачкају или да се домогну оружја.
11. август	Милутин Драгић (рођен 1914) из Пшаника, „убили га жандарми у заседи“	Жандарми су га убили трагајући за оружјем; није познат други мотив за ово убиство.
14. новембар	Живота Дмитрић (1910) из Белог Камена,	Заклали га, као комунисту, четници на Венцу у Лиси, где се „убијен“ налазио њихов штаб.

Година 1942.

18. октобар	Вукић Милетић (1899) из Белог Камена, Добросав Милетић (1906) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Убијен код Ивањице пошто су у суседству, у неким домовима, „убили га Бугари за време рације“ немачки и бугарски војници и љотићевци пронашли оружје. Иста судбина.
-------------	--	---

2 У Међуопштинском историјском архиву у Чачку чува се документ са почетка 1942. године из кога се сазнаје да је немачка оружана сила наредила свештеницима да не уносе у рубрику „Узрок смрти“ податке о томе да су некога убили немачки војници, што треба имати у виду када се говори о погинулима.

ПРОТОКОЛИ ЦРКВЕ У КОТРАЖИ О ПОГИНУЛИМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

	Гвозден Милетић (1890) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Драгутин Плазинић (1881) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Недељко Плазинић (1921) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Миладин Пртењак (1895) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Светомир Пртењак (1922) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Видоје Плазинић (1922) из Белог камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Јулије Милићевић (1909) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
	Гвозден Плазинић (1925) из Белог Камена, „убили га Бугари за време рације“	Иста судбина.
30. октобар	Јован Лазић (1900) из Вучковице „убијен“	Стрељали га немачки војници у Вучковици.
31. октобар	Велимир Дуканац (1921) из Вучковице, „умро рањен у болници у Гучи“	Није тачан податак у споменици <i>Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве</i> , ³ у којој се каже да је убијен у Вучковици. Тамо је рањен, а преминуо је у болници.

3 | Група аутора, *Чачански крај у НОБ – пали борци жртве*, Центар за културу, Чачак, 1977, одељак Драгачевци. НЕДОСТАЈЕ БРОЈ СТРАНЕ!

Година 1943.

19. фебруар	Велизар Пауновић (1921)
рођен у Белом Камену,
студент у Београду,
„стрељан од Гестапоа“	Био је борац Колубарског НОП
одреда. Стрељан је у Бањичком
логору у Београду.
14. септембар	Радивоје Танкосић
из Белог Камена,
рођен у Кратову (Македонија),
„убили га Јанковићеви четници у
Миросалџцима“	Цивил. Околности под којима је
изгубио живот нису утврђене.
1. октобар	Косара – Косинка Лазаревић
(1897) из Белог Камена,
„стрељана од немачког Гестапоа“	Цивил. Убијена у Бањичком лого-
ру у Београду.
14. децембар	Јеремија Илић (1912)
Пшаника,
„убио га Пеливан“ ⁴	Мобилисан у четничку јединицу,
па покушао да дезертира и тако
изгубио живот.
	Пантелија Илић (1912)
из Пшаника,
„убио га Пеливан“	Иста судбина.

Година 1944.

8. јануар	Иван Журман,
изгнаник из Словеније,
живео у Котражи,
„умро“ ⁵	Партизан 1941. године.
Умро од ратних напора.
17. јун	Јарослав Кузмановић (1913)
из Котраже,
„самоубиство“	Био негде код Крушевца припад-
ник Српске пољске страже (Неди-
ћева оружана формација). Убио се
када су га опколили припадници
НОВЈ. ⁶

4 | Драгиша Пеливановић Пеливан из драгачевске Церове, тада командант једне драгачевске бригаде ЈВуО. Командант бригаде ЈВуО био је Милутин Јанковић из Дљина (Драгачево) који се помиње у овом раду.

5 | Казивао Вучко Јанковић из Котраже 1980. године.

6 | Погрешан је податак у већ наведеној књизи *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве* да је стрељан у Краљеву 15. јуна 1943.

ПРОТОКОЛИ ЦРКВЕ У КОТРАЖИ О ПОГИНУЛИМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

5. септембар	Милутин Ристић из Пшаника. Био командир четничке чете. „погинуо у с[елу] Папратишту у борби против партизана“	Живот изгубио у селу код Пожеге (ужичке) у окршају са НОВЈ.
	Видосав Миљић из Котраже, „убијен“	Припадник ЈВуО. Ухватили га Немци и стрељали у Драгојевцу (Драгачево). Овог дана је опојан.
1. децембар	Душан Пртењак, четник, из Белог Камена, „погинуо у борби с партизанима“	Погинуо у Живици (Драгачево) у борби против НОВЈ.

Година 1945.

18. јануар	Миодраг Сеничанин из Белог Камена, „погинуо“	Четник. Опколила га милиција у Трешњевици (Драгачево), па се убио.
21. јануар	Александар Мечанин из Котраже, „стрељан“	Четник. Стрељали га припадници Одељења за заштиту народа (ОЗН- а) у Гучи.
6. март	Радојица Лазић из Вучковице, „стрељан“	Био милиционер, сарађивао са четницима, па је стрељан у Гучи.
27. март	Душан Јанковић (1920) из Котраже, „погинуо у борби са Немцима“	Војник НОВЈ. Погинуо у Оцаку (Босна).
13. април	Милутин Радивојевић из Котраже, „убијен“	Није припадао оружаним формацијама. Нестао. Не зна се где је, како и од кога изгубио живот.
19. април	Радич Бујошевић из Белог Камена, „убијен“	Четник. Убила га милиција у Белом Камену.
24. април	Благоје Ружић (1927) из Котраже, „погинуо у борби са Немцима“	Војник НОВЈ. Погинуо код Ђакова у Славонији.

	Милисав Чакаревић (1921) из Котраже, „погинуо у борби с Немцима“	Војник НОВЈ. Погинуо код Карловца (Хрватска).
	Љубинко Јовановић (1932) из Вучковице, „погинуо од авионске бомбе“	Заостала бомба из времена прелета савезничких авиона Преко Драгачева.
5. мај	Миломир Радосављевић (1921) из Котраже, „погинуо у борби с Немцима“	Војник НОВЈ. Погинуо код Карловца у Хрватској.
17. августа	Тодор Миливојевић из Белог Камена, „погинуо“	Четник. Убила га милиција у Лиси.
31. август	Мирослав Мечанин (1922) из Котраже, „погинуо“	Војник НОВЈ. Страдао несрећним случајем. ⁷

Прилози

Више од 30 погибалаца из парохије цркве у Котражи није уписано у протокол умрлих пошто су сахрањени ван завичаја, али су уписани у споменицу *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве*, као и друге публикације. О томе како су страдали може се сазнати из књиге Станојла С. Плазине *Са Јелице плануле варнице*.

I

Бели Камен

- Љубинка Бујошевић (рођена 1908), домаћица из Радаљева, живела у овом селу; стрељали је Немци у Краљеву 28. јуна 1943.
- Љубинко Видосављевић (1911), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. маја 1943.
- Јанко Вујичић (1921), земљорадник; ухватили га Бугари у Грабу (Драгачево) и отерали у Бањички логор, одакле је интерниран у Маутхаузен, где је страдао у децембру 1943.
- Сретен Дмитрић (1917), опанчар; борац Јеличког четничког одреда; погинуо у борби против Немаца код Краљева 14. октобра 1941.

⁷ | Погрешан је податак у већ наведеној књизи *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве* да је погинуо у борби против Немаца код Славонског Брода у априлу 1945. године.

ПРОТОКОЛИ ЦРКВЕ У КОТРАЖИ О ПОГИНУЛИМ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

- Драган Доловић (1905), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 17. јуна 1943.
- Љубиша Марић (1921), земљорадник; као борац Друге пролетерске бригаде погинуо на Сутјесци у јуну 1943.
- Радомир Маџаревић (1920), земљорадник; партизан; интерниран у логор у Норвешкој 1942. године; тамо му се изгубио сваки траг.
- Војислав Милетић (1902), земљорадник; војник Југословенске краљевске војске; заробљен у Априлском рату 1941. године и отеран у логор у Солуну, где је погинуо за време бомбардовања у мају 1941.
- Грујица Петронијевић (1923), радник; партизан; погинуо у борби против муслиманске фашистичке милиције у Сјеници крајем 1941.
- Станоје Плазинић (1906), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. маја 1943.
- Славомир Пртењак (1915), земљорадник; борац Јеличког четничког одреда; погинуо у борби против Немаца код Краљева 15. октобра 1941.
- Добривоје Тодоровић, управник поште у Котражи; немачки агент; убили га немачки војници у Гучи пошто им више није био потребан. Остали подаци непознати.

Вучковица

- Велимир Јовановић (1918), земљорадник; борац Јеличког четничког одреда; погинуо у борби против Немаца код Краљева 15. октобра 1941.
- Бранислав Лазић (1905), земљорадник; мобилисан са запрегом у ЈВуО у октобру 1944. и од тада му се губи сваки траг.
- Радојко Лазић (1913), земљорадник; борац Јеличког четничког одреда; погинуо у борби против Немаца код Краљева 15. октобра 1941.

Котража

- Крста Вујовић (1887), трговац; председник Народноослободилачког одбора 1941; умро од ратних последица 9. фебруара 1945.
- Момчило Гавриловић (1919), кафеџија; живео у Ариљу; партизан; заклали га четници у Латвици 27. фебруара 1943.
- Средоје Ђуричић (1923), келнер, живео у Београду; скојевац; тамновао у Бањичком логору, па интерниран у Немачку 1942. године. Од тада му се губи сваки траг.
- Милован Јанковић (1912), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Стојанка Јанковић (1906), домаћица; рођена у Трешњевици (Драгачево), живела у Котражи; стрељали је Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Јарослав Кузмановић (1913), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Петар Лазић (1926), земљорадник; војник НОВЈ; рањен у борби и умро у Крагујевцу 3. јула 1945.
- Младомир Марић (1924), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Радован Мечанин (1925), земљорадник; војник НОВЈ; умро у Београду од задобијених рана у борби (1. марта 1946).

- Милош Мечанин (1924), земљорадник; војник НОВЈ; умро у војној болници у Сарајеву од рана задобијених у борби против Немаца (10. маја 1946).
- Стојанка Мечанин (1914), домаћица; стрељали је Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Миломир Миливојевић (1922), ђак; партизан од 1941; рањен у борби против Немаца и умро у болници у Чачку 18. маја 1945.
- Војислав Милинковић (1890), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Милорад Милутиновић (1900), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Благоје Миливојевић, погинуо као цивил у Београду 10. јануара 1945. под неразјашњеним околностима.
- Светислав П. Миљић (1906), земљорадник; борац Јеличког четничког одреда; погинуо у борби против партизана почетком новембра 1941.
- Добривоје Перичић (1924), земљорадник; стрељали га Немци у Краљеву 15. јуна 1943.
- Добросав Плазинић (1921), земљорадник, војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца на реци Уни у Босни у марту 1945.
- Миломир Радосављевић (1921), земљорадник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Карловца у Хрватској 5. маја 1945.
- Благоје Ружић (1927), земљорадник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Ђакова у Славонији 23. априла 1945.
- Боривоје Чакаревић (1921), земљорадник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Крижеваца у Хрватској 22. априла 1945.
- Добрица Чакаревић (1911), земљорадник; убили га, под нерасветљеним околностима, четници у Доњој Краварици 10. новембра 1944.
- Дојчило Чакаревић (1926), земљораник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Крижеваца у Хрватској 10. априла 1945.
- Милисав Чакаревић (1921), земљорадник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Карловца у Хрватској 5. маја 1945.

Пшаник

- Миодраг Павловић (1927), земљорадник; војник НОВЈ; погинуо у борби против Немаца код Оцака у Босни 25. априла 1945.

II

Станојло С. Плазина⁸ је у својој књизи *са Јелице плануле варнице* описао две рације које су извели немачки војници – 1942. у Белом Камену, а 1943. године

8 | Пуно презиме је Плазинић. Био је припадник четничког покрета. Ухватили су га Немци и интернирали у Немачку. По завршетку рата отишао је у Аустралију.

у Котражи. Похватани сељаци су побијени, а неких од њих нема у протоколу умрлих цркве у Котражи.

Година 1942, Бели Камен:

„Ноћу између 14 и 15 октобра, Командант легализованог четничког Јаворског одреда, Божо Јаворски, извршио је напад на немачку посаду и Лишански рудник са циљем да немачку посаду побије или разоружа, а рудник запали и уништи. Подухват није успео. Да ли су Немци били обавешени о нападу или су били врло опрезни, тек Божов напад је одбијен без људских жртава са наше стране. Божо је успео да запали неке нузпросторије, магацине за смештај хране и алата. Рудник је после напада продужио са радом.

У септембру и октобру, Немци су вршили потере замном. Био сам оптужен због четничке активности и организовања исхране. Знали су да сам официр за везу са Врховном командом [ЈВуО]. Мислили су да сам ја извршио напад на Лишански рудник.

Немци су упутили две јединице у Котражу. Прва је наступала из Ивањице. Преко планине Венца – Лисе, спустила се низ Вучковицу за Бели Камен где је блокирала кућу задруге Плазина. Ту је становао мој стриц Драгутин са два сина. Друга јединица упућена је преко Ариља и Пожеге, преко Миросаљаца и Котраже. Спустила се у место Котражу где се налази општина са неколико кафана и црквом. Ту се налазила и моја канцеларија...

Немци су упали у двориште и зграде и извршили претрес. Од оружја у зградама није било ништа...

У подруму испод куће, одакле су Станоје и Живорад утекли, крај оружја нашли су мога стрица Драгутина, његова два сина Недељка и Гвоздена и синовца Видоја. Лишили су их слободе и повезали. Ту у подруму било је 7 пушака, 2 пиштоља, око 20 комада бомби и извесна количина муниције. Док су Немци вршили претрес, везивали похватане, чувши пуцањ пушака код наше куће, најближи суседи и комшије, наш зет Јулије Милићевић и браћа Милетићи Гвозден, Вукић и Добросав, дојурили су да виде шта се дешава. Немци одмах и њих лишавају слободе и везују. Када су са овим завршили, Немци прелазе на уништавање имовине. Запалили су 7 зграда, од којих су 4 до темеља изгореле, а 3 више од половине, у ствари остале су само зидине. До темеља су изгореле: млекара, две зграде где су чувана одела, драгоцености и постељина, подрум – качара где су биле смештене каце са џибром од шљива и бурад са ракијом. У подруму – качари изгорело је 2 каце, једна од 10.000 килограма џибре, а друга од 2.500 килограма, обе пуне. Поред неколико празних буради, изгорела су и 2 бурета са ракијом, једно од 100 кг. препеченице, а друго од 1.500 кг. шљивовице.

Кад је ово завршено, Немци нађено оружје товаре заједно са похватанима и крећу преко Високе Јеле, Пртењака и Трешњевице за Лишански рудник. Успут су извршили претрес свих оближњих кућа, али оружја нису пронашли нигде ништа... У Пртењацима су извршили претрес куће Миладина Пртењака, и ако ништа нису нашли, лишили га слободе, као и његовог сина Славомира,

повезали их и прикључили групи похватаних и повезаних. Свакако су имали обавештење да је Миладинов син Славомир, као четник учествовао у борбама код Чачка и Краљева...

Одавде крећу преко Буковице за Ивањицу, али тамо никад нису стигли.⁹ Тек после неколико година сазнало се да су сви побијени на једном спруду, у врбаку крај реке Мораве на путу између Буковице и Ивањице...¹⁰

Година 1943, Котража:

„Удружена тројка, Немци, Љотићевци и Бугари, у првој половини 1943 године, једног дана, ко зна по који пут, упала је у Драгачево и само из Котраже... ухапсила је и отерала 18 особа и то: Банског већника, кафецију Миодрага Милисављевића, са синчићем Вељом, дечаком од непуних 12 година; претседника општине Котрашке Николу Вујовића са сином Милутином; мога брата Станоја, који је умакао 15 октобра 1942 из немачких руку; Војислава Милинковића, ратног инвалида, са сином Крстомиром; браћу Мариће: Гвоздена, Момира и Драгана; Добросава Перичића и једну жену из његовог комшилука (име јој не знам); Милорада Милутиновића; Љубинка Видосављевића и Ђ. Радовановића. На листи за хапшење тога дана налазили су се и: Леко Мечанин, како није нађен, ухапшена је његова жена Стоја, кућа запаљена, а деца остављена на улици и кмет села Белог Камена, Саво Лазаревић, но како ни он није нађен, ухапшена је његова жена Косинка, кућа и све зграде око куће запаљене.

Похапшена лица отерана су за Краљево. За велике паре откупљена је глава Миодрага Милисављевића и његовог синчића Веља. Остали су стрељани...¹¹

Извори података:

1. Станојло С. Плазина, *Са Јелице плануле варнице, прилог за историју народног устанка равногорског покрета у Драгачеву*, Мелбурн (Аустралија), 1974.
2. Група аутора, *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве, одељак Драгачевци*, Центар за културу, Чачак, 1977.
3. Горан Давидовић – Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, књига 3, Чачак, 2004.
4. Казивања (забележена 1971. и 1980. године) Вучка Јанковића и Милутина Јанковића из Котраже. Ни један ни други нису искључивали могућност да су животе изгубили и неки други људи рођени у ова четири села, а који су живели и радили ван завичаја.

9 | Мисли се на похватане сељаке.

10 | Стр. 180-182.

11 | Стр. 220-221.

Church Protocols in Kotraza about the Killed Ones from 1941 to 1945

During the Second World War several tens parishioners of Kotraza church (Dragacevo, region in the West of Serbia) were killed. They were from Kotraza, Beli Kamen, Vuckovica and Psanik villages. Priest Cedomir Konstantinovic performed the funeral service for most of them and recorded them in death protocols. However, many of them are not recorded in those protocols as they were killed far away from their home land and they were buried there, probably with the funeral service of local or military priests, but some of them did not have any funeral service, especially the ones who were killed at mass places of execution (Kraljevo, Banjica war prison camp in Belgrade). They were members of the Yugoslav army in the April war of 1941, Ravna Gora or Partisan movement, National Liberation Yugoslav Army (mobilized by the end of 1944 and the beginning of 1945) and civilians, and one policeman who was not from that place. The priest was writing next to the names and surnames of the buried ones in the column 'Cause of Death', but not at all of them, time of killing, place and under which circumstances. But these data are not very reliable and they may cause, especially at researchers, confusion.

In this paper, all destinies of the parishioners of the church in Kotraza who lost their lives far from the home land and are not recorded in church death books are cleared up.

Radovan M. MARINKOVIC

Les protocoles de l'église à Kotraza concernant les personnes ayant péri de l'année 1941 à l'année 1945

Pendant la Deuxième Guerre mondiale plusieurs dizaines de paroissiens de l'église à Kotraza (au Dragacevo, région en Serbie située à l'ouest) périrent. Ils furent issus de ce village, de Beli Kamen, de Vuckovica et de Psanik. En majeure partie, le pope Cedomir Konstantinovic leur donna l'absoute et les inscrivit dans les protocoles de décès. Cependant, nombreux d'entre eux ne furent pas inscrits dans ces protocoles – ils périrent en dehors de leur patrie et furent là-bas enterrés, certes avec un service funèbre tenu par les popes locaux ou militaires; à d'autres, cependant, ni l'absoute ne fut donnée, en particulier à ceux qui furent abattus sur les lieux d'exécution massives (Kraljevo, Camp de Banjica à Belgrade). Ils furent membres de l'Armée yougoslave lors de la Guerre d'Avril en 1941, du mouvement de la Ravna Gora et du mouvement partisan, de l'armée de Libération nationale de la Yougoslavie (mobilisés en fin d'année 1944 et début d'année 1945) et il y eut des civils, mais aussi un gendarme succomba, qui ne fut pas citoyen de ce village. Le pope inscrivit, près du prénom et du nom de ceux auxquels l'absoute fut donnée, dans la rubrique "Cause du décès", mais

Радован М. МАРИНКОВИЋ

pas pour tous, quand, où et sous quelles circonstances ils eurent péri. Toutefois, ces données sont en général incomplètes et peuvent provoquer, en particulier chez les chercheurs, des confusions.

Dans cette étude sont élucidées les destinées de tous les paroissiens de l'église à Kotraza qui périrent hors de leur patrie et ne furent pas inscrits dans les registres posthumes ecclésiastiques.

Radovan M. MARINKOVIC

Родољуб
ПЕТРОВИЋ

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ПРЕДСЕДНИЦИ ОПШТИНЕ ЧАЧАК (1944–2010)

УДК: „“

АПСТРАКТ: Текст доноси биографије председника општине Чачак од 1944. до 2010. године. У њему су приказани професионална и политичка каријера, најважнији догађаји и унапређења града и општине у време њиховог мандата, као и њихова каријера након вршења дужности председника општине Чачак.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, општина, град, председник, биографија, политичка каријера

Личност председника општине на много начина симболизује место у коме он врши своју дужност. Самим чином избора за место председника општине „обичан грађанин“ се у колективној свести на „тајанствен“ начин преображава у јавну личност. Председник се позивањем на добијени мандат испољава као особа која делује на друге људе и врши власт над групом; он говори и дела у име групе, која „постоји само на основу тог пуномоћја“. Наиме, делегирањем власти са групе на јединку образује се колективни идентитет. Нема општинског идентитета без председника општине који отелотворује групу грађана у представничком систему и који својим поступцима обезбеђује њен опстанак и целовитост.¹

Улога и значај председника општине у социјалитичком периоду развоја Југославије и Србије, као и у постсоцијализму, може се у најопштијим одредницама сврстати у наведено појмовно одређење, иако је начин избора и смене председника општине био сасвим другачији него у класичном представничком систему. Председник општине је у сваком случају био својеврстан симбол свога места.

Но, личност председника општине није одређена само чином бирања (постављања) на дужност првог човека града (општине). Породично порекло, образовање, професионална и политичка каријера, умногоме нам помажу да разумемо политички живот у последњих шест деценија.² Из свих тих разлога у овом тексту доносимо петнаест кратких биографија председника општине Чачак од 1944. до 2010. године, које су и својеврсно „огледало“ Чачка у протеклих шездесет година развоја града и општине.

1 Mark Abeles, *Antropologija države*, Beograd, 2001, 125.

2 Анализа личности, каријере и политичких веза председника општина у периоду социјализма дата је у посебном тексту који је штампан у овој свесци *Зборника: Милош Тимотијевић, „Први грађанин мале вароши“*: место председника општине у локалној елити власти током социјализма – пример Чачка“.

1. **Драгомир Минић (1888–1964)** – Рођен је 22. октобра 1888. године у селу Прељина, општина Чачак. Дужност председника Градског народноослободилачког одбора града Чачка обављао је од 7. децембра 1944. до децембра 1947. године

Дуго година био је општински службеник, најпре у Прељини (пре 1912), а затим и у Чачку. Учесник је балканских и Првог светског рата из којих је донео пет медаља. После Првог светског рата прелази у Чачак, где је живео до смрти. Радио је у општини, из које је пет пута отпуштан. Непосредно пред почетак Другог светског рата био је секретар Градског поглаварства у Чачку, а у ослобођеном Чачку 1941. године и благајник Народноослободилачког одбора града. После повлачања партизана ухапсила га је окупациона власт. Тамничео је у многим затворима, да би га 1943. године одвели у логор на Бањици, где остаје до краја рата.

Драгомирова породица тешко је страдала у рату. Син Милован (1920–1942), студент технике, погинуо је као борац Друге пролетерске бригаде под Дурмитором 7. јуна 1942. године. Ђерка Даница (1922–1942) стрељана је у логору Бањица 6. марта 1942. године. Брат Милун (1910–1942) убио се у 21. новембра 1942. године да не би рањен пао у руке недићевцима у селу Ошљану у Тимочкој крајини; други брат Радосав (1910–1943) стрељан је у Бањичком логору 14. маја 1943. године. Преживели син Милош Минић (1914–2003) имао је истакнуту политичку каријеру у Србији и Југославији, као и његова супруга Милка Минић.

Општина Чачак је све до 1955. године обухватала само градско подручје, а ингеренције локалне самоуправе и председника општине биле су минималне. Минићево председниковање протекло је у пословима обнове града и успостављања нормалног функционисања свакодневног живота, без већег напретка вароши.

После одласка са места председника општине (1947), Драгомир Минић је и даље остао у локалној власти. Све до 1961. године био је одборник градске Скупштине и члан градских већа одговорних за поједине секторе у функционисању града. Био је активан и у борачкој организацији, где је био њен први и дугогодишњи председник. Драгомир Минић је био оснивач и први председник Удружења пензионера у Чачку, као и члан Црвеног крста.

Добио је Орден заслуга за народ са сребрном звездом и Орден рада са златним венцем. Драгомир Минић је умро као пензионер 24/25. јануара 1964. године у Чачку. На дан сахране (25. јануара 1964), једна улица у Чачку добила је његово име.³

3 | „На чачанском гробљу сахрањен Драгомир Минић, први председник народноослободилачког одбора“, *Чачански глас*, бр. 5, Чачак, 31. јануар 1964, 1, 5–6; *Чачански крај у народноослободилачкој борби 1941–1945 : пали борци и жртве*, (ур. Драгољуб С. Суботић), Чачак, 1977, 380; Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак, 2009, 195, 374.

2. Арсеније Ђендић (1899–1973) – Рођен је 19. августа 1899. године у Липници, општина Чачак. Два пута је обављао дужност председника Градског НО у Чачку. Председник ГНО Чачак први пут постаје 30. децембра 1947. године. На тој дужности био је до почетка јуна 1949. године, када је постао повереник Обласног НО у Титовом Ужицу. Други пут за председика ГНО у Чачку изабран је октобра 1950. године и ту функцију је обављао до почетка децембра 1952. године.

Рано је остао без оца. Као дете дошао је у Чачак, где је најпре као шегрт, а касније калфа, изучио трговачки занат. Учесник је Првог светског рата из кога је донео Албанску споменицу. Између два светска рата у граду је држао трговачку радњу. Пре Другог светског рата учествовао је у политичком раду везаном за раднички покрет. Члан КПЈ постаје 1939. године. Током устанка 1941. године члан је Народноослободилачког одбора у Чачку и задужен је за снабдевање града. Није учествовао у борбама. После пропасти устанка Ђендић је ухапшен. Најпре је утамничен у чачанском затвору, а затим је (1942) пребачен у логор у Норвешку, где је и дочекао ослобођење. Након доласка у Чачак активно учествује у политичком животу града.

Током оба мандата Арсенија Ђендића Чачак је добио прве веће индустријске капаците, али које је без утицаја општине ЈНА подигла у оквиру комплекса војне индустрије. *Град је почео да се урбанизује и планира прве радове везане за изградњу водовода и канализације, нове школе и установе културе.*

Ђендић је једно време био је и директор Трговинског предузећа „Рудник“. После одласка са дужности председника ГНО у Чачку постављен је за директора Трговинског предузећа „27. март“ у Чачку, одакле је и отишао у пензију. Касније је био и председник разних општинских савета (за привреду, стамбено-комуналне послове). Арсеније Ђендић је преминуо у Београду 13. новембра 1973. године.⁴

3. Радојко Крунић (1914–1987) – Рођен је 18. октобра 1914. године у селу Ртари-ма, општина Лучани (Драгачево). Био је председник општине у два наврата. Први пут од јуна 1949. до октобра 1950. године. У исто време био је политички секретар Градског комитета КПЈ у Чачку. Када су раздвојене политичке и државне функције остао је на месту секретара Партије у Чачку. По други пут за председника општине изабран је 5. децембра 1952. Године и ту дужност је обављао до марта 1954. године.

Потиче из добростојеће земљораднике породице. Пре и током Другог светског рата Крунић и његова породица нису припадали ни комунистичком ни партизанском покрету. Завршио је Учитељску школу и живео је у Чачку. За време рата 1941–1945. био је у немачком заробљеништву. После рата постаје члан КПЈ – радио је у Окружном народноослободилачком одбору у Чачку, био је председник Народног фронта у Чачку, а касније и комитета КПЈ.

Град је током Крунићевог мандата основао и отворио Музеј, успоставио контакте са вајарем Иваном Мештровићем који је Чачку поконио споменик

⁴ „Михаило Златић нови претседник општине“, *Чачански глас*, бр. 30, Чачак, 10. август 1955, 1; „Умро Арсеније Ђендић“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 16. новембар 1973, 3.

Надежде Петровић, отворен је нови хотел „Морава“, подигнуте су прве више-спратнице у оквиру насеља за раднике војног предузећа „Слобода“, а изграђен је и први послератни регулациони план вароши. Град је подржао и оснивање два нова индустријска предузећа (ЦЕР и ФРА) настала престанком рада војне фабрике „Боба Милетић“.

После одласка са места председника општине (1954) постао је председник НО Среза љубићко-трнавског, са седиштем у Чачку. Био је и секретар Општинског комитета СКЈ у Чачку, директор и главни и одговорни уредник „Чачанског гласа“ и председник ССРН-а у Чачку. Политичку каријеру завршио је као секретар Културно-просветне заједнице у Скупштини Србије, где је радио до пензије. Преминуо је у Београду 2. фебруара 1987. године.⁵

4. Вучко Милошевић (1919–1990) – Рођен је 21. октобра 1919. године у селу Марковица, општина Лучани (Драгачево). За председника општине Чачак изабран је марта 1954. после оставке Радојка Крунића који је отишао на вишу функцију. Вучко Милошевић обављао је дужност председника општине до 1. септембра 1955. године.

Милошевићеви родитељи преселили су се Чачак непосредно по његовом рођењу. По занимању био је металски радник, запослен у војној фабрици „ВТЗ-Чачак“. Рано је постао члан радничког покрета, а пред рат и СКОЈ-а. Устаничке 1941. године као члан, а затим и секретар Месног комитета СКОЈ-а у Чачку, организовао је и учествовао у појединачним акцијама, а касније и борбама. Као истакнути омладинац биран је за члана Среског народноослободилачког омладинског савеза. После повлачења партизана остао је у Чачку, где је именован за секретара Месног комитета КПЈ. Услед терора повукао се у Драгачево, где је постао члан Среског руководства КПЈ. Ухапшен је 26. јула 1942. године и одведен у логор на Бањици, где остаје 13 месеци. Одатле је пребачен у немачки логор Маутхаузен где је дочекао ослобођење.

После рата, а пре избора за председника општине Чачак, обављао је низ синдикалних, државних и привредних функција (председник синдиката пиваре у Чачку, члан Главног одбора Синдиката Србије, управник Управе министарства трговине Србије, члан Извршног одбора и повереник за трговину и снабдевање Обласног народног одбора у Титовом Ужицу, потпредседник Среза љубићко-трнавског, први директор фабрике ЦЕР и директор Пиваре у Чачку).

Вучко Милошевић је кратко време био на месту председника општине, тако да у његовом мандату нису покренути већи радови. Наставио је пројекте својих претходника, а највише се ангажовао на плану подизања индустрије.

5 | „Радојко Крунић изабран за претседника НО среза“, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 9. март 1954, 1; „Анализирани протекли избори“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 13. новембар 1957, 1; „Умро Радојко Крунић“, *Чачански глас*, бр. 6, Чачак, 5. фебруар 1987, 3; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 248, 404, 408; подаци преузети од Радоша Маџаревића, вишег архивисте Међуопштинског историјског архива у Чачку.

После одласка са места председника општине Чачак Вучко Милошевић најпре је био потпредседник новоформираног Среза Чачак (1955), затим председник Среског одбора ССРН, а дуго година био је и руководилац у привреди (директор ЖТП у Чачку, директор Аутопревоза, као и потпредседник Основне привредне коморе у Краљеву, одакле је отишао у пензију). За Заслужног радника и грађанина општине Чачак проглашен је 1985. године. Преминуо је у Чачку 16. октобра 1990. године.⁶

5. Михаило Златић (1911–1977) – Рођен је 16. септембра 1911. године у Чачку. За председника општине изабран је 5. августа 1955, а на дужност је ступио 1. септембра исте године. Био је председник општине до 21. новембра 1957. године.

По занимању је био обућарски радник. Пре Другог светског био је активан члан радничких синдиката, фудбалер „Борца“ (одатле је понео надимак по коме су га сви знали – „Миш“). У устанку 1941. године примљен је у КПЈ. Обављао је одговорне дужности, а био је и комесар Прве партизанске обућарске радионице у Чачку. Током окупације био је заточеник логора Сајмиште и Бањица у Београду. Ослобођење је дочекао у немачком логору у Аустрији у који је из Бањице пребачен јула 1944. године. После завршетка рата био је народни посланик у Скупштини Југославије, председник Среског синдикалног већа, као и председник општинског одбора ССРН.

Током Златићевог мандата (крајем 1955. године) откривени су споменици Палим борцима и Надежди Петровић, започета је изградња фудбалског и кошаркашког стадиона спортског клуба „Борац“, а са радом је престало Градско позориште (1956).

Занимљиво је да се појавио и у филму Младомира Пурише Ђорђевића „Први грађанин мале вароши“ (1961), који говори о животу председника једне мале општине у Србији у којој се руши стари центар града. Главни јунак филма носи име Мишко Радић (игра га Раде Марковић). Михаило Златић је постхумно проглашен за Заслужног радника и грађанина општине Чачак (1. октобра 1977). Умро је у Чачку 23. септембра 1977. године.⁷

6 „Вучко Милошевић нови претседник општине“, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 9. март 1954, 1; „Човек свога доба“, *Чачански глас*, бр. 40–41, Чачак, 1. октобар 1985, 3; „Умро Вучко Милошевић“, *Чачански глас*, бр. 43, Чачак, 19. октобар 1990, 2; *Чачански крај у народноослободилачкој борби 1941–1944, Хронологија догађаја*, (ур. Вук Петронијевић), Чачак, 1968, 77, 173, 224; Ратко Трипковић, *Чачански металици*, Чачак, 1988, 98; Горан Давидовић, Лела Павловић, н. д., 408; подаци преузети од Радоша Мацаревића, вишег архивисте Међуопштинског историјског архива у Чачку.

7 „Михаило Златић нови претседник општине“, *Чачански глас*, бр. 30, Чачак, 10. август 1955, 1; „Оличење рада и честитости“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 1. октобар 1977, 5; Милан Ђоковић, „Сведочанства једног времена“, *Чачански глас*, бр. 27, Чачак, 6–7. јун 1976, 5; Александар Керковић, *Тим „Борца“ био је комплетан*, Чачак, 1986, 29, 102–103; изјава Милана Вукомановића – Лања из Чачка, дата Родољубу Петровићу 1995. године.

6. Милорад Никшић (1927–1998) – Рођен 27. јануара 1927. године у Чачку, а одрастао је у Милићевцима (касније Љубићу), општина Чачак. Два пута је био председник општине. Први пут од 21. новембра 1957. до 4. априла 1960, а други пут до 3. јуна 1963. године.

Гимназију је завршио у Чачку, а Пољопривредни факултет у Земуну. Потом је радио у Институту за воћарство у Чачку. Докторирао је из области агрономских наука. Милорад Никшић потиче из партизанске породице. Његов отац, трговац Миленко Никшић, био је командант партизанског Љубићког батаљона и команде места у Чачку 1941. године. Убио се после пропасти устанка (7. децембар 1941), како не би пао у руке четника који су га опколили. Милорад брат Миодраг (1924–1941) погинуо је као партизан у Зеокама (Драгачево) 16. децембра 1941. године.

Током Никшићевог мандата усвојен је Генерални урбанистички план и формиран Завод за унапређење привреде у Чачку, подигнут споменик песнику Владиславу Петковићу Дису, основана Медицинска школа, подигнута ОШ „Драгиша Мишовић“, као и Центар за мајку и дете, основан Дечји вртић „Радост“, настављено уређење спорских стадиона и основане Виша техничка и Виша пољопривредна школа (1960). Исте године одржан је и први Меморијал Надежде Петровић.

После завршетка мандата председника општине Чачак, Милорад Никшић је постављен за председника новоформираног Среза Краљево. На изборима за посланика у Савезно веће 1967. године изгубио је од генерала Средоја Урошевића, иако је Никшића подржавала Партија. Касније одлази у Београд, где је именован за републичког секретара (министра) за пољопривреду, водопривреду и шумарство у Извршном већу СР Србије. У међувремену је докторирао – најпре у СССР-у (1972), а затим и Југославији (1976). Радну каријеру завршио је као генерални директор београдског предузећа „Воџар соор“. У два мандата био је и председник Ловачког савеза Србије и члан Председништва Ловачког савеза Југославије. Умро је 9. септембра 1998. године у Београду.⁸

7. Милош Милосављевић (1932) – Рођен је 2. октобра 1932. године у Милићевцима код Чачка. За председника општине Чачак изабран је 3. јуна 1963. године и на тој дужности остао је све до 19. маја 1967. године.

Гимназију је завршио у Чачку, а Правни факултет у Београду. Породица Милоша Милосављевића није припадала партизанском покрету. Милош је као гимназијалац постао члан СКОЈ-а (1948), а затим и КПЈ. Матурирао је 1951, а дипломирао на Правном факултету у Београду 1955. године. По завршетку студија најпре је радио у тадашњој Општини Трбушани (1955), а затим и као

8 | Извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995; Родољуб Петровић, *Прича о Љубићу*, Чачак, 2004, 261; „Историјат перспективе развоја пољопривреде СФРЈ и сарадње СССР“, *Чачански глас*, бр. 43, Чачак, 29. новембар 1972, 4.

судија за прекршаје у Чачку. После повратака из војске радио је у Општини Чачак, најпре као секретар, а касније и као потпредседник скупштине.

Чачак је 13. маја 1965. године задесила велика поплава. Запретила је опасност да Западна Морава продре у центар града. Уз помоћ државе ојачан је постојећи бедем, а изграђен је и нови бедем са љубићке стране. Тако је Чачак почео да се шири на леву обалу Западне Мораве (Љубић), где је отпочела градња комуналне инфраструктуре, подизање првих солитера. Парк испред Железничке станице, започет у време Милорада Никшића, завршен је у Милосављевићевом мандату. Започето је и рушење старих објеката у центру града, и радови на изградњи Спортског центра поред Мораве. Обављене су и припреме за изградњу дечјег одмаралишта у Улцињу.

Милош Милосављевић није прихватио други мандат, јер је постао посланик у Привредном већу Савезне скупштине. Запослио се најпре као директор Комерцијалне банке, а затим Привредне банке у Чачку. После пораза на изборима за Републичку скупштину (1969) од народног хероја Раденка Мандића, иако је био званични кандидат Партије у Чачку, одлази у Београд, где се запослио на месту помоћника директора ПКБ-а. На инсистирање Предрага – Драгана Војиновића, секретара комитета у Чачка, код Латинке Перовић и Александра Бакочевића, да се у Владу Србије уврсти неко из Чачка, Милош Милосављевић постаје секретар (министар) за финансије у време када се у Србији одвијају велика капитална улагања у саобраћајну и енергетску основу земље. Био је републички секретар (министар) за финансије у два мандата (1972–1978), потпредседник Народне скупштине СР Србије (1978–1982), потпредседник Извршног већа СР Србије (1982–1986) и потпредседник Савезног извршног већа – СИВ-а (влада СФРЈ) од 1986. до 1989. године. Није прихватио предлог Анте Марковића да у његовој влади буде министар финансија. У два мандата биран је за народног посланика у Савезној и Републичкој скупштини. Милосављевић је од 1989. до 2000. године био генерални директор „Југобанке“ у Београду, а затим и директор „АУ“ банке. Једно време био је на листи особа из Србије које нису смеле да иду на путовање у земље Европске уније. Данас Милош Милосављевић као пензионер живи у Београду.⁹

8. Драгић Јовановић – Трале (1926–1998) – Рођен је 3. јула 1926. године у Чачку у добростојећој занатској породици. За председника општине Чачак изабран је 19. маја 1967. године и на тој дужности је остао у два мандата до 21. маја 1973. године (дао је оставку пре званичног истека мандата).

⁹ „Конституисане општинске скупштине“, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 7. јун 1963, 2; Извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995; „Господари новца“, *НИН*, бр. 2663, Београд, 10. јануар 2002; изјава Милоша Милосављевића дата Родољубу Петровићу 3. октобра 2008. године; интервју Љубише Ђирковића са Милошем Милосављевићем од 3. јула 2008. године (Дигитална библиотека Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку).

Породица Јовановић припадала је партизанском покрету. Драгићева сестра Роса била је логору у Смедеревској Паланци током окупације, а брат Миодраг најпре у Бањици, затим у Матхаузену; погинуо је у саобраћајној несрећи при повратку кући 1945. године. Њихов рођени ујак био је адвокат Александар Ђурчић, дугогодишњи секретар КПЈ у Чачку између два светска рата, истакнути комуниста кога су Немци стрељали 20. јула 1941. године у Чачку. Сам Драгић током окупације био је члан СКОЈ-а у који је примљен 1941. године. После завршетка рата постаје председник Градског комитета омладине, а затим и члан КПЈ (1945). Током окупације је завршио лимарски занат. После рата имао је плаћену функцију у Градском комитету омладине, све до укидања 1952. године. Тада одлази да ради у предузећу „Слобода“ које га шаље да заврши пиротехничку школу у војном предузећу „Крушик“ у Ваљеву. Радио је у чачанском војном предузећу „Слобода“ као висококвалификовани радник у пиротехници, али и као пословља и шеф радионице. Био је политички активан, обављао је разне политичке функције у фабрици (секретар Фабричког комитета, председник Управног одбора и Радничког савета). Одлуком Среског комитета изабран је за организационог секретара Среског комитета (1957). Ту функцију је обављао до укидања срезова 1963. године. Касније је био председник Општинске конференције ССРН-а у Чачку, потпредседник Среског синдикалног већа, посланик Савезног већа произвођача, посланик Скупштине СР Србије. Завршио је Школу резервних официра, нижу и средњу политичку школу СКЈ. Похађао је и Вишу школу друштвено-политичких наука у Београду, али није дипломирао.

Током свог мандата, захваљујући месном самодоприносу, изграђени су ОШ „Ратко Митровић“, четири сале за физичко васпитање у осталим школама, Дечје одмаралиште у Улцињу, брана на Западној Морави код Чачка у оквиру рекреационог центра, Дом културе и Дом за глувонеме.

После одласка са места председника општине обављао је и дужност потпредседника Привредне коморе Краљево. Био је и члан Председништва МОК-а СКС Краљево, где је једно време био и плаћени функционер. Од 1977. године радио је као Друштвени правобранилац самоуправљања Општине Чачак, одакле је отишао у пензију 1983. године. За свој рад проглашен је за заслужног грађанина општине Чачак (1. октобар 1979). Одликован је Орденом за војне заслуге са сребрним мачевима (1970), Орденом заслуга за народ са сребрним зрацима (1978), Орденом републике са сребрним венцем (1981). Драгић Јовановић Трале умро је 29. септембра 1998. године у Чачку.¹⁰

10 „Конституисана нова општинска управа“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 26. мај 1967, 1, 3; „Мере привредне и друштвене реформе захтевају стално ангажовање свих фактора у комуни“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 26. мај 1967, 3; извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995; изјава Драгића Јовановића дата Родољубу Петровићу 9. марта 1998. године; Биографија Драгића Јовановића коју је сам саставио, породична архива породице Јовановић из Чачка.

9. Велисав Богићевић (1931) – Рођен је 8. априла 1931. године у селу Крстац, општина Лучани. На месту председника општине Чачак био је девет година у три мандата. Први пут је изабран 28. маја 1973. (после оставке Драгића Јовановића), други 26. априла 1974, а трећи пут 21. априла 1978. и на тој дужности је остао до 21. априла 1982. године.

Похађао је гимназије у Пожеги и Нишу, а Учитељску школу је завршио у Ужицу. Дипломирао је на Вишој школи друштвено-политичких радника у Београду (1968). Породица Богићевић није припадала партизанском покрету током Другом светског рата. Сам Велисав Богићевић постао је после рата члан СКОЈ-а, а од 1950. и члан КПЈ. Пре избора за председника општине радио је као учитељ у селу Губеревци (Драгачево), а затим је био директор основних школа у Каони (Драгачево) и Прањанима (општина Горњи Милановац). Био је и секретар Среског савеза земљорадничких задруга у Чачку, секретар општинских комитета СК у Каони и Прањанима, члан комитета СК у Чачку и председник ССРН у Чачку. Једно време руководио је и кадровском службом у Фабрици резног алата у Чачку. На чело општине Чачак дошао је са места директора Дома културе у Чачку.

Током председниковања Велисава Богићевића, који је важио за „човека од акције“, грађани су редовно мотивисани, посебно сељаци, да се организују и поправљају и асфалтирају путеве, па је остао познат под надимком „Вељо асфалт“. За време његовог председниковања, када су овлашћења општине значајно увећана (1974), Чачак је добио нову болницу, седам дечјих вртића. У том периоду отворене су две нове робне куће, основан је први факултет, подигнута је нова аутобуска станица, изграђени нова болница и пешачки мост преко Западне Мораве. Чачак је добио обилазницу око града и повезан је пругом нормалног колосека са Пожегом, а тиме и са пругом Београд–Бар. У исто време Чачак није успео да се избори да постане регионални центар, већ је од 1974. године био у Међурегионалној регионалној заједници са центром у Краљеву.

После одласка са места председника СО Чачак, Велисав Богићевић био је и делегат (посланик) у Народној скупштини СР Србије и председник Одбора за образовање, науку и културу и физичку културу. После истека мандата председника општине радио је као директор предузећа Житопромет Чачак, а касније и као директор ПИК Чачак. Добитник је Ордена рада са златним венцем, Ордена са војним мачевима и признања Заслужни грађанин града Чачка (1982). Током деведесетих година једно време је био активан као члан ЈУЛ-а. Данас као пензионер живи у Чачку.¹¹

11 | Миле Мојсиловић, Милош Јефтовић, „Очувано јединство одборника“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, 3; „Општински комитет СК осудио однос једног броја комуниста одборника“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, 3; „Велисав Богићевић нови председник Општинске скупштине“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, 3; М. С. П., „Конституисана новоизабрана Општинска скупштина у Чачку“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 1. мај 1974, 4; „Човек од акције“, *Чачански глас*, бр. 40, Чачак, 1. октобар 1982, 4; извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995;

10. **Александар Вишњић (1933)** – Рођен је 23. јуна 1933. године у селу Слатини, општина Чачак. Два пута је биран за председника општине – први пут 21. априла 1982. и други пут 20. априла 1984. године. На дужности председника општине остао је до 21. априла 1986. године.

Александровог оца Тихомира убили су Немци 26. новембра 1944. године, јер је био присталица партизана и одборник Народноослободилачког одбора. Александар је основну школу завршио у родном селу, а после ње уписује средњу Техничку школу за железнице у Пули. Због укидања школе после две године долази у Београд, где завршава средњу техничку школу „Петар Драпшин“ (1953). Најпре се запослио у Београду, где је желео да има и спортску каријеру (рвање). После доласка из војске запослио се у Фабрици резног алата у Чачку (1955), која је у то време имала само два техничара. Члан СКЈ постаје 1956. године. Као стипендиста фабрике уписује машински факултет у Љубљани 1957. године. Дипломирао је 1962. године и вратио се на рад у фабрику која је тада добијала прве инжењере. Од краја шездесетих Вишњић је задужен за технички и пословни развој предузећа које је у следећој деценији постало модерна фабрика са преко 4.000 радника. Пословали су са великим и познатим западним компанијама (Даглас, Боинг, НАСА, Џенерал моторс, Тојота). На функцију председника општине дошао је са места директора ФРА, чији је руководилац био у два наврата (1976–1982. и 1986–1989. године).

Као успешног директора партија га је за председника СО Чачак кандидовала преко ССРН, што није било и Вишњићево лично опредељење. Он је, док су трајали избори за председника општине, боравио у САД, где је закључивао уговоре за фабрику. Током Вишњићевог мандата проширена су изворишта поред Западне Мораве, одобрена је изградња система „Рзав“ за водоснабдевање града у сарадњи са општинама Ариље, Пожега, Лучани, а касније и Горњи Милановац (урађен је идејни пројекат, отпочели су истражни радови и уведен је самодопринос). У граду је изграђен први топловод повезан са енерганом у Фабрици хартије, уређена је саобраћајница кроз индустријску зону и започети су радови на мосту преко Западне Мораве између Мрчајеваца и Слатине. Постојећа индустријска предузећа задржала су своју производњу, а „мала привреда“ је организована око задруге „Универзал“, која се сврстала међу најразвијеније у Србији. Општина је тада имала око 42.000 запослених.

После истека мандата председника општине Александар Вишњић се вратио на место директора ФРА. Током обављања дужности председника општине Вишњић је имао понуду да постане део политичког тима Ивана Стамболића, па му је нуђено да буде у Влади Србије. Због таквог опредељења је, после политичке смене Стамболића, имао проблема, што је био и један од разлога да напусти „ФРА“ и Чачак 1989. године. Постаје представник београдске фирме „Invest in-

изјава Велисаве Богичевића дата Родољубу Петровићу 2. марта 1998. године; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 303; интервју Љубише Ђирковића са Велисавом Богичевићем од 15. јуна 2008. године (Дигитална библиотека Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку).

port“ у Дизелдорфу и то као технички саветник за нова тржишта. Вратио се у ФРА 1996. године, када се и пензионише. До 2001. године углавном је боравио у Београду. Данас као пензионер живи у Чачку.¹²

11. Милован Гавриловић (1939–2008) – Рођен је 2. октобра 1939. године у селу Брезови, општина Ивањица. Два пута је биран за председника општине Чачак; први пут 21. априла 1986, а други пут 21. априла 1988. године и на том месту остаје до 26. маја 1989. године, када је разрешен дужности по сопственом захтеву (практично је смењен, јер је и после Осме седнице СКС остао везан за Ивана Стамболића).

Отац Милована Гавриловића погинуо је као партизан у Другој пролетерској бригади на Сутјесци 1943. године. Породица Гавриловић потиче из истог села одакле су и Петар и Иван Стамболић. Основну школу је започео у Брезови, а завршио у Ивањици, одакле се 1954. године породица сели у Чачак где је Милован Гавриловић завршио Гимназију (1958). Дипломирао је на Правном факултету у Београду (1962). Гавриловић постаје члан СКЈ 1965. године. Радио је у Општини Чачак, био је судија Општинског (1967), а затим и Окружног суда (1972–1978). У општинском комитету СКЈ једно време је био и секретар (1977–1982), а професионално у Комитету ради од 1982. до 1986. године. У два мандата је био и члан ЦК СК Србије.

За време председниковања Милована Гавриловића званично је донета одлука о изградњи система „Рзав“ (16. септембар 1986), а почели су и први практични радови на систему за водоснабдевање града (подизање бране „Шеврљ“ код Ариља, почетак подизање фабрике за снабдевање воде, градња цевовода до Овчар Бање). Као део отклањања идеолошких оквира режима и део кампање за смањење трошкова, општина Чачак је 1987. године одлучила да се Први октобар, (дан ослобођења града 1941) слави сваке пете године, а не сваке године као до тада. Због општих прилика у земљи за време мандата Милована Гавриловића и привреда Чачка је почела да посрће. Организовани су први већи јавни штрајкови. После оставке Гавриловића од 26. маја до 28. новембра 1989. године вршилац дужности председника општине био је Драгољуб Вучићевић (1938), као председник Друштвено-политичког већа (ДПВ) Скупштине општине Чачак.

После оставке Гавриловић се вратио на место судије Окружног суда у Чачку, где је радио до 2001. године, када је на лични захтев разрешен те дужности, после чега се бавио адвокатуром. За свој рад Милован Гавриловић је

12 | „Потврда јединства“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 23. април 1982, 1; „Изабрани нови функционери“, *Чачански глас*, бр. 18–19, Чачак, 1. мај 1982, 3; Драгољуб Јовичић, „Нова политика касни“, *Чачански глас*, бр. 37, Чачак, 7. септембар 1989, 2; извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995; изјава Александра Вишњића дата Родољубу Петровићу 1. октобра 1999. године; изјава Александра Вишњића дата Милошу Тимотијевићу 1. јуна 2010. године.

добио бројна признања, међу којима се истичу Орден рада са златним венцем и Медаља за војне заслуге. Умро је у Чачку 6. новембра 2008. године.¹³

12. Милош Урошевић (1942) – Рођен је 30. априла 1942. године у селу Доња Трепча, општина Чачак, у земљорадничкој породици. За председника општине изабран је 28. новембра 1989. године и ту дужност је вршио до 19. јуна 1992. године.

Потиче из познате партизанске породице. Организатор устанка у љубићком крају 1941. године, народни херој и командант Друге пролетерске дивизије, генерал Средоје Урошевић, рођени је стриц Милоша Урошевића. Основну школу завршио је у родном селу, Гимназију у Чачку, а Машински факултет у Београду (1968). После завршетка факултета запослио се у чачанској фабрици ЦЕР, која је стипендирала његове студије. У фабрици је радио у три наврата (1969–1989, 1992–1996, 1999–2001). Две године је радио у конструкционом, затим три године у пројектантском бироу, десет година у фабричком сектору развоја програма, а потом је четири и по године био директор ООУР-а „Инвест-опрема“ у оквиру предузећа ЦЕР. Пре доласка на место председника општине био је директор „Инжењеринга“ у оквиру исте фабрике. Аутор је многи стручних радова, пет производних патената, два технолошка решења и 10 нових производа који су примењивани у земљи и иностранству. Носилац је многих награда и признања: Награде „3. децембар“ фабрике ЦЕР, Плакете Савеза проналазача Југославије, Награде „Михаило Пупин“ за проналазаштво (1985), Златне медаље за проналазаштво (1984), Награде привредне коморе региона Краљево и Октобарске награде града Београда за најбоља достигнућа у области науке и технике (1986). Био је један од водећих инжењера фабрике ЦЕР која је своје производе извозила у преко 20 земаља света, посебно на тржиште Источне Европе. Кандидатура за место председника општине није била лична амбиција, већ више жеља Комитета да у политику укључи стручне кадрове. Управо је 1989. године ЦЕР започео велики пројекат за технолошко унапређење фабрике у сарадњи са институтима и предузећима у оквиру СЕВ-а (Савета за економску помоћ земаља у Источној Европи под покровитељством СССР-а).

Председниковање Милоша Урошевића започело је у време почетка распада Југославије. Већ на почетку његовог мандата (1989) Србија је покренула бојкот робе из Словеније и прекид економских односа са овом републиком. Следеће године одржани су први вишестраначки избори, 1991. године почели су ратови, да би 1992. године била уведена економска блокада. Чачак је ускоро прихватио прве избеглице. Као председник општине Урошевић је са суседним општина

13 | Извештај Надежде Крстић, начелника Службе за скупштинске послове СО Чачка, од 22. августа 1995. године, о председницима СО Чачка 1957–1995; „Председник, једногласно, Гавриловић“, *Чачански глас*, бр. 17–18, Чачак, 1. мај 1986, 3; Делимир Стишовић, *Брезова под Мучњем*, Београд, 2003, 270; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 333.

покренуо и излобирао да планирани аутопут од Београда према мору пролази преко Чачка. Урађен је и идејни пројекат аутопута од Појатама до Прељине, што је град у будућности позиционирало као регионални центар. Прави циљ овог пројекта био је повећавање заинтересованости страних улагача за Чачак и околину, чиме би се обезбедио економски напредак. У његово време урађен је и пројекат прикључења на магистрални гасовод од Крагујевца према Ужицу, као и са магистралним телекомуникационим оптичким кабловима за телефонију, који су обезбеђивали директно повезивање Чачка са Европом, а настављени су и радови на изградњи система за водоснабдевање „Рзав“. Захваљујући заједничким притисцима из општине и политичких партија Чачак је 1992. године поново постао центар округа. Као део уређења града у Чачку је подигнут и споменик војводи Степи Степановићу, као део процеса повратка националној традицији, упркос противљењу грађана одабраним ликовним решењем.

Милош Урошевић био је и посланик у Народној скупштини Србије (1990–1993) и Савезној скупштини (1992–1993). Из чланства у СПС-у излази 1995. године. Био је директор ЦЕР-а (1994–1995). Радио је као технички директор Фабрике хартије у Чачку (1996–1999). У ЦЕР поново долази 1999. године, али је због политичких притисака посао напустио после 5. октобра 2000. године. Без сталног запослења до пензије (2005) повремено је хонорарно радио пројекте за Институт „Винча“. Као пензионер живи у Чачку.¹⁴

13. Родољуб Петровић (1940) – Рођен је 6. септембра 1940. године у селу Љубићу, општина Чачак, у занатлијској породици. Био је председник општине у два мандата. На дужност председника општине изабрала га је прв вишестраначка скупштина 19. јуна 1992; други пут је биран за председника општине 19. јануара 1993. године због измене Закона о локалној самоуправи. На овој дужности остао је до 10. децембра 1996. године.

Породица Родољуба Петровића није припадала партизанском покрету. Завршио је Гимназију у Чачку, а дипломирао је на Пољоприведном факултету у Земуну (1964). Краће време је радио у Прехрамбено-пољоприведном предузећу „Хидропродукт“ у Чачку и као професор у Школи ученика у приведи у истом граду. Највише се бавио новинарством – прво у Радио-Чачку (1967–1974), одакле је са места главног уредника прешао у НИП „Политика“ где је радио као стални дописник из чачанског краја (1974–1992). Новинарску каријеру употпунио је сарадњом у Радио Београду и РТС-у и Новинској агенцији Танјуг. Као специјални извештач јављао се својим редакцијама из разних крајева бивше СФРЈ и десетак држава са четири континента.

14 | „Кандидати за председника Скупштине општине Чачак“, *Чачански глас*, бр. 48–49, Чачак, 29. новембар 1989, 3; „Изабрани општински функционери“, *Чачански глас*, бр. 50, Чачак, 7. децембар 1989, 1; Милојица Спарић, „Какав је статус Чачка у Србији?“, *Чачански глас*, бр. 45, Чачак, 2. новембар 1990, 2; Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 359; изјава Милоша Урошевића дата Родољубу Петровићу и Милошу Тимотијевићу 29. маја 2010. године.

Био је последњи председник Општинског комитета СКЈ у Чачку (1989–1991) и први председник СПС-а у Чачку (1990–1992). Биран је за посланика у Народној Скупштини Србије (1993–1997). Био је и члан Главног одбора СПС-а.

Мандат председника општине обављао је у време распада СФРЈ, ратова, економске блокаде и санкција „међународне заједнице“, када је у Чачку и околини збринуто 15.500 избеглица из Хрватске и БиХ. У исто време најважније ингеренције председника општине и локалне самоуправе битно су ограничене и највећим делом пренете на државу.

За време Петровићевог мандата завршена је прва фаза водоводног система „Рзав“ до Чачка (вредна 105 милиона долара), капацитета 1.200 литара воде у секунди, на који је Чачак прикључен 3. децембра 1993. године; почело је ширење водоводне мреже на сеоско подручје, доведен је гасовод до индустријске зоне града, обновљен је и проширен путнички мост преко Западне Мораве (1996) и обезбеђено је да у просторни план Србије уђе пројекат о аутопуту Београд–јужни Јадран преко Љига, Такова и Прељине (где се спаја са правцем од Појата), поред кога је резервисан и простор за привредно-спортско летелиште. Модернизовани су и сеоски путеви (Трнава, Милићевци, Прислоница, Заблаће, Слатина, Јездина, Бањица, Петница, Виљуша, Качулице, Остра, Доња Трепча, Парменац). Направљена је и нова пошта у Слатини са 1.200 прикључака (1996). У исто време направљене су и нове школске зграде за основне школе у Миоковцима, „Др Драгиша Мишовић“ у Чачку и за средњу Економску школу, санирана је градска депонија и урађен јужни фекални колектор. За школе је обезбеђено 120 рачунара; у Институту за воћарство постављена је аутоматска метеоролошка станица.

Модернизована је спортска хала крај Мораве, и поново отворено дечје одмаралиште у Улцињу. Град је добио Дописништво РТС-а и локлану телевизију. Припремљена је пројектна документација и ршени имовинско-правни односи за обнову старог градског језгра. Обновљен је спомен-комплекс на Љубићу, где је обележена 180-годишњица боја (1995), као и 800 година од изградње цркве у Чачку (1993). Отворени су Галерија легат сликара Богића Рисимовића, сеоска кућа у Вранићима и нова поставка Народног музеја (1996). Основан је Клуб привредника и оживљен рад Друштва Чаччана у Београду. Успостављени су пријатељски односи („побратимства“) са градовима и општинама Катерини и Неаменемени (део Солуна) у Грчкој, Трнавом у Словачкој, Габровом у Бугарској, Албукерком у САД и Пермом у Русији.

После истека мандата народног посланика остао је без посла у новинарству (као део притисака нове општинске власти и понашања догматског крила СПС-а и ЈУЛ-а). Успео је да добије посао у РТС-у, али је после 5. октобра 2000. године из политичких разлога отпуштен. У пензију је отишао из Новинске агенције Танјуг. До сада је написао три књиге („Чачак у прошлости“, „Овако је било-новинарски записи“, „Прича о Љубићу“).

Живи где се и родио, у градском делу Љубића, који је касније припојен Чачку. Није добио ниједно одликовање, нити друштвено признање осим годишње награде Танјуга (1999), и Драгачевског сабора у Гучи (2008).¹⁵

14. Велимир Илић (1951) – Рођен је 28. маја 1951. године у Чачку. Одрастао је у приградском селу Атеница у земљорадничкој породици. Први пут председник општине постаје 10. јануара 1996, а други пут 10. октобра 2000. године и ту дужност обавља све до марта 2004. године.

Породица Велимира Илића је током Другог светског рата припадала равногорском покрету, што је он редовно истицао. Породичне везе са партизанским покретом и чланство у СКЈ Илић одлучно негира и одбацује, наглашавајући свој антикомунизам и монархистичко опредељење.¹⁶ Основну школу је завршио у Атеници, Гимназију у Чачку, а Технолошко-металуршки факултет у Београду (1976). Магистрирао је на Техничком факултету у Чачку 2005. године. Пре успостављања вишестраначког политичког система радио је у грађевинским предузећима „Градитељ“ из Горњег Милановца и „Хидроградња“ (погон „Бетоњерка“) у Чачку. Имао је и приватну фирму која се бавила грађевинским пословима. Сувласник је фирме „Спонит“.

После успостављања вишестраначког система 1990. године постаје члан Српског покрета обнове у Чачку, а убрзо и председник Општинског одбора ове странке. Са листе СПО-а 1993. године постаје народни посланик у парламенту Србије, а као председник одбора СПО-а у Чачку 1996. године предводи коалициону листу која побеђује на локалним изборима. Из чланства СПО-а је искључен новембра 1997. године због неслагања са Вуком Драшковићем. Већ у децембру исте године Илић оснива нову странку СПО-Заједно, да би марта 1998. године формирао партију Нова Србија. Том приликом изабран је за првог председника ове странке и ту дужност обавља и данас. Партија Нова Србија била је један од оснивача Савеза за промене, као и коалиције Демократска опозиција Србије, која је 2000. године на изборима победила режим Слободана Милошевића. Велимир Илић је активно учествовао у демонстрацијама 5. октобра 2000. године у Београду, предводећи колону демонстраната из Чачка. Чачак и Велимир Илић добијају највећу медијску пажњу коју су икада имали. Опште одушевљење јавности Србије појавом и понашањем Велимира Илића после неколико година заменила је сасвим супротна медијска слика.

15 | Податке о својој биографији писмено је доставио лично Родољуб Петровић 29. маја 2010. године.

16 | Према документацији из Архива ОК СКС у Чачку Велимир Илић постао је члан СКЈ маја 1979. године у Осијеку, где је у оквиру ЈНА завршио политичку школу. Податке о Илићевом чланству у СКЈ јавно је публиковао „Нови глас“ – билтен партија леве оријентације“ (СПС-а и ЈУЛ-а) 15. августа 1997. године („Браћа Илић“, *Нови глас*, без броја, Чачак, 15. мај 1997, стр. 7–8).

За посланика у Савезној скупштини на листи Нове Србије Илић је изабран 2000. године. Био је и кандидат Нове Србије на изборима за председника Србије у новембру 2003. године (нису успели због малог броја изашлих бирача). На ванредним парламентарним изборима у децембру 2003. године изабран је за посланика Скупштине Србије, а у марту 2004. године и за републичког министра за капиталне инвестиције. Након тог избора поднео је оставку на функцију председника општине Чачак. За министра за инфраструктуру у Влади Србије поново је изабран 15. маја 2007. године и ту дужност обавља до формирања нове владе 2008. године. На изборима за председника Србије, одржаним у јануару 2008. године, Велимир Илић осваја треће место. Од маја 2008. године посланик је у Скупштини Србије.

Председниковање Велимира Илића у првом мандату (1996–2000) било је испуњено сукобима са републичким властима које је контролисала Социјалистичка партија Србије Слободана Милошевића и сукобима са Вуком Драшковићем (СПО). У другом мандату (2000–2004) сукобио се са владама Зорана Ђинђића (ДС) и Зорана Живковића (ДС). Велимир Илић се политички позиционирао као локални лидер који брани интересе своје средине. Током бомбардовања Србије 1999. године Илића је гонила и војна полиција, па се извесно време крио од могућег хапшења. Чачак је у овом периоду представљен као веома напредна и успешна општина у којој се развија приватни бизнис. Већи напредак је забележен у изградњи приградских и сеоских путева, ширењу водоводне и канализационе мреже у овим насељима, делимичној гасификација града, отварању неколико домаћих и страних мегамаркета и низа трговинских фирми. Завршена је обнова општинске зграде, а започета је и изградња спортске хале у Атеници. Као министар за капиталне инвестиције Илић се залагао за изградњу аутопута преко Чачка према мору и обнову постојеће магистралне мреже саобраћајница.

Велимир Илић је као председник општине увео и поновно празновање градске славе, нове симболе општине, доношење бадњака, покровитељство општине у подизању цркава и манастира, свечане заклетве у цркви, оживљавање националне традиције, рехабилитацију четничког покрета и покровитељство над карневалским окупљањима. За свој досадашњи рад Илић је добио низ награда и признања, статус почасног грађанина десетине општина у Србији, као и многа одликовања: Орден руског патријарха Алексеја, Орден Светог Саве, Орден Светог Симеона, први Орден владике Николаја. Велимир Илић данас живи и ради у Атеници, саставном делу Чачка.¹⁷

17 | М. Нешић, „Бићемо ваш понос“, *Чачански глас*, бр. 50, Чачак, 13. децембар 1996, 1–3; Горан Давидовић, Лела Павловић, н. д., 400–401.

15. Велимир Станојевић (1964) – Рођен је 11. јуна 1964. године Чачку. Први пут за председника општине Чачак изабран је марта 2004. године, а у септембру исте године грађани га на непосредним изборима поново бирају на исту функцију. Трећи пут за председника општине изабран је 2. јуна 2008. године. Чачак је 29. децембра 2007. године добио статус града, па је од тада Станојевић добио звање градоначелника.

Станојевић потиче из породице која је током Другог светског рата била наклоњена равнаторском покрету. Основну и средњу школу завршио је у Чачку, а дипломирао је на Пољопривредном факултету у Земуну (1988). Запослио се у Чачку на Институту за воћарство, где је радио од 1989. до 1998. године на пословима истраживача у одсеку за агротехнику и агрохемију. Био је и директор јавног предузећа „Градско зеленило“ у Чачку (1998–2000). Од 2000. до 2004. године обављао је функцију заменика председника Извршног одбора општине Чачак.

Политичку каријеру започео је као члан Српског покрета обнове, а 1998. године постаје члан Нове Србије. Један је од оснивача ове партије – најпре члан председништва и Извршног одбора, а од 2005. и њен потпредседник. На локалним изборима у два мандата (1996–2000; 2000–2004) биран је за одборника у својој изборној јединици Лозници. Био је и посланик у Народној скупштини Србије (2004–2007) на листи Нове Србије.

Током првог мандата Велимира Станојевића усвојени су Стратегија развоја општине, Локални еколошки акциони план и Стратегија социјалне политике. Започети су и већи пројекти за решавање основних проблема града и општине, као што је регионална депонија Дубоко код Ужица и акумулациона брана Сврачково у систему за водоснабдевање „Рзав“, започет је и нови мост на Западној Морави, завршена је спортска хала у Атеници, урађено је попличавање пешачке зоне, инсталирање фонтане и уређење центра града, изградња дечјих вртића у граду и већим селима. Велимир Станојевић живи у селу Лозници код Чачка.¹⁸

18 | М. Н., „И после Веља – Вељо“, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 26. март 2004, 3; Нела Радичевић, „Све за Чачак препознатљив у Србији“, *Чачански глас*, бр. 18, Чачак, 8. мај 2008, 6; „Закон о територијалној организацији Републике Србије од 29. 12. 2007. године“, СГ РС, бр. 129/2007..

Municipality Presidents of Cacak (1944–2010)

In this paper you will find biographies of Cacak municipality presidents from 1944 to 2010 (15 personalities). Their professional and political careers, the most important events and town improvements during their mandates are presented, as well as their careers after being president of Cacak municipality.

Personality of the municipality president symbolizes in many ways the town where he performs his duty. Family background, education, professional and political career help us a great deal to understand political life in the last six decades, both during the period of socialism and in post socialist period.

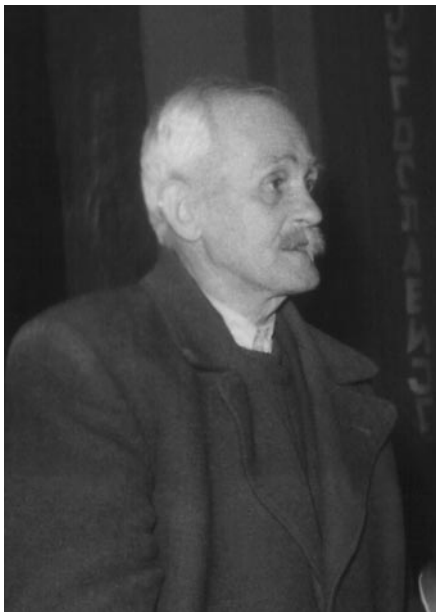
Rodoljub PETROVIC, Milos TIMOTIJEVIC

Les maires de Cacak (1944–2010)

Ce texte rapporte les biographies des maires de Cacak de 1944 à 2010 (15 personnalités en tout). À l'intérieur du texte sont présentés la carrière professionnelle et politique, les événements les plus importants et les avancements de la ville et de la mairie au temps de leur mandat, ainsi que leur carrière après l'exécution de leur devoir de maire de Cacak.

La personnalité du maire sous diverses manières symbolise l'endroit dans lequel il exerce son devoir. L'origine familiale, l'instruction, la carrière professionnelle et politique nous aident grandement à comprendre le vie politique durant les six dernières décennies, autant pendant le socialisme que durant la période post-socialiste.

Rodoljub PETROVIC, Milos TIMOTIJEVIC

*1. Драгомир Минић, председник општине
1944–1947.*

*2. Арсеније Ћендић, председник општине
1947–1949. и 1950–1952.*

*3. Радојко Крунић, председник општине
1949–1950. и 1952–1954.*

*4. Вучко Милошевић, председник општине
1954–1955.*

5. Михаило Златић, председник општине
1955–1957.

6. Милорад Никишић, председник општине
1957–1963.

7. Милош Милосављевић, председник
општине 1963–1967.

8. Драгић Јовановић, председник општине
1967–1973.

*9. Велисав Божићевић, председник
општине 1973–1982.*

*10. Александар Вишњић, председник
општине 1982–1986.*

*11. Милован Гавриловић, председник
општине 1986–1989.*

12. Милош Урошевић, председник општине 1989–1992.

13. Родољуб Петровић, председник општине 1992–1996.

14. Велимир Илић, председник општине 1996–2004.

15. Велимир Станојевић, мандат председника општине обавља од 2004. године

Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

„ПРВИ ГРАЂАНИН МАЛЕ ВАРОШИ“ : ЗНАЧАЈ ПРЕДСЕДНИКА ОПШТИНЕ У ЛОКАЛНОЈ ЕЛИТИ ВЛАСТИ ТОКОМ СОЦИЈАЛИЗМА – ПРИМЕР ЧАЧКА

УДК: „“

АПСТРАКТ: У раду се на примеру Чачка као микроцелине анализирају и проверавају теоријске претпоставке у вези са проблемом дефинисања појма елите у периоду социјализма и њеним везама са хијерархијски вишим органима власти. Место председника општине није имало само политичку моћ одлучивања, него је и симболички представљало вредносни систем једне заједнице повезане многим релацијским мрежама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: елита, власт, председик општине, идеологија, комунизам, породично порекло, релационе везе

„Људи у малим варошима не трпе нагле промене, као ни брзу вожњу. Одмах им се смучи.“

(Младомир Пуриша Ђорђевић – дијалог из филма „Први грађанин мале вароши“)

Чачак је имао ту срећу да Младомир Пуриша Ђорђевић, један од најзначајнијих филмских редитеља у Србији, инспирацију за већину својих филмова потражи у родном месту – Чачку.¹ У филму „Први грађанин мале вароши“ (1961) приказао је сукоб традиционалних вредности српске паланке у судару са модернизацијом – урбанизацијом. Грађани малог града тешко се растају са одлуком да се поруши стари центар града, како би се изградио нови, функционалнији. Председник општине подржава ново урбанистичко уређење града, план девојке архитекте-пројектанта, у коју је иначе заљубљен. Но, да би грађанима доказао да се стари центар не руши под њеним утицајем, председник почиње да избегава девојку, која се удаје за другог. Извршавајући обред венчања, први грађанин мале вароши остаје сам са својим градом.²

Филмска поетика Пурише Ђорђевића усмерена је према емотивним везама и проблему модернизације, али је у први план истакла и улогу личности председника општине („првог грађанина мале вароши“) у малим урбаним

1 | Милош Јевтић, *Домаће игралнице Пурише Ђорђевића*, Београд, 209, 27.

2 | Petar Volk, *Dvadeseti vek srpskog filma*, Београд, 2001, 364, 510, 659.

срединама (паланкама) као носиоца процеса социјалистичке модернизације.³ Значај и улога председника општине као припадника елите власти није само у домену политичке моћи одлучивања, већ на један сложен и слојевит начин симболизује систем вредности заједнице у којој се живи.⁴

Политичке прилике у којима су обављали дужност, породична, лична и професионална биографија, улога у унапређењу града и општине и каријера после завршетка дужности председника општине, осликавају не само личности председника општине, већ и локалну заједницу и систем политичких вредности које она преноси кроз неколико генерација. При томе се у проучавању ове теме намеће неколико основних питања: стварање и значај политичке елите на микроплану (елите власти), улога породичне политичке баштине, релационе мреже унутар локалне заједнице и централне власти, као и политичко и територијално обликовање простора на коме се делује.⁵

Проучавање општих феномена на микроплану омогућава откривање специфичних механизма друштвеног деловања који се у истраживањима везаним за ниво државе или региона губе или нису довољно уочљиви. Локализована концепција истраживања може одговорити на више потреба: 1) колико је био уобичајен неки феномен; 2) уочавање и објашњавање механизма деловања у посебној ситуацији – разноврсност у понашању; 3) детаљније приказивање неког дешавања, јер поглед са нивоа државе и ширег региона превише уопштава; 4) могућност проверавања постојећих теорија, односно одређење колико оне варирају на нивоу микроцелина; 5) истраживање питања која због уопштавања на ширем нивоу нису могућа.⁶

Мало место може да репрезентује неку ситуацију за коју се већ зна да је распрострањена. Појединачни случај може да се изучава баш зато што је изузетан, јер се тако види како друштвени механизми заказују. Недоследности и напрслине у структури великих друштвених система могу да се посматрају из перспективе неке мале заједнице или појединца. На локалној „друштвеној драми“ откривају се латентне напетости у целом друштву које пролазе кроз четири фазе: 1) избијање; 2) криза; 3) рад на обнављању; 4) реинтеграција. Циљ изучавања микроисторије је да извучи опште закључке из локалних података, при чему се као главни проблем намеће питање распрострањености таквог феномена (типичност).⁷

3 У филму се појављује и један од некадашњих председника општине (Михаило Златић – Миш), а главни јунак филма – председник општине (Раде Марковић) – носи име Мишко Радић.

4 Mark Abeles, *Antropologija države*, Beograd, 2001, 125.

5 Подаци о председницима општине Чачак после 1944. године узети су из текста Родољуба Петровића и Милоша Тимотијевића – „Председници општине Чачак (1944–2010)“ – који је објављен у истој свесци овог *Зборника*, тако да се за податке из њихових биографија неће употребљавати посебне напомене.

6 Knut Čelstali, *Prošlost nije više što je nekad bila : uvod u historiografiju*, Beograd, 2002, 103–107.

7 Peter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd, 2002, 46–50.

На самом почетку неопходно је одредити појмове који се истражују, а то су елита и елита власти у социјализму, друштвене основе на којима је то друштво функционисало (под влашћу такве елите), релационе везе, политичке компетенције, као и простор под управом председника општине у доба социјализма.

Елита и социјалистичко друштво

Сам појам елите, која означава „друштвени врх“, има неколико карактеристичних својстава (у зависности од теоретичара и погледа на друштво): способност, власт, рационалност, одлучивање, положај, надзор над ресурсима. Ипак, оно што је одлучујуће за дефинисање елите односи се на располагање моћи у друштву (политичке, економске, управне, војне, медијске, културне, академске), односно отворено или прикривено учествовање у доношењу одлука. У овој дефиницији елита се изједначаје с управљачком елитом, а сам појам значењско извориште налази у политичком поимању друштва. При томе се наглашава унутрашња повезаност управљачке елите која твори својеврсну „елиту власти“, а која се ослања на положаје у институцијама и капацитете у одлучивању (политички, економски и војни кругови).⁸

Шира дефиниција елите, која се не односи само на коришћење моћи, говори да је елита друштвена група која поседује концентрисану контролу над акумулисаним ресурсима неопходних за репродукцију основних претпоставки на којима почива дати (или потенцијални) начин производње друштвеног живота и који има активну улогу у репродукцији тих претпоставки. Реч је о економским, политичким и културним ресурсима (власништву, власти и културној хегемонији). Елита се, у зависности од типа друштва, различито одређује. Основу командно-планске производње друштвеног живота у социјализму представљало је стапање економских, политичких и културних потенцијала, па се и елита у таквом друштвеном систему посматра према типу ресурса над којима је имала монопол.⁹

Друштвени систем социјализма представља ауторитарни поредак тоталитарног стаљинистичког типа који је после 1945. године инсталиран у Источној Европи, укључујући и Југославију. Јединственост и препознатљивост се огледа у три елемента: 1) контрола привреде од стране власти (Партије) – непостојање тржишта и одговорности оних који управљају својином; 2) структура власти темељи се на хијерархији, тајности и професионалности чланова Партије која је постала власник државе; партијски врх чини елиту

8 | Žak Koenen-Iter, *Sociologija elita*, Beograd, 2005, 11–13, 18–20, 68–69; Slobodan Antić, „Elita“, *Sociološki rečnik* (priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Beograd, 2007, 119.

9 | Mladen Lazić, „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, (priredio Mladen Lazić), Beograd, 2000, 26.

власти која репресијом и страхом управља својим чланством и целим друштвом; монопол Партије законски је потврђен, а у друштву је изграђен фетишизам идеологије и култ вође; 3) власт према друштву испољава снажну физичку и духовну репресију кроз механизме самозаштите очувања власти, при чему се служи манипулацијама, страхом и напетости у циљу стварања „новог човека“ – јединке лојалне тоталитарној власти, без способности за критику система, утопљену у колективистичку организацију друштва.¹⁰

Функционисање и организација друштва у свим социјалистичким земљама темељила се на овим принципима, премда они нису остали окамењени. Сва друштва у Источној Европи под влаћу комуниста имала су сличну еволуцију стаљинистичког система. У начелу, прошла су кроз три фазе развоја: 1) тоталитаризам; 2) рани постоталитаризам; 3) зрели постоталитаризам.¹¹ Први период (тоталитаризам) у идеално типском погледу карактеришу укидање целокупног претходног политичког, привредног и друштвеног плурализма, успостављање водеће (утопијске) идеологије, масовна мобилизација и успостављање владавине харизматског вођства које влада неомеђено јасним овлашћењима и са крајње непредвидљивим понашањем. Други период (рани постоталитаризам), који је веома близак „правом“ тоталитаризму, одликују извесно попуштање стега на привредном и друштвеном плану и допуштање извесне критике режима, али и даље потпуно задржавање „чврстине“ на плану политичког управљања. Трећи период (зрели постоталитаризам) карактерише постепено стварање области друштва које измичу контроли државе, као што је стварање „друге“ или „паралелне“ културе у односу на званичну идеологију. Исти процеси „осамостаљења“ видљиви су и у привреди где је, поред планске привреде, дозвољена и аутономија предузећа, што условљава појаву „црвених буржуја“ и постепено прихватање приватног сектора. Званична идеологија и мобилизација друштва имају више формални него политички значај. Комунистичке партије све више у свом раду зависе од утврђене процедуре и „унутарпартијске демократије“.¹²

Југославија је, попут других социјалистичких земаља у Источној Европи, имала развој који се може омеђити предложеним теоријским описом. После Другог светског рата потпуну власт на свим нивоима у Југославији имала је

10 | Мирослав Јовановић, „Стаљинизам“, *Историјски гласник 1-2*, Београд, 1993, 105, 114–117.

11 | Предложену поделу разрадили су социолози Линц и Степан (Juan J. Linz, Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore – London, 1996). Овај модел је на примеру Србије и других бивших република СФРЈ, али и осталих комунистичких земаља Европе, применио социолог Слободан Антонић у циљу одређивања демократског потенцијала Србије и провере тезе о структурној недемократичности која је условила спору и одложу демократизацију савремене Србије (Slobodan Antonić, *Zarobljena zemlja : Srbija za vlade Slobodana Miloševića*, Beograd, 2002, 47–61).

12 | Juan J. Linz, Alfred Stepan, p. 40–46.

КПЈ. Револуционарним мерама (конфискацијом, експропријацијом, аграрном реформом, секвестром, национализацијом), у свим источноевропским земљама у периоду од 1945. до 1953. године, предратна буржоазија лишена је материјалне и социјалне моћи у корист слоја сељака и класе пролетаријата – из којих ће проистећи нова комунистичка партијска елита. Улога буржоазије као политичке елите потпуно је нестала. Унутар нове елите власти формирала су се два типа руководиоца. Први тип су чинили професионални револуционари, формирану у условима илегалног рада (у затворима, логорима, изгнанству и рату – „завереници“). Други тип настао је после успешног револуционарног преузимања власти и био је специјализован за процесе техничке и друштвене контроле (организацију, планирање, производњу, регулисање друштвеног благостања, вођење међународне политике, вештину дипломатије, менаџмента, инжењеринга и научног рада) – тзв. „технократе“. Старији тип руководиоца, комунисти-револуционари, остајали су у партијским форумима, без обзира како су обављали своје функције, јер су били заслужни за револуцију и симболизовали су очување њеног континуитета. Та два различита типа руководећих кадрова била су карактеристична за све комунистичке партије у Источној Европи.¹³

Мандат за власт КПЈ/СКЈ добила је на основу победе у рату и истрајног антифашистичког става, који је од 1948. године званично проглашен за револуцију. Ту су била и три базична принципа вредности: 1) социјална једнакост; 2) национална равноправност у оквирима јединствене федералне државе; 3) индустријализација и урбанизација – стварања модерног индустријског друштва ради реализације једне од основних вредности комунистичког система – једнакости. Нови ослонац режима настао је увођењем самоуправљања после 1950. године. Овај систем (уз ефективну економску помоћ са Запада) донео је сасвим опипљиве резултате: извесне елементе политичке либерализације, делимично напуштање стаљинистичког тоталитаризма, нарочито у култури, а делимично и у економији (снажан привредни раст, континуирани раст животног стандарда, процес индустријализације и урбанизације), али који су сврху политичке легитимизације представљали као ексклузивни производ социјалистичког самоуправљања. Најважнија чињеница био је континуирани раст животног стандарда свих слојева становништва. То је, уз наглашену ноту националне независности и компаративних предности у односу на европске, давало легитимност режиму. И сама динамична социјална мобилност се на посредан начин приписивала самоуправљању.¹⁴

13 | Марија Обрадовић, „Промена својине и економске структуре у источноевропским земљама после Другога светског рата (1945–1952)“, Историјски записи, г. LXXXII, бр. 3–4, Подгорица, 1999, 137–148; Ista, „Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugoga svetskog rata“, u: Hans Georg Fleck, Igor Graovac (prir.), *Dijalog povjesničara-istoričara*, 5, Zagreb 2002, 377–387.

14 | Laslo Sekelj, *Jugoslavija struktura raspadanja : o gled o uzrocima strukturne krize jugoslovenskog društva*, Beograd, 1990, 13, 139.

У социјализму је диференцирање између политичке и економске елите било сасвим условно. Пошто су економија и политика биле суштински срасле, сваки политички положај је имплицирао и непосредна економска овлашћења. С друге стране важило је и обрнуто правило: директори фабрика били су чланови партијских комитета, при чему је постојала сразмерна веза између висине политичког положаја и величине, односно важности предузећа. Обе су „импликације“ биле легалне и сасвим легитимне.¹⁵

Читав систем друштвених односа у социјализму изграђен је на темељу командно-планских односа (супротности оних који „планирају и наређују“ и оних „који изводе радове“), при чему је „кадровска контрола“ само језгро тих односа. Највиши ниво заузимали су савезни, односно републички функционери и директори великих стратешких предузећа, док је средњи ниво припао општинским функционерима и директорима већих предузећа (приближно хиљаду и више запослених). На трећем нивоу били су директори средњих предузећа и установа, где се и завршавала командно-планска хијерархија. Четврти прелазни ниво чинили су нижи руководиоци у државној администрацији, предузећима и установама.¹⁶

Међутим, с друге стране, управа у држави се аматеризовала – устоличио се принцип самоуправе по којем сви одлучују о свему без познавања ствари и стварног степена заинтересованости, али без стварне власти. На локалном политичком нивоу формиран је систем олигархије – унутар радних организација важеће правило била је аматерска самоуправа, али је зато на интермедијалном и централном нивоу постојао принцип извршно-бирокуратске власти. На врху пирамиде власти били су општински руководиоци и партијски лидери, испод њих делегати скупштина, а још ниже грађани. У сваком случају, у друштву су „најнемоћнији“ били радници и сељаци. Олигархијска структура формирана је и у општинама и у радним организацијама и то у облику неформалне структуре моћи, у којој су челне позиције држали партијско-државни функционери.¹⁷

Владајућа партијска елита (или колективно-власничка класа) у Југославији била је релативно отворена група. Како унутаргенерацијски, тако и међугенерацијски, и то током целокупног периода социјалистичког система. Револуционарно освајање власти довело је на више друштвене положаје првенствено припаднике нижих друштвених слојева (а на елитне положаје „професионалне револуционаре“, најчешће потомке сељака и радника). Временом су се обрасци класне регрутације постепено мењали. Елита власти (колективно-власничка класа) се при свом обнављању све снажније ослањала на ниже руководиоце и стручњаке (посредне класе). Захваљујући структурним променама у друштву, као последици економско-социјалног развоја и напретка,

15 | Mladen Lazić, „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, 37.

16 | Mladen Lazić, *Sistem i slom : raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd, 1994, 67–69.

17 | Laslo Sekelj, *n. d.*, 36–37.

слој стручњака је проширен, што је повећало регрутацијску основу елите власти на средњим нивоима друштвене хијерархије. С друге стране, тај процес проистакао је и из класне стабилизације система, која је наметала тенденцијско хомогенизовање група, односно учвршћивање граница које раздвајају, пре свега, супротстављене категорије (радништво и колективно-власничку класу). Овај процес одвијао се сразмерно споро, а владајућа класа је у основи остала отворена и то у двоструком смислу: могућности потомака њених припадника да заузму владајуће положаје биле су мале, што је значило да се на положаје и даље доспевало споља, успоном из нижих друштвених слојева. Потомци припадника елите власти нису наслеђивали државне положаје (најчешће су заузимали места стручњака и руководиоца, а понекад су падали и на ниво радника, иако им је почетна позиција била виша у односу на остатак друштва). Током социјализма међугенерациско преношење владајућих положаја на потомство било је изразито ограничено.¹⁸

Традиционално друштво, социјализам и релационе мреже

Међутим, у анализи елите власти Југославије у доба социјализма требало би водити рачуна и о томе да је у партијску и државну хијерархију после 1945. године уведено на десетине хиљада људи са села. Већину новог чланства, регрутованог у рату, чинили су сељаци из динарског подручја.¹⁹ Менталитет овог становништва негативно је усмерен према власти уколико је њена државна (политичка) делатност уперена према модернизацији државних и друштвених структура (професионализација, принцип смене, премештаја и раскидања с родовском повезаношћу).²⁰ Требало би нагласити да су Чачак и околину током XIX века населили управо становници пореклом из динарског подручја (Црне Горе, Херцеговине, Старог Влаха и Босне). Миграције током XX века (до 1940. године), незнатно су утицале на мењање структуре становника и потицале су из истих крајева као и у претходном веку.²¹ После Другог светског рата миграције из истих подручја само су појачане, па је према попису из 2002. године око 50% становника општине Чачак досељено у садашње место становања – 36% из других општина Србије или република СФРЈ, а остали из околних села.²²

- 18 Mladen Lazić, „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, 31–32.
- 19 Marija Obradović, „Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugoga svetskog rata“, 377.
- 20 Ханс – Михаел Мидлих, „Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века“, *Историјски часопис*, књ. XXXVIII, Београд, 1991, 114–125.
- 21 Никола Пантелић, *Традиција и савременост : друштвени живот у селима чачанског и горњомилановачког краја*, Београд, 1991, 2–3.
- 22 Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, „Демографски развој општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године“, *ЗРHM XXXV*, Чачак, 2005, 261.

Балканска пастирска култура дуго се опирала западном културном обрасцу – родовске и породичне везе биле су доминантне у односу на друге форме организовања и повезивања људи. Планине су биле својеврсне „фабрике људи“, место где се учвршћивао један културни образац који је те људе враћао у равнице (после неколико векова) са новим менталитетом. У деценијама комунистичке владавине сузбио се утицај Запада на друштво и државу, али покушај стварања новог идеала човека и културе завршио се у „безваздушном простору“ између традиције и напретка. Стари обрасци понашања и помагања сродничких група нису нестали, иако су у економском смислу и градским условима обимно домаћинство и родовска група као заштитничка организација изгубили свој смисао.²³ Родовске везе у изграђивању политичке каријере нису ишчезле, али само под условом припадности партијској структури која је имала своја правила репродукције.

Да би се учествовало у власти у социјалистичкој Југославији, неопходно је било чланство у СКЈ (комитети су одређивали делегате који су доносили одлуке). СКЈ је имао непосредну директивну надређеност другим друштвено-политичким организацијама и одлучивао је о избору политичких кадрова. Имати другачије мишљење од онога које је формирано у партијским форумима био је и опасан политички ризик. Комунисти су представљали елиту власти која је себи подредила целокупну државну и друштвену организацију, успоставивши нови, строго хијерархијски поредак. Врх пирамиде власти на локалним нивоима формирали су привредни руководиоци и нижа партијска руководства, а сам врх пирамиде у држави ЦК и ужи колегијум Партије.²⁴

Демократизација и модернизација власти нису извршени увођењем самоуправљања. Иако је у пропаганди режима презентовано као систем непосредне демократије, самоуправање није постало доминантан друштвени однос. Спољашњи и унутрашњи проблеми натерали су врх КПЈ да после 1948. године оснажителеге легитимитета власти како би сачувала политички монопол. Увођењем самоуправљања у привреду (директивом „одозго“) и препуштању да се многим предузећима командује не са савезног, него републичког или локалног нивоа (1950–1952), власт је пронашла нову форму управљања. Партијска држава је овим мерама желела да оствари ефикаснију мобилизацију радне снаге у циљу извршења петогодишњег плана и задржи контролу над привредом и политички монопол, а не да изврши демократизацију друштва. Јединство државне власти и Партије није промењено – то је учињено само на ниво одлучивања.²⁵

Од самог почетка самоуправљање је замишљено као децентрализација, а томе је, као одговор политичког врха на политичку кризу коју је он сам изазвао,

23 | Karl Kazer, *Porodica i srodstvo na Balkanu : analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd, 2002, 9, 118, 131.

24 | Laslo Sekelj, *n. d.*, 41, 68.

25 | Marija Obradović, „*Narodna demokratija“ u Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd, 1995, 199–202, 257–258, 268.

придодата и функција замене политичке демократије (уставне реформе 1972–1974). Једини стварни резултат самоуправљања било је померање тежишта политичке моћи са федерације на републике и даље на комуне (општине).²⁶

Но, општи механизми организовања друштва којима су руководиле комунистичке партије, укључујући и „посебности“ самоуправљања, нису једини принципи по којима се бира и организује власт на локалном нивоу. Бављење политиком у микроцелинама значи да је кандидат за одређену дужност познат локалном становништву. При обављању одређене функције неопходан је легитимитет, без обзира да ли је у питању једнопартијски или вишепартијски систем бирања власти. Из тих разлога улога политичке баштине постаје битан услов политичке проходности.

Проходност неког од кандидата за обављање функције председника општине зависи и од наслеђа његове породице, али и низа испреплетених веза са носиоцима државних функција на вишим нивоима власти. Под тим заједничким односима у овом истраживању подразумевамо релационе мреже. Улога предака који су били политички активни, њихова политичка вредносна упоришта и одређења преносе се преко неколико генерација. Трагови прошлости могу да усмеравају политичку будућност. Ако постоји својеврсна аполитичност кандидата потврђена кроз личну каријеру (под којом се подразумева свесно или несвесно одвајање од политичке баштине уже или шире породице), она заправо и није стварна у свести грађанства. На основу деловања и особина кандидата према основним вредносних одредницама које су значајна политичка тема на локалном нивоу (у Западној Европи питање левице и деснице, у Француској Покрет отпора у Другом светском рату, одвајање цркве од државе, у Србији питање партизана и четника), бирачи или делогати, чланови партијских формума који имају могућност бирања имају јасне ставове, које из колективног несвесног пројектују на кандидата. Он је „добар“ или „лош“, зависно од своје припадности једном од релационих полова који образују поље политичког дејства.²⁷

Ове релационе мреже нису окамењене, временом се мењају и могу се свесно употребити у свакодневном бављењу политиком. Ако те употребе и нема, бирачи несвесно приписују једном од кандидата припадност једној од постојећих политичких конфигурација у прошлости. У малим срединама на релационе мреже утиче и породично порекло (крвна и брачна сродства). Партијска припадност, стручност и личне особине могу да буду у другом плану у односу на релационе мреже које свесно или несвесно наслеђују и које се не губе у сложенем, градском окружењу, где партијски апарати имају првенствену улогу. Чинилац који пресудно утиче на релациону конфигурацију може се мењати – у једном окружењу то је систем родбинских односа, а у другом

26 | Laslo Sekelj, *n. d.*, 42.

27 | Mark Abeles, *n. d.*, 131–132.

страначка, синдикална или еснафска повезаност или припадност локалној техно-структури.²⁸

У исто време политичка активност обликује одређену територију и мења јој границе утицаја. Проучавање релационих мрежа на локалном плану и расподела политичке моћи на том простору неће се добро разумети без повезивања са вишим државним нивоом, јер се политичке везе и утицаји пробијају из микроцелине на шире просторе, повезују, спајају и делују на много начина и слојева. Требало би водити рачуна и о томе да се политичка моћ заправо изместила из малих локалних центара, тако да се може говорити само о „заостатку моћи“. Политичке односе у микроцелини није могуће разумети без укључивања проучавања виших нивоа власти са којима је локална средина повезана многим односима.²⁹

И представа о простору, осим непосредних и посредних релационих мрежа, одређује начин управе и бављење политиком. Није само реч о доживљеном него и о промишљеном простору, о чему сведоче процеси централизације и обратног процеса. Обављање дужности коју доноси власт неодвојиво је од управљања одређеним колективитетима. Политичка активност увек се одиграва на некој територији, а понекад и мења њене границе – у том међудејству увек постоји супротност између центра и ободних делова и то на свакој равни колективног устројства. Сукоби око одређивања средишта округа увек су постојали и били су део локалне политике. Избор регионалних средишта власти условљава територијалне поделе и повлачање њихових граница – просторни распоред управља размишљањима локалних политичких представника. Када се поремети склад целине и када се угрози једно уврежено поимање простора, долази до нереда и нефункционисања система, јер су помућене представе о границама као одразима давнашњих, предачких територијалних уређења. Укидање поретка који повезује стварност и симболику простора може довести и до отпора, јер је логика простора дубоко уврежена у читавом друштву. Она даје одговарајући оквир свакодневним пословима и управља механизмима. Људи имају потребу да живе и делују унутар простора са јасно одређеним контурама (у супротном се умањује или нестаје способност изграђивања самосвести, идентитета). При томе, простор политичког дејства није подударан са простором политичког система – те се границе непрекидно прелазе.³⁰

28 | Mark Abeles, *n. d.*, 132, 134–136.

29 | Mark Abeles, *n. d.*, 138–142.

30 | Pjero Zanini, *Značenja granice : prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Beograd, 2002, 9–10, 53–54, 112–113; Mark Abeles, *n. d.*, 136, 138–142.

Политичка баштина и регрутовање локалне елите власти

Анализа биографија дванаесторице председника општине Чачак у епохи социјализма открива четири „особине“ неопходне да би се вршила ова дужност. Прва и основна „особина“ било је чланство у КПЈ/СКЈ, што никако није био и довољан услов да би неко постао председник општине. Други услов односио се на личне заслуге током рата и револуције. Учешће у борбама, дуготрајно заточеништво и страдање због припадности КПЈ и партизанском покрету, била је заслуга која се ценила и награђивала. Преостала два услова наметала су се ако би изостале личне заслуге у револуцији, условљене физичким одсуством из града током окупације (боравком у затвору, логору, заробљеништву) или због генерацијске удаљености (дечачког узраста за време Другог светског рата). То је био разлог да се истакне лична стручност, како због стварних способности које су постојале или због мања образованих кадрова унутар партије, нарочито у првој послератној деценији. Четврти услов односио се на породично порекло, борбу и страдање предака у оквиру комунистичког и партизанског покрета. Овај услов није прећутно примењиван, већ је истицан као значајна и битна карактеристика кандидата за председника општине, у време када је због протока времена било све мање кадрова из револуције, што је потврђено и приликом избора 1973. године: „Када је реч о кадровским променама у овом устаничком крају, нарочито кад су у питању руководеће дужности у комуни, речено је да се, поред стручних квалификација, радних и других карактерних особина, гледа и на порекло породице, односно њену припадност напредном покрету. Морално-политички лик мора да игра важну улогу при избору руководећег кадра.“ У овом случају мислило се пре свега на одборнике, јер је међу њима било и оних који нису потицали из партизанских породица.³¹ Ипак, овај принцип, иако не одлучујући, био је важан услов да се неко изабере за председника општине.

Личност Драгомира Минића, првог председника општине после Другог светског рата (1944–1947), обједињује све ове елементе. Припадао је комунистичкој партији, окупацију је провео у затворима и логорима, пре рата је обављао дужност секретара општине, породица му је страдала у рату због учешћа у партизанском покрету, а преживели чланови породице обављали су истакнуте партијско-државне функције (Милош и Милка Минић). Његов наследник на месту председника општине (Арсеније Ђендић 1947–1949. и 1950–1952) имао је сличну каријеру. Али, већ следећи председник општине (Радојко Крунић 194–1950. и 1952–1954) пре рата није припадао КПЈ, а окупацију је провео у заробљеништву као војник Краљевине Југославије. Иако је величина општине у његовом председниковању била ограничена само на град, а ингеренције минималне, симболички значај председника општине био

је довољно велики да је постојало негодовање због његовог успона у хијерахији власти. Мањак стручних кадрова којима се „покривају“ све државе функције условио је да се Партија ослони и на новопридошле чланове, што је некима омогућило да постану председници општине.

Један од начина да се контролишу сви процеси у држави био је и масовни прилив новог чланства у КПЈ. Партија је 1940. године имала 6.455 чланова, а 1941. око 12.000 припадника, којима би требало додати око 30.000 чланова СКОЈ-а. Током рата изгинуло је око 9.000 чланова КПЈ из предратног периода, као и 50.000 новопримљених чланова. У јесен 1943. године КПЈ је имала око 20.000, а завршетак рата дочекала је са 141.066 чланова. У централној Србији је средином 1943. било свега 1.000, крајем 1944. око 6.000, а маја 1945. године 15.534 чланова Партије. Прилив чланства се наставио, па је КПЈ крајем 1946. имала преко 190.000, а јула 1948. године 468.175 чланова. Партија је постајала све масовнија – 1950. имала је 607.443, а већ 1952. године 779.382 члана. Из КПЈ је у периоду 1948–1952. било искључено око 60.000, а у затвору је због ИБ-а било до 13.000 чланова.³²

Окружна партијска организација Чачка, која се подударала са данашњим општинама Чачак, Горњи Милановац и Лучани, имала је почетком 1940. године само 117 чланова, да би се за годину дана чланство повећало на 300 припадника КПЈ.³³ Страдања комуниста су током рата била велика. Само на територији данашњих општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани погинуло је 458 старих и новопримљених чланова КПЈ и 226 чланова СКОЈ-а.³⁴ Партија је у целом округу (који је укључивао знатно ширу територију од поменуте три општине) јануара 1945. године имала само 309 чланова партије и 95 кандидата, као и 589 чланова СКОЈ-а.³⁵

Велики прилив чланства у комунистичку партију био је карактеристичан и за Чачански округ после завршетка рата. Само на територији данашње општине Чачак 1953. године било је 1.578 чланова Савеза комуниста. Град Чачак је тада имао 18.490, а цела општина 75.416 становника. Већ 1958. године

32 | Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije : glavni procesi*, Zagreb, 1978, 101; *Istorija Sавеза комуниста Југославије*, (ред. Перо Морача, Станислав Стојановић), Београд, 1985, 269, 309, 326; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I–III*, III/287, 297–310; Momčilo Mitrović, „Ibeovci u Srbiji 1948–1952 u partijskim izveštajima“, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Naučni skup*, (ur. Đoko Tripković), Beograd, 1999, 223–233; Marija Obradović, „Društveni koreni komunističke partijske elite u Jugoslaviji posle Drugoga svetskog rata“, 377.

33 | Недељко Јешић, Младен Стефановић, Ратко Митровић, Чачак, 1979, 103; Радисав Недељковић, *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац, 1988, 37–39.

34 | *Чачански крај у народноослободилачкој борби 1941–1945 : пали борци и жртве*, (ур. Драгољуб С. Суботић), Чачак, 1977, 453.

35 | „Окружна партијска конференција у Чачку 1945. године“, приредио Радош Ж. Мацаревић, *Изворник 4*, Чачак, 1984, 223.

на територији Чачка било је укупно 3.624 члана партије.³⁶ Раст је настављен и у наредним деценијама. Општина Чачак је 1976. године имала 6.340 чланова СКЈ.³⁷ Према подацима из 1988. године, у Чачку је било преко 11.000 чланова Савеза комуниста, односно сваки десети становник општине.³⁷

Међутим, средином педесетих година снага старих бораца била је још увек довољно убедљива да се у наредном периоду за председника општине бирају особе чија је лична биографија (борба и страдање у логорима) била довољан залог за политичку исправност (Вучко Милошевић 1954–1955; Михаило Златић 1955–1957), без обзира на образовање и стварне способности. Територијално ширење општине и нарочито повећање законских надлежности условили су да је за ову функцију све важнија била стручна компетентност, односно високо образовање. Милорад Никшић (1957–1963), први факултетски образован председник општине, имао је и истакнуто партизанско порекло – отац му је 1941. године страдао као један од локалних партизанских команданата. Наредна три председника општине (Милош Милосављевић 1963–1967, Драгић Јовановић 1967–1973. и Велисав Богићевић 1973–1982) нису имали партизанско порекло (посредно само Јовановић), већ су лично учешће у чланству КПЈ/СКЈ, стручност и партијска подршка били довољни да се изаберу за председника општине. При томе је, само у случају Милосављевића, стручност однела превагу. Противкандидата за ту функцију 1963. године, ВК радника Драгића Јовановића, одборници нису изабрали.³⁸

Образованост и стручност испољиле су се као неопходне особине кандидата за председника општине тек осамдесетих, када је друштво већ постало довољно организационо и технолошки компликовано да би се општином могло руководити само на принципима волонтизма. Но, стручност и образованост нису били довољни услови да би неко постао председник општине. Иако је период осамдесетих година двадесетог века био знатно удаљенији од завршетка Другог светског рата, што је требало да још више смањи значај породичног порекла везаног за партизански покрет, тај услов испуњавала су сва тројица председника општине до краја епохе социјализма (Вишњић 1982–1986, Гавриловић 1986–1989. и Урошевић 1989–1992). Њихова лична стручност, образовање, припадност СКЈ, испољене способности и каријера у којој нису имали потребу да се ослањају на заслуге својих предака, у колективном несвесном локалне заједнице нису били довољни услови да буду „потпуно“ легитимни представници општине. Вишњићу и Гавриловићу очеви су стадали у партизанском покрету, а Урошевић је потицао из чувене партизанске породице чији је најпознатији представник био генерал Средоје Урошевић.

36 | *Извештај о политичкој активности чланова Савеза комуниста општине Чачак*, Чачак, 1959, 12–13.

37 | Миладин Вукосављевић, Радован М. Маринковић, Никола Петковић, „Слобода“ 1948–1988, Чачак, 1988, 8.

38 | Интервју Љубише Ђирковића са Милошем Милосављевићем од 3. јула 2008. године (Дигитална библиотека Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку).

Међутим, ни сва четири поменута услова (чланство у КПЈ/СКЈ, личне заслуге у рату, стручност и породично порекло везано за партизански покрет) нису увек била довољна да се обезбеди место у државној хијерархији. Као крајњи услов неопходна је била подршка Партије, која је отклањала све супротне тенденције од раније утврђених ставова на партијским форумима. Само у изузетним случајевима мишљење Комитета јавност је могла да оповргне, али опет само захваљујући опструкцији дела партијског чланства и на вредностима предмодерног друштва.

Карактеристичан пример су избори за Савезну скупштину 1967. године. Партија је у Чачку званично кандидовала некадашњег председника општине Миленка Никшића. Пошто је тада утврђен принцип да се на изборима може појавити више кандидата, претходно предложених од партијских форума како би се избегла опасност од обнове вишестраначја, део чланства СКЈ је као противкандидата предложио генерала и народног хероја Средоја Урошевића. Прослављени партизански војсковођа је убедљиво победио на изборима, супротно вољи званичне партијске политике. Слично се догодило и приликом избора 1969. године када су народни хероји Средоје Урошевић и Раденко Мандић победили званичне партијске кандидате. Мандић је на изборима за републичку скупштину победио некадашњег председник општине Милоша Милосављевића.⁴⁰ То је био својеврстан протест старих кадрова који су отклоњени после Брионског пленума (1966), али који су и даље имали снажну подршку унутар чланства и форума СКЈ. Овакав развој догађаја био је изузетак, никако правило, везан за харизматске личности повезане са структуром постојеће власти. Стари кадрови, који су у рату испољили јунаштво, важан услов да би неко могао да обавља функцију власти у предмодерном добу⁴¹, победили су „технократе“ Никшића и Милосављевића као представнике модерније струје унутар Партије. Међутим, слични покушаји на локалном нивоу енергично су гушени.

Подршка Партије за избор председника општине била је одлучујућа. При избору Драгића Јовановића 1967. године, у Скупштини општине жеља већине у Партији била је да се делегатима предложи само један кандидат (Јовановић) који је имао скромно образовање и стручност (ВК радник и политички активиста). Један део одборника није се сложио са тим предлогом, истичући још два кандидата. Прво су предложили професора Владислава Поповића

39 | „Средоје Урошевић и Раденко Броћић изабрани за посланике“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 1. мај 1967, 3.

40 | „Групашко деловање појединаца наноси велику политичку штету“, *Чачански глас*, бр. 14, Чачак, 4. април 1969, 2; „ССРН Горњег Милановца ограђује се од кандидатуре Средоја Урошевића“, *Чачански глас*, бр. 14, Чачак, 4. април 1969, 2; „У изборном срезу Чачак гласало 117.504 бирача или 84,65 одсто“, *Чачански глас*, бр. 16, Чачак, 18. април 1969, 1; „Два документа о изборима за савезне посланике 1969. године“, *Изворник 12*, Чачак, 1996, 147–149; Ратко Трипковић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *Комадант Мандић*, Чачак, 2000, 303, 305.

41 | Ханс – Михаел Мидлих, *н. д.*, 116.

Вапу, директора Гимназије у Чачку, али се он сам повукао. Други „опозициони“ кандидат био је директор Комерцијалне банке у Чачку, економиста Станоје Мандић. Одборници су тајно гласали, а Јовановић је победио Мандића са скоро duplo више гласова (107:60). Новом председнику општине први је честитао Средоје Урошевић, посланик Савезног већа Савезне скупштине. У свом првом интервјуу Драгић Јовановић критички се осврнуо на додаташњу праксу потискивања образованих кадрова, мислећи на индустријска предузећа у граду.⁴² Иако је Станоје Мандић имао боље образовне и стручне квалификације, па и много значајније партизанско породично порекло (стриц му је био народни херој Раденко Мандић), убедљиво је изгубио од кандидата којег је подржала Партија.

Приликом избора Велисава Богићевића за председника општине 1973. године принцип подршке Партије још снажније је дошао до изражаја. Дотадашња пракса „либерализма“ требало је да се замени чврстим и одлучујућим ставом Партије при избору општинских кадрова, посебно у Чачку где су владали подељеност међу комунистима и застој у раду општине. При томе као доминантан услов није важило учешће у рату и револуцији, па ни породична повезаност са партизанским покретом. Важна је била подршка Партије.⁴³

Међутим, један део чланства локалног комитета није се слагао да Богићевић буде председник општине.⁴⁴ Унутарпартијски форуми нису донели измирење и јединствен став, тако да су се пред одборницима појавила два кандидата. Најпре је био предложен економиста Станоје Мандић, али је он лично одбио кандидатуру сматрајући да би требало поштовати раније одлуке партијских форума. Међутим, други „опозициони“ кандидат, Живорад Савић (ВК радник „Слободе“), није одустао, као ни група одборника која га је подржавала. Комунистима који су подржавали Савића јавно је поручивано да су „издали“ курс Партије и да ће сносити последице због своје одлуке. После бурних дискусија и обостраних позивања на процедуру подношења кандидатура, својеврсну „пресуду“ донео је савезни посланик, генерал Средоје Урошевић, који је изјавио да нема компромиса са „либералима“. Сматрао је да демократије „треба да буде“ док се у партијским органима не донесу одлуке, па и у Комитету где су комунисти требало да се унапред договоре. Када се одлука донесе, она „мора доследно да се поштује“. Урошевић је сматрао за велику грешку и чињеницу да за гласање нико није припремио одборнике који нису били комунисти, односно да им нико није рекао шта су ставови друштвено-политичких организација. Све

42 „Конституисана нова општинска управа“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 26. мај 1967, 1, 3; „Мере привредне и друштвене реформе захтевају стално ангажовање свих фактора у комуни“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 26. мај 1967, 3.

43 М. Ђ., „Разговор о кадровима“, *Чачански глас*, бр. 17, Чачак, 1. мај 1973, 2.

44 Породична повезаност Велисава **Богићевића са партизанским покретом је ДАЛЕКА**. Брат његове жене оженио је сестру народног хероја Милице Вучетић Трепуше. Ако је и постојала повезаност, она је, мерена породичним односима, заиста била удаљена, па би се могла убројати у другу врсту политичке подршке.

је то условило да се подршка „опозиционом“ кандидату „истопа“ – неколицина потписника повукла је подршку Савићу, испољавајући спремност да се очува јединство Скупштине. Богићевић је изабран јавним гласањем, уз један глас против. Комитет СК у Чачку критиковао је деловање једног броја комунистичких одборника који су прикупљали потписе за председника општине ван утврђених ставова Комитета и друштвено-политичких организација у комуни. Због кршења партијске дисциплине неколико чланова Комитета избачено је из Партије.⁴⁵ Инциденти ове врсте нису се више понављали. Богићевић је у два наредна мандата био изабран као једини кандидат.

Локална „моћ“ и обликовање политичког простора

Облици, значај и домети политичке моћи локалне управе и председника општине ограничени су законским одредбама, простором и ресурсима којима се располаже, али и релационим везама са централном влашћу.

Локална самоуправа у социјализму била је јединствени део државне власти и никада није била противтежа држави. Локална управа је временом само проширивала овлашћења управљања ресурсима на својој територији, али у идеолошком и политичком складу са централном влашћу. Уз све то, у периоду после Другог светског рата па све до 1955. године, општине су у суштини биле извршни органи централне власти, јер није било могућности да самостално обављају чак ни комуналне послове. Од 1955. године општине добијају низ овлашћења у области управљања својом имовином, привредом, просветом, културом и здравством. Устав из 1963, а нарочито из 1974. године, још више су истакли самосталност општине у обављању ових делатности, па и домену безбедности и територијалне одбране, а нарочито у привредним делатностима.⁴⁶

Значај и улога председника општине били су условљени и местом које је град заузимао у систему насеља. Чачак је у унутрашњој територијалној подели и мрежи насеља Западне Србије све до 1929. године скоро све време био непрекидно регионални центар. У периоду до 1992. године тај статус је наизменично добијан и потиран. Чачак је тако у епохи социјализма провео 27 година као средиште другог степена у хијерархији локалне управе.⁴⁷

45 Миле Мојсиловић, Милош Јефтовић, „Очувано јединство одборника“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, 3; „Општински комитет СК осудио однос једног броја комуниста одборника“, *Чачански глас*, бр. 20, Чачак, 25. мај 1973, 3; „Комунисти кажњени због непоштовања усвојених ставова“, *Чачански глас*, бр. 21, Чачак, 1. јун 1973, 2.

46 Миле Илић, *Локална самоуправа у Југославији*, Ниш, 1996, 73–87.

47 Чачак је после Другог светског рата, све до краја епохе социјализма, у два наврата био седиште округа (1944–1947, 1955–1962), а у два маха се налазио у саставу територијалних јединица чији је цензар био у суседним градовима. Најпре у Округу чији је центар било Титово Ужице (1949–1951), а затим Срезу са центром у Краљеву (1962–1967) и Међурегионалној регионалној заједници са седиштем у истом граду (1975–1992). У три наврата после 1945. године

Борба за „освајање“ места регионалног центра била је једна од основних брига локалне власти. Могућност управљања значајнијим материјалном ресурсима и командовање што широм територијом испуњавало је потребу за што већом влашћу, економским напретком града и општине, али и осмишљавањем простора на начелима древне традиције, месту и улози локалне средине коју је некада имала.

Територијално обликовање простора само је један од начина да се успостави, одржи или прошири политичка моћ локалне заједнице. Много значајнији и дуготрајнији ефекат има политичко осмишљавање простора које се темељи на релационим везама између људи, локалних политичара и врха власти у једној земљи.

Пример Чачка као политичке мироцелине нуди две изразите стратегије ширења политичког утицаја и обезбеђења локалних интереса. Прва се односи на ротацију кадрова из локалне средине на средњи и највиши ниво државе управе у Србији/Југославији, а други на директно везивање за руководиоце који се већ налазе на највишим местима у партијској и државној хијерахији, а који су ту позицију изборили током рата и револуције.

Борба Чачка да буде регионално средиште и у епохи социјализма имала је половичан успех. Укорененост схватања да родни град има „природно“ право да буде центар округа није могла лако да се потре. Када је центар округа (среза или МРЗ-а) одлазио из Чачка, губитак је компензован именовањем кадрова из Чачка за високе функције тих територијалних целина. Тако је Арсеније Ђендић, председник општине Чачак 1949. године, постављен за повереника Округа са центром у Титовом Ужицу, где је премештен Регионални центар. Миленко Никшић, председник општине Чачак, постао је 1963. године први председник новоформираног Среза Краљево, где се преместио центар округа. Слично је било и у случају Чачка све до 1963. године. Функцију председника Регионалне управе често су обављали људи са стране, често из Горњег Милановца и околине (Радован Грковић, Радисав Недељковић), као места са јаком традицијом Регионалног центра. Када је Краљево 1974. године постало центар Међурегионалне заједнице општина (МРЗ), кадрови из Чачка су после завршетка своје функције одлазили на дужности у МРЗ (Милошевић, Јовановић).

Одлазак на функцију у републичку и савезну администрацију из локалне политичке хијерархије обезбеђивало је, макар на симболичком нивоу, без стварне економске или политичке користи, утицај завичаја. Чачак и најближа околина имали су у Влади Србије низ функционера. Од 1944. године до средине шездесетих то су били кадрови пореклом из Чачка и околине (Петар Стамболић,

Србија није имала округ као први степен територијалне поделе, већ је то био срез или општина. Чачак је тако као средиште среза био центар регије укупно шест (1947–1949, 1951–1955), а као седиште општине без туторства више административне јединце у односу према Републици седам година (1967–1974) (Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804–2009“, *ЗРММ XXXVIII*, Чачак, 2008).

Милош Минић, Милка Минић, Драгослав Мутаповић), који се нису директно успели на те функције из родног града, као и они који су на те положаје доспели са места из округа (Радисав Недељковић, Радован Ђрковић).⁴⁸ Министри у Влади Србије касније постају некадашњи председници општина (Милорад Никшић и Милош Милосављевић). Локална партијска елита директно је интервенисала да Чачак почетком седамдесетих добије макар једног министра, као што је то било уобичајено, сматрајући да ће Милош Милосављевић, иако је већ живео и радио у Београду, омогућити првенство својој општини и граду. Крајем педесетих година и Иван Стамболић је своју политичку каријеру започео у Чачку као омладински руководиоца док је још био само фабрички радник.

Релационе везе нису једносмерне (од локалне средине према врху власти), већ имају и повратни утицај. Носиоци највиших државних функција свој легитимитет и утицај траже и потврђују везујући се за завичај или крај у коме су имали своју прву значајну политичку активност и промоцију. То је уједно и други принцип на основу којег локална средина успоставља и шири свој политички утицај. За Чачак је у целокупном послератном периоду било карактеристично бирање кадрова које су савременици формулисали као „минићевце“ и „стамболићевце“, према презименима две најзначајније породице које су имале значајан утицај у политици Србије/Југославије, а које су пореклом из Чачка и шире околине.

„Минићевци“ и „стамболићевци“

Подела руководећих кадрова, првенствено председника општине Чачак, на „минићевце“ и „стамболићевце“ никада није била апсолутна, нити се о њој може говорити као о класичном клијентелистичком моделу организације друштва у којој се избор власти врши искључиво у зависности од породичне припадности, пословних веза и штићеништва. Сви ови елементи били су присутни, али утицај које су породице Минић и Стамболић остваривале у Чачку имао је много више димензија, при чему су многобројни ритуали и симболика више деценија потврђивали њихову доминацију у политичком животу локалне заједнице.

Ритуали у савременом политичком општењу нису нестали, иако се сматра да су они део предмодерних друштава. Долазак државника у родни крај или место у коме је започео политичку каријеру, у ширем смислу представља ритуал „праведног повратка ствари на своје место“. По логици размена које се одвијају између локалних заједница и централне државне заједнице, природно је да истакнути државни функционер не заборави завичај – државник из престонице у свом завичају црпи легитимитет, а локална заједница из престонице црпи

48 | Небојша Родић, Љубомир Ив. Јовић, *Владе Србије 1805–1996*, Београд, 1996, 205–207, 211–213, 215, 219, 221, 223, 227.

финансије. Одлазак у родни крај изједначава се са повратком коренима, „сусретом са пријатељима, при чему се у обраћањима испољавају истрајност, чврстина, а пријатељство и оданост постају централне теме обраћања“.⁴⁹

Истицање улоге породице у политици део је десничарске идеологије, којој Стамболићи и Минићи нису припадали. По замисли крајње деснице идеална држава није анонимна, безлична, само административна творевина модерног друштва. У идеологији деснице држава треба да буде очинска, патријархална монархија у којој је владар пре свега отац, па тек онда шеф државе. Позивање на породицу, као супротност бирократској крутости, није била страна ни комунистима, који су своју организацију доживљавали као фамилију. Напуштање комунистичке партије значило је и изопштење из породице у којој је владала присност. Партија је тако постала вештачка, али легитимна породица.⁵⁰

На примеру Чачка види се да права породица ни у епохи комунизма није изгубила свој значај. Партија је није потиснула. Током читавог периода социјализма лични утицај Петра Стамболића, касније и његовог сестрића Ивана⁵¹, а нарочито брачног пара Милке и Милоша Минића, одређивао је локална политичка кретања. Породице Стамболић и Минић имале су револуционарне и породичне везе из периода који је претходио Другом светском рату. Петар Стамболић је венчао Милку и Милоша Минића пре 1941. године, а имали су и заједничке партијске активности. Супарништво је настало после одласка Петра Стамболића у савезну администрацију крајем педесетих, што су Минићи искористили да прошире свој утицај у Србији, касније и Југославији. Неслагања су се нарочито испољила у време студентских демонстрација 1968. године. Ипак, то није био сукоб који би довео до потпуног потискивања конкурената у партијској номенклатури. Иван Стамболић није био везан за Миниће – ујак Петар није га директно увео у политику, али је Иван посредно користио његов ауторитет у успињању у партијској и државној хијерархији.⁵²

Личност Петра Стамболића (1912–2007) синтетизовала је традиционалне особине патријархалне културе и револуционарног комунистичког режима. Од 1944. па до средине осамдесетих година XX века Петар Стамболић је

49 „Обреди“ представљања у овим ситуација постају својеврсна „замка за ум“; све постаје прихватљиво, пошто свако у датом тренутку једино жели да верује у понуђено јавно обраћање (Mark Abeles, *n. d.*, 164–169).

50 Mark Abeles, *n. d.*, 191, 194–196.

51 Иако носе исто презиме и потичу из истог села, Петар и Иван Стамболић нису крвни род. „Право“ презиме Петра Стамболића је Бошњаковић, тако да се његова сестра сасвим природно удала за Ивановог оца. Тако је Ивану Стамболићу Петар заправо ујак, а не стриц, како би се закључило на основу презимена (Делимир Стишовић, *Брезова под Мучњем*, Београд, 2003, 364–368).

52 *Владе (1805–2005)*, (ур. Радош Љушић), Београд, 2005, 440, 449, 465; Venceslav Glišić, *Susreti i razgovori : prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Београд, 2010, 118–123, 132–136.

обављао најодговорније партијско-политичке и државне дужности у Србији и Југославији. Он је за себе тврдио да је динарац, а савременици су га запамтили као опрезног и лукавог човека, што је карактеристично за брђане из Старог Влаха одакле је он иначе потицао. Доживљавали су га као патријархалног домаћина Србије из задруге из које је поникао. Лишен личне параде стварао је утисак да води бригу о свему, као нека врста старатеља Србије. Но, Стамболић није био омиљен у народу, посебно у Западној Србији, јер се сматрало да није урадио довољно за свој крај и да није склон помагању локалној патриотској линији. Сличну праксу руковођења применио је и Иван Стамболић (1936–2000) почетком осамдесетих година.⁵³

Стамболићи нису родом из Чачка, премда је Петар завршио Гимназију у овом граду, а Иван ту започео своју радничко-партијску каријеру, пре него што је постао истакнути функционер. Петар Стамболић се кандидовао за народног посланика 1945. године управо у Чачанском округу. Локалне партијске структуре нису запамтиле да се значајније мешао у рад локалних власти. Изузетак је покушај интервенције крајем четрдесетих година поводом почетка рушења дела старих зграда у Чачку, да би се изградиле солитери за раднике војне фабрике „Слобода“.⁵⁴

Иван Стамболић имао је нешто другачији политички приступ према „завичају“, иако је и за њега важило правило да није наклоњен завичајним везама.⁵⁵ Већ почетком седамдесетих (1971) омогућио је, као директор „Техногаса“, да се у ово предузеће интегрише локална фирма „Отпад“ (касније „Технос“), која је постала једини сакупљач и прерађивач алуминијума у Србији.⁵⁶ Значајнији утицај покушао је да оствари преко политичких веза са Александром Вишњићем, директором предузећа „Фабрика резног алата“ (1976–1982. и 1986–1989) и председником општине Чачак (1982–1986), за кога је планирао место у Влади Србије, као и преко следећег председника општине, Милована Гавриловића (1986–1989), који је био родом из истог села као и Стамболићи (Брезова). Вишњић и Гавриловић били су принуђени да 1989. године „добровољно“ одступе са својих функција због веза са Иваном Стамболићем – први са места директора „Фабрике резног алата“, други као председник општине. Њихови политички конкуренти у оквиру Савеза комуниста Србије доживљавали су их као „стамболићевце“, мада је питање да ли су они то били у потпуности. Но, у тадашњој јавности они су означени као посебна група елите власти смештена у својеврстан клан „стамболићеваца“. Ипак, требало би нагласити да утицај

53 Venceslav Glišić, *n. d.*, 7–10, 132–136.

54 Душан М. Војиновић, „Сећања на један период развоја града Чачка“, *Вишевековна историја Чачка и околине, Научни скуп* (ур. Владан Јовашевић, Андрија Стојковић, Радован М. Маринковић), Београд, 1995, 872–873.

55 Venceslav Glišić, *n. d.*, str. 133.

56 Изјава Петра Јоловића Беске, секретара комитета у Чачку и радника „Техногаса“ у Београду, дата аутору текста 24. маја 2010. године.

породице Стамболић на Чачак није био непрекидан и да је био више условљен тренутним политичким интересима него завичајним везама.

Но, то није значило да Иван Стамболић није користио могућност политичке презентације у Чачку. Он је, заједно са председником општине Гавриловићем и некадашњим председником општине Милосављевићем (тада потпредседником Савезне владе), свечано отворио радове на изградњи система за водоснабдевање „Рзав“ 19. јула 1989. године. Као својеврстан сценски приказ губитка политичке моћи Ивана Стамболића (после Осме седнице ЦК СКС 23–24. септембра 1987), његова посета фабрици „ЦЕР“ (17. новембар 1987) у којој је некада и радио и покушај да се прекине штрајк радника, није успела.⁵⁷ Радници нису хтели да га приме. То је, на симболичан начин, значило прекидање завичајних покровитељских односа са Чачком.

Много значајнији и дуготрајнији утицај у Чачку имала је породица Минић. Милош Минић одрастао је у Чачку, у који се његов отац Драгомир преселио из оближњег села Прељине. Милошева супруга Милка Јанковић рођена је у Чачку, где је и живела до почетка Другог светског рата. Током рата и окупације обе породице тешко су страдале изгубивши шесторо одраслих чланова.⁵⁸ Страдање породица Минић и Јанковић било је велико, али не и битно другачије од осталих фамилија у чачанском крају које су подржавале комунистички и партизански покрет. Политички утицај који су Минићи остварили после 1945. године условио је да се на много начина борба и страдање њихове породице истакне и овековечи.

Револуционарна смена власти доживљавана је као догађај који се не може оповргнути. Карактеристичан је говор који је Милош Минић одржао у Чачку 31. децембра 1944. године на оснивачкој скупштини Окружног народноослободилачког одбора у Чачку, када је изјавио: „Ми смо сада дошли и више никада отићи нећемо!“⁵⁹ Даљи след догађаја потврдио је ове речи, не само када је у питању остварење монопола КПЈ у вршењу власти, већ и доминација његове породице у политичком животу града. Следећег дана одржана је окружна

57 Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка: хронологија од праисторије до 2000. године*, Чачак, 2009, 470–471.

58 Драгомир, који је био општински службеник у Чачку, изгубио је у рату двоје деце, сина Милована (погинуо је као борац Друге пролетерске бригаде 1942) и ћерку Даницу (стрељана у логору Бањица 1942). Драгомиров брат Милун се убио 1942. године да не би рањен пао у руке недићевцима; други брат Радосав стрељан је у Бањичком логору 1943. године. Сам Драгомир је од 1942. године па до краја окупације био заточен у Бањичком логору. Током рата страдала је и породица Јанковић. Милкиног брата Милана Бату Јанковића заклали су четници крајем 1941, а другог брата Душана стрељала је нова партизанска власт 1945. године, јер је током окупације био сарадник Специјалне полиције у Ваљеву.

59 „Ми смо сада дошли и више никада отићи нећемо!“, *Слободни глас*, бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, 2–3.

конференција ЈНОФ-а, чији је секретар постала Милошева супруга Милка.⁶⁰ Она је истовремено била и секретар Окружног комитета КПЈ са седиштем у Чачку, што је била највиша политичка функција у целом крају.⁶¹ Драгомир Минић, Милошев отац, а Милкин свекар, изабран је већ 7. децембра 1944. године за председника општине Чачак, а почетком августа исте године изабран је и за делегата на конгресу ЈНОФ-а у Београду, као представник округа.⁶²

На изборима за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945. године као посланици са данашње територије општине Чачак, а из ондашњих срезова Трнавског и Љубићког, изабрани су Милка и Милош Минић. Из Моравичко-драгачевског среза изабран је Петар Стамболић. Брачни пар Минић је већ тада био у Београду, у коме су обављали партијско-државне функције, што није била препрека да се из Чачка изаберу и за посланине за Уставотворну скупштину НР Србије 10. новембра 1946. године.⁶³

Драгомир Минић је мандат председника општине обављао све до децембра 1947, али је све до 1961. године непрекидно био део општинске власти. Он је истовремено постао и први и дугогодишњи председник Савеза бораца у Чачку, касније и Удружења пензионера. Значај Драгомира Минића може се видети и из извештаја о избору Радојка Крунића за председника општине Чачак 1952. године. Крунић није ни пре ни током рата припадао партизанском покрету, а КПЈ се прикључио тек после рата. Ауторитет Драгомира Минића, који је председавао конститутивном седницом, помагао је да се отклоне евентуалне сумње: „Хоћете ли ви, другови, да предложете, или да предложем ја – рекао је стари Драгомир Минић. – Предложи ти, одговорили су одборници у хору. Салом је овладао тишина. А потом – пао је предлог. – За председника предложем народног одборника Радојка Крунића. Општи аплауз био је довољни доказ да се предлог једногласно прихвата. После дужег аплауза, председавајући је, форме ради, запитао: – Ко је за овај предлог нека дигне руку! Масовно дизање руку праћено је повицима: – Сви смо!“⁶⁴ Начин на који је приказан цео догађај више је одговарао изборима у предмодерним партријархалним заједницама, где се преко ауторитета угледног патријархалног домаћина власт преноси на изабраног наследника, него у модерном друштву у коме се за функцију вршења државе управе кандидати намећу пре свега стручношћу.

60 „Конференција Окружног одбора Јединственог народно-ослободилачког Фронта“, *Слободни глас*, бр. 1. Чачак, 15. јануар 1945, 4–5.

61 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 251.

62 „83.000 гласача узело учешће у бирању делегата који ће ићи на конгрес ЈНОФ-а Југославије као представници нашег Округа“, *Слободни глас*, бр. 27, Чачак, 4. август 1945, 1.

63 Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 382, 389.

64 „За претседника градске општине у Чачку изабран Радојко Крунић“, *Чачански глас*, бр. 339, Чачак, 9. децембар 1952, 1.

Савременици посебно истичу утицај Милке Минић на одабир кадрове структуре Чачка, па и на избор личности за место председника општине које су савременици доживљавали као „минићевце“ (практично сви председници општине до краја шездесетих). Милка је као први окружни секретар КПЈ имала одлучујућу улогу у бирању кадрова који су у наредним годинама обављали разне партијско-државне функције. Имала је и одлучујући утицај приликом додела признања за учешће у рату, што су јој савременици и замерали (народни херој Раденко Мандић), говорећи да се без њеног одборања у Чачку није могла доделити ни значка „Црвеног крста“.⁶⁵

С друге стране, хероизација породице Минић није изостала. Са подручја данашње општине Чачак Орден народног хероја добило је укупно 12 особа (породица Минић добила је два одликовања – Милун Минић, Драгомиров брат, а Милошев стриц, 6. јула 1953, као и сам Милош Минић 9. септембра 1953). Једна од централних улица града добила је име по Милану Бати Јанковићу (1945). Дан после смрти Драгомира Минића (25. јануара 1964) једна од новопросечених улица добила је његово име. Чачак је 1966. године добио и Музеј револуционарне омладине, који је приказивао борбу и страдања СКОЈ-еваца пред и током Другог светског рата. Поставка је приређена у кући у којој су живели Милка и њен брат Милан Бато Јанковић, чији је споменик био постављен испред улаза у Музеј. Једна од нових улица 1976. године добила је име по Милуну Минићу, брату Драгомира Минића.⁶⁶

Утицај Милке и Милоша Минића био је изражен и кроз редовно кандидовање из Чачка за функције у републици и федерацији, све до краја шездесетих.⁶⁷ Занимљиво је да нико од савременика није изјавио да су Минићи директно помогли Чачак и околину у привредном или било каквом другом напретку. Другачији примери нису документовани. „Размена“ са завичејем била је једносмерна. Минићи су из родног краја узимали и потврђивали легитимитет, што није „материјализовано“ у привредном напретку за који би они били заслужни. Шта више, за Милоша Минића је важило правило да није

65 Ратко Трипковић, Радисав Недовић, Милун Мандић, *н. д.*, 274.

66 Милош Тимотијевић, „Сталне поставке и изложбена активност музеја 1953–2002“, *Зборник радова Народног музеја XXXI*, Чачак, 2002, 251–259; Милош Тимотијевић, „Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идентитета“, *Годишњак за друштвену историју VII/2–3*, Београд, 2000, 221–250.

67 Милош Минић из Трнавског среза изабран је за Народну скупштину ФНРЈ 1950. године, да би 1958. године био изабран и за председника Извршног већа Србије као посланик из Чачка. Милка Минић је 1949. године постала делегат за конференцију Народног фронта као делегат из Чачка, а 1951. године посланик у Народној скупштини НР Србије. Она је из Чачка 1953. године изабрана за посланика Републичког већа Народне скупштине ФНРЈ, да би 1958. године била изабрана за Савезно веће савезне скупштине. Скупштина општине Чачак је 1963. године изабрала Милку Минић за делегата у Културно-просветном већу Народне скупштине СР Србије (Горан Давидовић, Лела Павловић, *н. д.*, 395, 397, 400, 407, 417, 425).

хтео да на било који начин фаворизује свој крај, јер би то било у супротности са интернационалном комунистичком идеологијом коју је затупао.⁶⁸ Треба нагласити и да су Минићи водили веома скроман приватни живот, у потпуној супротности са државном и политичком моћи са којом су располагали.

За разлику од Минића, Чачак су повремено помагали кадрови из Ужица – Слободан Пенезић Крцун (инвестиције у „Фабрику хартије“) када је био председник Извршног већа Србије, а касније и генерал Никола Љубичић као начелник генералштаба ЈНА (финансирање обилазнице око Чачка).⁶⁹ Захваљујући директним везама које су су Рацо Гавриловић (секретар комитета, касније јавни тужилац) и председник општине Крунић имали са Пенезићем, Чачак је избегао масовније хапшење поводом резолуције ИБ-а.⁷⁰ Према другој верзији то је заслуга Раденка Мандића и замнеика начелника УДБ-е у Чачку Пантелије Васовића.⁷¹ Минићи, према досадашњим сазнањима, нису битније утицали на развој или заштиту родног краја.

С друге стране, повремене посете Милке и Милоша Минића завичају у својству високих републичких и савезни партијско-државних функционера, биле су својеврстан ритуал у коме се он обраћао свом родном крају као истакнути функционер. Милош Минић је као потпредседник СИВ-а и Савезни секретар за иностране послове у пратњи Милоша Милосављевића (некадашњег председника општине) присуствовао збору комуниста чачанског предузећа „Слобода“ (19. јануара 1974) износећи им тренутну спољнополитичку ситуацију у свету и развој економских односа.⁷² Милка Минић је као члан ЦК СКС, заједно са Петром Стамболићем као чланом Председништва СФРЈ, посетила Чачак 1. октобра 1974. године, када је град свечано добио прву улицу са именом Јосипа Броза Тита и прославио 30 година од ослобођења 1941. године.⁷³

Према сведочењу Петра Стамболића то је било време када су се Минићи (нарочито Милка) хвалили како ће Милош наследити Тита, што му је у партијском руководству Србије створило противнике (Петар Стамболић,

- 68 Изјава Витомира Вукосављевића из Љубића, дугогодишњег сарадника Милоша и Милке Минић у Београду, дата аутору текста 15. августа 1998. године. Биографију Витомира Вукосављевића погледати у публикацији: Родољуб Петровић, *Прича о Љубићу*, Чачак, 2004, 162.
- 69 Интервју Љубише Ђирковића са Велисавом Богићевићем од 15. јуна 2008. године (Дигитална библиотека Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку); интервју Љубише Ђирковића са Милошем Милосављевићем од 3. јула 2008. године (Дигитална библиотека Градске библиотеке „Владислав Петковић – Дис“ у Чачку).
- 70 Родољуб Петровић, *н. д.*, 218.
- 71 Изјава Пантелије Васовића, заменика Начелника УДБ-е у Чачку 1948. године, дата аутору текста 1. јуна 2010. године.
- 72 Ј. Магијашевић, „Усвојени развојно-производни задаци и пословна политика“, *Слобода*, бр. 45, Чачак, 31. јануар 1974, 1, 3.
- 73 „Величанствен пут борбе и стваралаштва“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 4. октобар 1974, 1.

Дража Марковић). Своју кандидатуру за савезног посланика 1982. године Милош Минић је потражио подршком политичких организација из Чачка. Његова кандидатура је из „необјашњивих“ разлога „нестала“ у путу између Чачка и Београда, па су Чачани протествовали.⁷⁵ Кандидатуру су заправо зауставили Дража Марковић и Петар Стамболић, јер нису желели да се Милош Минић кандидује за Председништво СКЈ, јер би то угрозило њихову позицију у Србији.⁷⁶

Периодичне посете Минића настављене су и касније. Милош Минић је 17. септембра 1982. године као члан ЦК СКЈ разговарао са привредницима Чачка који су му реферисали о тренутном стању. После састанка Минић је обишао фабрику „ЦЕР“.⁷⁷ Дан касније, 18. септембра 1982. године, Милка Минић је уручила ударничке значке бригадирима из Чачка из ОРБ „Милан Бато Јанковић“, која је носила име по њеном брату, чије се успомене радо сећала.⁷⁸

Када је новоподигнута фабрика латекса у оквиру Хемијске индустрије „Први мај“ у Чачку доспела у кризу 1984. године (предимензионирани капацитет са неисплаћеним каматама које су све више расле), за помоћ су се обратили Милошу Минићу, тада члану ЦК СКЈ. После обиласка фабрике Минић је обишао Музеј, посетивши притом изложбу „Спорт у старом Чачку“, а затим и Архив. Интересовао се и за писање историје Чачка.⁷⁹ Фабрика коју је посетио није се извукла из кризе све до краја осамдесетих.

Политички утицај Минића нестао је после Осме седнице СКС 1987. године, а сам Милош Минић је све до своје смрти остао доследан критичар српског национализма оличеног у политици Слободана Милошевића. Симболичан прекид завичајних веза породице Минић са Чачког било је уклањање поставке Музеја „Револуционарне омладине“ и њена замена поставком „Ентеријер градске куће у Чачку крајем XIX и XX века“ (1992). И ова поставка је уклоњена када је локални бизнисмен Миленко Костић (власник фирме „Ауто-Чачак“) купио кућу и плац (2002) у коме је била смештена музејска поставка, што је условило и да се споменик Милана Бате Јанковића премести у двориште Народног музеја у Чачку. Улица Милана Бате Јанковића није променила име.

74 | Venceslav Glišić, *n. d.*, 120.

75 | „Благовремена кандидатура Милоша Минића“, *Чачански глас*, бр. 18–19, Чачак, 1. мај 1982, 3.

76 | Venceslav Glišić, *n. d.*, 120.

77 | „Успешно сналажење“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 24. септембар 1982, 1.

78 | „На крају признања“, *Чачански глас*, бр. 39, Чачак, 24. септембар 1982, 1.

79 | „Или санација или – стечај“, *Чачански глас*, бр. 16, Чачак, 19. април 1984, 1, 4.

„Завичај као државица“

На крају овог кратког осврта на улогу и значај председника општине као елите власти у доба социјализма на локалном нивоу и њиховим везама са вишим нивоима власти, делимично је потврђена теорија да одговор на основно питање које је покренуто (систем политичких вредности које локална заједница преноси кроз неколико генерација) треба потражити у систему породичних веза карактеристичних за предмодерна друштва. Утицај ових релационих веза није нестао у наизглед свеприсутној доминацији ауторитарне власти у доба социјализма. Идеолошка бирократска држава, многобројне установе, државни апарат и модерна организација друштва условљена технолошким променама, нису потиснули традиционалне форме родовских помагања.

Локална елита власти није се директно репродуковала кроз своје биолошке потомке, што је значајна модернизација друштва у односу на период пре 1941. године.⁸⁰ У елиту власти на локалном нивоу уведени су како сами радници и сељаци, тако и њихови потомци, чиме је значајно проширена њена основа. Али она се на тај начин и аматеризовала, јер стручност никако није била главни услов обављања државних дужности. Повећање бројности чланова партије проширило је мобилизациону базу за регрутовање припадника елите власти, али нови млади чланови до краја педесетих нису могли досегнути до места председника општине. Ратне заслуге (било које врсте), које можемо подвести као принцип „јунаштва“ из предмодерних друштава, имале су већу проходност.

Породичне везе су и даље биле значајан услов ка напредовању, мада вишеструко условљене. Као званичан услов напредовања у каријери током социјализма уведена је „морално-политичка подобност“, која је у пракси фаворизовала потомке припадника комунистичког и партизанског покрета. Овај идеолошки услов заснивао се на увреженом схватању политике на колективно-несвесном плану у коме су предмодерни обрасци организовања друштва ослоњени на породично порекло и породичну политичку баштину.

Као својеврсна опозиција оваквом схватању после 1996. године председници општине имају супротно – равногорско порекло. „Ново време“ захтевало је другачију породичну баштину. Пратећи своју идеолошку основу и

80 За биографије председника општина, политичке и породичне везе на локалном плану у међуратном периоду погледати: Милош Тимотијевић, *Општина Чачак и њени председници 1918–1941*, каталог изложбе, Чачак, 1999; Милош Тимотијевић, „Општинска власт у Чачку између два светска рата“, *Зборник радова Народног музеја XXVII*, Чачак, 1997, 305–334; Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941. Социјална, економска и политичка структура“, *Зборник радова Народног музеја XXIX*, Чачак, 1999, 133–218.

81 „Социјалисти се на велика врата враћају у локални парламент. Врућа политичка јесен“, *Чачански глас*, бр. 35, Чачак, 3. септембар 2004, 4.

наслеђе епохе социјализма, Социјалистичка партија Србије у Чачку је у кампањи за локалне изборе 2004. године као важну чињеницу истакла партизанско порекло свог кандидата за председника општине: „Овог пута кандидат СПС-а за градоначелника морао је да буде из партизанске породице, јер је такво време. У противном не бисмо емитовали добру поруку ни онима који нас подржавају, а не би нас поштовали ни други.“⁸¹ Тако је на дневно-политичком плану и даље коришћена породична баштина као важан услов проходности код бирача.

С друге стране, релационе мреже према локалном нивоу са места централне државне власти на примеру Чачка не потврђују теорију о обостраној „размени“. Обављање политичке функције председника општине дуго је било под патронатом породице Минић, а касније, само на један другачији начин, породице Стамболић. Иако су Минићи своју политичку баштину градили и конструисали кроз хероизацију своје породице, њихов завичај од тога није „многа вајдио“. Савременици догађаја истичу да је Чачак повремену материјалну или политичку помоћ добијао од Ужичана (Стамболића, Пенезића, Љубичића), као „земљака“ из региона Западне Србије. Минићи су заправо „модернизовали“ други, повратни пол релационих веза. Завичај није имао протекцију у односу на друге крајеве Србије и Југославије, већ првенство на нивоу симболике, јер су „изнедрили“ квалитетне кадрове. Сличан приступ имао је и Милош Милосављевић, председник општине Чачак (1963–1967), који је после обављања те дужности имао истакнуту републичку и савезну државну каријеру.

Поднаслов овог завршног одељка позајмљен је од Братислава Бата Јевтовића, који је поводом објављивања књиге о селу Брезови своје излагање насловио „Завичај као државица“, наглашавајући да и поред свог странствовања човек „засвагда“ остаје „држављанин једног специфичног државчика“. Заправо, дубинске везе између људи модерно друштво није избрисало, посебно породичну повезаност и политичку баштину која се наслеђује. Социјалистичко друштво је и на овом плану извршило само делимичну, непотпуну модернизацију, снажно се наслањајући на предмодерне обрасце организовања друштва. Свесна или несвесна репродукција таквих релационих мрежа, као услова проходности политичких кандидата, остала је и даље актуелна.

82 | Братислав Бато Јевтовић, „Завичај као државица“, у: Милан Р. Милошевић, *Расковник завичаја : разговори о Брезови*, Београд, 2008, 28–30.

‘First citizen of a small town’: significance of a municipality president in local elite of authorities during the socialist period – Cacak as an example

In this paper, using Cacak as an example, as a micro unit, we analyze and check theoretical assumptions about the problem of defining of the notion of elite in the period of socialism and its connections with hierarchy higher authorities’ bodies. The place of a municipality president did not have only political power of making decision but it also, symbolically, presented the value system of one community connected with numerous relative networks.

The problem is investigated at the level of defining and determining of elite and its functioning within socialist society as well as within the value system of traditional society which socialism did not disturb. Special attention is given to the significance of political family heritage in connection with getting positions within local elite of authorities and getting the function of the president of municipality.

The importance and role of the families of Milos and Milka Minic and their competitors Petar and Ivan Stambolic have been analyzed as well, on a symbolic plan of creating of new traditions in Cacak including the influence on local political events.

Milos TIMOTIJEVIC

„Le premier citoyen de la petite ville“ : l’importance du maire au sein de l’élite locale du pouvoir durant le socialisme – l’exemple de Cacak

Dans cette étude à l’exemple de Cacak comme micro-ensemble sont analysées et vérifiées les suppositions théoriques en rapport avec la définition de la notion d’élite durant la période du socialisme et ses relations avec les organes hiérarchiquement supérieurs du pouvoir. Le poste de maire ne possédait pas seulement le pouvoir politique de décision, mais représentait aussi symboliquement le système de valeur d’une communauté relié par des réseaux en relation.

Le problème est examiné au niveau de la définition et de la détermination de la notion d’élite et de sa fonctionnalité au sein de la société socialiste, mais aussi au sein du système de valeur de la société traditionnelle que le socialisme n’a pas perturbé. Une attention particulière est consacrée à l’importance du patrimoine politique de la famille sur la viabilité politique au sein de l’élite locale du pouvoir et à l’obtention de la fonction de maire.

L’importance et le rôle des familles de Milos et de Milka Minic sont aussi analysés, ainsi que ceux de leurs concurrents, les familles de Petar et d’Ivan Stambolic, sur le plan symbolique de la création de nouvelles traditions à Cacak, mais aussi sur l’influence des occasions politiques locales.

Milos TIMOTIJEVIC

1. Војно, полицијско и политичко руководство Чачка почетком 1945. године (стоје са десна: Душан Царевић, војни командант подручја у средини Милка Минић, секретар ОК КПЈ, десно од ње Ратко Дражевић, начелник ОЗН-е.

2. Милка Минић говори на гробу Драгише Мишовића 18. јануара 1945. године.

5. Прослава десет година од ослобођења Чачка (4. децембар 1954). Испред зграде општине стоје: Рајо Гавриловић (секретар комитета, касније јавни тужилац), Милка Минић, Радојко Крунић (председник општине) и Милош Минић.

6. Јосип Броз Тито, Милка Минић и председник општине Чачак Милорад Никишић (Чачак 24. септембар 1959).

*7. Милка Минић, Слободан Пенезић Крџун, Милорад Никшић и Јосип Броз Тито,
(Чачак 24. септембар 1959).*

8. Александар Ранковић у посети Чачку (1. септембар 1960). У првом реду: Милка Минић, Иван Гошњак, Милорад Никишић, Александар Ранковић и Радисав Недељковић.

9. Јосип Броз Тито у посети Чачку (6. мај 1972). У првом реду: председник општине Драгић Јовановић, Јованка Броз, Дража Марковић, крајњи до вагона Александар Бакочевић, десно у разговору Милош Минић.

10. Прослава povodom osnivaња Друге пролетерске бигаде (Чачак, 1. март 1978). Стоје Милован Гавриловић, Иван Стамболић, Велимир Божићевић, Петар Грачанин и Милка Минић.

11. У посети родном крају: Милош Милосављевић и Милош Минић.

Драгољуб
М. ВУЈОВИЋ

ФОТОГРАФИ У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ, ГУЧИ И ИВАЊИЦИ

УДК: „

АПСТРАКТ: У тексту су обрађени подаци о фотографима као занатлијама у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици који су имали основане фотографске радње по тада важећим прописима. Фотографи су углавном обављали послове снимања грађана и објеката у овим градовима и селима, у првом реду за личне карте и исправе, пасоше, војне и ђачке књижице, за персонална документа и остале потребе. О овој теми до сада није ништа целовито написано, осим делимично у неким публикацијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фотографске радње у Горњем Милановцу, Гучи и Ивањици, фотографске радње и атељеи, фотографски апарати, снимања, фотографски папир, филмови и хемикалије за развијање филмова и фото-папира.

Кратак преглед проналаска и развоја фотографије у Европи дат је у тексту истог аутора који је објављен у XXXVII Зборнику радова Народног музеја (странице 217–264).

Пионир ширења фотографске вештине у Србији био је Анастас Јовановић (1817–1899), па због економичности овде не преносимо тај уводни текст.

Међутим, посебно истичемо да је у Паризу 1839. године званично објављен проналазак фотографије, који је познат као Дагеров поступак (дагеротипија^{*}). Француска Академија наука и уметности 19. августа 1839. године званично је прихватила Дагеров проналазак и поклонила га човечанству. Поступак израде фото-апарата, филмова, фото-папира и технологије развијања филмова и начина снимања људи, природе и објеката, током минулих деценија убрзано се развијао у Америци, европским у другим државама, све до данашњих дигиталних и електронских апарата и израде фотографија у црно-белој техници и боји, на фотографском папиру и компакт дисковима (CD).

Ову технологију у Србији прате стручна литература и стручни часописи. Превазиђени фото-апарати и опрема поступно се повлаче и смештају у депое музеја као занимљиви експонати.

* Дагеротипија је метод фотографисања помоћу сребрених или посребрених бакарних плоча прекривених слојем јодида сребра. Проналазак овог првог фотографског поступка је сликар, Француз Луј Дагер (1787–1851) – Мала енциклопедија Просвета, II издање, Београд, 1969, 369.

Објављивањем овог текста, заједно са текстом о фотографима Чачка, завршава се напис о фотографима у Моравичком округу (Чачак, Горњи Милановац, Гуча и Ивањица).

Горњи Милановац

Од 1853. године, када је по премештању вароши из Бруснице отпочела изградња Деспотовице, односно Горњег Милановца, па до данас, није написана ниједна публикација о фотографима као занатлијама.

Имена фотографа који су радили у Горњем Милановцу помињу се спорадично и обично су, заједно са печатом радње, уписана на фотографијама.

У Леушићима, општина Горњи Милановац, умрла су два брата Лучића, Миладин и Милорад.¹ Миладин је био сајџија, а умро је 1884; Милорад је био „вотограф“ (фотограф) и умро је 1890. године и на његовом уклесан је фотографски апарат на ногарима (стативима).

Из богате фотографске делатности до сада су штампане две књиге које су илустроване великим бројем фотоса² и пригодним текстовима. Фотографи су били Добринка и Благоје Ђорђевић (отац и кћи), Димитрије Коцић, Павле Савић и Милан Зисић. Ова прва књига садржи 597 црно-белих фотографија различитих димензија, које обухватају време од 1900, па до 1950. године и даље.

Друга књига је „Породични албум старог Милановца“.³ Поред 667 црно-белих фотографија у њој се налазе и пропратни текстови. Легенде испод фотографија скоро да не садрже године снимања, али се може закључити да се односе на период од 1920. до 1950. године.

Испод портрета фотографа Благоја Ђорђевића написано је да је био велики мајстор фотографије, човек који је најзаслужнији што је до данас сачувано много фотографија старог Милановца (појединачни портрети, скупни фотоси, споменик у Такову са погледом на дворца Обреновића (данас не постоји), милановачка пијаца после Првог светског рата и многе друге).

Захваљујући Мирославу Марковићу Лафу из Горњег Милановца, који је истражио податке за ове милановачке фотографе, исписујемо њихове кратке биографије.

- 1 Рајко Николић, „Камена књига предака“, НИРО Задруга, Београд, 1979, 58.
- 2 Група аутора (др Миломир Глишић, Душан Д. Илић, Александар Лазаревић, Радмило Лале Мандић, Мирослав Лаф Марковић и Миодраг Ристић): „Стари Милановац“, Скупштина општине Горњи Милановац, Музеј рудничко-таковског краја, 2003, III допуњено издање, 154 и 178.
- 3 Душан Д. Илић, „Породични албум старог Милановца“, Скупштина општине Горњи Милановац и Душан Д. Илић, Горњи Милановац, 1999, 324.

Благоје Ђорђевић (1888–1965)

Рођен је на Руднику. Пред Први светски рад дошао је из Тополе у Горњи Милановац. У Тополи је учио фотографски занат, али нема података код ког мајстора.

У Горњем Милановцу је отворио радњу. Око 1930. године одлази у Ниш, а радњу преузима и води његова кћерка Добринка (1910–1977), која је код оца веома успешно изучила фотографски занат. У Горњем Милановцу имали су кућу и атеље. Она је радила до 1972. године када је отишла у пензију. Благоје и Добринка су се у свом фотографском раду истицали квалитетом снимљених особа и високом професионалношћу. Добринка је била фотограф ретког сензибилитета и мајсторства. Оставила је драгоцену фото-хронику без које данас не бисмо могли да реконструисемо један период у животу, развоју и атмосфери Горњег Милановца. Али, то је могуће захваљујући снимцима и фотографијама Добринке Ђорђевић. Зато многе породице рудничко-таковског краја у својим албумима чувају фотографије које су они урадили. Благоје је сахрањен на Руднику, на гробљу у засеоку Звезда, а Добринка на гробљу у Горњем Милановцу.

Димитрије Коцић⁴

На две до три године пред почетак Другог светског рата (1914–1918) из Чачка је у Горњи Милановац са породицом дошао Димитрије Коцић и у Улици краља Александра отворио фотографску радњу. Приликом паљења града 15. октобра 1941. изгорела је и његова радња, па је тада са породицом отишао у Београд.

Павле Савић (Београд, 1883 – Лозница, 1964) и
Милан Зисић

Ова два фотографа помињу се у књизи „Стари Милановац“, али о њима нема никаквих података. Претпоставља се да су радили као фотографи у Горњем Милановцу крајем XX века. Ово потврђује и податак да од велике цинцарске породице Зисић, после Првог светског рата, није остао нико.

Фотограф Павле Савић радио је у Ваљеву. Познат је његов фотос „Дечје забавиште – Ваљево 1917“, са правоуглим печатом „Павле Савић – фотограф – Ваљево“. У Првом светском рату био је и ратни фото-репортер. По завршетку рата настанио се у Лозници где је отворио фото-радњу „Паја Савић“, радећи

4 | Опширнији биографски подаци о Д. Коцићу дати су у Зборнику радова Народног Музеја у Чачку у броју XXXVII, Чачак, 2007. 232–233.

напореда и фирмописачке послове. Доцније је неко време живео у Шапцу и Богатићу.⁵ У Календару је објављен и лексикон фотографа од 1851. до 1951. године.

Мићун Симић

Рођени Милановчанин, Мићун Симић отворио је фотографску радњу за време Другог светског рата, а рад је наставио и касније у центру града, у Љубићкој улици. После његове смрти радњу је преузео његов син Симо, који је фотографски занат изучио од оца. Радио је до око 1980. године када је затворио атеље.

Драгиша Милетић (1921)

У варошици Рудник, пре Другог светског рада, било је седиште Качерског среза. Између два светска рата на Руднику није било фотографа. Они су, по потреби, долазили из других места, а посебно у време када су одржавани сточни вашари и народни сабори. Најчешће је долазио Љубо Рашић из Заграђа, испод Рудника. О њему за сада не постоје други подаци.

Рудничанин Драгиша Милетић (1921) је први фотографски апарат купио 1938. године. Био је запослен у руднику олова и цинка на Руднику, где је и пензионисан. Од када је купио фото-апарат, бавио се фотографијом као активан фото-аматер све до данашњих дана. Када је на Руднику био оформљен фото-кино клуб (веома успешан у југословенским размерама) и Драгиша Милетић је постао његов члан. Бавио се и уметничком фотографијом. Своје радове излагао је, поред осталих градова, и у Београду. Има богату колекцију ратних фотографија из Другог светског рада, али и из новијег времена. Снимљене филмове седмично је доносио на прераду у Чачак, најчешће у Фото-радњу „Моцо“.

Александар Лека Јовановић (1924–1983)

Фотограф Лека Јовановић рођен је у Заграђу 1924. године. Отворио је фотографску радњу у Горњем Милановцу у Љубићкој улици, а касније се преселио у Карађорђеву улицу. Радњу је водио до 1962. године када ју је затворио, јер је прешао да ради у Предузећу за израду амбалаже за прехранбену индустрију „Типопластика“ у Горњем Милановцу. Радио је на пословима репрофотографа. Преминуо је 20. марта 1983. године. Сахрањен је на Градском гробљу у Горњем Милановцу.

Фотографску делатност је обављао двадесет година.

5 | Здравко Ранковић, „Календар Колубара за 2007“, Ваљево, 2007.

У Горњем Милановцу је постојао фото-атеље под називом „Милка“. То се види и на фотографији Милановчанке Даре Пајовић. У књизи „Стари Милановац“ нема идентификационих и осталих података.

Радмило Лале Мандић (1928–2005)

Када је реч о фотографима овог града, не треба губити из вида значајну активност Радмила Лала Мандића, дипломираног правника, дугогодишњег заменика директора бившег Грађевинског предузећа „Градитељ“ у Горњем Милановцу и уредника више издања „Дечијих новина“. Његове фотографије имају документарну вредност и за привреду и за културу овог града. Он је био њихов фотограф – сниматељ, али у првом реду хроничар. У његовој кући остало је више стотина негатива, фотографија и докумената који чекају истраживања архивара. О њима се брину стручњаци запослени у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу.

Велибор Таловић (1928)

Од 1965. до 1975. године у Прањанима је фотографске услуге најчешће пружао Велибор Таловић, који је на већи број фотографија стављао печат: „Фото Таловић Велибор, Прањани – Чачак“. Филмове је доносио у Чачак на развијање и израду фотографија. Услуге је најчешће користио у Фото-радњи „Мики“ Михаила Микија Вујовића. Данас са породицом живи у Горњем Милановцу.

Данас су у Горњем Милановцу активни Фото „Колор-експрес“ Глиша Шишовића, Фото „Елита“ Зорана Рајића, Фото „Птичица“ Дејана Савића и Павла Јошевског. Затвориле су се радње Станимира Зарића и Миодрага Симића.⁶

„Таковске новине“ су основане 1961. године. У редакцији ових новина радио је дуже време и Симо Марић који је успешно обављао послове фото-репортера.

Музеј рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу основан је 1994. године. Послове снимања за потребе овог Музеја обавља фотограф Саша Савовић.

6 | Ово су подаци од 9. јуна 2006. године, али су они током времена сигурно промењени..

Гуча

У књизи „Драгачевски занати и занимања“⁷ веома детаљно су обрађени занати и занимања, али међу њима нема фотографа. У Гучу су, као мање среско место, долазили путујући фотографи који су обављали потребна снимања. Међутим, података о њима нема. Најчешће су долазили фотографи из Чачка. Тако је, на пример, Томо Зупан (1897–1947), познати фотограф из Чачка, 1930. године снимио варошицу Гучу и скуп рабаџија са дванаест и више шинских петворних кола натоварених јабукама „будимкама“ под називом који је штампан на фотографији – „Извоз јабука из магацина Алексе Протића – Гуча“. Обе фотографије је, као разгледнице, штампао за продају Адам Протић из Гуче.

Петроније Броћић (1875–1950)

Ретко се може наћи пример да је отац своју кћер научио фотографском занату. Ово је врло занимљиво, с обзиром на услове рада и учења, али о томе нема довољно сачуваних података у породици Броћић.

Петроније Броћић, од оца Милића, рођен је 7. јануара 1875. у Гучи, а преминуо је 28. јула 1950. године. Са супругом Радојком изродио је Љубицу, Данка, Раденка и Даницу. Учествовао је у Првом светском рату. По занимању је био ковач у Гучи. Својевремено је показивао велико интересовање за снимање и израду фотографија. Нема података где је и када изучавао фотографски занат, као ни да ли је имао своју фотографску радњу. Петроније је око 1935. године радио као економ у гучкој болници.

Приликом истраживања нису пронађене фотографије које је снимио Петроније Броћић, осим једне коју је 2007. откупио у Београду од колекционара Мирослав Александрић из Младеновца, који је ове године завршио рукопис за књигу „Фотографи Србије до 1918.“, али која још није штампана. Фотографија коју је урадио Петроније има димензије 10,5 x 8 cm и на њој је, испод ликова, уписан текст: „На Миланкин рођендан 18. фебруара 1911. год. Гуча“. На полеђини је, штампаним словима, отиснут печат: „Петроније Броћић, фотограф, Гуча“. На фотографији се налази девет млађих жена распоређених у два реда које су обучене у градску ношњу. Нигде нису исписана њихова имена.

Селимир Лончаревић (1897–1982)

Иако је цео радни век Селимир Лончаревић провео у Београду, његове податке износимо за подручје Гуче. Рођен је 1897. године у Рогачи (Драчево),

7 | Радован М. Маринковић, „Драгачевски занати и занимања“, Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак, 1985.

од оца Андрије и мајке Стане. После завршене основне школе отишао је да изучава занат у Краљеву код фотографа Димитрија М. Ђукића (око 1895–1955). Димитријев отац Милоња, родом из околине Берана, године 1917. се са седморо деце доселио у Самаиле код Краљева на имање Здравка Чоловића. Чоловић је био на Солунском фронту, па није имао ко да обрађује његово имање. Зато је позвао ратника М. Ђукића да се досели код њега, јер су се знали из рата.

Димитрије М. Ђукић занат је изучио у Солуну. Фотографску радњу је отворио у Краљеву око 1920. године. Радња је пословала под називима „Фотограф Д. М. Ђукић“ – Краљево и „Фотографски атеље Д. М. Ђукић“ – Краљево, које је уштампавао на самим фотографијама. Ђукић је у Краљеву радио до 1925. године, када се преселио у Нови Пазар, где је отворио нову фотографску радњу.

Лончаревић је најпре почео да ради као фото-репортер у Централном хигијенском заводу у Беогаду.⁸ Фотографским занатом почео је да се бави 1928. године. У пензију је отишао 1971, па је његова кћерка Ирена, удата Лазић, преузела фотографску радњу „Фото Лончаревић“, Теразије 32. Она је код оца радила две године. Радња се налазила између хотела „Москва“ и ресторана „Атина“. Због урбанистичких планова пресељена је у Балканску 27.

У истраживању података о Лончаревићу ангажован је Милан Р. Милошевић из Београда. Он је почетком фебруара 2007. нашао Зорана Стевановића (1948) који је код Лончаревића од 1. септембра 1957. до 1. септембра 1960. године успешно изучио фотографски занат. Његов отац Никола својевремено је такође завршио фотографски занат код Лончаревића, а потом је отворио и своју радњу „Фото Ница“ у Београду. Зоран је показао оригинални уговор о учењу фотографског заната у атељеу Лончаревића.

Зоран Н. Стефановић испричао је да је Селимир Лончаревић у Београду имао веома добро технички опремљену радњу на Теразијама 32. Био је то комфоран локал. Лончаревић је радњу вероватно отворио око 1930. године. Она је ту била све до 1962. године, када је зграда порушена. Касније је обезбедио локал у Балканској 27.

Селимир је са супругом и кћерком Иреном (1930) живео у Улици Маршала Бурјугова. Радња је радила и током немачке окупације (1941–1945).

Ирена је неко време водила фотографску радњу, али ју је потом затворила и продала. Удала се за Милутина Лазића (син фотографа Илије Лазића из Ужица) са којим има сина Зорана. Милутин је радио у фирми Cinefoto, која се бавила прометом фото-материјала и апарата претежно из увоза.

Фотографи Селимир Лончаревић и Урош Влаховић (имао фото-атеље „Венус“), важили су за најбоље мајсторе у Београду и били су прави уметници у свом послу. Лончаревић је у свом атељеу фотографисао много грађана и познатих личности, између осталих и Десанку Максимовић. Имао је одличну

8 | Зоран Станковић, „Фотографи (Београдске фотографске занатске радње и портрети власника у њиховим атељеима)“, каталог, ред. бр.25, Фото-савез Југославије, Београд, 1987.

фото-опрему и немачке фото-апарате. Једини је пре 1941. године имао апарат за брзо фотографисање (за пет минута). Фото-материјал је увозио из Немачке од Agfe (Lewerkusen).

Атеље је био у два нивоа – одељење за пријем и снимања муштерија у првом, а лабораторија изнад, у другом.

Фотографски занат се код Лончара, како су га звали, изучавао три године. Веома је држао до квалитета у раду и професионалности. Захтевао је рад, ред и дисциплину. Поред тога, био је велики господин, каквог скоро није било у Београду. Никада није дошао у радњу без уредног одела, чистих ципела, беле кошуље и кравате. Био је висок и крупан човек, уз то и елегантан. Увек је држао по два ученика и више квалификованих радника. Израђивао је одличне фотографије. Излози су били крајње естетски уређени и осветљени. Приликом снимања од муштерија је узимао податке које је стављао у посебан регистар, тако да је касније по наруџбини могао лако да изради дупликате. Пре 1941. године фотографисање у атељеу се заказивало, а за групно се долазило у фијакерима, па је фотографисање трајало и по три часа. Пробе ради, израђиване су само оне фотографије које су најбоље снимљене. У то време овај занат је био цењен и добро плаћен. У пензију је отишао 1971. године.

Селимир Лончаревић је, после краће болести, преминуо 1982. године. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.

За време живота у Београду одржавао је везу са родитељима и родбином у Рогачи и Гучи. Потврду за то налазимо и у песми „Добročинитељ Селимир“. Своју посвету „Милој мајци Станки и оцу Андрији Лончаревићу из Рочаге, од сина Селимира и у спомен прадеди Паји, деку Леку, баки Станици, тетке Ђурђи и маћехи Разуменки“ исписао је на два бела мермерна стола постављена испред цркве у Гучи. Тај текст у виду песме допунио је Ника-Никола Стојић.⁹ Лончаревић је био и један од већих донатора 1930. године приликом израде спомен-плоче са именима погинулих ратника од 1912. до 1918, а која је постављена на зид Цркве у Гучи (са леве и десне стране од улаза). У току истраживања у Чачку нису пронађене фотографије С. Лончаревића, осим једне у кући Васа Гавровића (9 x 13 cm), где је на полеђини отиснут текст „С. Лончаревић“, полуписаним ћириличним словима, али без датума снимања. Вероватно је урађена у атељеу у Београду око 1930. године.

У атеље Лончаревића долазили су многи фотографи из Београда и унутрашњости Србије, а међу њима и Драган Виторовић из Чачка, јер су од њега имали шта да науче. Код њега је занат успешно завршио и Бранислав Брана Пурић из Чачка.

Лончаревић био је председник Секције фотографских мајстора за град Београд и Врачарски срез 1935. године (не зна се од када и до када) при Удружењу занатлија у Београду.

9 | Радован М. Маринковић, Ника-Никола Стојић, „Нове молитвенице“, „Јел – Мил“, Чачак, 2003, 22.

Из једног писма које су 9. новембра 1935. упутили секретар и председник Секције фотографских мајстора у Београду Влади Бенчићу, фотографу из Београда, сазнају се цене услуга радњи и фото-материјала, али и да је фотографска слава Свети апостол и јеванђелист Лука (31. октобар) величанствено прослављена, што је забележила и престоничка штампа. У истом писму се саопштава и да је за 12. новембар 1935. у 20 часова заказана конференција свих београдских фотографа, на којој ће се можда последњи пут разговарати о споразуму или неспоразуму фотографа о текућим питањима.

Ово детаљно писмо пронашао је недавно, у Београду, у једној трговачкој породици, Мирослав Александрић из Младеновца, истраживач старих фотографа у Србији и откупио га од власника, а потом копију уступио аутору.

Љубица П. Броћић (1904–1982)

Љубица П. Броћић рођена је 1904. у Гучи, од оца Петронија и мајке Радојке, а преминула је 1982. године. Сахрањена је на гробљу у Гучи. Са супругом Видојем Араповићем из Радаљева, који је био опанчар у Гучи, родила је кћерке Драгицу, Милицу и Јелену.

Љубица Броћић (удата Араповић) имала је радњу у Гучи у којој је радила од 1931. до 1955. Године, када је отишла у пензију. Била је веома продуктиван фотограф и стекла је велики број муштерија у Драгачеву и другим местима. У свом раду сарађивала је и са чачанским фотографима. Урадила је доста занимљивих фотографија из Гуче и са подручја Драгачева. Израђивала је фотографије и у току трајања Другог светског рата. Снимала је, поред грађана, и партизане и четнике. Један број ових фотографија сачуван је у породичним албумима. Била је врсни фото-хроничар драгачевског краја.

У време летњих месеци Љубица Броћић долазила је у Прилички Кисељак где је снимала и бањске госте. По позиву Илије Ј. Лазовића, кафеџија из Прилика снимала је 1939. испред кафане велику свадбу Илијине сестре Косе и њеног мужа Косте Деспотовића, трговца из Ужица. Снимала је Илијине родитеље, оца Јовића и мајку Живану као и друге грађане приличног краја.

Своје кћерке Драгицу (1925–?) и Милицу (1927–1957) послала је на изучавање заната у Ужице код чувеног фотографа Милана Протића. Занат су изучавале од 1942. до 1943. године када су се вратиле у Гучу. Наставиле су рад у радњи код мајке све до удаје, када су отишле у Београд. Нема података о њиховом фотографском раду.

Када је Љубица отишла у пензију 1955. године, радњу је преузео и водио њен сестрић Дојчило Протић (1933–2007), који ју је водио све до 1964. године. Пошто није имао положен мајсторски испит, а то је био услов да вођење радње, морао је да 1955. године у Чачку стекне мајсторско звање. У комисији су, поред осталих чланова, били фотографи из Чачка: Драгослав Драган Виторовић и Милисав Пешић. Радњу је затворио 1964. године, јер је започео да ради друге

послове. Знатан број филмова и фотографија Љубица је 1945. године уништила, не желећи да их чува због могућих непријатности.

Податке о Петронију и Љубици аутору је 3. априла 2007. године дао њен сестрић Дојчило Протић који у својој кући чува фото-апарат Practika са објективом Tessar 2,8/50 Carl Zeiss Jena, камере Retina, Agfa 6x9, Kodak, као и фокомат за репродукцију филмова на фото-папир и старе фотографије.

Селимир Јовановић (1926–2008)

Један од најуспешнијих сеоских фотографа у Драгачеву. Скоро да нема села у које није долазио ради снимања са фотографским апаратом и филмовима спакованим у торби.

Селимир Јовановић је рођен 1926. године у Вичи, од оца Тома и мајке Крстине. Имао је супругу Милијану и сина Радивоја.

Војни рок служио је у Загребу од 1945. до 1949. године у штабу Друге армије. У његовој јединици била је смештена и група немачких ратних заробљеника, међу којима је један од њих био фотограф који је често разговарао са Јовановићем о снимању и изради фотографије. Јовановић је, након тих разговора, првом приликом купио фотографски апарат Fohlender са мехом немачке производње. Са њим је савладао технику снимања. По доласку из војске сам је направио фокомат на тавану своје куће, (уместо црепа на кров је поставио стакло). Од фокомата до крова од црног платна направио је уску комору куда је, по потреби, пропуштао дневну светлост и тако правио фотографије. Често је одлазио у радњу Љубице Броћић-Араповић у и од ње учио проце израде фотографија, јер је био веома заинтересован да добро савлада све занатске елементе. Урађене фотографије је испоручивао муштеријама. Снимао је природу, грађане, свадбе, бабине, весеља и сахране. Није излазио пред комисију да би полагао мајсторски фотографски испит. Зато и није отварао сопствену радњу. Може се рећи да је Сељо, како су га звали, самоуки фотограф.

Користио је разне фото-апарате: италијанску „Берету“ са мехом и призмом, али и савременије Agfa и Kodak без мехова. Има је и немачки војни фото-апарат Еха. Доста је радио са јапанским апаратом Кагепа, али и са руским Кијев, Zenit и Zorkij. Данас ради са класичним јапанским апаратом „Сапоп“.

Већ дуже време не користи своју лабораторију. Фотографије је израђивао у Чачку код Микија Вујовића и Милоша Симовића, а у последње време код Миланка Прелића („Фото-Цане“).

Од 1952. до 1956. године, сваког лета, по 20 дана проводио је у Приличком кисељаку. Ту је снимао бањске госте. Становао је у кући Станише Бајовића у Приликама. Филмове је израђивао у Ивањици код Александра Вујовића, а у Чачку код Михаила Р. Вујовића (Александар и Михаило су браћа).

Као афирмисани фотограф (без стручног испита) обучио је у снимању Велибора Главоњића из Виче, а и Рада Герзића је, који данас има фото-радњу

у Лучанима, такође из Виче, заинтересовао за фотографију. Поред снимања, Јовановић се бави и земљорадњом, а у слободно време разним пословима прецизне механике. Иако самоук, добро је политехнички образован.

Ове податке Селимир је дао аутору 20. априла 2007. године у Чачку.
Преминуо је у Вичи 2008. године.

Раде Плазинић (1935)

За Рада Плазинића из Губереваца може се рећи да је први сеоски фотограф, јер није отварао радњу ни у Гучи ни у неком другом месту. Рођен је 1935. године у Губеревцима.

Фотографски занат је завршио код Милисава Пешића у Чачку.

У родном селу радио је фотографске послове од 1962. до 1988. године. Услуге је пружао мештанима Губереваца, Горачића и суседних села. Од 1988. године радњу је преузео његов син Милутин, који данас има атеље у Гучи под називом Фото „Плазина“.

Раде Плазинић је користио савремене фотографске апарате: Јашика, Practi-ка, Canon... Фотографије су му објављиване у „Чачанском гласу“ и „Драгачевском трубачу“.

Ружица Ђорђевић (1946–1995)

Ружица Ђорђевић је, после Љубице Браловић (Араповић), била друга жена-фотограф у Гучи (Фото „Рушка“ – Гуча).

Рођена је 15. децембра 1946. године у Грабовцу код Руме. Фотографски занат је завршила у Београду. Као фото-репортер радила је у Новинској установи ТАНЈУГ. Око 1970. године дошла је у Чачак и као фотограф радила у радњи Драгослава Драгана Виторовића (Фото „Украш“). Ту је остала око две године, да би потом отишла у Гучу, где је 1974. отворила фотографску радњу Фото „Рушка“. Радњу је водила до 1995. године. У браку са Перишом родила је сина Рада. Преминула је у Гучи 1995. године.

У Гучи је, врло кратко додуше, постојала и фотографска радња „Каћа“, али о њој нема података.

Поред професионалних фотографа постојали су и аматери, као што је Жико Драмлић из Гуче, наставник ликовног образовања у Основној школи „Милица Павловић“ у Чачку. Он је прикупио податке за фотографе Рада В. Плазинића из Губереваца, Селимира Т. Јовановића из Виче и Ружицу М. Чоловић (Ђорђевић). У Тијању је као аматер радио Блажимир Митровић, али без ближих података.

Ивањица

Градимиr Ж. Луковић (Београд, 1936 – Београд, 1993), дипломирани инжењер грађевине, у својој књизи „Старо лице Ивањице“¹⁰ објавио је 70 разгледница (највише из Ивањице, а мање са Јавора, Приличког кисељака, Мучња и осталих места).

Он је подсетио да су се прве дописне карте у Кнежевини Србији појавиле 1873. године, а нешто касније и разгледнице као варијанта дописне карте.

При крају XIX века и Ивањица је, као млада варош, постала мета фотографских објектива. Фотографије и разгледнице са пажљиво одабираним мотивима и данас представљају изузетну вредну документарну грађу о људима и њиховим делима, као и о минулом времену.

Упутством Министарства народне привреде Краљевине Србије из 1897. године, издавање разгледница било је званично додељено приватним лицима, с тим да се поштује Правилник Светске поштанске конвенције о квалитету, димензијама, обавезном тексту, распореду простора за адресирање и писање. Димензије дописних карата и разгледница биле су 9 x 14 cm.

Кнежевина Србија је 1840. године увела државну пошту која је примала на слање и приватна писма. Поштанске марке уведене су 12. маја 1866. године.

Србија је једна од 22 европске државе које су у Берну 1874. потписале конвенцију о оснивању Светског поштанског савеза.

Серију разгледница српских градова у типографској серији издао је 1896. године београдски књијар Велимир Валожић, по цртежима Владислава Тителбаха (1847–1925) који је, у акварелима и цртежима, дао ентеријере, личности и сцене са села, као и многе друге етнографске мотиве из Србије.

Прве разгледнице Ивањице појавиле су се почетком XX века у издању књијаре „Рајковић и Ђуковић“ из Београда (основана 1896). Текст који прати снимак писан је ћирилицом, а поновљен је и на француском језику. Друга страна разгледнице имала је текст: „Србија (Serbie) – дописна карта (Carte Postale)“, а испод њега „Светски поштански савез (Union Postale universelle)“. Ова форма је одавно напуштена. На две пронађене разгледнице налази се записано и име аутора снимка (Давид Бањанац. Једна од њих има и име аутора и име издавача (Фото „Перча“ – фотограф Петар Бјелогрић). Као по неком рђавом правилу, издавачи разгледница и данас не исписују годину снимања, а то смета њиховој документарности. Често се изоставља и име аутора снимка.

Као издавачи разгледница до 1941. појављују се Ивањички Ђура Јеремић (књијар), Радојица М. Јеремић (трговац), Новица С. Павловић и Вукашин Спасовић (хотелијери), Вукашин Спасовић и сестрић, Фото „Перча“ (Петар Бјелогрић) и „Младић“ (Мил. Драг. Мојиловић, трговац). У погледу снимања

10 | Градимиr Ж. Луковић, „Старо лице Ивањице – Ивањица са старих разгледница“, ауторско издање, Београд, 1990.

објеката и људи постоји празнина у време балканских ратова 1912. и 1913. године. У групи од 70 сачуваних разгледница у књизи је објављено шест мозаик-разгледница различитих мотива из Ивањице и околине. На само пет њих уписани су фотографи који су их снимили: Давид Бањанац (две) и Петар Бјелогрлић (три). Издавачи нису водили рачуна о фотографима као ауторима. Давид Бањанац, фотограф из Богutowца, снимио је разгледнице Главна улица из центра вароши према Јаворској улици и Зграду Ивањичке електричне централе (фотоси из 1910). Петар Бјелогрлић је 1931. године снимио хотел „Спасовић“ и до њега кућу Добросава Спасовића (павиљон на Равани у Ивањици), а 1938. вилу „Будимка“ у Приличком кисељаку. Све фотографије-разгледнице биле су димензија 9 x 13 cm.

Ивањички албум¹¹

Захваљујући великом ангажовању Мирчете Јовановића, власника Фото-студија „Звезда“ у Ивањици, Александра Николића, лекара у пензији из Ивањице и професора архитектуре Петра Вуловића из Београда, године 2004. штампан је „Ивањички албум“ са 287 фотографија из Ивањицке и околине. Највећи број их је у боји, док су оне старије црно-беле. Све имају велику документарну вредност. Међу њима је и шест које је 1912, као путујући фотограф, снимио Давид Бањанац из Богutowца: 1) зграда Јаворске царинарнице са управником Радојем Вуловићем; 2) изглед ограђеног дворишта карантина на Јавору и државне механе; 3) скуп народних првака из Нове Вароши, Пријепоља, Бијелог Поља, Пљеваља и Сјенице, са управником царинарнице (укупно њих 12); 4) групни фотос братства Вуловића из Кушића (Равна Гора) у коме је живело 60 чланова (на фотографији њих 23); 5) поглед на засеок Вуловића у Равној Гори (панорама); 6) портрет цариниковог оца Михаила Вуловића. Поред тога, вероватно пре 1912, у Ивањици је снимио главну улицу и Јаворску улицу, као и зграду Централне. Поред осталих, занимљива је и фотографија грађевинских остатака бивше царинарнице на Јавору коју је 1967. снимио професор архитектуре Петар Вуловић. Данас јој се губи сваки траг, а имала је значајно место у националној историји Србије.

Никола М. Драгићевић (1869–1900)

У књизи „Моравички занати и занимања“¹², у списковима занатлија на подручју општине Ивањице, наведени су и фотографи. Пре Првог светског рата овим послом бавио се Никола М. Драгићевић из Шума (општина Ивањица), а

11 Мирчета Јовановић, др Александар Николић и Петар Вуловић, „Ивањички албум“, Фото-студио „Звезда“, Ивањица, 2004, 191.

12 Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, „Моравички занати и занимања“, Задружно предузеће „Ивањица“, Ивањица, „Литопапир“, Чачак, 1990, 144.

између два светска рата Јездимир Пивљаковић из Шума и Петар Бјелогрић из Ивањице. После Другог светског рата у Ивањици су фотографске радње имали Зорица Бјелогрић, Александар Р. Вујовић, Миленко В. Нешковић, Слободан П. Бјелогрић, Радомир Куч, Томислав М. Луковић, Мирослав Продановић, Михаило Мики Р. Вујовић и Мирчета Јовановић. У Девећима је радио Милан Боровичанин из Чечине, а у Вучаку Јован Бошковић.

У Шумама¹³ је на гробљу подигнут споменик фотографу Николи М. Драгићевићу. На њему је уклесан текст: „Споменик Николе М. Драгићевића, бив. фотографа који поживи 31 год. а умре 20. марта 1900 год. који служећи у Београду у пожарној чети поред службе свом занимању научио је фотографију са врло добрим успехом који је радио неколико година по унутрашњости Србије: Београду, Параћину, Ђуприји, Лесковцу, Јагодини, Ивањици... Са лепог и одличног рада свог свугде је био признат.“

До сада није пронађена ниједна фотографија коју је снимио Никола М. Драгићевић. На основу текста са споменика може се закључити да је био путујући фотограф и први фотограф из ивањичког краја.

На истом гробљу непознати клесар на споменику Јездимиру Пивљаковићу уписао је следеће: „Био је уметник за све радове – био је фотографиста. Умро је 1936. год.“

Давид Бањанац (1833–1914)¹⁴

Нема много податак о фотографу Давиду Бањанцу, осим да је рођен у Богутовцу 1833. године. Био је ожењен са Росом из Пожаревца, где је неко време радио фотографске послове. Умро је од плућне туберкулозе 1914. године. Сахрањен је у Краљеву.

Бањанац је радио као путујући фотограф, па је за своје послове давао огласе у „Српским новинама“, почев од 1844. године. Сачувана је једна његова фотографија, снимљена у Краљеву, на којој се налазе два детета. На реверсу је ставио печат: „Уметничка фотографија Давида Бањанца“. Текст је ћирилични и распоређен је у два реда. Време снимања није означено. Радио је у свом атељеу у Краљеву и Матарушкој Бањи.

Цитирамо један оглас који је објављен под насловом „Недопуштено“, из чега се види како су радили путујући фотографи:¹⁵

„Нека браћа Мартиновић, самозвани фотографи, одлазе по округу са изјавом, да су у вези са фотографском радњом Душана М. Живојиновић – Шапчанина, те на тај начин прикупљају послове у име г. Живојиновића и муштеријама дају накарадне слике на штету угледа радње г. Живојиновића.

13 Радојко Николић, „Камена књига предака“, НИРО Задруга, Београд, 1979, 58.

14 Зборник радова „Наша прошлост“ бр. 6, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2005, 48.

15 Локалне новине „Грађанин“, бр. 2, Пожаревац, 6. јануар 1911.

У стању смо извести да браћа Мартиновићи немају никакве везе са фирмом г. Живојиновића, јер је он са њима раскинуо послове пре 7 година.

Г. Давид Бањанац, овлашћен као компањон, да иде у округ за примање послова радње г. Живојиновића, јер је с њим у заједници, и нико више. Он – Давид – у тој жељи био је у Петровцу. Петровчанима ће се дати ускоро прилика, да виде рад који су се сликали у горњој радњи, и онда ће се упоредити и радови самозваних фотографа браће Мартиновића, који се протурају на име радње нашег пријатеља г. Живојиновића.“

Овај текст аутору је доставио Мирослав Александрић из Младеновца, који већ дуже време прикупља податке о српским фотографима.

Петар Бјелогрић (1899–1944)

Први фотограф са сталном фотографском радњом (Моравска улица 1) био је Петар Бјелогрић. Рођен је 2. октобра 1899. у Автовцу код Гацког. У браку са Миленијом имао је четворо деце: Зорицу, Слободана, Зорана и Добрилу.

Фотографски занат почео је да учи у Београду код брата Душана, који је око 1920. године, али и касније, имао три фотографске радње. У циљу што бољег усавршавања фотографског заната, Душан је брата послао у Будимпешту, где је по испуњењу услова положио испит за калфу, да би касније, по повратку у Београду, положио и мајсторски испит.

Петар је отворио фотографски атеље у Сплитској улици 5 у Београду, у коме је радио неколико година. У Београду се упознао са лекарима Божидаром Спасовићем (1896–1972) и његовом супругом Драгињом (1900–1979). Постали су пријатељи, а потом и кумови (1930).

Када су лекари Спасовићи почетком маја 1926. године одлучили да напусте рад на клиници у Београду, убедили су Петра да и он дође у Ивањицу и у њој ради као стални фотограф: „Дођи да видиш, па одлучи.“ У Ивањицу се преселио око 1931. године.

Први снимак који је урадио по доласку у Ивањицу била је панорама варошице (9 x 13 cm), разгледница на чијој је левој страни исписано „Ивањица“ (бела слова). Ова разгледница није умножавана. Снимао је грађане, камени мост на Моравици и водопад, Јавор, хотел у Приличком кисељаку, бањске госте и грађане (групно и појединачно) на сабору на Преображење код цркве у Приликама. За време немачке окупације снимао је грађане Ивањице и околине за личне карте које је издавала окупациона власт. Снимао је камером са стативом и плочама. У атељеу је имао рефлектор и блиц на магнезијум. Радио је ретуширање негатива и позитива. Имао је и апарат за повећање фотографија до 50 x 60 cm. Све фотографије је израђивао у црно-белој техници, мада је имао папир у зеленом тону. Неке је и сам нијансирао браон бојом помоћу хемикалија и то по жељи муштерије или, пак, по својој жељи.

По изјави Александра Аца Симића од 7. марта 2007. Године, Петар Бјелогрлић је из Ивањице у Прилике и Прилички кисељак, у време бањске сезоне, долазио чезом, јер је у то време (1930–1940) није било организованог локалног саобраћаја. За вучу чезе имао је или свог или изјамљеног коња.

Фото-материјал је набављао у Београду (папир, плоче и развијаче за филмове и папире), где је постојала продавница немачке фирме Agfa. За време немачке окупације фото-материјал је набављао од Илије Лазића из Ужица, којег је добро познавао. Петар је погинуо 10. јануара 1944. године када су бугарски окупациони војници гађали град из минобацача.

Највећи део података аутору је у писму дала Петрова кћи Зорица Бацковић почетком фебруара 2007. године.

Милован Луковић (1906–1961)

Милован Луковић из Прилика, познатији као „Мишо Багаш“, бавио се, поред свакодневног превоза киселе воде из Кисељака у Ивањицу, угоститељством и свирањем на хармоници. Превоз киселе воде обављао је коњском запрегом. Стигао је да се бави и фотографским снимањем грађана и ђака у Приликама. Фотографски апарат је купио око 1930. године, када се и обучио за снимање. Фотографије су му радили професионални фотографи у Ивањици (Петар Бјелогрлић и други). Снимао је свадбе (Магдалене С. Бајовић из Прилика и Ратомира М. Јевђовића из Дубраве, као и многе друге). Снимио је и сахрану Гаврила М. Јевђовића, председника приличке општине, почетком јуна 1943. године. Имао је два сина, од којих је један (Томислав) касније постао професионални фотограф у Ивањици.

Милош Ђ. Мићовић (? –1948)

Пре Другог светског рата купио је у Београду фотографски апарат којим је снимао грађане у свом Шаренику. Обично је снимао из руке, мада је имао и статив. Све је зависило од конкретне ситуације. Није утврђено где је носио филмове на развијање и израду фотографија. Најближа му је била Ивањица. Убијен је 1. маја 1948. године од групе четника-одметника који су пљачкали робу из задружног магацина у Шаренику.

Саво Р. Оцокољић (1906–1942)

Рођен је 1906. у Брезови, од оца Раденка и мајке Пауне (девојачко Стојковић). Савов брат Боривоје одвео га је у Београд, где је укључен у дворску жандармерију. Службовао је на Дедињу (Бели двор). Касније је упућен на

Косово, где је са јединицом учествовао у гушењу побуне Шиптара. У сукобу са њима био је контузован од бомбе. Због последица рањавања отишао је у пензију у 35. години живота. После тога дошао је кући у Брезову.

Саво се аматерски бавио фотографисањем грађана. Имао је фотографски апарат Agfa са стативима. Снимао је и из руке, односно без статива. Први је у Брезови имао бицикл марке „Викторија“. Фотографисао је родбину, другове, мобе у Шаренику, Брекову и другим местима. Нема података где је носио филмове на развијање и израду фотографија. Савов синовац Радош тврди да је имао много фотографија. Сећа се да су 1942. године немачки војници блокирали Катиће и из Брезове привели већи број грађана које су затворили у кафану Вучића Стамболића. Касније, после неколико дана, Немци су стрељали двадесет двоје људи на Оштрици у Брезови. Међу њима је био и Саво. Није био жењен. У бројним домовима налазе се његове фотографије које се чувају као успомене.

*
* *

Доста снимака у Брезови и околини урадио је и Вукашин Стамболић (1927), од оца Миодрага и мајке Милунке, који данас живи и ради у Београду. Снимао је људе, пољске радове и остале пригодне догађаје. Један број његових фотографија објављен је 2003. године у књизи „Брезова под Мучњем“, аутора Делимира Стишовића, као и у Стамболићевој књизи „Моја Брезова“¹⁷.

Миленко Нешковић (1908–1989)

Рођен је 1908. године у Приликама, од оца Вељка и мајке Миросанде. Отац Вељко је учествовао у Првом светском рату (због последица рањавања остао је тежак инвалид). Миленко, његов брат Милорад и сестра Добрила рано су остали без родитеља. Бригу о њима преузео је стриц Мирко. Миленко је основну школу завршио у Приликама.

По завршетку Првог светског рата смештен је у Дом за ратну сирочад у Чачку (касније бивша касарна „Ратко Митровић“). Изучавао је занат за припрему папира за штампу у некој од штампарија Стевана Матића или Михаила Поповића. Том приликом долазио је у контакт са фотографијама и штампом, а успут је изучавао и фотографски занат.

После завршеног заната отишао је у Београд и запослио се у књижари Геце Кона (1873–1941). Нешковић је започео да израђује разгледнице Београда, вероватно у сарадњи са неким од београдских фотографа и издавача, али о томе нема ближих података.

Као војник је заробљен 1941. године, када је спроведен у Немачку. После четворогодишњег заробљеништва вратио се породици у Београд, да би око 1950. дошао у Прилике. Према пореским књигама општине Ивањица Миленко

Нешковић је од 1951. до 1965. године водио своју фотографску радњу у Приликама и Ивањици.¹⁶ Израдио је више разгледница Прилика и околине, као и бројне фотографије мештана. Одборнике Народног одбора општине Прилике, са именом и презименом испод снимка, снимео је 1. септембра 1955. године најпре појединачно, да би касније све објединио у једну фотографију.

Пошто је затворио радњу у Ивањици, отишао је у Смедерево и запослио се у Новинско-издавачком предузећу „Наш глас“. Организовао је масовну производњу разгледница широм СФР Југославије (туристичких места, градова, бања, хотела, планина, објеката на обали Јадранског мора...). Због обима послова у ово предузеће довео је и фотографије Владана Мула И. Лазовића из Прилика, Микана Куча из Ивањице и Милојка Моца Маринковића из Чачка. Дневно су производили 25.000 разгледница. Нешковић је у овом предузећу остварио право на пензију. У фотографском раду био је веома активан и стручан. Водио је рачуна о квалитету снимака и репродукцији. Радио је са најбољим фотографским апаратима и најновијом технологијом филмова, фото-папира и фотографских хемикалија.

Милентије Живковић (1909–1982)

Милентије Живковић је рођен 1909. године у Милићима код Студенице, од оца Миленка и мајке Милеве. Као младић је, пре 1940. године, дошао у данашње Девиће, општина Ивањица, где је изградио породичну кућу у којој је држао кафану. Та кућа постоји и дан-данас.

Са Мирком Петровићем из Вионице почео је да се бави снимањем фотоапаратом из руке. У кући је опремио приручну лабораторију у којој је развијао филмове и и израђивао фотографије уз помоћ дневне светлости, јер у то време није могао да набави савремену опрему. Филмове, фото-папир, развијаче и фиксире је набављао у Краљеву, Ивањици и Београду. Његове фотографије, настале за време Другог светског рата, могу се пронаћи код многих породица у Чечини и Вионици, али и у другим селима подно Голије.

Живковић се и после рата активно бавио фотографисањем мештана Чечине, Вионице и околних места, махом за нове личне карте, пошто име је, због ондашњих саобраћајних прилика, Ивањица била далеко.

Касније, када се потреба за фотографисањем смањила, Живковић је отпочео рад као трговац у својој кући у Ивањици (Трговинско предузеће „Нови дани“). Преминуо је 1982. године и сахрањен је на гробљу у Вионици.¹⁷

16 | Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, „Моравички занати и занимања“, Задружно предузеће „Ивањица“, Ивањица, „Литопапир“, Чачак, 1990, 124.

17 | Податке за Милентија Живковића и Мирка Петровића прибавио је Радослав Кошанин (Чечина, 1943), који данас са породицом живи у Пожеги.

Павле Максимовић (1914–1945)

Павле (Ђуро) Максимовић из Прилика је око 1938. године набавио фотографски апарат и најпотребнији прибор за израду фотографија. За апарат је имао статив са три ногара. Читав његов рад био је на аматерском нивоу, како је сада сведочио Милован Максимовић (1932) из Атенице (насеље где се из Прилика доселио око 1960. године). У Павловој фамилији је сачуван изванредан број његових ауторских фотографија. Обично је снимао родбину, комшије, другове и друга лица.

Основну школу је завршио у Приликама. После тога отац га је уписао у Пољопривредну школу у Севојну, одакле је прешао у исту школу у Краљево, која је имала интернатски смештај. Пољопривредну школу у Краљеву завршио је око 1930. године. Сигурно је да је у току школовања дошао у додир са фотоапаратом и поступком за снимање и израду фотографија, али о томе не постоје поуздани подаци.

Године 1945. биран је за члана Народно-ослободилачког одбора и Среског одбора Црвеног крста у Ивањици. Радио је и на организацији снабдевања трговачком робом. Исте године погинуо је у саобраћајној незгоди на путу Пожега–Ивањица, у близини Ариља.

Ратко Недељковић (1915–1998)

Рођен је 1915. године у Брезови, од оца Љубомира и мајке Даринке. По занимању је био столар. Занат је изучавао у околини Чачка и у Лиси код столара Шулубурића. Имао је своју радњу у Брезови. Касније се запослио у ивањичком ШПИК-у, у којем је остао до пензионисања. У млађим годинама је свирао на хармоници.

„Раткова свестраност чинила је и његова велика фотографска активност. Умео је да снима апаратом и израђује фотографије. То је чинио из задовољства, али и користи. У то време, после 1945. године, био је тражен фотограф у селима од Ариља до Ивањице, Нове Вароши и Сјенице. Највише је снимао грађане за нове личне карте и друга лична документа. За израду вероватно је користио услуге професионалних фотографа у овим местима. Међу фотографијама трајније вредности, које сам сачувао, спадају нарочито оне са више људи: косачи у пољима, свирачи код Бијеле Цркве, свадбе у Брезови и многе друге.“¹⁸

Недељковић је био фотограф-аматер. Умро је у Брезови 1998. године.

*
* *

Миљојко Радошевић из Брезове (познат по надимку Скело), по занимању опанчар, крајем 30-тих година XX века бавио се аматерским фотографисањем у Брезови и околини. Није остварио веће успехе у овом послу.

Мирко Петровић (1919–1986)

Мирко Петровић је рођен 1919. године у Вионици, општина Ивањица. У току Другог светског рата је, заједно са Милентијем Живковићем, фотографисао мештане Вионице и околних села, нарочито на сеоским саборима. Снимао је и за нове личне карте, али не дуго, јер се око 1946. године одселио у Нови Пазар, где је отворио радњу за оправку радио-апарата и телевизора. Касније се преселио у Врњачку Бању, у којој је преминуо 1986. године.

Милентије Живковић и Мирко Петровић нису били професионални фотографи (нису имали положен стручни испит), али нису били ни прости фото-аматери (радили су у отежаним околностима и били су прилично удаљени од градских центара).

Богољуб Р. Оцокољић (1924–1945)

Рођен је у 1924. у Брезови, од оца Раденка и мајке Пауне (девојачко Стојковић). У Београду је завршио трговачку академију, али је због рата 1941. године дошао кући у Брезову. Фотографисање је научио од брата Сава, па је његов апарат носио по селу и обављао различита аматерска снимања. У том послу помагао му је брат Саво, који је већ био упућен у послове снимања.

Богољуб Оцокољић је са петорицом младића побегао из Ужица 1945. године, јер нису хтели да као необучени иду на Сремски фронт. Дошао је у Брезову, где су га ухватили партизани у кући Кремана Крсмановића и потерали ка Чепову. Приликом претреса пронашли су му у џеповима фотографије мештана, углавном младића и других људи у шајкачама. Партизани, који нису били из Брезове и околних села, помислили су да је Оцокољић фотографисао четнике у шајкачама, па су га одмах стрељали (1945) без пресуде и знања њиховог старешине.

Александар Вујовић (1928–2001)

Александар Ацо Вујовић рођен је 1928. године у Дубрави, од оца Радована и мајке Милунике (девојачко Џелебџић). Родитељи су имали четворо деце: Михаила, Десу, Александра и Зорку. Отац Радован је био пекар и са овим занатом тешко је издржавао породицу. Умро је у чачанској болници 1937. године од последица тетануса.

По завршетку основне школе Вујовић није имао могућности да настави даље школовање. Често је одлазио у фотографску радњу Петра Бјелогрлића, где се интересовао за снимање и израду фотографија. Настале су ратне године, али је његово интересовање за фотографски посао и даље остало снажно.

Половином 1945. године Александар, Милија Самарџић (машиниста, електричар и вуновлачар) и Михаило, Александров брат, ортачки су у Београду купили кино-пројектор. Филмове су приказивали увече у ресторану хотела „Спасовић“ у Ивањици. Александар је једанпут седмично ишао у Београд и одатле узимао за пројекцију претежно руске филмове. Био је то први биоскоп у Ивањици који је радио око три године. После тога, државна власт је откупила кино-пројектор, пошто ова делатност није више могла да буде у приватној својини.

Оставши без посла, Вујовић се запослио при ивањичкој болници, у којој је радио око две године као возач санитетског возила.

Двогодишњи војни рок је служио у Марибор. Касније је у војној јединици фотографисао војнике за војне књижице, а филмове је развијао и израђивао фотограф Драго у својој фото-радњи у Марибору.

После одслужења војног рока, он је неколико месеци 1951. године провео у Београду на пракси у фотографској радњи „Балкан“ (Теразије 41), власника Веселина Гргуревића, са којим је касније био у пословним и пријатељским везама. Прву салон- камеру за снимања у атељеу Вујовић је купио од Милорада Нешовановића из Ивањице. Пред комисијом за полагање мајсторског испита Општинске управе општине Ивањица (коју су сачињавали: председник Ивша Н. Павловић, Стеван Владинић, фотограф – Фото „Звезда“ из Ужица, Трифун Ђукић из Ивањице и секретар Б. М. Б. – потпис нечитак) Вујовић је 28. децембра 1951. године положио испит из фотографског заната.

Наредне године отворио је фотографску радњу „Фото атеље А. Р. Вујовић – Ивањица“ у Улици Милинка Кушића 13. У почетку је имао елипсasti печат 3,5 X 2 cm, а касније правоугаони 3 X 1,5 cm са датумаром. Током рада водио је рачуна о квалитету снимања и у атељеу и ван њега, као и о квалитету самих фотографија.

Стално је пратио новине у технологији израде филмова, фото-папира, хемикалија и фотографских апарата који су претежно увозени из тадашњег СССР-а (Кијев, Зоркиј, Смена), а мање из западноевропских земаља. У атељеу је снимао муштерије за личне карте, пасоше, возачке дозволе, портрете једног или више лица, групе ђака основних и средњих школа. Ван атељеа највише је снимао туристичке објекте у Ивањици: камени мост, павиљон, брану на Моравици, хотел „Елен“ у Ариљу, школске зграде, објекте и мештане у Приличком кисељаку, детаље Голије, Јавора, Сателитску станицу „Југославија“ у Дубрави и много других познатих места и предела. Одржавао је пословне везе са многим фотографима у Чачку, Ужицу, Београду и другим местима. За преписку је имао плаве коверте са одштампаном адресом: Александар Р. Вујовић, фотограф, Ивањица, Улица Милинка Кушића 13.

Из фото-радње Вујовића, у различито време, фотографски занат завршили су Јован Радоњић из Љубића (Чачак), Драган Јованчевић из Ивањице и Томислав М. Луковић из Прилика.

Крајем 1960. године Вујовић се са породицом (супруга Десанка и синови Радован и Милан) преселио се у Београд. Већ у јануару наредне године запослио се у Новинско-издавачком предузећу „Седма сила“ као шеф фото-службе. После седам година рада прешао је у „Туристичку штампу“ у Београду на радно место комерцијалисте, са правом да обавља снимање уместо фото-репортера на терену и да о томе закључује комерцијалне послове. У овом предузећу остао је до пензионисања 1988. године.

Вујовић је сарађивао са више фотографа у Београду: Фото „Балкан“ (Веселин Гргуревић), Димитрије Коцић, Фото „Урошевић“, Фото „Венус“ (Урош Влаховић), Фото „Лада“ и многи други. Сви су га волели и ценили као активног фотографа. Био је пријатељ са Љубивојем Крстонићем из Пожеге, Стевом Влаићићем из Ужица, Драганом Виторовићем, Ацом Симићем, Миканом Бајићем (сви из Чачка), као и са многим другим.

Учествовао је 26. фебруара 1958. године у Београду на годишњој скупштини Удружења фотографа Србије, о чему сведочи фотографија на коме је 13 фотографа (међу њима Аца Симић, Драган Виторовић и Александар Вујовић).

Александар Р. Вујовић је био познат по снимању и објављивњу разгледница Ивањице, Чачка и других места пре одласка у Београд. „Туристичка штампа“ издавала је велике серије разгледница које су продаване широм бивше Југославије. Поред тога, издавали су и бројне туристичке публикације српских бања, туристичких места, планина и др. Вујовићу је у овим пословима – снимањима помагао и син Милан (1957–1999). На свим разгледницама увек је било одштампано „Снимио А. Вујовић“ или „Снимио М. Вујовић“.

Александар Вујовић је добио диплому на Другом међународном сајму занатства, који је одржан јуна месеца 1960. године у Београду.

На ванредној скупштини Савеза удружења професионалних фото-филмских стручњака и уметника фотографије Југославије, одржаној 4. септембра 1968. године, Вујовић је изабран за делегата Првог конгреса професионалних стручњака и уметника фотографије Југославије (одржан од 8. до 15. новембра 1968. године на Београдском сајму).

Александар Р. Вујовић је као пензионер написао књигу „Ивањица – туристичко пословни водич“ (цепни формат) са 54 стране текста и 30 фотографија у боји. Техничко и графичко обликовање урадили су „Fast Print“ – Радован А. Вујовић, „Art Plus“ – Предраг Тончић и „Kord Grafika“ – Марина Рајичић. Књигу је 1995. године штампао „Литопапир“ из Чачка. На овој туристичкој публикацији сарађивао је и Мирчета Јовановић (Фото „Звезда“ из Ивањице). Иако је живео у Београду, Вујовић је преко лета често боравио у Ивањици, где је у Његошевој улици купио скромну кућу. Увек је био у контакту са пословним људима и фотографским пословима. Тако је 11. маја 1997. године са аутором

овог рада снимии више објеката и панорама Прилика, Дубраве и Радаљева, за хронику ових села која је одштампана 2002. године.

Почетком 2001. године Александар Вујовић се тешко разболео и 26. марта исте године преминуо у Београду. Сахрањен је на Ивањичком гробљу.¹⁹

Зорица Бјелогрлић (1931)

Рођена је 3. децембра 1931. у Београду, као прво дете Петра и Миленије.

За време немачке окупације (1941–1944) ишла је у гимназију у Ивањици и помагала оцу у фотографској радњи у Моравској улици 1. Највише су снимали мештане за издавање личних карата. Радећи овај посао, учила је занат и прилично добро га је савладала. После очеве смрти 10. јануара 1944. године радила је у радњи онолико колико је могла.

Да би завршила фотографски занат, 1946. године отишла је у Београд у атеље Димитрија Коцића (Таковска 15). Од њега и његове кћерке Олгице много је научила, јер у они били врсни мајстори. У Београду је положила стручни испит из фотографске струке и вратила се у Ивањицу, где је наставила да ради у Моравској улици.²⁰

Фотографску радњу је водила од 1949. до 1961. године, када је отишла у Београд, а касније се удала за Бранка Бацковића. Данас живе у Новом Београду.

Снимала је Kodakом на плоче и Retinom и Velton на план-филмове. Радила је са копир-апаратом за увељичавање фотографија. Користила је материјале које је употребљавао и њен отац Петар, а касније је набављала и од „Фотокемике“ из Загреба. Снимала је у атељеу и ретуширала негативе и позитиве, а на терену је фотографисала групе људи, ђаке, свадбе и вашаре. Неке фотографије је радила у зеленом тону. Све је израђивала у црно-белој техници, по захтеваним величинама. Фотографским пословима се бавила дванаест година.

Слободан Бјелогрлић (1933–1993)

Рођен је 28. јула 1933. године у Ивањици као друго дете Петра и Миленије. Фотографски занат учио је код сестре Зорице у очевој радњи. Као и сестра, занат је завршио у атељеу Димитрија Коцића у Београду. Стручни испит положио је пред комисијом у Ивањици. Од 1963. године наставио је да ради у очевој радњи. Касније је ову радњу затворио, да би је отворио у центру града, у Улици Милинка Кушића. Снимао је у атељеу, али највише на терену. Користио је савремену

19 Највише података о Александру дала је његова супруга Десанка (рођена Радмановић).

20 Невенка Бојовић, Радован М. Маринковић, „Моравички занати и занимања“, Задружно предузеће „Ивањица“, Ивањица, „Литопапир“, Чачак, 1990, 124.

технологију и јапанске фотографске апарате Nikon, Canon, Konica, Matia и друге. Имао је и немачку Laiku. Добра опрема и хемикалије обезбеђивали су одличне фотографије, које је израђивао у црно-белој техници. Почео је да ради са 20, а овим послом се бавио 40 година.

Пратећи развој технологије набавио је и опрему за израду фотографија у боји. У Ивањици је био познат по надимку „Слобо Пекинац“. Умро је 17. септембра 1993. године у Ивањици. Сахрањен је на Ивањичком гробљу.

Милан Боровићанин (1935)

Од 1961. године Милан Боровићанин је у свом селу Чечини, општина Ивањица, почео да ради као фотограф-аматер. Тада је у Краљеву купио први фотографски апарат Altix. Преузевши апарат, одмах је поставио елементе за снимање и фотографисао продавачицу. Касније јој је донео урађене фотографије, на чему му је она била захвална.

Боровићанин је рођен 1935. године у селу Чечини, где и данас живи и ради са породицом, од оца Вукашина и мајке Пелагије. Остао је да ради на селу. Бавио се столарским, зидарским, водоинсталатерским, електричарским, молерским и другим пословима.

Пошто у то време у његовом крају није постојао фотограф, а фотографије су у народу сматране великом уметношћу, одлучио је да започне да се озбиљно бави овим пословима, иако није имао потребно знање. Врло брзо је постао популаран, а нарочито код девојака. То му је касније омогућило и лакшу женидбу. Са Олгом из Бзовика ступио је у брак 1962. године и са њом изродио троје деце: Горгину, Весну и Микицу. Сликао је свадбе, славе, посела, рођендане, косаче, жетеоце, ђаке, испраћаје регрута у војску и друге догађаје у Чечини и околним селима. Куповао је руске апарате Кијев, Зоркиј и Зенит, а на крају и Prastiku (источнонемачка производња).

Пошто је развио посао и постао популаран у Чечини и Девећима, ивањички фотографи су почели да се жале на њега и његов рад за који не плаћа порез. Због тога је био саслушаван од инспектора у општинској управи у Ивањици. Одлучио је да положи фотографски испит пред комисијом у фотографској радњи Радомира Куча. Испит је положио 1975. године.

Док су рађене црно-беле фотографије, у Девећима је уредио своју лабораторију за развијање филмова и копирање фотографија. Највише је користио филмове „Orvo“ (источнонемачки) и мађарски фото-папир „Forte“. У раду постизао је одличне резултате. Грађани су били задовољни.

Када је уведена техника у боји, филмове је поштом слао у Загреб на прераду, а касније је то чинио Вучић Вуловић из Атенице код Чачка. Доста је сарађивао и са Милошем Симовићем, фотографом из Чачка.

Фотограф Јован Баковић, Ивањичанин, набавио је машину за израду фотографија у боји, па је он у последње време Милану пружао услуге, јер је био

знатно ближи. Пре више од десет година у Београду је урадио 4.000 разгледница са темама: Девићи, природа, чобанице, деца на ливади и ловац са керовима. Све су врло брзо продате туристима који су долазили у села под Голијом. Сликање је предао сину Милици по повратку из војске. Радња Милана Боровићанина носила је назив Фото „Микица“ – Девићи, а имао је елипсаст печат.

Био је, а и данас је, ловац у голијским селима. Са собом је увек носио и фото-апарат и њиме бележио интересантне догађаје. Фотографије је слао „Ловачким новинама“ у Београду за рубрику „Пером и камером у лов“.

*
* *

Радослав Кошанин, који као пензионер живи у Пожеги, родом из Чечине, изјавио је да у породичним фотографијама његовог деде има неких из око 1900. године, који је снимии Аврам Ђирић – Ердоглија, фотограф из Краљева. Он је у голијска села долазио као путујући фотограф. Том приликом је у њиховој кући оставио своју фотографију за успомену.

Томислав М. Луковић (1939)

Један од млађих фотографа у Ивањици 70-тих година XX века био је Томислав Луковић из Прилика. Рођен је 1939. године у Приликама, од оца Милована Миша Багаша и мајке Славке. Похађао је Школу ученика у привреди у Ивањици, у којој се определио за фотографски занат који је изучавао три године у фотографској радњи Александра Вујовића. Сваки радни дан од 7 до 13 часова проводио је у фотографској радњи и практично учио све о изради фотографија, развијању филмова и других послова уз стални надзор Александра Вујовића. Посебно је вежбао ретуширање негатива, а по потреби и позитива. Ретуширање је, као је често истицао Луковић, врхунац мајсторства сваког фотографа.

После подне је похађао редовну наставу у школи. Стручне испите из II и III године слушао је у Београду. За сваку завршену годину добијао је сведочанства. Завршни калфенски испит положио је у Пожеги код неутралног мајстора где је морао да направи три фотографије (разне), од којих је једна обавезно била ретуширана, а то је портрет повећан на 30 x 40 cm. Под ретуширањем негатива подразумева се да се негатив стави под благо светло, да се детаљно прегледа лице и специјалном оловком умањују боре и црте лица доводе у естетски изглед, а да се потом апарат за експонирање ставља на фото-папир који се развија у развијачу и фиксира, испира у води, суши и пегла на стаклу. По положеном испиту од Школе ученика у привреди у Ивањици добио је сведочанство 6. септембра 1960. године. Није одмах отворио радњу, већ је, као квалификовани фотограф, радио код мајстора у Ивањици, Пожеги, Чачку, Београду и Херцег Новом.

Поиспуњењууслова Одељење за привредни и друштвени развој Скупштине општине Ивањица, на основу члана 21. Општег закона о занатским радњама самосталних занатлија СР Србије, донело је 23. марта 1970. године решење којим му је одобрено оснивање занатске радње фотографске струке. Седиште радње у Ивањици било је у Улици Миљинка Кушића 32. Радња је пословала под фирмом Фото „Томо“ – Томислав М. Луковић. Отворена је 1. априла 1970. године.

Бавио се и уметничком фотографијом. Његове фотографије су објављиване у листовима „Феријалац“, „Глобус“ (Загреб), „Дуга“ (Београд) и другим. Захваљујући фотографији обишао је пола Европе са туристичим групама, али и самостално.

Од комерцијалних фотографија највише су се тражили потрети у атељеу, фино ретуширани. То данас више нико не ради. Зато треба знања и умећа, а данашњи апарати то не могу да направе.

Томислав Луковић је радио са апаратом Zajs-ikon из 1930. године, на сталку високом 1,30 м и тешком 10 кг. То је апарат само за атеље. Репортажу, односно спољне снимке, у почетку је радио са Кијевом, Prastikom, Fleksketom, Rolofleksom, а касније су на тржиште дошли нови јапански фото-апарати (Minnolta, Olympia, Canon и други).

Професионалне фотографе полако побеђују аматери са дигиталним електронским апаратима, али нико од њих не зна да направи праву фотографију (састави емулзију за негатив на стакленој плочи). На саборима је радио фотографије за пет минута, много пре америчког Polaroida.

Доста је сарађивао са Михаилом Вујовићем из Чачка. Када је видео да не може да прати нове технологије, напустио је овај посао и затворио радњу. У току лета је радио у Херцег Новом, од Каменара до Игала. Дневно је правио 100 до 150 снимака, па је пристојно зарађивао.

Томислав М. Луковић се више не бави фотографским пословима. Са породицом живи у Приликама.

Драган Јованчевић (1939)

Рођен је 1939. године у Ивањици, од оца Петра и мајке Савете. Изучавање фотографског заната започео је 1955. године код Александра Вујовића у Ивањици. Истовремено је похађао и Школу ученика у привреди у Ивањици, док је стручне предмете из фотографске делатности слушао и полагао у Београду, у предузећу „Фото студио“.

Фотографски занат је завршио 1958. године. У почетку практичног рада од Александра Вујовића је добио савете како да сними панораму Ивањице. Отишао је на терен и успешно обавио снимање.

У циљу даљег усавршавања у Београду је 1959. године положио испит за високо квалификованог фотографа. Када се Вујовић крајем 1960. године одселио у Београд, Јованчевић је остао у локалу, али је радњу, по одобрењу, отпочео да

води Миленко Нешковић из Прилика. У овој радњи Јованчевић је остао две године, да би 1963. почео да ради у Индустрији тепиха у Ивањици као фотограф при комерцијалној служби.

Снимао је тепихе у боји и тако припремао за штампу фабричке каталогe. Био је међу првим фотографима из Ивањице који су у Београду савладали технологију израде фотографија у боји. Имао је савремене фото-апарате, а занат је започео снимањем апаратом марке Contessa. У индустрији тепиха је стекао и право на пензију 1998. године.

Photographers in Gornji Milanovac, Guca and Ivanjica

Given data are about photographers who were working in their photo workshops in Gornji Milanovac, Guca and Ivanjica, offering and giving photo services to citizens, organizations, legal persons and others. Photographers are in the focus as their profession is a kind of craft and they were taking apprentices in according with legal regulations and founding shops. Schooling lasted three years. They were taking professional examination before the examining board after completed practice. In this way continuity was provided.

All researches carried out in these three municipalities (Gornji Milanovac, Guca and Ivanjica) have one aim in common and that is to preserve as many data as possible from forgetting for future generations. In the last twenty years of the previous century many quality changes in producing cameras happened regarding great optical strength and new electronic devices. Changes in the quality of photographic paper in color and in black and white technique also happened, leading to reducing the cost of shooting and making photos.

Data about photographers were given in chronological order by year of birth.

In the Collection of Works of the National Museum in Cacak in number XXXVII for 2007, the text about photographers in Cacak from 1890 to these days was published.

In this way theme about photographers in Morava Region for municipalities Cacak, Gornji Milanovac, Guca and Ivanjica is covered. It has not been done before and it presents a modest contribution to studying photographic activity in these municipalities.

Dragoljub VUJOVIC

Les photographes à Gornji Milanovac, Guca et Ivanjica

Les données concernant les photographes qui travaillèrent dans leurs ateliers de photographie à Gornji Milanovac, Guca et Ivanjica et ainsi offrirent des services photographiques aux citoyens, aux organisations, aux personnes de droit privé et à d'autres, furent élaborées. En général, il s'agit de photographes de métier qui selon les normes en vigueur ouvrirent des ateliers. Ils y admirent des élèves pour l'apprentissage du métier de photographe. La scolarisation dura pendant trois années scolaires. Après l'accomplissement du stage auprès d'un jury, ils durent se présenter à l'examen de compétence professionnelle. De cette façon, la continuité de ces artisans fut assurée.

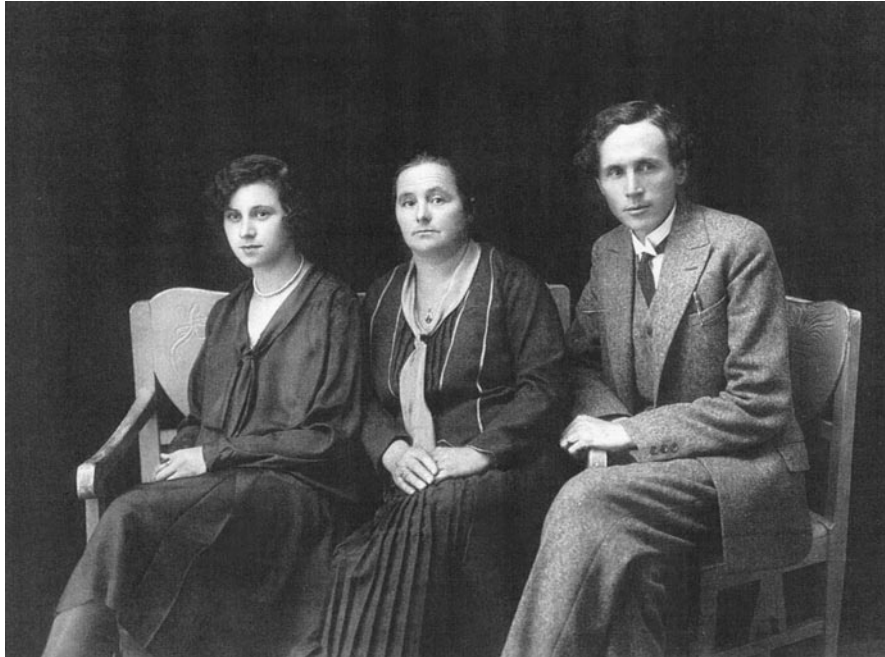
Toutes les recherches concernant ces photographes dans ces trois communes (Gornji Milanovac, Guca et Ivanjica) eurent pour objectif de conserver de l'oubli de nombreuses données pour les générations à venir. Durant les dernières vingtaines années du siècle précédent se déroulèrent de grands changements qualitatifs concernant la fabrication des appareils photographiques avec une forte puissance optique et l'installation de mécanismes électroniques. Des changements dans la qualité du papier pour les photographies en couleur et en technique noir et blanc advinrent. Tout ceci mena à une diminution du coût des prises de vues et du développement des photographies.

Les renseignements concernant les photographes furent donnés par ordre chronologique suivant les dates de naissance.

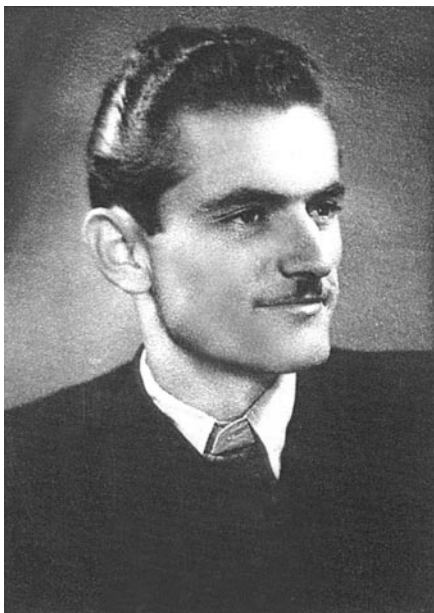
Dans le Recueil des ouvrages du Musée national à Cacak, le numéro XXXVII pour l'année 2007, un texte sur les photographes à Cacak, de l'année 1890 jusqu'à aujourd'hui même, fut publié.

De cette façon fut traité le thème sur les photographes de la région de la Morava pour les communes de Cacak, de Gornji Milanovac, de Guca et d'Ivanjica. Ceci ne fut pas élaboré jusqu'à présent de cette manière, mais cela représente une contribution modeste à l'étude de l'activité photographique dans ces communes.

Dragoljub M. VUJOVIC

*Фотографи из Горњег Милановца, са десна на лево: Благоје Ђорђевић (1888–1965),
супруга Милева и кћи Добринка (1910–1977) снимљени око 1930.*

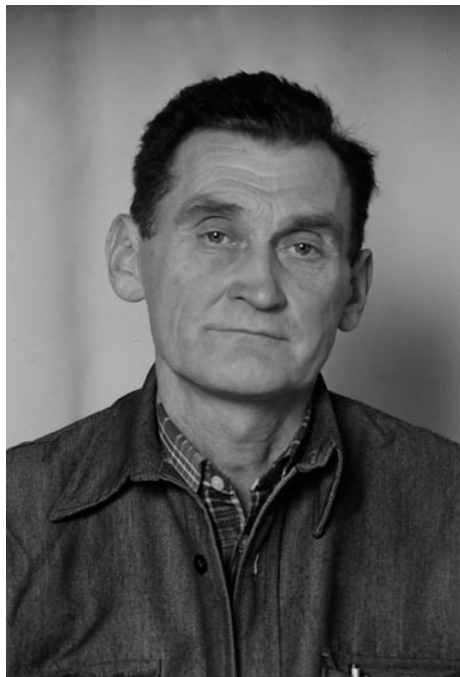
*Александар Лека Јовановић (1824–1983),
фотограф из Горњег Милановца*

*Петроније Броћић (1875–1950),
фотограф из Гуче*

*Љубица П. Брођић удата Араповић
(1904–1982),
фотограф из Гуче*

*Селимир Т. Јовановић (1926),
фотограф из Виче, општина Лучани
снимљени око 1970.*

*Селимир А. Лончаревић (1897–1982),
(у средини) са два пријатеља
Београд, Теразије 32 снимљени око 1965.
испред радње “Фото Лончаревић”*

*Ружица Чолаковић удато Ђорђевић
(1946–1995) фотограф из Гуче,
снимљена око 1980*

*Драгица и Милица Ерић Димчић
(са лева на десно), снимљене у Гучи 1944*

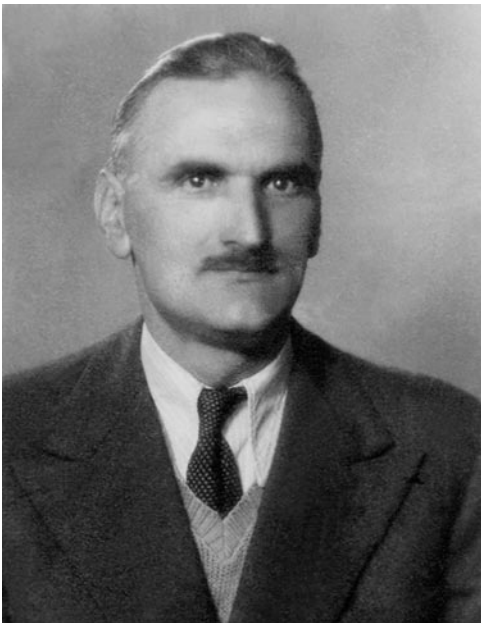
*Текст испод фотографије: “На Миланкин рођендан 18. фебруара 1911. год. Гуча”
На полеђини текст – отиснут печат (штампана слова) “Петроније М. Броћић фотограф Гуча*

*Петар Бјелогрић (1899–1944)
фотограф из Ивањице, снимљен око 1935. год.*

*Саво Р. Оцокољић (1906–1946) из Брезове,
фото аматер, у униформи жандара*

*Миленко В. Нешковић (1908–1989),
фотограф из Прилика, снимљен у Београду
1958.*

*Богољуб Оцокољић (1924–1945),
из Брезове, фотоаматер*

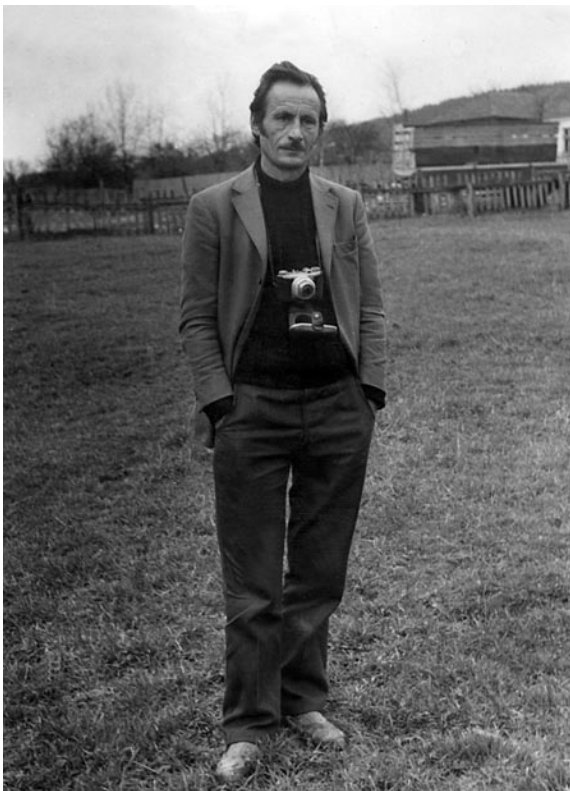
*Зорица Бјелогрић (1931), фотограф из
Ивањице, снимљена 1992.*

Александар Ацо Вујовић

*Слободан Бјелогрић (1933–1993), фотограф
из Ивањице, снимљено око 1960.*

*Милан Боровицанин (1935),
фотограф из Чечине, општина
Ивањица снимљен око 1980.*

*Томислав М. Луковић (1939), фотограф из
Прилика*

Драган П. Јованчевић

Драгољуб
М. ВУЈОВИЋ

МИЛОЈКО ПЕРИШИЋ ИЗ ЧАЧКА, ПРОЈЕКТАНТ МАНАСТИРА НОВА ГРАЧАНИЦА У СЕЈДЛАНДУ, (ИЛИНОИС, СЈЕДИЊЕНЕ АМЕРИЧКЕ ДРЖАВЕ)

УДК: „“

АПСТРАКТ: У овом раду се по први пут објављују шири подаци о животу и раду Милојка Перишића из Чачка који је пројектовао неколико српских православних цркава и манастира, међу којима је најважнији манастир Пресвете Богородице (Нова Грачаница) у Сејдланду, на Трећем Језеру (источно од Чикага), у америчкој држави Илиноис. Овај манастир је пројектован и израђен по угледу на Грачаницу на Косову. Тако је архитекта и пројектант Милојко Перишић учинио велико дело за потребе Срба у дијаспори у Чикагу са околином и Канади. Том приликом је владика Иринеј (Ковачевић), са свештенством и уз велики број српских верника и уважених гостију из државе Илиноис, 11. и 12. августа 1984. године извршио освећење манастира Нова Грачаница.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Српска православна црква, манастир, Свети Сава, владика, митрополит, епархија, владичански двор, богословија, свештеници, звона, крстови, иконостас, архитекта, пројектант, уметност, фреско-сликарство

Милојко Перишић¹

Рођен је 28. августа 1928. године у Парменцу, од оца Рајка (по занимању столар) и мајке Милеве Јовановић. Поред Милојка родитељи су имали Наду, Милку, Владимира, Будимира, Драгојлу и Добривоја (Рајко је у другом браку са Грозаном Ковачевић имао и сина Мијалка).

По завршетку основне школе Милојко је даље школовање прекинуо због Другог светског рата. Школске 1946/47. Милојко је уписао први разред новоосноване Средње грађевинске техничке школе у Чачку.²

Према Упутству Министарства индустрије НР Србије од 27. августа 1946. пријем ученика у техничке школе извршиће се по окрузима. Поред осталих, за

1 О раду Милојка Перишића до сада није ништа озбиљније написано, осим краћег текста у хроници Векови Парменца Радована М. Маринковића и Драгољуба М. Вујовића, ТВ Галаксија 32, МЗ Парменац, Чачак – Парменац, 2009, 452–453.

2 Влада Народне Републике Србије је 31. јула 1946. године донела Одлуку да се и у Чачку отвори Средња шумарска и Средња техничка школа са грађевинским и хидротехничким одсеком („Службени гласник НР Србије“, бр. 38 од 10. августа 1946).

Чачански округ одређен је упис 60 ученика. Настава ће трајати четири, а за прве генерације, изузетно и по скраћеном плану и програму, три године, јер је било потребно да се што пре образују технички кадрови (грађевински техничари) који ће одмах почети да раде на обнови и изградњи привредних и других објеката, пошто је Србија за време Другог светског рата била много разорена и оштећена.

У јуну школске 1948/49. Милојко Перишић је дипломирао са одличним успехом у Средњој грађевинско техничкој школи у Чачку и стекао звање грађевинског техничара.

Како ова школа није имала довољно наставника, то је директор Светолик Лика Станковић (1885–1978), дипломирани грађевински инжењер из Чачка, ангажовао и млађег грађевинског техничара Милојка Перишића и поставио га на место наставника 31. августа 1949. године (у решењу није наведено за који наставни предмет). У настави је остао око две школске године.³

По престанку рада у школи Милојко је отпочео студије архитектуре у Сарајеву. За то време је пројектовао српску православну цркву у Олову (Босна и Херцеговина), која је касније и изграђена. За сада нема података ко је и када покренуо ову иницијативу.

Милојко Перишић је у Гимназији у Чачку радио од 11. септембра 1954. године. Ђацима је предавао новоуведени наставни предмет Основи техничког образовања. По изјави др Милорада Чековића, стоматолога из Чачка, Милојко је ђацима којима је предавао водио на градилиште пословне зграде предузећа „Житопромет“ и зграде Градског Народног одбора Чачак како би им на лицу места објашњавао елементе грађења ових објеката. Овај предмет је, између осталих, предавао новинару Родољубу Петровићу из Љубића, адвокату Верољубу Ракетићу из Бељине, офталмологу Дејану Стефановићу, предузетнику Милијану Радојевићу, економисти Момчилу Јевђовићу, као и многим другим ђацима Гимназије, у којој је на раду остао око две године.⁴

После рада у Гимназији Милојко је, као грађевински техничар, почео да ради у Заводу за урбанизам, пројектовање и комуналне послове Скупштине општине Чачак. Радећи у овом Заводу Перишић је показао одличне резултате и квалитет у раду. О томе је половином 2008. године аутору овог текста казивао тадашњи директор Завода Братислав Бућо Обреновић, дипломирани инжењер грађевине из Чачка. На раду у овом Заводу остао је до маја 1969. године.

Перишић је у међувремену, 1. фебруара 1964. године, закључио брак са Емилијом Петровић (рођена 31. марта 1939. у Јездини од оца Милана и мајке Паулине).

3 | Хаџи Миодраг Јаћимовић, Техничка школа у Чачку 1946–1996, Удружење публициста Чачак, Чачак, 1996, 27, 28, 47 и 49.

4 | У Књизи матичне евиденције у Гимназији није испуњена рубрика „Испис“ – престанак службе.

Емилија је школске 1957/58. положила велику матуру у Гимназији у Чачку и уписала студије на Правном факултету у Београду, које је прекинула у другој години.

Милојко и Емилија су у браку добили синове Милана (1964) и Петра (1966).

Породица Милојка Перишића одлучила је да се легално исели из Чачка и оде у Кливленд, где је већ живео Емилијин отац Милан, који је као немачки војни заробљеник у Другом светском рату око 1950. године отишао у Америку. Тако су Перишићи 31. маја 1969. године отпутовали у Америку. Њихова деца су тамо завршила и факултете (Милан је професор енглеског језика, а Петар архитекта).

По одласку у Кливленд, Милојко је почео да се бави израдом коадног намештаја. Касније је у кући основао фирму за извођење грађевинских радова и пројектовање. Код њега су повремено долазили српски исељеници из чачанског краја – Радивоје Пртењак⁵, који је са породицом живео и радио у Кливленду од 1956. до 1994. године, али и бивши немачки ратни заробљеници који се нису вратили у Србију: Сретен Ракетић (1912–1986) из Бељине, Ђурђе Симеуновић (1908–1980) из Придворице, Радован Ерић (1908–1973) из Бељине, као и многи други.

Радивоје Пртењак је аутору текста, између осталог, рекао и ово:

„Милојко је, од првог сусрета по његовом доласку у Кливленд, привукао моју пажњу. Много времена сам провео слушајући га како говори о архитектури, уметности, науци, астрономији, сликарству... У свему је био испред свога времена. Његов таленат се граничио са генијалношћу, јер је поседовао велику моћ памћења и запажања. Имао је велику енергију и пред највећим проблемима није се збуњивао, већ је увек налазио целисходна решења. Својим радом желео је да у Америку пренесе део српске културе у чему је и успео.“

Црква Светог Саве у Кливленду

Милојко Перишић је за кратко време стекао велику популарност међу српским исељеницима и свештенством Српске православне цркве у Америци, односно у дијаспори.⁶

Српски исељеници у Кливленду и околини нису имали своју цркву. За своје потребе користили су богомоље других православних народа. Тада је свештеник био прота Бранко Кусоњић, који је 1974. године отишао у Либертвил близу Чикага. На његово место постављен је протојереј-ставрофор Ђуро Мајерле.⁷

5 | Радивоје Пртењак, који је дао доста података о Милојку Перишићу, рођен је 1931. у Белом Камену код Котраже, општина Лучани. Био је ђак чачанске Гимназије, а данас као пензионер живи у Чачку.

6 | Грчка реч DIASPEIRO значи бити разасут, растављен, док DIASPORA означава расипање, прогонство, расејање по другим земљама.

7 | Ђуро Мајерле рођен је у Дрежници (Лика) 1935. године.

Црквено-школска општина у Кливленду образовала је грађевински одбор за грађење цркве. Одмах је почело скупљање добровољних новчаних прилога. За пројектовање је ангажован Милојко Перишић. Цркву Светог Саве пројектовао је као свој самостални пројекат у моравском стилу. Грађење је започело 1980. године на већ купљеној земљи. Све радове је лично контролисао и надгледао сам Перишић. Црква је свечано освећена 1982. године на челу са владиком Иринејом (Ковачевићем), уз учешће великог броја исељеника из Кливленда са околином и Канаде.

Изградњом овог храма комплетиран је српски верски и културни центар, јер је дом био изграђен раније. Овај дом је освећен 30. маја 1976. године.

Перишић је урадио пројекат за олтар, односно иконостас цркве Светог Саве. Радове су, под Перишићевим надзором, извели студенти са грчког факултета за примењену уметност.

Самостални пројекат цркве Светог Саве у Кливленду управа града је прогласила грађевином године. На овај начин Перишићу је као архитекти одато значајно признање.

Грађење манастирске Цркве Светог Апостола Марка у Лорену⁸

У јесен 1982. године (30. октобра), у дому парохије Лоренске, окупили су се верници црквених општина из неколико источноамеричких федералних држава на челу са владиком Иринејом (Ковачевић). Он је предложио да будућа црква Светог Марка буде у служби српском народу преко целе године. Владика је посебно нагласио да ће „архитекта Нове Грачанице, брат Милојко Перишић, из захвалности Богу за успешну срчану операцију (у Кливленду – прим. аут.) начинити планове, односно пројекат, бесплатно. Изразио је жељу да то буде црква у нашем моравском стилу којим су и наши преци градили.“

На лицу места разгледани су планови будуће цркве које је урадио Милојко Перишић. На крају је владика Иринеј рекао да се нада да ће он у међувремену завршити своје главне послове у вези са градњом Нове Грачанице, па ће овде чешће долазити. Одлучено је да се манастирска црква зида на имању од 20 екера.⁹

Одлука црквеног одбора „Свети Марко“ и Епархијског одбора за исток о изградњи донета је 11. децембра 1982. године. После одлуке уследили су планирање радова, ангажовање грађевинско-занатских фирми, прикупљање

8 | Подаци коришћени из Споменице издате поводом освећења манастирске цркве Светог Марка 7. и 8. маја 1988. у Лорену, Охајо, САД (издавач Српска Православна слободна Епархија за Сједињене Америчке Државе и Канаду). Споменица има 330 нумерисаних страна и већи део текста је на енглеском језику. Споменица је власништво брачног пара Перишић (Мијалко и Наташа) из Чачка.

9 | Екер је америчка јединица за површину земље која је нешто мања од хектара.

добровољних прилога, освећење земљишта, камена темељца и самог храма. У време грађења цркве игуман је био протосинђел Сава Јурић.

Текст о грађењу цркве у наведеној Споменици, са честиткама и списком приложеника, написао је Ђорђе Ђелић.

Освећење манастирске цркве Светог апостола Марка обављено је 8. маја 1988. године уз учешће владике Иринеја са митрополитима Старокалендарске православне грчке цркве и епископима Петром из Аустралије и Новог Зеланда и Василијем из Западне Европе. Поред осталих, у освећењу је учествовао и протојереј-ставрофор Ђуро Мајерле, свештеник цркве Светог Саве у Кливленду. Том приликом био је присутан и велики број српских верника из шире околине Лорена. Председник црквено-школске општине „Свети Марко“, Бошко Вујошевић, у обраћању верницима и гостима, између осталог је рекао:

„Сада желим да вас позовем и замолим да се увек помолите Богу и запалите свећу за покој душе великог и ненадмашног градитеља српских храмова, који је овај храм планирао, Милојка Перишића, прерано преминулог архитекте и великог добротвора ове светиње.“

Нова Грачаница (Пресвета Богородица)¹⁰

Манастир Грачаница на Косову пољу, посвећен Благовештењу, недостижан је по лепоти и гиздавости стила и архитектуре. Ктитор манастира био је српски краљ Милутин¹¹, негде између 1301. и 1309. године. Фреске су покриле унутрашњост храма од врха до дна мотивима из Старог и Новог Завета. Унутра се налази и фреска ктитора краља Милутина како у рукама држи манастир, као и фреска краљице Симониде. Фреске су кроз векове оштећиване од непријатеља, а у последње време највише од Шиптара. Данас је то женски манастир.

Страдања српског народа на Косову и Метохији и њихових верских објеката, између осталог, били су снажан повод да српски исељеници у Америци изграде манастир под именом Нова Грачаница код Трећег Језера, у држави Илиноис. До данас овај манастир нема монаха, али је задржан назив манастир као веза са манастиром Грачаница на Косовом пољу.

Српски исељеници и каснији досељеници у Америци и Канади су од 1963. године били подељени (верски раскол) на расколнике и „федералце“. То

10 | Подаци су коришћени из илустроване Споменнице поводом освећења Грачанице 11. и 12. августа 1984. године (већ је формата, има много честитки, није нумерисана, али је бројањем утврђено да има 541 страну; издавач је Српска православна црква у Америци и Канади, Grayslake, Illinois, USA, 1984). Споменница је власништво проте Јована Д. Лукића из Чачка.

11 | Српски краљ Милутин (1282–1321), син краља Уроша и краљице Јелене, брат краља Драгутина, био је ожењен византијском малолетном принцезом Симонидом. Водио је ратове за проширење, помагао развој уметности и књижевности, зидао цркве и манастире (Грачаница, Бањска, Студеница, Нагоричано и друге), обилато даривао свештенство и подигао Србију до најмоћније државе на Балкану. Умро је у Неродимљу 1321. године.

је нанело велике штете слози и јединству. Због тога је судским путем подељена непокретна имовина. На предлог српског патријарха господина Павла (1914–2009) у пролеће 1992. године обављено је измирење у Саборној цркви у Београду, јер су се за то стекли неопходни канонско-правни услови.

Владика Дионисије предложио је Славку Стоковићу и његовом сину Николи да пронађу погодно имање за изградњу манастира Нова Грачаница. Никола Стоковић је преко свог газде пронашао имање од 63 екера на Трећем Језеру, на око 70 км источно од Чикага и купио га за 350.000 долара.

Идеја за грађење манастирске цркве добила је конкретан израз после напуштања старог манастира Светог Саве у Либертвилу и пресељења на новокупљено имање које је правно уређено и пренето на Српску православну епархију за Америку и Канаду. Ово је био историјски чин за српске исељенике.

План је био да се поред манастирске цркве изгради владичански двор који ће имати собе и канцеларије, свечану салу са кухињом, просторије за будућу богословију (још није отпочела са радом – прим. аут.), библиотеку, књижару и друге садржаје, затим зграда за дечије летовалиште, као и другу објекти.

Епископ Иринеј (Ковачевић) је са Епархијским саветом и по одобрењу локалних власти донео одлуку да се на овом имању отвори ново гробље, па је 26. маја 1980. године поставио крст и извршио освећење земљишта. На дан 4. јула 1980. године (Дан америчке независности) извршено је освећење земљишта на коме је одређено да се гради Нова Грачаница. Покренута је велика акција за прикупљање добровољних прилога у новцу.

Владика Иринеј, Вукола У. Вукотић и Др Рајко Томовић, као и остали активисти, разгледали су велелепну слику Грачанице на Косову пољу. Идеја је разматрана и на седници Епархијског савета 14. и 15. маја 1981. године на манастирском имању у привременој згради дечијег летовалишта. Био је присутан и архитекта Милојко Перишић који је давао дуга објашњења будућег пројекта. Пошто је пројекат прихваћен, одлучено је да се траже понуде грађевинских фирми. Новца није било, али су међу српским исељеницима постојали храброст, решеност и вера у успех.

На глас да се 4. јула 1981. освећује темељ Нове Грачанице, скоро десет хиљада српских исељеника из Чикага и околних места прекрило је манастирско имање да би узело учешће у овом чину. Освећење је извршио владика Иринеј са свештенством. Присуствовао је и принц Андреј Карађорђевић. Овог дана прикупљено је 250.000 долара. Занимљиво је да је касније, у петак, 8. октобра 1982. године, неуморни владика Иринеј, као ктитор, на врху величанствене Грачанице поставио последњу циглу. После овога завршни радови су интезивно настављени.

Зграда владичанског двора и дечијег дома, који су паралелно грађени са црквом, освећени су 3. јула 1983. године.

Када су куполе манастирске цркве Нова Грачаница биле озидане (њих пет), допремљено је шест великих металних крстова – пет за цркву и један за владичански двор. Крстове је у својој фабрици израдио Петар Самарџија из

Јужног Чикага. Црквена звона и крстови освећени су 4. јула 1983. године, а њих су даривали Милош Граховац, Видак Ђеловић, синђел Сава Јурић, Душан Маћеша и Раде Поповић. Они су истовремено били и кумови ових крстова. Освећење је обавио владика Иринеј 6. септембра 1983. године.¹²

Зидање Грачанице трајало је око три године под скоро свакодневним надзором ктитора владике Иринеја и његових најближих сарадника из грађевинског одбора. Заједно су радили амерички и српски мајстори на челу са даровитим мајстором Стевом Гаћешом.

Технички надзор обављао је архитекта и пројектант Милојко Перишић који је често долазио аутом из Кливленда на градилиште манастирске цркве Нова Грачаница. Он је посебно одређивао врсту камена за соклу и бетона за темељ. Нарочиту пажњу посветио је рецептури малтера за унутрашњост цркве који ће успешно и дуго носити фреске. Посебно квалитетно су обрађени округли унутрашњи носећи стубови. Тако је Милојко Перишић радио све до изненадне смрти у Кливленду, 28. новембра 1983. године.

Када је манастир био завршен, владика Иринеј је за фрескопис ангажовао уметника и руског свештеника Теодора Јуревича који је пре тога живописао женски манастир Пресвете Богородице у Индијани.

Унутрашњост Нове Грачанице има више витких бетонских округлих носећих стубова који чине изванредан естетски утисак, а посебно са фрескама на дуборезаном иконостасу.

Нова Грачаница је по свим димензијама 20% већа у односу на Грачаницу на Косову пољу. На њој није изграђена припрага као код старог манастира, јер је тако хтео архитекта. Епархија је то одобрила.

Ни дан-данас Нова Грачаница нема монаха, али је ипак задржан назив манастир Нова Грачаница како би се разликовала од старог манастира. Данас је у њему седиште Новограчаничке митрополије, односно Западноамеричке и Новограчаничке епархије.

Освећење манастирског Храма
Грачанице 11. и 12. августа 1984. године¹³

Епархијски савет Српске православне епархије одржао је 31. марта 1984. године седницу на којој је председавао владика Иринеј (остали чланови Савета били су потпредседник Одбора за освећење Тодор Стањевић, секретар епархије

12 | Шири подаци коришћени су из Споменике о освећењу Грачанице 11. и 12. августа 1984. године (издање Српске православне цркве у Америци и Канади, Grayslake, Illinois, USA, 1984; већег је формата, садржи и списак донатора и има 175 нумерисаних страна; за штампу приредили протојереј Марко Б. Тодоровић, секретар Епархије и протојереј Јован Тодоровић, парох храма Светог Саве у Гери, Индијана). Споменика је власништво Младомира Радуловића из Чачка.

13 | Н. д. 12, 37–73.

Гојко Грбић, јереј Ђуро Крошњар, председница Кола српских сестара Драгица Стоковић, председница Кола српских сестара за Средњи Запад Ружа Чокић и др Рајко Томовић, лекар из Чикага). За овај чин ангажоване су црквено-школске општине, кола српских сестара, хорови, фолклорне групе и српске школе из Средњезападног намесништва у јужном Чикагу и манастира Грачанице.

На дан Светог апостола Прохора, 10. августа 1984. године, одржан је први сабор Слободне Српске православне цркве у манастиру Пресвете Богородице у Грачаници, Треће Језеро, држава Илиноис. Учествовали су епископи Иринеј (Ковачевић) за Америку и Канаду, Петар за Аустралију и Нови Зеланд и Василије за Западну Европу, као и принц Андреј Карађорђевић (1929–1990). У духу усвојеног Устава Сабор је прогласио Митрополију новограчаничку.¹⁴

Митрополија новограчаничка има седиште у манастиру Грачаница, у владичанском двору, а владика Иринеј (Ковачевић) је проглашен за митрополита.

У суботу, 11. августа 1984. године, обављене су све припреме за освећење. Од раног јутра наредног дана народ је пристизао из свих крајева Америке и Канаде. Запажен је знатан број гостију из Аустралије, Европе и Африке. Све је било спремно и постављено тако да се просто није знало чему се најпре треба дивити – да ли лепоти сунчаног дана или Новој Грачаници, да ли дуборезним и масивним вратима (западни портал, северна и јужна врата) или великом иконостасу са иконама, да ли мозаицима и великом полилелеју или разнобојном поду по угледу на Душанов манастир Светих Архангела, да ли фонтани испред цркве или првокласној опреми у владичанској згради. Масивна дрвена врата у дуборезу и са уметничким минијатурама урадио је свештеник Бранислав Кевић који је тада живео у Чикагу. Бранислав је, иначе, пореклом из Србије.

Поподне, у 13 часова, отпочео је банкет за 2000 гостију. За свечаним столом су били Митрополит Иринеј, епископи Петар и Василије, кум Нове Грачанице принц Андреј Карађорђевић, дародавци иконостаса¹⁵ Славко и Драгица Стоковић, тридесет два свештеника, представници црквено-школских општина, кола српских сестара, хорова и фолклорних група. За време ручка госте су забављали музички оркестри и фолклорне групе. Програм је припремио протојереј Јован Тодоровић, парох из Гере (Индијана).

На банкету је говорио епископ Василије који је изрецитовао своју песму о Грачаници, а после њега је дужи поздравни говор одржала Драгица Стоковић, председница Кола српских сестара. Захвалила се принцу Андреју Карађорђевићу и његовој супрузи Марији, епископима Петру, Василију и Иринеју, као и многим

14 Митрополија означава црквену област која стоји под управом православног митрополита, али и зграду у којој станује и ради митрополит, после патријарха највиши архијерејски чин у Српској православној цркви.

15 Иконостас је преграда између олтара и осталог дела цркве, обично изрезбарена и украшена иконама које су распоређене по канону. На средини се налазе царске двери кроз које свештеници улазе у олтар ради богослужења.

другим уваженим гостима. Затим је одржано бденије уз брујање манастирских звона.

Чин освећења Нове Грачанице обављен је у недељу, 12. августа 1984. године, и то девете недеље по Духовима и на дан преподобне мајке Ангелине српске.

У девет часова снажни звуци црквених звона објавили су свечани почетак литије, уз учешће званичних црквених лица и верника. За грађане ван цркве литија је преношена преко озвучења. Митрополит Иринеј је у манастирску цркву унео и на одређено место ставио свету воду са реке Јордана као успомену на Христово крштење и груду земље узете испред старе Грачанице и тако их симболички повезао. Нова Грачаница, за све добронамерне Србе широм света, представља парче српске отаџбине у Америци.

По освећењу иконостаса и читању неколико молитви, митрополит Иринеј је упалио прву свећу и ставио је на одређено место на иконостасу, а затим је припалио свеће кумова, принца Андреја Карађорђевића и Славка Стоковића. Након тога је настављено са Светом архијерејском Литургијом.

На крају Свете Литургије обављен је свечани чин устоличења новог митрополита, господина Иринеја (Ковачевић). Епископи Петар и Василије увели су га у трон и предали му жезло као симбол власти и управе у цркви. Епископи су потом поздравили новог митрополита.

После завршене Литургије гости су отишли на ручак у дворану владичанског двора. Филип Крејн, конгресмен државе Илиноис, није могао да остане на поподневном програму, али је поздравио све присутне, честитао велико славље и митрополитски чин свом дугогодишњем пријатељу. Присутни су срдечно поздравили контресмена Крејна, као и генерала Шмита и мајора Фелмана који су били у пратњи. У петнаест часова, поворка гостију и званичника са свештенством, кумовима и епископима, пошла је од зграде владичанског двора према подијуму за поподневни програм.

Хор је отпевао песму „Вјечнаја памјат“ за покој душа епископа Дионисија и Димитрија, Николе Степановића, дугогодишњег правног саветника Епархије и архитекте Милојка Перишића, који је израдио целокупне планове за зграду владичанског двора и Нову Грачаницу. „Они нису дочекали ово славље у телу, али су душом из небеске Србије са нама“, рекао је прота Јован Тодоровић које је руководио поподневним програмом.

Митрополит Иринеј је одржао говор у којем је, између осталог, изразио захвалност браћи свештеницима на помоћи и сарадњи да се ово свето место изгради, Епархијском савету, грађевинском одбору, управама и члановима црквено-школских општина, колима српских сестара у Америци и Канади, Певачком савезу епархије, спортском одбору, омладинским организацијама, свим дародавцима који су новчаним прилозима (око осам милиона долара) омогућили да се током изградње Епархија не задужи ни један цент. Захвалио се и Тодору Стањевићу, потпредседнику Епархије који је неколико недеља провео у манастиру да би извршио све припреме за освећење храма. За пожртвовани рад предао му је медаљу за заслуге. Ову медаљу предао је и протојереју ставрофору

Јовану Марчетићу који је са епископом Василијем извршио све припреме за освећење Нове Грачанице.

Најзад, митрополит Иринеј је одао пошту заслужним покојницима: Николи Степановићу, правном заступнику Епархије који јој је 35 година верно служио, а ни цента није наплатио, затим архитекти Грачанице Милојку Перишићу из Кливленда, који је ово ремек-дело пројектовао, али се при самом завршетку преселио у вечност. Милојковој супрузи Емилији постхумно је уручена Грамата за све што је Милојко Перишић урадио за пројектовање и изградњу храмова у Америци. Грамата је посебно црквено признање за рад на црквеним пословима у Српској православној цркви.

Митрополит Иринеј се захвалио и архијерејима сестринске Грчке старокалендарске православне цркве на саслужењу и молитвама. После тога је сестра Даринка Ђидић на енглеском језику поздравила представника државе Илиноис, секретара Џима Едгара, који је у име гувернера Џемса Томсона изразио најтоплије поздраве и захвалност због великог доприноса овог Центра за државу Илиноис.

И Гојко Грбић је, као други потпредседник Епархијског савета, на енглеском језику поздравио Лонаса Којелиса, изасланика Роналда Регана, тадашњег председника Сједињених Америчких држава. Којелис је у дужем говору истакао велики допринос српског народа етничком обогаћењу Америке. Донео је поздраве и најбоље жеље председника Роналда Регана који је рекао да српски народ подизањем својих манастира и цркава доприноси лепоти Америке.

На крају је говорио Славко Стоковић, велики дародавац манастира Нова Грачаница и кум иконостаса, који је по пројекту Милојка Перишића урађен у Грчкој. Славко је финансирао израду иконостаса и његово допремање у Америку.

По завршетку манастирске цркве и осталих објеката, митрополит Иринеј је дуго живео у владичанском двору. Када се разболео отишао је у дом за стара лица код пријатеља Славка и Драгице Стоковић. Дом је био велики и био је у својини породице Стоковић. Ову епархију је од 1996. године водио владика Сава из Мелбурна. Српски патријарх Павле именован је 1997. године владиком Лонгина за администратора Епархије. Он је то и данас.¹⁶

Данас се у манастиру Нова Грачаница налазе епископ Митрополије новограчаничке Лонгин, протојереј ставрофор Милорад Лончар, епархијски секретар, архимандрит Томас Кажичић, игуман манастира и уредник „Епархијског обсервера“, књиговођа Пол Гросник, менаџер књижаре Драган Арсић,

16 | Владика Лонгин Крчо рођен је 1955. године у Кнежини код Сокоца. На Богословији у манастиру Крка био је најбољи ђак. Завршио је Московску духовну академију. После тога био је три године на постдипломским студијама у Енглеској. По повратку у Крку радио је на Богословији као професор. Епископ је од 1985. године. Извесно време је службовао у Мелбурну, одакле је поново дошао у Крку, а потом у Патријаршију Српске православне цркве у Београду.

библиотекар Ђакон Николај Костур и отац Серафим Балтић, администратор интернет сајта Епархије.¹⁷

Ђорђе Ђелић је, у име Одбора архијерејског намесништва Епархије за источне државе Америке¹⁸, одржао некролог приликом сахране Милојка Перишића на гробљу Вест Парк у Кливленду 2. децембра 1983. године. Он је, поред осталог, рекао:

„Та твоја љубав за трајним вредностима духа и морала и лепотом непролазног, дала је нама Србима на овом континенту први пут и заувек кристално одређен идентитет. У букету твога стваралаштва вечито ће остати цвет твог лица, цвет српског сина, далеко од колевке, далеко од мајке, далеко од вољене Мораве и Србије.“

„Мало је Срба оставило синове који могу са толико поноса као твоји Милан и Петар да изговоре очево име. Мало је српских удовица које су више унесрећене, јер нико није твојих вредности био више свестан од твоје Еме. Знамо, а будуће генерације америчких Срба знаће то и више и боље сагледати дело твоје и вредност твоју. Опрости слабостима нашим по племенитој доброту твојој, Племићу Српски.“

Тело покојног Милојка Перишића пренето је 6. јуна 1985. године у ново-израђено српско гробље код цркве Светог Саве у Кливленду, у предграђу Бродај Хајтс, на западном Волингс путу, који је Милојко Перишић раније пројектовао.

Споменик је подигла породица, уз учешће брата Добривоја из Чачка и Живорада Максимовића (1931–2009), академског вајара из Чачка.¹⁹ Споменик од белог бетона на лицу места су у Кливленду израдили вајар Живорад и брат Добривоје. Из Чачка су донели сав потребан прибор.

У илустрованој Споменици (која је издата поводом освећења Нове Грачанице 11. и 12. августа 1984. године), на једној страни је објављен текст о раду Милојка Перишића са његовом фотографијом и макетом цркве Светог Марка.

У тексту је, поред биографских података, наведено да је градња цркви била једна од Милојкових специјалности. Експериментисао је са новим техникама градње, настојећи да их споји са старим. Бавио се идејом штедње енергије.

17 | Податке је е-маилом доставила Александра Ана Петровић из Чачка, која данас са породицом живи у Детроиту.

18 | Цео текст некролога Ђорђа Ђелића објављен је на две стране, заједно са фотографијом Милојка Перишића, у Споменици поводом освећења цркве Светог Марка у Лорену (Logan, Ohio), 7. и 8. маја 1988. године.

19 | Живорад Максимовић је у јулу 2008. године у свом атељеу у Чачку причао аутору овог текста да је Милојко Перишић после рада у Заводу за урбанизам долазио у атеље и помагао му у пројектовању споменика.

Једном приликом је изјавио: „Поносни смо што смо Срби, али живимо заједно са Американцима. Свако ко поседује таленат и способност радиће на мојим архитектонским пројектима.“

„Овај виштеструко талентовани човек био је лиценцирани пилот и планирао је да направи свој сопствени авион. Пројектовао је и градио такмичарске чамце, писао поезију и уживао у сликању.“

Много се Срба пре и после Другог светског рата одселило у Америку. Само их у Чикагу и околини има преко 200 хиљада. Они су својим ангажовањем знатно допринели подизању верских односа у духу Српске православне цркве и изградњи цркава тамо где их није било, као и црквених домова и других објеката. Данас се, добрим делом захваљујући њима, српски исељеници не деле на „федералце“ и расколнике.

Међу исељеницима има и оних који су веома заслужни за рад на изградњи и освећењу Нове Грачанице. Не можемо све да их поменемо, али истичемо неколико њих:

- епископи Дионисије и Иринеј;
 - Гојко Грбић, потпредседник Епархијског савета;
 - Никола Степановић, дугогодишњи правни саветник Епархије, који је 35 година радио бесплатно;
 - Вељко Гостиљац, манастирски рачуновођа;
 - Др Рајко Томовић, лекар из Чикага;
 - Славко Стоковић и његова супруга Драгица са синовима Миланом, Николом и Јованом;
 - Ружа Чокић, председница Кола српских сестара за средњи запад Америке.
- За њих нисмо имали ближих података. За следећа лица наводимо краће податке.

Епископ Дионисије (Драгољуб Миливојевић, 1898–1979) рођен је у Рабровцу, од оца Животе и мајке Стаменије. Основу школу је завршио у месту рођења, Гимназију у Крагујевцу, а Богословски факултет у Београду. Замонашио се у Хиландару примивши монашко име Дионисије. У Србију се вратио 1927. године. Владика Николај Велимировић (1880–1956) поставио га је за управника манастира Драча, у којем је остао две године. Патријарх Димитрије (Павловић, 1846–1930) га је именовао за професора монашке школе у манастиру Раковица. На студије у Грчку отишао је 1931. године, да би по повратку био професор Богословије у Сремским Карловцима. Пет година био је управник монашке школе у манастиру Дечани. Две године је био викарни епископ код патријарха Гаврила (Дожић – Меденица Ђорђе, 1881–1950).

У Америку је дошао у пролеће 1940. и био епископ Епархије америчко-канадске 39 година, све до смрти 1979. године. У Америци и Канади је основао Савез кола српских сестара. Осветио је око 50 нових храмова и рукоположио преко 150 свештеника. Установио је два нова манастира и то у Сејдланду у Пенсилванији и Мисију Светог Саве у Калифорнији. Сахрањен је у Либертвилу код манастира Светог Саве.

Епископ Иринеј (Милан Ковачевић) рођен је 6. септембра 1914. године у Врнчанима, општина Горњи Милановац, од оца Петра и мајке Василије. Завршио је учитељску школу. У родном селу је радио као учитељ.²⁰

Као резервни потпоручник активирао се у војсци Краљевине Југославије. По избијању рата 1941. године био је заробљен и спроведен у немачко заробљеништво. После ослобођења логора Милан Ковачевић је са још седморицом другова из Немачке отишао у Енглеску на калуђерски семинар који је успешно завршио. Тада је и добио монашко име Иринеј. Похађао је и Пословну школу у Оксфорду. У Америку је дошао као млад свештеник. Владика Дионисије га је поставио за управника црквеног имања у Серијанду, Калифорнија. У овом послу је показао све своје организаторске способности – уздигао је имање, а цркви вратио српски народ и подигао јој углед.

Од свих свештеника у САД митрополит Иринеј је исказао највећу стваралачку енергију. Био је ктитор манастира Пресвете Богородице (Нове Грачанице) у Сејланду, на Трећем Језеру, у близини Чикага. Изградио је и Дом за стара лица.

Митрополит новограчаничке епархије Иринеј био је иницијатор црквеног помирења између „федералаца“ и расколника, које је обављено са српским патријархом Павлом (1914–2009) у Саборној Цркви у Београду, у пролеће 1992. године.

У периоду од 1992. до 1995. године митрополит Иринеј је са српским исељеницима био веома активан у хуманитарним организацијама у Чикагу и околини на прикупљању новчане помоћи Србима у Крајини и Косову и Метохији. Скупљено је више милиона долара, али доста и лекова, хране, одеће и пољских болница. Иринеј је лично у Београд донео велику помоћ.

Митрополит Иринеј је од 1984. живео у владичанском двору при манастиру, а када се разболео отишао је у Дом за стара лица код свог пријатеља Славка Стоковића и његове супруге Драгице, који су иначе власници овог дома. Преминуо је 2. фебруара 1999. године. Сахрањен је на јужној страни манастира Нова Грачаница.

Др Рајко Томовић (1919–1992), лекар из Чикага, задужбинар, председник Српског удружења „Пресвета Богородица“ и кум Богословије. Рођен је 1919.

20 | Из истог села био је и епископ далматински Иринеј (Милан Ђорђевић 1894–1952). Основну школу је завршио у Такову, а богословију у Београду. Студирао је Духовну академију у Петрограду, а докторирао је на Оксфорду. За јеромонаха је рукоположен 1922. године у Сремским Карловцима. Био је асистент на Богословском факултету 1924. године. Потом одлази у Грчку, где докторира на Атинском универзитету. Изабран је за викарног епископа (1928–1931), а онда за епископа далматинско-истарске епархије (са седиштем у Шибенику), где је остао до 1941. године, када је заробљен и отеран у Италију. У Америку је отишао 1945, а 1949. године долази у Енглеску. Био је предавач на Кембриџу, где је и умро 27. августа 1952. године. Сахрањен је у Лондону. Касније је, по сопственој жељи, пренет на гробље у Врнчанима. (Епископ Иринеј Ђорђевић – одабрани радови, приредили: Др Драган Суботић и Борисав Челиковић, Библиотека „Браћа Настасијевић“, Горњи Милановац, 2003, 297–322)

у Херцеговини. Као војник је заробљен 1941. године и спроведен у немачко заробљеништво. По ослобођењу логора остао је у Немачкој, где је три и по године студирао технику, а потом у Франкфурту завршио студије медицине. Није желео да ради у Немачкој, већ је маја 1952. године отишао у Чикаго, где се запослио се као лекар. Претходно је положио све испите по америчким прописима и отворио приватну лекарску праксу. У лечењу био је од велике помоћи српским исељеницима који су му били веома захвални. Др Рајко Томовић је страдао у пожару 1992. године у свом стану у Чикагу.

Славко Стоковић је рођен 1909. у Пожеги, од оца Радоја и мајке Анке. Радоје је био управник поште у Пожеги. Погинуо је као добровољац на Дрини 1915. године. Супруга Анка остала је са шесторо деце. Живели су веома тешко. Славко је 1934. године завршио Правни факултет у Београду, а Школу резервних официра 1936. у Сарајеву. Био је судија војног суда. Други светски рат провео је у немачком заробљеништву. Из Немачке је 1947. године дошао у Њујорк, а потом у манастир Светог Саве у Либертвилу, где га је епископ Дионисије поставио за финансијског секретара Епархије. Епископ Николај (Велимировић) му је 1949. године био кум на венчању са Драгицом Петковић (рођена у Америци од оца Милана Петковића из Херцеговине и Милке Вукадиновић из Лике). У браку су добили Милана, Николу и Јована (кум му је био владика Николај).

Славко и Драгица су били веома активни у раду цркве и Кола српских сестара. Њима је за признање у раду дата Грамата – црквено признање.

Братислава Беба Бјелопетровић, председница Савеза Кола српских сестара у Америци и Канади. Братислава потиче из београдске породице Перишић. Њен отац је био ратни заробљеник у Немачкој, одакле је 1945. године отишао у Енглеску, а потом у Америку. За своје укупне активности добила је више признања, а међу њима и титулу Витеза српства.

**Miljko Perisic from Cacak, designer of
the monastery Nova Gracanica in state of Illinois in USA**

In this paper life and work of Miloje Perisic is described. He was born on 28th August, 1928 in Cacak, father's name Rajko from Parmenac, municipality Cacak (profession – carpenter) and mother's name Mileva Jovanovic. In the academic year 1948/49 he graduated from Secondary School of Civil Engineering with excellent success and achieved title of civil engineering technician. He studied architecture in Sarajevo. He worked as professional teacher in Secondary Technical and Grammar School in Cacak.

After working in Secondary Grammar School Milojko Perisic started working in Institute for Urbanism and Design in Cacak at projects of designing different objects.

The family Perisic left Cacak legally on 31st May, 1969 and went to Cleveland, Ohio, in America where he founded civil engineering firm with designing. Milan Petrovic, Emilija's father lived there.

In 1980 he designed the church of Saint Sava for the needs of Serbian immigrants in Cleveland and neighboring area on the land which had already been bought and where there was a parish home. The church was built and dedicated in 1982. City authorities in Cleveland proclaimed the church of Saint Sava, built in Serbian Morava style, the building of the year. The news spread quickly among the immigrants in America and Milojko became very popular.

Monastery church of Holy Mary Nova Gracanica was completely finished in 1984. It was dedicated on 11th and 12th August, 1984 with big church and national ceremonies. The very act of dedication was carried out on 12th August, 1984 – ninth week after the religious day of Pentecost and on the day of Serbian saint mother Angelina. Number nine is one of the saint numbers in Christianity. There were guests of the state Illinois and representative of the US president Ronald Regan.

Dragoljub M. VUJOVIC

**Milojko Perisic de Cacak, architecte
du monastère Nova Gracanica à Seydland
dans l'état d'Illinois, États-Unis d'Amérique**

Dans ce texte sont présentés la vie et l'œuvre de Milojko Perisic qui fut né le 28 août de l'année 1928 à Cacak de père Rajko provenant de Parmenac, commune de Cacak (menuisier de profession) et de mère Mileva Jovanovic. Au cours de l'année scolaire 1948/1949, il obtint son baccalauréat avec mention excellent au Lycée technique de construction à Cacak et acquérit le métier de technicien de construction. Il fit des études d'architecture à Sarajevo. Il travailla en tant que professeur spécialisé au Lycée technique et au Lycée à Cacak.

Après avoir exercé sa profession au Lycée, Milojko Perisic commença à travailler à l'Institution pour l'urbanisme et l'élaboration de plans à Cacak, aux services liés aux travaux d'élaboration de plans pour diverses constructions.

La famille Perisic émigra légalement de Cacak et le 31 mai 1969 s'en alla pour Cleveland, Ohio, en Amérique où il fonda plus tard une entreprise de construction et d'élaboration de plans. Là-bas vécut le père d'Émilie, Milan Petrovic.

Pour les besoins des émigrants serbes à Cleveland et dans les alentours, il effectua les plans architecturaux de l'église de Saint-Sava en 1980. Sur le terrain acheté auparavant où fut construite la Demeure paroissiale. L'église fut édifiée et sanctifiée en 1982. Pour ce plan architectural de Milojko Perisic, l'assemblée municipale de Cleveland proclama l'église de Saint-Sava, de style propre à la région serbe de la Morava, Construction de l'année. Cette nouvelle se répandit vite parmi les émigrés en Amérique et Milojko obtint une forte popularité.

L'église conventuelle de la Sacro-sainte Vierge Nova Gracanica fut entièrement achevée en 1984. Par de grandes cérémonies nationales et ecclésiastiques, elle fut sanctifiée le dimanche 12 août 1984 – neuvième semaine suivant la Pentecôte et jour de la sainte bonne Mère Angeline de Serbie. Le chiffre neuf est un des nombres saints dans le christianisme. Ils furent les invités de l'état d'Illinois ainsi que le délégué du président des États-Unis d'alors Mr Ronald Reagan.

Dragoljub M. VUJOVIC

* Све фотографије, сем гробног места митрополита Иринеја, преузете су из Споменице (две књиге) које су издате у Америци поводом освећења манастирског храма Пресвете Богородице Нове Грачанице 11. и 12. августа 1984. године.

Слика 1 - Милојко Перишић са макетом цркве Светог Саве у Охају која је изграђена у Кливленду, Охајо, САД

Слика 2 - Емилија и Милојко Перишић са синовима: Миланом (Чачак, 1964) и Петром (Чачак, 1966-2008, Сан Дијего, Калифорнија, снимљени 19717. у Кливленду, Охако, Сад (са лева на десно)

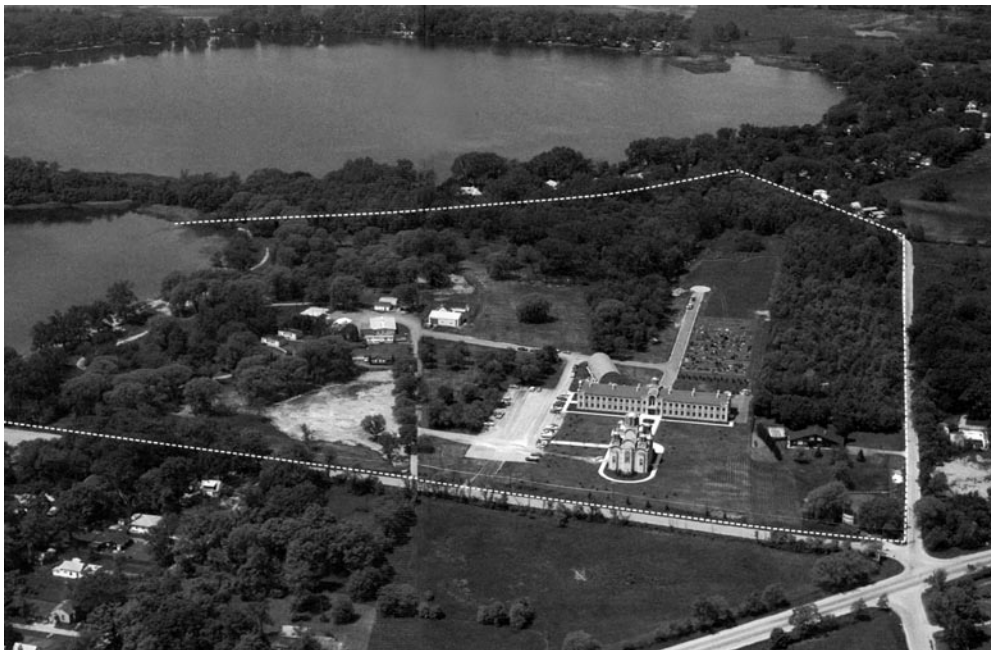
*Слика 3 - Црква Светог Саве, проглашена за грађевину године у
Кливленду, Охајо*

*Слика 4 - Црква Светог апостола
Марка у Лорену*

Слика 5 - Епископ Иринеј освећује Нову Грачаницу

Слика 6 - Авионски снимак Нове Грачанице и владичански двор на Трећем језеру (источно од Чикага, Илиној, Сад).

Слика 7 - Нова Грачаница и владичански двор

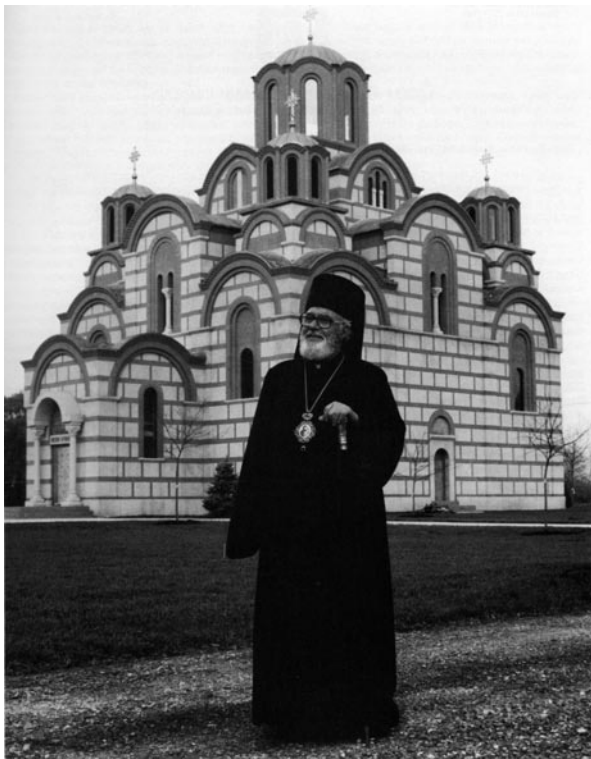
Слика 8 - Северна Врата

Слика 9 - Јужна врата

Слика 10 - Западна врата

*Слика 11 - Епископ Иринеј
(Милан Ковачевић
испред цркве Нова Грачаница на
Трећем језеру, држава Илиној, САД*

*Слика 12 - Гроб са спомеником Иринеју
митрополиту Ново Грачаничком
Септембар 6. 1914
Фебруар 2. 1999
На мермерној плочи уписан текст:
За слободу Српског рода цео живот радио је,
да се Срби Богу моле Грачаницу подиг"о је."
Исти текст уклесан је и на енглеском језику.
Гроб је поред јужног зида Нове Грачанице*

Слика 13- Славко и Драгица Стоковић, са синовима Миланом, Николом, Јованом и снајом Љубицом (снимљени 1984.).

Слика 14 - Вељко и Анка Гостиљаи, благајник и евидентичар новчаних прилога за Нову Грачаницу

*Делфина РАЈИЋ,
директор Народног
музеја, Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЗА 2009. ГОДИНУ

Народни музеј је наставио полувековну традицију систематског рада на прикупљању, чувању и излагању предмета који говоре о историјској, уметничкој и кулурној историји чачанског краја. План рада за 2009. годину реализовало је 17 радника. Бригу о његовој реализацији директор установе поделио је са Управним одбором. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за установе културе.

Резултати рада на попуни збирки омогућили су Музеју да припреми програм студијских изложби. Нов квалитет представља обрада тема кроз монографију (као резултат истраживачког) и изложбу са каталогом (као резултат музеолошког рада). Актуелност и научни ниво обраде појединих тема обезбедило је присуство сарадника Музеја на најугледнијим научним трибинама. Тако је издавачка и изложбена делатност ове установе наишла на изузетну пажњу стручне јавности, али и најшире публике. На тај начин Музеј је заузео значајно место у културном животу града и Републике.

Зграда Музеја и опрема

Народни музеј је смештен у једној половини зграде Начелства окружја чачанског (радни простор и депои) и Конаку господара Јована Обреновић (стална поставка), који су категорисани као културна добра од великог значаја.

Галерија музеја је у току протекле године окречена.

За библиотеку Музеја набављени су нови ормани за чување библиотечких јединица.

У историјском депоу је, за смештај архитектонских цртежа, грађевинских планова, повеља и диплома, набављена планотека.

Поред тога, набављени су и рачунарска опрема, виљушкар, лутке за излагање предмета и ормани.

Одељење за археологију

Збирке

Након ревизије обављена је пренумерација инвентарних картона праисторијске збирке (збирка броји 1198 предмета који су сада расподељени на 778 инвентарних картона). Извршена је и пренумерација инвентарних картона

античке збирке, као и њихових негатива. Збирка је увећана за 113 предмета који су прописно обрађени. Сви инвентарни картони су допуњени црно-белим фотографијама и њиховим негативима.

Завршена је израда комплетне документације са археолошких ископавања на локалитету Живанића пут – Катовац у Прељинској Балузи, обављених 2008. године, а копија је послата Министарству културе. Настављено је систематско чишћење оба депоа у приземљу, као и препакивање грађе у зип-кесице и нове картонске кутије.

Обимно је документована изложба „Касноантичка некропола у Чачку“. За потребе публиковања и излагања начињено је више од 1345 дигиталних фотографија предмета са касноантичке некрополе, док је са отварања изложбе и саме поставке урађена 181 дигитална фотографија.

За потребе излагања на изложби „Археолошке оставе рудничко-таковског краја“ позајмљене су Музеју рудничко-таковског краја четири бронзане гривне из Горњих Бранетића и наушница из Коштуниха.

Ради излагања на изложби „Касноантичка некропола у Чачку“ конзерватор Миладин Ивковић обавио је чишћење и конзервацију пет делова архиволте са представом барске птице, након чега је израдио реплику у гипсу. Осим тога, извршио је чишћење, конзервацију и лепљење једног коринтског капитела.

Теренска истраживања

Током пролећа 2009. године обављено је рекогносцирање (у трајању од 5 радних дана) дела територије чачанске општине у циљу откривања тумула. Овом приликом делимично су обухваћени атари села Остра, Мојсиње и Мрчајевци. У Мрчајевцима (потес Крњине), откривена је некропола која се састоји од четири хумке, од којих је једна изразито великих димензија. Иако представљају уобичајене објекте сепулкралне намене праисторијског становништва овог краја, у данашње време се све теже распознају, тако да ово откриће представља изузетно значајно полазиште за будућа археолошка истраживања. Стручну екипу су чинили Катарина Дмитровић и Александра Гојгић, кустоси-археолози Народног музеја у Чачку, Милица Веселичић, кустос-приправник и Марко Бојовић, фотограф Музеја.

Завод за заштиту споменика културе из Краљева извршио је заштитна археолошка ископавања на локалитету Градски трг у периоду од 28. маја до 4. јуна 2009. године. Отворене су две сонде укупне површине 34,5м². Овде је констатован високи слој насипа у коме је, поред веће количине рецентног материјала, спорадично налажена и касноантичка керамика. На дубини од око 2 метра откривен је слој са налазима праисторијске грнчарије која се на основу стилско-типолошких својстава опредељује у прелазни период из бронзаног у гвоздено доба. У истраживањима је учествовала Милица Веселичић, археолог-волонтер Народног музеја у Чачку.

Редовно су обилажене Терме у центру града које су у току ове године два пута чишћене.

Одељење за историју

Збирке

Збирке одељења за историју у оквиру програма проучавања градске културе XIX века увећане су за 84 нова предмета, док су збирке везане за XX век увећане за 30 нових предмета.

Током године је за 45 новонабављених предмета утврђен статус покретног културног добра и извршено њихово уписивање у регистар.

У току је ревизија збирки и сређивање депоа одељења за историју. Настављен је рад на ревизији збирки фотографија (оригинала и репродукција). Извршено је прегледање збирки у вези са привредом, политиком и Гучом, као и стварање дигиталне базе података о овим збиркама.

Архивска истраживања „Историја Чачка у XIX веку“

Архивска истраживања била су прилагођена потребама утврђивања историјата појединих предмета у збирци, али и потребама сарадње са Матицом српском на припреми четвртог тома Српског биографског речника. На основу ових истраживања написане су биографије Ивановић Марка, Ивановић Јеленка, Јовановић Аристида, Јовановић Милоја, Јовичић Јовице, Југовић Живка, Караклајић Александра, Катанић Јована, Катанић Марка, Катанић Милије, Катанић Милуна, Катанић Михаила, Крен Стевана и Крен Фердинанда.

Архивска истраживања „Историја Чачка у XX веку“

Архивска истраживања била су усмерена на период после 1944. године, везана за процесе социјалистичке модернизације (урбанизација, индустријализација, социо-демографске промене).

Извршено је истраживање архиве која се чува у службама Града Чачка. Прегледани су службени листови Народне Републике Србије, Социјалистичке Републике Србије, Федеративне Републике Југославије, Социјалистичке Републике Југославије, Среза Чачак, Среза Краљево и Општине Чачак (у хронолошком опсегу од 1945. до 2000. године). На основу ових истраживања прати се не само историјски преглед периода социјализма, већ се ствара потребан контекст за обогаћивање постојећих и стварање нових збирки ради планирања повремених изложби, као и стварања основа за будућу сталну поставку.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

Поред тога, извршено је и делимично прегледање радничке штампе у Чачку, која је почела да се појављује почетком 60-их година XX века. Прегледани су листови „Слобода“ и „Цер“ (закључно са 1991. годином када престају са излажењем или када оно постаје потпуно нередовно).

Сав прегледани материјал је дигитализован: у Народног музеју је урађено преко 8.800 квалитетних дигиталних снимака, а ради коришћења у неким будућим изложбама и публикацијама. Урађено је и преко 150 црно-белих фотографија у вези са збирком генерала Марка Неговановића.

Истраживања су извршена и у библиотекама (Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ у Чачку, Библиотека САНУ у Београду, Библиотека историјског одељења Филозофског факултета у Београду, Библиотека Републичког завода за статистику у Београду). Све прегледане публикације су дигитално снимљене, као део материјала неопходног за изучавање периода после 1945. године, али и материјала који се може користити за изложбе. Захваљујући овој сарадњи, Народни музеј у Чачку добио је од библиотеке Републичког завода за статистику на поклон 537 вредних публикација.

Одељење за историју уметности

Збирка

Збирка је добила вредан поклон од породице Васић из Београда. То је портрет Ратка Васића коју је насликао његов отац Павле (1907-1993).

Поред организационих послова на месту директора Народног музеја, кустос Делфина Рајић узела је учешће у свим пројектима и манифестацијама Музеја, а учествовала је и у селекцији, реализацији и отварању многих изложби, као и жирирању ликовних радова и представљању књига.

Етнолошко одељење

Збирке

У 2009. години етнолошко одељење је набавило 200 нових предмета (160 експоната је уведено у Улазну књигу, инвентарисано и фотографисано дигиталном и црно-белом техником). До предмета се, највећим делом, дошло на основу теренске активности и личних контаката са суграђанима. Већи део предмета у збирку је стигао поклоном, а мањи откупом.

У току 2008. године интензивно се радило на сређивању документације и ревизији етнолошке збирке. Етнолошка збирка има тренутно 3100 предмета. Прегледано је стање, извршена реинвентаризација и фотографисање предмета.

До краја 2009. године већим делом извршена је и ревизија збирке. Овај озбиљан и обиман посао наставиће се и наредне године.

Преснимљено је око 80 фотографија чији су оригинали враћени власницима.

У 2009. години у потпуности је сложена адаптирана просторија депоа, затим је извршена класификација предмета по материјалу, њихово чишћење и конзервација, па су они смештени у нове ормане.

Као и претходне године, етнологи су остварили сарадњу са СЗР „Златовез“, којој су поверили предмете од текстила на конзервацију. Очишћено је и опрано 200 предмета од текстила. У оквиру редовних музејских активности етнологи су радили на сређивању депоа, разврставању предмета и реинвентаризацији. Редовно је праћено стање у депоима и предузимане су мере благовремене превентивне заштите.

Теренска активност

У току 2009. године вршена су појединачна теренска истраживања према потребама тема о којима је писано, као и за припрему изложби планираних за ову и следећу годину.

У Злакуси је направљен већи број фотографија и обављен разговор са грнчарем Милојком Никитовићем о изради посуђа на ручном колу за потребе писања каталога и реализовања изложбе „Посуђе кроз време“.

Остварена је добра сарадња са више чачанских породица. Породица Дилпарић је поклонила већи број предмета за попуњавање збирке покућства и посуђа. Спроведена је теренска активност у селу Остра у коме су прикупљани подаци у вези са Лазаревом суботом. Заједно са колегиницом др Весном Марјановић прикупљен је значајан видео-материјал у вези са ускршњим циклусом обичаја (како у Остри, Мојсињу и Љубићу, тако и у самом граду и манастиру Никоље). Теренска активност на тему брака и породице обављена је у бројним породицама села Жаочани (Радисавчевић, Бранковић, Стојковић, Петровић...).

У селима Вича и Дубац остварени су контакти са власницима воденица и ваљарица (Стојановић, Петровић, Тадић, Ковачевић). Идеја је да се макар једна ваљарица оспособи за рад.

У селу Горња Трепча утврђено је да је воденица поред главног пута за бању срушена и да се на том месту припрема изградња новог објекта.

Одељење за конзервацију

Подаци о извршеној конзервацији предмета следећих збирки:

Археолошка збирка - 71 метални предмет; у току су анализа и конзервација 3 римске бронзане посуде; 1 керамички предмет; 1 предмет, камена пластика.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

Извршени су анализа и чишћење комплетне камене пластике за потребе изложбе „Касноантичка некропола у Чачку“;

Историјска збирка - 5 металних предмета, 1 фотографија; конзервирано је 9 текстилних предмета у конзерваторском одељењу у Београду уз асистенцију лабораторије у Чачку;

Уметничке збирке - 1 метални предмет;

Етнолошка збирка - 67 предмета од дрвета; 65 металних предмета; извршени су анализа и чишћење 219 дрвених и 189 металних предмета;

Установе: Диана - 2 метална предмета.

Лабораторија је започела са вођењем фото-документације рендгенских снимака металних археолошких предмета снимљених у радиолошком одељењу Здравственог центра у Чачку.

Праћено је стање музејских збирки и спровођене су мере превентивне конзервације.

Конзерватори су учествовали у техничкој реализацији тематских изложби у организацији Народног музеја у Чачку, као и изложби других музеја, установа и удружења. Техничка реализација изложбе „Касноантичка некропола у Чачку“ извршена је уз спровођење мера превентивне конзервације.

Библиотека Музеја

Библиотека је пружала услуге запосленима у установи, као и спољним сарадницима, истраживачима, студентима и ђацима. У току године издато је око 700 библиотичких јединица. Књижевна грађа је набављана разменом са сродним установама, путем откупа и поклона. У 2009. години поклоном је добијен већи број публикација (вишкови које уступају Народна библиотека Србије, Републички завод за статистику, појединци и др.)

Набављен је 91 наслов часописа у 410 свезака, као и 597 књига из Србије и иностранства. Инвентарисано је 1007 књига, каталога и свезака часописа и новина. У библиотечком програму НИБИС обрађено је 376 наслова.

У домену заштите библиотечког материјала корићене су књиге и периодика, већи број часописа који излазе у свескама, као и преко 30 књига. У више наврата вршено је чишћење и сређивање књига, магацина и полица.

У размену у земљи и иностранству послата су следеће издања: Зборник радова Народног музеја бр. 36, 37, 38; каталози „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“, „Касноантичка некропола у Чачку“, „Посуђе кроз време“, „Српска штампана књига XVI века из збирке Народног музеја у Чачку“; књиге „Римски епиграфски споменици Чачка и околине“ и 38 књига „Културна ризница Чачка - од праисторије до савременог доба“.

Настављена је традиција поклона књига сарадницима, школама и друштвима. У 2009. години Министарство културе откупило је 33 примерка књиге

„Културне ризнице Чачка - од праисторије до савременог доба“ за потребе библиотека у Србији.

У раду библиотеке је, поред књижничара, прва три месеца, до завршетка војног рока, коришћена помоћ војника за инвентарисање и издавање публикација.

Фото-лабораторија

У току протекле године фотографско одељење бавило се снимањем покретних и непокретних културних добара, изложби и бројних манифестација које реализује Народни музеј. Такође је учествовало и у техничкој реализацији изложби наше установе.

У току 2009. године у фотографском одељењу урађено је следеће: за историјско одељење направљено је 8800 дигиталних снимака репродукције више службених листова и 150 црно-белих фотографија; за етнологско одељење 1390 дигиталних фотографија, 390 дигиталних фотографија ради публикавања каталога „Посуђе кроз време“ и 500 црно белих фотографија предмета из збирки; за археолошко одељење 68 дигиталних фотографија са рекогносцирања локалитета Крњине у Мрчајевцима, 1345 дигиталних фотографија за потребе публикавања каталога „Касноантичка некропола у Чачку“ и излагања, 113 црно-белих фотографија предмета из античке збирке као и 120 дигиталних фотографија за публикавање; за конзерваторско одељење 376 дигиталних снимака; за отварање изложби, манифестација и публикације 635 дигиталних фотографија.

Техничка служба

У току године извршено је опремање 3 и технички реализовано 13 изложби у Галерији Народног музеја. За изложбу „Касноантичка некропола у Чачку“ опремљено је 10 паноа, урађено 10 витрина, 1 постамент за архитектонску пластику и оспособљена расвета за витрине. За изложбу „Посуђе кроз време“ урамљено је 8 паноа, направљена 24 постаментa и 4 витрине.

Изложба „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“ транспортована је у Рошце, Ниш и Прокупље и постављена у изложбеним просторима музеја у којима је гостовала. За потребе транспортовања направљена су 4 сандука, чиме су максимално заштићена културна добра у транспорту.

За све манифестације у Галерији Музеја постављано је озвучење и редовно контролисана исправност разгласног система.

У историјском депоу направљен је нов размештај инвентара чиме је ослобођена ходна линија за комуникацију са осталим депоима. Овај принцип је

спроведен као мера противпожарне заштите. Редовно су одржаване инсталације и опрема Музеја.

Културно-просветни рад

Галерију Народног музеја у Чачку посетило је у току 2009. године укупно 3016 посетилаца. Сталну поставку обишло је 2535 посетилаца (1607 деце и 928 одраслих).

За „Српски биографски речник“ Матице Српске написане су две биографије личности из нашег краја: инжењера Исидора Јањића и народног хероја Радована Јовановића. Учешћем у емисији „Фотосказ“ (ТВ Галаксија) приближена је гледаоцима биографија Исидора Јањића.

За потребе Завода за проучавање културног развитка (истраживање „Музеји Србије – актуелно стање“) анкетирани су 21 посетилац.

Формиран је и редовно ажуриран адресар званица за музејске програме (дародавци, сарадници, редовни посетиоци, личности из друштвеног и политичког живота, установе).

Историјско одељење је сарађивало са публиком и средствима јавног информисања (ТВ Чачак, ТВ Галаксија) у вези са резултатима истраживачког рада, манифестацијом „Ноћ музеја“ и изложбом „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“.

Кустоси Катарина Дмитровић и Александра Гојгић присуствовали су отварању изложбе, као и промоцији публикације „Римски шлем из Сивца“ Градског музеја из Сомбора, у Војном музеју у Београду. Археолози Катарина Дмитровић, Александра Бабић и Милица Веселичић су од 5. до 7. јуна учествовале у раду XXXI Скупштине и годишњег скупа САД-а у Зрењанину.

Кустос Александра Гојгић и конзерватор Слободан Богојевић присуствовали су дводневној радионици у Народном музеју у Краљеву под називом „Увод у превентивну конзервацију“ у организацији Министарства културе Владе Републике Србије и Централног института за конзервацију у Београду.

Слободан Богојевић, конзерватор, присуствовао је предавању „Конзервација и рестаурација металних предмета“ Jacquesa Rebièrea (конзерватор у Лабораторији за конзервацију, рестаурацију и истраживања у Археолошком центру у Вару, Француска) у Народном музеју у Београду.

Етнолози су учествовали у обележавању Богојављења, Божића, Сабора фрулаша и Фестивалу маски.

Етнолошко одељење је током прошле године сарађивало са Куд „Абрашевић“, Центром за развој села и Привредном комором из Краљева, Туристичком организацијом Чачка, Друштвом за неговање традиција и обичаја града Чачка „Чачани“, Удружењем „Женско предузетништво Чачак“, Удружењем ткаља Србије, Удружењем Чачана у Београду, Домом културе из Чачка, Домом културе из Гуче, Музејом Рудничко-таковског краја, Народним музејом из Краљево,

Народним музејом из Крушевца, Националном службом за запошљавање и многим медијима.

У Галерији Народного музеја одржане су следеће изложбе (све их је отворила Делфина Рајић): самостална изложба фотографија Драгише Радуловића, XII годишња изложба уметничког удружења „Естет“, ретроспективна изложба слика Петра Бабића, изложба слика Јова Пушкара и изложба дечјих ликовних радова атељеа „ARTE POVERA“.

Пројекат Етнолошка радионица настао је у сарадњи Народного музеја у Чачку и Друштва за помоћ МНРО (ментално недовољно развијеним особама). Министарство културе Републике Србије суфинансирало је активност ове радионице са 80.000 динара. Рад радионице одвијао се у просторијама Музеја (два часа недељно), од почетка августа до краја октобра 2009. године, са петнаест учесника који су завршили или барем покушали школовање. Кроз неколико тема у вези са духовном и материјалном културом нашег народа, као и кроз активан рад са мајсторима два стара заната, покушали смо да приближимо традицију, културу и програме Музеја особама са инвалидитетом. Радам радионице координирала је етнолог Ивана Ђирјаковић, у сарадњи са Верком Јевтовић, секретаром Друштва за МНРО и Снежаном Јефтић, васпитачем. На крају рада радионице отворена је изложба радова насталих у радионици (19. новембра 2009. године у Галерији Народного музеја). Изложбу је отворила Делфина Рајић. На отварању изложбе учесницима су подељене дипломе, а штампан је и расклопиви каталог са краћим текстом и фотографијама насталим у току рада радионице. Сматрамо да смо на овај начин проширили круг пријатеља и посетилаца Музеја и да ће рад ове радионице за учеснике бити драгоцено искуство и подстицај за даљу сарадњу Музеја и Друштва за МНРО.

Четврта по реду „Етношколица“ у оквиру манифестације „Летњи дани културе у Чачку“ одржана је током јула месеца у дворишту Народного музеја. У рад радионице било је укључено 25 полазника, ученика неколико основних школа у Чачку, узраста од 7 до 13 година. На часовима су се, као и претходних година, полазници упознали са сталном музејском поставком у Конаку Јована Обреновића и разговарали о старим занатима и занатској прошлости града. На трећем часу организован је излет у Злакусу, где су деца имала прилику да се ближе упознају са израдом предмета од глине на ручном колу. У дворишту Музеја воскар Милан Шљивић показао је технику израде свећа од воска и парафина, па су и сама деца, уз његову помоћ, израдила више предмета. Шести и седми час били су посвећени грнчарству. Полазници су посетили грнчарску радионицу Владимира Ђирића и упознали се са израдом предмета од глине на ножном колу. На осмом и деветом часу бавили су се плетарским занатом кроз разговор и упознавање са употребним предметима и производима овог заната. Програм је био медијски пропраћен и представљен је 28. августа у оквиру манифестације „Летња ноћ културе“. У септембру је отворена изложба радова насталих у раду радионице (Конак Јована Обреновића). Програм „Етношколице“ реализовала је Ивана Ђирјаковић, а изложбу је отворила Делфина Рајић.

Са екипом РТС-а Снежана Шапоњић-Ашанин активно је учествовала у снимању филма „Лазарева субота и Васкрс“, који је у оквиру образовног програма емитован у неколико наврата. Снимљени материјал постао је трајна документација Музеја. Редитељ овог филма је Тања Феро. Снежана Шапоњић-Ашанин је као стручни консултант, такође са екипом РТС-а, учествовала у изради још једне образовне емисије посвећене браку и породици. Циљ ове емисије је био да се оствари паралела на релацијима некад - сад и село - град. На крају године, а у оквиру активности у вези са пливањем за залеђени Богојављенски крст, Снежана Шапоњић-Ашанин је снимила етно-филм „Богојављење“, посвећен обредној пракси у вези са овим празником, као и историјату његовог обележавања у Чачку. Снимање филма реализовано је захваљујући средствима спонзора (предузећа „Исхрана“ и „Поло“). Филм је приказан на Богојављење 2010. године у Дому културе у Чачку, а у оквиру вечери посвећене Светом Сави и Патријарху Павлу (касније и на ТВ Чачак).

У фебруару је обележено десет година постојања огранка Вукове задужбине у Чачку, а у јуну је представљен српски календар „Даница“ посвећен Косову и Метохији.

Предавања

Снежана Шапоњић-Ашанин је у Дому културе у Чачку, а у оквиру предавања на тему „Маске и ритуали у Србији“, говорила о истоименој књизи др Весне Марјановић.

У оквиру редовне општинске манифестације „Летњи дани културе у Чачку“, у сарадњи са организаторима програма у Овчар Бањи, 4. јула 2009. године одржано је предавање Милоша Тимотијевића, вишег кустоса Народног музеја у Чачку, посвећено приватном животу у Чачку током XX века.

Радивоје Бојовић, музејски саветник Народног музеја у Чачку, одржао је два предавања. У оквиру манифестације „Ноћ музеја“ (16. маја 2009. године) посетиоци су имали прилику да чују предавање „Божествене и душеполезне књиге XVI века“. Предавање „Културни живот Чачка у XIX веку: од контрафа до покретних слика“, одржано је у оквиру Културно-образовног програма Дома културе Чачак, 23. новембра 2009. године.

Слободан Богојевић, дипломирани инжењер технологије и конзерватор, одржао је предавање на Технолошко-металуршком факултету у Београду на тему „Мониторинг хлорида у растворима за стабилизацију металних археолошких предмета“.

Промоције

У Галерији Народног музеја представљена је књига историчара Ковиљке Летић „Народна школа у Драгачеву“. О књизи су говорили проф. др Велизар Недовић, Миладин Вукосављевић и сама госпођа Летић.

У Библиотеци града Београда одржана је промоција књиге „Римски епиграфски споменици Чачака и околине“, на којој су говорили проф. др Мирослава Мирковић и доц. др Снежана Ферјанчић. О XXXVII Зборнику говорили су мр Гордана Јеремић и др Ивица Тодоровић, чланови редакције, као и Делфина Рајић, уредник.

У Галерији Народном музеју представљена је књига Зорице Златић-Ивковић „Манастир Успење - Овчарско кабларска клисура“. О књизи су говорили др Даница Поповић, научни саветник Балканолошког института САНУ, Зорица Златић-Ивковић и Делфина Рајић.

У великој сали Скупштине града Чачка представљена је књига мр Зденке Радовановић „Чачак, слика града 2000-2005“. Учествовали су проф. др Миодраг Раловић, Вучко Грујовић, Светлана Цида, архитекта, мр Зденка Радовановић и Делфина Рајић.

Научни скупови

Археолог Катарина Дмитривић учествовала је у раду XI Међународног симпозијума о погребној археологији одржаног у граду Бузау у Румунији, у периоду од 22. до 24. октобра 2009, који је овом приликом имао радну тему „Некрополе и њихова околина у 1. миленијуму старе ере“. За ову прилику је презентovala рад написан са колегиницом мр Маријом Љуштином, асистентом на Катедри за праисторијску археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду: „Landmarks of memory - notes on Iron Age tumuly topography in Čačak region“ (Oznake сећања – beleške о topografiji gvozdеноdopskih tumula u čačanskom крају). Рад је публикованог у апстракту, док се комплетан Зборник са скупа очекује до краја текуће године.

Етнолози су у 2009. години активно учествовали у раду Музејског друштва Србије, Етнолошке секције и Етнолошког друштва Србије.

Етнолози су учествовали на научном скупу у организацији Етнолошко-антрополошког друштва Србије под називом „Држава-наука-култура“, где су у оквиру треће секције - Нова концептуализација музејског рада: мисије и визије, концепције и стандарди - изложили стручне радове. Снежана Шапоњић Ашанин приложила је рад са темом Музеји у служби образовних система.

Снежана Шапоњић-Ашанин је на међународном скупу посвећеном музејима, одржаном у Градском музеју у Суботици, предочила свој рад под називом „На прекретници ка савременој музејској пракси“.

У Музеју града Новог Сада у новембру је одржан међународни скуп на коме је Снежана Шапоњић-Ашанин презентovala свој рад на тему „Музеј детињства“.

Сајт Музеја

У оквиру сталне презентације Музеја на интернету извршена је темељна реконструкција сајта. Промењен је изглед свих постојећих страница, побољшани су навигација и распоред основних информација о Музеју, запосленима и њиховим активностима. Извршена је и боља заштита сајта од неовлашћених упада, што је у претходном периоду ометало презентацију и смањивало број посетилаца. После неколико месеци смањене посете број посетилаца је поново повећан и приближио се уобичајеној посети од око 100 заинтересованих лица дневно из свих делова света.

Изложбена делатност

Изложба „26. Дечији мајски салон - Улепшајмо свет“ – Ова ликовна смотре окупила је 17 школа са територије општина Чачак и Лучани. Од великог броја радова који су пристигли на конкурс, одабрано је 679 за излагање. Изложба је реализована у другој половини маја и пропраћена је каталогом. На свечаном отварању Основна школа „Котража“ из Котраже награђена је за најбољи понуђени избор радова, а појединачне награде добило је 20 ученика. Аутор је Делфина Рајић, а изложбу је отворила Лидија Ђирковић, школски психолог.

Изложба „Касноантичка некропола у Чачку“ – Након вишегодишњих теренских истраживања касноантичке некрополе у порти цркве Успенија Пресвете Богородице у Чачку, створени су услови за реализацију изложбе, а у циљу представљања резултата истраживања и богатог археолошког материјала и целина. Од почетка 2009. године теку припреме за њену реализацију (фотографисање предмета за излагање, писање текстова за каталог, одређивање концепције излагања у просторијама галерије, припреме витрина и паноа, доношење концептуалних решења за реконструисане гробне целине и осталих пратећих садржаја). На реализацији поставке учествовали су: кустос- археолог Александра Гојгић, археолог-приправник Милица Веселичић, препаратор Дејан Петровић, фотограф Марко Бојовић, конзерватор Слободан Богојевић и домар Дејан Аџемовић, сви из Народног музеја у Чачку. Изложба је отворена 27. 8. 2009. године у циљу обележавања 57 година рада Музеја, а отворио ју је др Милоје Васић. Аутори поставке и каталога су Катарина Дмитровић, кустос-археолог Народног музеја у Чачку и Дејан Радичевић, асистент на Катедри за средњи век Филозофског факултета у Београду. Изложба је била отворена у периоду од 27. 8. до 6. 11. 2009. године у Галерији Народног музеја у Чачку.

Изложба „Војвода Петар Бојовић – живот и победе“ – Изложба постављена поводом стопедесетогодишњице рођења војводе Петра Бојовића била је отво-

рена у Галерији Народнoг Музеја до 25. фебруара 2009. године. Након тога је гостовала у Нишу и Прокупљу.

У сарадњи са Народним музејом у Нишу била је постављена у музејском простору „Стара синагога“ од 22. октобра до 24. децембра 2009. године. Свечаном отварању присуствовао је и патријарх Иринеј. Изложбу је видело 1100 посетилаца.

Иста изложба је у Музеју Топлице у Прокупљу била отворена од 25. децембра 2009. до 19. јануара 2010. године. Прихваћена је и са завичајним симпатијама због чињенице да се део породице Бојовић из околине Ивањице преселио у село Коњушу осамдесетих година XIX века. Изложбу, чији је аутор Радивоје Бојовић, музејски саветник Народнoг музеја у Чачку, видело је 560 посетилаца.

Изложба „Српска штампана књига XVI века из збирке Народнoг музеја у Чачку“ – Најстарија целина „Библиотека Проте Вићентија Поповића и синова“ била је основ за приказ штампарске технике и улоге првих штампаних књига у културном животу Срба. Поставка је обухватила четири књиге и један одломак српских штампаних књига XVI века из збирке Народнoг музеја. Аутор изложбе и каталога је историчар Радивоје Бојовић.

Овом изложбом Музеј се укључио у програмску акцију „Ноћ музеја“, одржану 16. маја 2009. године. Трајање изложбе продужено је седам дана, а посетило ју је око 800 посетилаца.

Изложба „Посуђе кроз време“ – Изложба је отворена 16. децембра 2009. године. Приказано је 185 експоната од тикве, коже, камена, печене земље, дрвета, метала, стакла и порцелана из збирке посуђа Етнолошког одељења која броји преко 700 експоната. Приказано је посуђе из периода од краја XIX до седамдесетих година XX века. У том периоду култура становања и исхране доживела је значајне промене које су директно утицале на употребу посуђа и прибора у домаћинству. „Кућу“ са отвореним огњиштем постепено замењује кухиња, а разлика у исхрани сеоског и градског становништва се све више смањује. За излагање су одабрани експонати од најпримитивнијих ручно рађених комада посуђа до оних савременијих, индустријске производње, какви се у мало измењеној форми и данас могу наћи у домаћинствима. При обради збирке примењена је функционална анализа класификације предмета - посуђе је сврстано у групу покућства у функцији исхране у оквиру које разликујемо посуђе и прибор. Посуђе је према функцији подељено на посуђе за чување неприпремљене хране, посуђе за припремање хране, посуђе за чување припремљене хране, посуђе за сервирање и конзумирање хране, посуђе за припремање и држање пића и посуђе за сервирање пића. Код прибора разликујемо прибор за припремање и прибор за конзумирање хране. Аутор изложбе и стручног каталога је Ивана Ћирјаковић. Изложбу је отворио мр Милош Матић из Етнографског музеја у Београду.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

Изложба „Мода у огледалу шездесетих“ – Изложба „Мода у огледалу шездесетих“, отворена 27. децембра 2007. године, гостовала је у току целе 2008. године у музејима широм Србије и наишла је на велики одзив и интересовање медија и публике. Првог априла 2009. године гостовала је у Етнографском музеју у Београду и била је изузетно добро посећена. Аутор је Снежана Шапоњић - Ашанин. У оквиру ове изложбе колеге из Етнографског музеја у Београду су организовале трибину и округли сто на тему моде из времена шездесетих година прошлог века

Гостујуће изложбе

Изложба „Пола века школе“ – Аутор изложбе је Милош Циврић, наставник у ОШ „Др Драгиша Мишовић“. Изложене фотографије, високог квалитета, приказале су значајне личности, живљење и судбину школе „Др Драгиша Мишовић“ у протеклих педесет година постојања.

Изложба „Симбол и форма“ – Народни музеј, у сарадњи са амбасадом Мексика у Србији и аутором путујуће изложбе Лепосаве Милошевић Сибиновић, реализовао је изложбу слика „Симбол и форма“ Естер Гонзалес Лопес. Религиозне теме вечне актуелности заокупљају ауторкину пажњу као извор светлости, наде и спаса кроз уметничку молитву. Представљањем хришћанских форми и симбола Естер Гонзалес Лопес је изразила своју везу са византијским сликарством пропуштеним кроз призму мексичког ликовног сензибилитета.

Изложба „Моја рукотворства“ – Свој богати уметнички опус Загорка Стојановић градила је на традицији коју је ткањем преузела и усвојила као суштину око које је оплитала своја убеђења, захтеве времена и особене пориве и тежње. Изложбу таписерија отворила је Зорица Златић-Ивковић, историчар уметности и виши кустос музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну.

Изложбе у припреми

Изложба „Прота Вићентије Поповић и синови“ – Рад на изложби „Прота Вићентије Поповић и синови“ трајао је 10 дана у фондовима Архива Србије и Универзитетске библиотеке у Београду. Истраживања на терену употпунила су слику о Кости Поповићу као истраживачу српских старина. Из његове заоставштине евидентирано је три примерка римског новца из друге половине III века (Валеријан, Галијен, Салонина) који припадају непознатој остави из Жежевице.

Трагање за растуреним примерцима књига проте Вићентија Поповић и синова, у односу на стање виђено 1974. Године, донело је нова открића. Регистровано је 9 наслова, од којих је један из периода пре 1867. године. Учитељу

Милошу Поповићу је припадао пети том Коеновог каталога римског новца, што указује да се озбиљно бавио нумизматиком, на шта су до сада указивали само појединачни примерци кованог новца.

Програм истраживања одвија се врло споро, јер је Народна библиотека Србије затворена за кориснике.

Изложба „Инжењер Милоје Јовановић“ – Рад на припреми изложбе посвећене грађевинском инжењеру Милоју Јовановићу (Придворица, 1877 – Чачак, 1969), начелнику Хидротехничког одељења Министарства грађевина и професору Универзитета у Београду, одвијао се кроз истраживачки рад у архивима, библиотекама и музејима, рад на терену и обраду заоставштине приспеле у Народни музеј.

Комплетиран је само материјал о Јовановићевом раду у Управи за градњу нових железница Министарства грађевина 1909/10. године. Каталогски је обрађен део експоната и припремљена је архивска грађа за трећи део каталога.

Изложба „Албум старог Чачка 1870-1941“ – Настављена су даља истраживања на припреми изложбе „Албум старог Чачка 1870-1941“. Изложба би требало да путем фотографије, као новог медија, прикаже културни и историјски развој, урбанистичке промене, начин живота, привредне активности и свакодневицу Чачка. Током 2009. године настављене су активности и сарадња са појединцима из Чачка и Србије који у својим приватним збиркама и албумима чувају фотографије старог Чачка. Извршени су обрада пристиглог материјала и припрема за обликовање каталога.

Изложба „Стара Гуча“ – Извршено је прегледање збирки фотографија које већ постоје у Народном музеју у Чачку ради припрема за постављање изложбе посвећене развоју Гуче до 1941. године, а поводом учествовања у културним активностима на 50. Сабору трубача у Гучи.

Изложба „Ћилимарство“ – Прикупљана је литература у вези са ткачком делатношћу на простору Србије. Рад на ову тему је подразумевао и теренску активност и сарадњу са колегама из Војвођанског и Етнографског музеја.

Кадрови

Археолог-волонтер Милица Веселичић престала је са радом у Музеју 6. 10. 2009. године, пошто је обавила једногодишњу стручну праксу. Стручни испит је положила почетком децембра у Народном музеју у Београду и добила стручно звање кустос.

У децембру је археолог-кустос Катарина Дмитривић добила звање вишег кустоса. За ово звање је припремила хабилитациони рад под називом „Метални

предмети из гробова под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, који је позитивно оцењен пред комисијом за виша стручна звања.

Слободан Богојевић, дипломирани инжењер технологије и конзерватор, уписао је редовне докторске студије школске 2009/2010. године на Технолошко-металуршком факултету Универзитета у Београду, на Катедри за аналитичку хемију и контролу квалитета. Докторат подразумева израду докторске тезе у области аналитичке хемије и употребу инструменталних метода хемијске анализе у конзервацији металних предмета.

У оквиру докторских студија уписаних на Филозофском факултету у Београду (катедра за Општу савремену историју), Милош Тимотијевић, виши кустос Народног музеја у Чачку, наставио је истраживања за тему у вези са историјом Чачка после 1945. године („Модернизација балканског града у доба социјализма (1944-1989) – пример Чачка и Благоевграда“). Захваљујући специјализацији коју је добио од Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“, Милош Тимотијевић је од 5. до 20. децембра 2009. године извршио истраживања у архивама, музејима, библиотекама и универзитетима у Софији и Благоевграду (Централен државен архив – Софија, Државен архив Благоевград, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методиј“ – Софија, Библиотека на Институт по социологија, Библиотека на Исторически факултет – Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“, Исторически музеј – Благоевград, Библиотека на Териториално статистическо бюро – Благоевград).

Публикације Музеја

Часопис

1. Зборник радова Народног музеја XXXVII, Чачак, 2008.

Посебна издања

1. Мр Зденка Радовановић, Чачак слика града, 2000 - 2005, Чачак, 2009.

Каталози

1. Радивоје Бојовић, Српска штампана књига XVI века из збирке Народног музеја у Чачку, Чачак, 2009.
2. Делфина Рајић, 26. Дечији мајски салон - Улепшајмо свет, Чачак, 2009.
3. Катарина Дмитровић, Дејан Радичевић, Касноантичка некропола у Чачку, Чачак, 2009.
4. Ивана Ћирјаковић, Посуђе кроз време, Чачак, 2009.
5. Загорка Стојановић, Моја рукотворства, Чачак, 2009.

Библиографија радника Музеја за 2009. годину

1. K. Dmitrović, M. Ljuština, Funerary practices in the region of Čačak during the Iron Age, Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology, Tulcea, 10th / 12th 2008, ed. V.Sîrbu and R. Ştefănescu, Brăila – Braşov 2008, 85-108.
2. К. Дмитровић, Д. Радичевић, Касноантичка некропола у Чачку, каталог изложбе, Чачак, 2009.
3. M. Ljuština, K. Dmitrović, The Bronze Age Vatin Culture in the West Morava Bassin – Case Study of Sokolica in Ostra, in: Studia Archeologiae et Historiae Antiquae, ed. A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ, Chişinău 2009, 53-63.
4. M. Ljuština, K. Dmitrović, Landmarks of Memory – Notes on Iron Age Tumuli Topography in Čačak Region, Serbia, in: The Necropolises and the Environment (1st mill.BC), Programme and Abstracts of 11th International Colloquium of Funerary Archaeology Buzău – Romania, 22-24 October 2009, 10.
5. Р. Васић, К. Дмитровић, Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи, Зборних радова Народног музеја XXXVIII, Чачак, 2008, 11-22.
6. А. Гојгић, Римско стакло из Чачка и околине, Зборних радова Народног музеја XXXVIII, Чачак, 2008, 23-62.
7. Зорана Бојовић, Јањић Исидор, Јовановић Радован, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад, 2009, 320, 613.
8. Радивоје Бојовић, Ивановић Јеленко, Ивановић Марко, Јовановић Аристид, Јовановић Станиша, Јовичић Јовица, Караклајић Александар, Катанић Јован, Катанић Марко, Катанић Милија, Катанић Михаило, Катанић Милун, Српски биографски речник, књ. 4, Нови Сад, 2009, 55, 62, 452, 453, 633, 679, 680, 843, 844, 892-894.
9. Радивоје Бојовић, *Српска штампана књига XVI века из збирке Народног музеја у Чачку*, Чачак, 2009.
10. Radivoje Bojovic, *Sacak region in the past. Guide of National museum Sacak*, Sacak 2009, p. 94.
11. Радивоје Бојовић, *Чачански крај у прошлости. Водич Народног музеја Чачак*, Чачак, 2009.
12. Милош Тимотијевић, „Манастир Стјеник под Јелицом - стварна и измишљена традиција“, Годишњак за друштвену историју, год. 15, св. 1/3, Београд, 2008 [штампано 2009], 79-104.
13. Милош Тимотијевић, „У лавиринту унутрашњих граница – положај Чачка у територијалној подели Србије 1804-2009“, Зборник радова Народног музеја XXXVIII, Чачак, 2008, 233-284.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

14. Милош Тимотијевић, Век сумње : религиозност у чачанском крају 1886-2008, Чачак, 2009.
15. Слободан Богојевић, Нови приступ конзервацији и унапређење услова чувања металних археолошких предмета у Народног музеју у Чачку, Диана XIII (2009), 82-93.
16. Слободан Богојевић, Превентивна заштита металних археолошких предмета у депоима, Рад музеја Војводине 51 (2009), 315-329.
17. Снежана Шапоњић – Ашанин, Свадба у служби обреда прелаза, Зборник радова Народног музеја XXXVIII, Чачак, 2008, 325-374.
18. Делфина Рајић, 26. Дечији мајски салон - Улепшајмо свет, Чачак, 2009.
19. Делфина Рајић, Извештај о раду Народног музеја у Чачку у 2008. години, Зборник радова Народног музеја XXXVIII, Чачак, 2008.

Награде и признања

Комисија НК ИКОМ Србије је монографију „Културна ризница Чачка – од праисторије до савременог доба“, аутора Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића, наградила почасним називом публикација године.

Културно-уметничко удружење „Српски јелек“ доделио је Музеју Захвалницу за срце у јелеку, глас славуја и руке од злата.

Фото-кино клуб Чачак и Фото-савез Србије доделио је Музеју захвалницу за успешну сарадњу на Данима фотографије у Србији.

Црвени крст Србије и Црвени крст Чачак доделили су Музеју захвалницу за допринос и залагање у остварењу задатака Црвеног крста.

ЈКП „Комуналац“ доделио је Музеју захвалницу за успешан наступ на традиционалном мајском вашару у Љубићу.

Удружење фолклора и народног стваралаштва „Дукати“ доделило је Музеју захвалницу за допринос и сарадњу у реализацији програма Удружења фолклора „Дукати“.

Огранак Вукове задужбине у Чачку доделио је захвалницу Делфини Рајић и Народног музеју за успешну сарадњу и подршку Огранку.

У Чачку, 13. априла 2010. године

